

งานพิมพ์ ๖๕๓๖

๖๕๓๖

๖๕๓๖

รายงานผลการวิจัย

เรื่อง

การวิเคราะห์โอกาสในการเลื่อนชั้นทางสังคมในสังคมไทย

สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

โดย

รองศาสตราจารย์มยุรา บุญนาค

โครงการไทยศึกษา

สถาบันวิจัยสังคม

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๕๒๗

113568239

พลเรือโท จุฑา

มอบให้ยศ: จกตลาง สถาบันวิทยบริการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๗ / ๑๑ / ๒๗

สถาบันวิทยบริการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๓๐๕.๕

๑/๘๖๔

๑๘.๑

บทคัดย่อ

การวิเคราะห์โอกาสในการเลื่อนชั้นทางสังคมในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

งานวิจัยเรื่องนี้มุ่งศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น คือตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๕๔) โดยเน้นศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมในระบบราชการซึ่งเป็นวิถีทางที่บุคคลจะได้เลื่อนชั้นทางสังคมมากที่สุด ทั้งนี้โดยแบ่งการศึกษาออกเป็น ๕ บท นอกเหนือจากบทนำซึ่งกล่าวถึงแนวความคิดเบื้องต้นทางด้านสังคมวิทยาเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมแล้ว ได้แก่บทที่ ๑ ว่าด้วยการจัดช่วงชั้นทางสังคมของสังคมไทย ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้น และแนวความคิดเบื้องต้นเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น บทที่ ๒ เกี่ยวกับสภาพทั่วไปของบ้านเมืองที่ส่งผลต่อสถานการณ์ในการเลื่อนชั้นทางสังคม บทนำและสองบทแรกนี้เป็นพื้นฐานและแนวทางสำหรับศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณ์บ้านเมืองปกติ บทที่ ๔ และการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณ์บ้านเมืองไม่ปกติ ในบทที่ ๕ การศึกษาในสามบทหลังนี้จะพิจารณาถึงประเภทของบุคคลที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในแต่ละสถานการณ์ สาเหตุและปัจจัยที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคม แบบและลักษณะของการเลื่อนชั้นทางสังคม ตลอดจนผลต่อสังคมไทยโดยส่วนรวม

ผลจากการศึกษาพบว่า การจัดช่วงชั้นทางสังคมของสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นแบ่งบุคคลออกเป็นสองชนชั้นใหญ่ คือ ชนชั้นผู้ปกครองซึ่งได้แก่เจ้ากับขุนนางและชนชั้นผู้ถูกปกครอง ซึ่งได้แก่ไพร่ กับทาส นอกจากนี้ยังมีกลุ่มบุคคลที่มีลักษณะพิเศษไปจากสองชนชั้นดังกล่าว ได้แก่บุคคลนอกระบบไพร่คือชาวจีน กับชาวตะวันตกประเภทหนึ่ง และสมณชีพราหมณ์อีกประเภทหนึ่ง ปรากฏว่าบุคคลที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมเป็นจำนวนมากในทุกสถานการณ์ คือ กลุ่มเจ้า และขุนนาง เช่นเดียวกับพระสงฆ์ซึ่งแม้จะมีจำนวนผู้ได้เลื่อนชั้นทางสังคมไม่มากเท่าบุคคลสองกลุ่มแรกแต่ก็เป็นพวกที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในทุกสถานการณ์ ส่วนไพร่ที่ขึ้นมาปรากฏการเลื่อนชั้นทางสังคมอย่างชัดเจนในภาวะบ้านเมืองปกติ เช่นเดียวกับบุคคลนอกระบบไพร่ทั้งชาวจีนและชาวตะวันตก สำหรับทาสนั้น ไม่ปรากฏการเลื่อนชั้นทางสังคมให้เห็นเป็นตัวบุคคลทั้ง ๆ ที่ กฎหมายเปิดโอกาสให้มีการเลื่อนชั้นทางสังคมได้ นอกจากนี้ เจ้าและขุนนางเมื่อประเทศราชได้เลื่อนชั้นทางสังคมเป็นจำนวนมากในสถานการณ์บ้านเมืองไม่ปกติอันเกิดจากความขัดแย้งทางการเมืองภายนอก สำหรับสตรีนั้น ปรากฏว่าการเลื่อนชั้นทางสังคมมีบ้าง แต่น้อยกว่าบุรุษ

การเลื่อนชั้นทางสังคมมีทั้งการเลื่อนชั้นซึ่งเป็นการเลื่อนชั้นแบบปกติ กับการเลื่อนชั้นแบบข้ามชั้น และการเลื่อนลง ซึ่งได้แก่การถูกขูดออกจากบรรดาศักดิ์ และตำแหน่งลงเป็นไพร่ ถูกจำคุกหรือประหารชีวิต การเลื่อนขึ้นและการเลื่อนลงนี้ส่งผลกระทบต่อครอบครัวและเครือญาติด้วย ปรากฏว่าการเลื่อนชั้นทางสังคมส่วนใหญ่เป็นการเลื่อนชั้นทางสังคมในแนวตั้ง และเป็นการเลื่อนขึ้นมากกว่าเลื่อนลง นอกจากนี้มีบุคคลจำนวนหนึ่ง โดยเฉพาะกลุ่มขุนนางได้เลื่อนชั้นทางสังคมในทางขึ้นและลงภายในชั่วอายุของตนหลายครั้ง ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับ การเลื่อนชั้นทางสังคมระหว่างชั่วอายุของบุคคลนั้นกับบิดาแล้ว เท่าที่พบ ขุนนางกลุ่มนี้ได้เลื่อนชั้นทัดเทียมกับบิดาสำหรับการจะเลื่อนขึ้นหรือลงในลักษณะอย่างไรมัน ก็ขึ้นอยู่กับสาเหตุและปัจจัยต่าง ๆ ทั้งภายนอกและภายในประกอบกัน นอกจากนี้การศึกษาเรื่องนี้ทำให้ได้ข้อสรุปว่าการเลื่อนชั้นทางสังคมในลักษณะดังกล่าวส่งผลให้สังคมไทยเป็นสังคมเปิดที่บุคคลกลุ่มและประเภทต่าง ๆ คือชนชั้นผู้ปกครองและผู้ถูกปกครองซึ่งอยู่ในระบบไพร่ บุคคลนอกกระบบไพร่ สมณะที่ร่ำรวยดี ดลัดดีจนสตรี ได้มีโอกาสเลื่อนชั้นทางสังคมแม้ว่า โอกาสของชนชั้นผู้ปกครองจะมีมากกว่าก็ตาม

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

กิติกรรมประกาศ

ในการทำวิจัยเรื่อง การเลื่อนชั้นทางสังคมในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์
 ตอนต้น ผู้วิจัยขอขอบคุณโครงการไทยศึกษา สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
 ที่ให้โอกาสและสนับสนุนการทำวิจัย รวมทั้งคณะกรรมการพิจารณาอนุมัติให้ทุนทำวิจัยด้วย

เอกสารต่าง ๆ ทั้งชั้นต้นและชั้นรอง ตลอดจนงานเขียนที่เกี่ยวข้องอื่น ๆ
 ซึ่งปรากฏชื่ออยู่ในงานวิจัยนี้เป็นสิ่งมีคุณค่าอย่างยิ่ง ผู้วิจัยขอกราบระลึกในพระคุณของ
 ผู้ผลิตผลงานนั้น ๆ รวมถึงบิดามารดาและบูรพาจารย์ผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ให้
 แก่ผู้วิจัยด้วยกตเวทิตาคุณ งานวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโทของภาควิชาประวัติศาสตร์
 มัธยมศึกษาวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เรื่อง ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ และ
 ผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดย
 นางสาวอัญชลี สุสายัณห์ นับว่าเป็นแนวทางที่ทำให้ผู้วิจัยศึกษาขั้นในสังคมไทยได้
 สะดวกขึ้น ผู้วิจัยจึงขอขอบคุณ นางสาวอัญชลี สุสายัณห์ เป็นพิเศษไว้ ณ ที่นี้ นอกจากนี้
 นี้ผู้วิจัยขอขอบคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ชีรเวทย์ ประมวญรัฐการ ผู้ช่วยศาสตราจารย์
 ดร. มุขกร กาญจนจารี ผู้ช่วยศาสตราจารย์มรรยาท กิจสุวรรณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์
 ดร. สุภางค์ จันทวานิช และอาจารย์สุเนตร ชุตินทรานนท์ ที่ได้ให้ข้อคิดเห็นที่เป็น
 ประโยชน์ในการทำวิจัย พร้อมกันนี้ขอขอบคุณ คุณครุณี แก้วม่วง คุณสุรีย์ ทรัพย์สุนทร
 คุณพงษ์ชิตา เกษมสิน และ คุณมาชิตดา บุญรักษา ที่ได้ช่วยเก็บรวบรวมข้อมูลได้อย่าง
 สะเอียดและกว้างขวาง ในขณะเดียวกัน ผู้วิจัยขอขอบคุณเจ้าหน้าที่ของห้องวิจัย
 กองหอสมุดแห่งชาติ ห้องสมุดคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และห้องสมุด
 มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ที่อำนวยความสะดวกและช่วยเหลือในการค้นคว้าข้อมูลเป็น
 อย่างดี

ความช่วยเหลืออย่างเต็มใจยิ่งของ คุณวรภรณ์ ทินานนท์ คุณพนแกะ
 จันทกานนท์ คุณณภาพร นิ่มน้อย คุณเขาวรรณ ทิมพทนต์ และคุณสายใจ คลายพุด
 ซึ่งมีคุณค่าอันประมาณมิได้นั้น เป็นสิ่งที่ผู้วิจัยตระหนักอยู่เสมอด้วยความทราซึ่งประทับใจ
 นอกจากนี้ขอขอบคุณ คุณจารุณี ทิพย์พิมานชัยกร ผู้มีความสามารถและอดุสาหาอย่างยิ่ง
 ในการพิมพ์งานจากต้นฉบับของผู้วิจัยจนสำเร็จลงทุกเรื่อง ขอขอบคุณแผน สาริกา
 ผู้ช่วยจัดโรเนียวให้ และขอขอบคุณ คุณเนาวรัตน์ เนียมบุปผา เลขานุการสถาบัน
 วิจัยสังคมผู้คอยให้คำแนะนำเกี่ยวกับระเบียบการต่าง ๆ ด้วยความ ใจเย็นและอดทน

ท้ายที่สุด ผู้วิจัยหวังเป็นอย่างยิ่งที่จะได้รับคำแนะนำอันเป็นประโยชน์เพื่อ
 ทำให้งานวิจัยนี้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น ส่วนคุณประโยชน์ที่จะพึงมีจากการวิจัยนี้ ขอมอบให้แก่
 บิดามารดา และครอบครัวโดยเจเพาะ "ลูกส้มและลูกเชฟ" ผู้เป็นความหวังและ
 พลังใจของแม่เสมอมาและตลอดไป

สถาบันเวทย์บริการ
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สารบัญ

หน้า

บทคัดย่อภาษาไทย

๗.

กิตติกรรมประกาศ

๙.

สารบัญตาราง

๑๑

บทนำ

บทที่

1	การจัดวางชั้นทางสังคมและแนวความคิดเบื้องต้นเกี่ยวกับ การเลื่อนชั้นทางสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น	1
	การจัดวางชั้นทางสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น	13
	ชนชั้นผู้ปกครอง	
	เจ้า	19
	ขุนนาง	29
	ชนชั้นผู้ถูกปกครอง	
	ไพร่	43
	ทาส	54
	สมณเสีหราชมนตรี	57
	ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้น	66
	แนวความคิดเบื้องต้นเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมใน สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น	
	การเลื่อนขึ้น	68
	การเลื่อนลง	71

บทที่

2	สภาพทั่วไปของบ้านเมืองที่ส่งผลกระทบต่อสถานการณ์ในการเลื่อนชั้นทางสังคม	78
	สภาพทางด้านการเมืองการปกครอง	
	การเมืองการปกครองภายใน	79
	การเมืองการปกครองภายนอก	89
	สภาพทางด้านเศรษฐกิจ	104
	สภาพทางด้านสังคมและวัฒนธรรม	110
3	การเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณ์เมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์	
	สมัยรัชกาลที่ 1	115
	เจ้า	116
	ขุนนาง	140
	พระสงฆ์	159
	สมัยรัชกาลที่ 2	167
	เจ้า	172
	ขุนนาง	173
	พระสงฆ์	177
	นักโทษ	178
	สมัยรัชกาลที่ 3	178
	เจ้า	178
	ขุนนาง	181
	พระสงฆ์	182
4	การเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณ์บ้านเมืองปกติ	
	เจ้า	184
	ขุนนาง	222
	พระสงฆ์	241

บทที่

5	การเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณบ้านเมืองไม่ปกติ	263
	การเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณบ้านเมืองไม่ปกติเนื่อง จากปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายใน	263
	ประเภทของบุคคลที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคม	268
	สาเหตุและปัจจัยที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคม	268
	ลักษณะของการเลื่อนชั้นทางสังคม	269
	การเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณบ้านเมืองไม่ปกติ เนื่องจากปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายนอก	273
	ประเภทของบุคคลที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคม	293
	สาเหตุและปัจจัยที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคม	293
	สาเหตุและปัจจัยภายนอก	293
	สงครามกับประเทศเพื่อนบ้าน	
	การจัดการปกครองหัวเมืองประเทศราช	
	ปัญหาการกระทบกระทั่งกับประเทศตะวันตก	
	การเลื่อนชั้นแทนที่บุคคลที่ถูกเลื่อนลงหรือถึงแก่กรรม	
	สาเหตุและปัจจัยภายใน	295
	ลักษณะการเลื่อนชั้นทางสังคม	296
	บทสรุป	302
	บรรณานุกรม	316

สารบัญตาราง

		หน้า
ตารางที่ 1	แสดงศักดินาของเจ้าตามลำดับพระสกุลยศและการทรงกรม	28
ตารางที่ 2	แสดงศักดินาของขุนนางตามลำดับยศ (บรรดาศักดิ์)	39
ตารางที่ 3	แสดงเสมอณา (ศักดินา) ของสมณชีพราหมณ์	58
ตารางที่ 4	แสดงความผิดและการลงโทษที่ทำให้เลื่อนลง	73
ตารางที่ 5	แสดงการเลื่อนชั้นเป็นพระราชวงศ์ในสถานการณ เมื่อรัชกาลที่ 1 ขึ้นครองราชย์	117
ตารางที่ 6	แสดงการเลื่อนชั้นเป็นอัศวมหาเสนาบดี เสนาบดีจตุสดมภ์ และเจ้าพระยา เมื่อรัชกาลที่ 1 ขึ้นครองราชย์	142
ตารางที่ 7	แสดงการเลื่อนชั้นเป็นขุนนางระดับ "พระยา" เมื่อ รัชกาลที่ 1 ขึ้นครองราชย์ (ไม่นับจตุสดมภ์)	145
ตารางที่ 8	แสดงการเลื่อนชั้นเป็นขุนนางระดับ "พระ" เมื่อ รัชกาลที่ 1 ขึ้นครองราชย์	149
ตารางที่ 9	แสดงการเลื่อนชั้นทางสังคมของขุนนางในสถานการณ เมื่อรัชกาลที่ 2 ขึ้นครองราชย์	174
ตารางที่ 10	แสดงการเลื่อนชั้นทางสังคมในยามปกติของกลุ่มเจ้า ในสมัยรัชกาลที่ 1 (พ.ศ. 2325-2352)	185
ตารางที่ 11	แสดงการเลื่อนชั้นทางสังคมในยามปกติของกลุ่มเจ้า ในสมัยรัชกาลที่ 2 (พ.ศ. 2352-2368)	189
ตารางที่ 12	แสดงการเลื่อนชั้นทางสังคมในยามปกติของกลุ่มเจ้า ในสมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2368-2394)	192
ตารางที่ 13	แสดงการเลื่อนชั้นทางสังคมของผู้ที่ ^๑ เป็นขุนนางหรือมี เชื้อสายขุนนางหรือเป็นราชินิกุลอยู่แล้ว	223

- ตารางที่ 14 แสดงการเลื่อนชั้นของพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ในสมัย
รัตนโกสินทร์ตอนต้น 255
- ตารางที่ 15 แสดงการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในสถานการณื
บ้านเมืองไม่ปกติเนื่องจากปัญหาความขัดแย้งทาง
การเมืองภายใน 264
- ตารางที่ 16 แสดงการเลื่อนชั้นทางสังคมของขุนนางและเจ้าเมือง
ประเทศราชในสถานการณืบ้านเมืองไม่ปกติ เนื่องจาก
ความขัดแย้งทางการเมืองภายนอก 274

สงวนลิขสิทธิ์
โดย
สถาบันวิจัยประชากร
และสังคม มหาวิทยาลัย
มหิดล

บทนำ

ที่มาและความสำคัญของปัญหา

เป็นที่เข้าใจกันว่าสังคมไทยตั้งแต่อดีตมีลักษณะโครงสร้างเป็นสังคมเปิดที่
ให้โอกาสคนในสังคมทุกระดับชั้นสามารถเลื่อนชั้นทางสังคมได้ มีใช้มีลักษณะที่เคร่ง-
ครัดและยึดมั่นตามฐานะของชนชั้นแต่ละบุคคลในระบบวรรณะ โดยไม่มีการเลื่อนชั้นทาง
สังคมจากรรณะหนึ่งไปสู่อีกรรณะหนึ่ง ดังบางสังคมโดยเฉพาะสังคมอินเดีย ซึ่งแม้
จะมีอิทธิพลต่อไทยในด้านการถ่ายทอดทางวัฒนธรรมมาแต่สมัยโบราณก็ตาม อย่างไรก็ตาม

ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช, "สังคมอยุธยา" ประวัติศาสตร์และการเมือง
(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2518), หน้า 50 เลข.จี.
ควอริส เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย กาญจน-
สมเกียรติกุล และยุพา ชุมจันทร์ (พระนคร : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย,
2519), หน้า 33 ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคณะ, หนังสือเรียนสังคมศึกษา รายวิชา
ส. 605 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2526), หน้า 50 วุฒิชัย มุตศิลป์
และ ม.ร.ว.รจยา อากาศกร, หนังสือเรียนสังคมศึกษารายวิชา ส.605 (กรุงเทพฯ :
สำนักพิมพ์วัฒนาพานิช, 2526), หน้า 18-19. ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทย
ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325-2416 แปลโดย ม.ร.ว.ประกายทอง สิริสุข
และพรณี สรุ้งบุญมี (กรุงเทพฯ : มุลินีโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์,
2521), หน้า 320-357 และปิยนาด บุนนาค, ประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมไทย
ตั้งแต่สมัยสุโขทัยถึงรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (เอกสารอัครโรเนียวแบบเล่ม)
พ.ศ. 2522, หน้า 13-14, 22-23.

การศึกษาอย่างจริงจังเกี่ยวกับเรื่องนี้ยังมีอยู่น้อยมาก โดยเฉพาะการศึกษาในช่วงสมัย
สุโขทัยและสมัยอยุธยา¹ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะปัญหาเรื่องข้อจำกัดของข้อมูล สำหรับ
การศึกษาในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น แม้จะมีอยู่บ้าง เช่นงานของ ม.ร.ว. อคิน
รพีพัฒน์ เรื่อง "สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325-2416"² อัญชลี-
สุสายัณห์ เรื่อง "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว"³ และ เควิด เค. ไวยอจ David K.
Wyatt เรื่อง The Buddhist Monkhood as an Avenue of Social Mobility

¹เท่าที่ปรากฏเช่น ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, เรื่องเดิม, หน้า 45-55
ธิดา สาระยา, "โครงสร้างของชนชั้นในสังคมไทยสมัยสุโขทัยและต้นอยุธยา (พ.ศ.
1800-2112)" รายงานผลการวิจัยทุนวิจัยรัชกาลที่ ๖ แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ปีงบประมาณ 2518-2519 ศึกษาโครงสร้างของชนชั้นในสังคมสุโขทัย หน้า 102-145
และโครงสร้างของชนชั้นในสังคมอยุธยา หน้า 146-203 พงษ์ธิดา เกษมสิน และ
มาธิตา บุญรักษา, "การเลื่อนชั้นทางสังคมช่วง พ.ศ. 2170-2243" รายงานเพื่อ
เป็นส่วนประกอบการศึกษาวิชาประวัติศาสตร์ สังคมและเศรษฐกิจไทยในระดับปริญญาตรี
คณะอักษรศาสตร์ พ.ศ. 2523 27 หน้า และปิยนาด มุมนาค, เรื่องเดิม, หน้า 13-14,
22-23, 57-63.

²ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, เรื่องเดิม, หน้า 320-357.

³อัญชลี สุสายัณห์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ และผลกระทบต่อสังคมไทย
ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชา
ประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524) กล่าวถึงการเลื่อนชั้นทาง
สังคมสอดแทรกในที่บางแห่งเช่นหน้า 194, หน้า 204-205 โดยมีไต่ยกเป็นหัวข้อหนึ่งโดยเฉพาะ.

in Traditional Thai Society¹

แต่ก็เป็นงานที่ยังมิได้ศึกษา

เรื่องการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นลงไปถึงรายละเอียด ซึ่งจะสนับสนุนแนวความคิดที่ว่าสังคมไทยเป็นสังคมเปิดกว้างข้างต้นเป็นการเฉพาะ เรื่อง งานสองเรื่องแรกศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยใหญ่เท่านั้น โดยที่งานเรื่องแรกกล่าวถึงเรื่องนี้เป็นหัวข้อหนึ่ง ส่วนงานเรื่องหลังกล่าวถึงการเลื่อนชั้นทางสังคมสอดแทรกบางแห่งเท่านั้น สำหรับงานเรื่องที่สามเป็นงานในรูปบทความทางวิชาการสั้น ๆ ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยซึ่งมีความสนใจที่จะศึกษาเรื่องการเลื่อนชั้นทางสังคมในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นอยู่แล้ว ประกอบกับได้รับแรงบันดาลใจจากการศึกษาเกี่ยวกับเรื่องนี้มาบ้างแล้วในงานเรียบเรียงเรื่อง "ประวัติศาสตร์ สังคม และวัฒนธรรมไทย (ตั้งแต่สมัยสุโขทัยถึงรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ)"² จึงต้องการที่จะศึกษาวิจัยเรื่องนี้ในรายละเอียดเป็นการเฉพาะเรื่องเพื่อให้ได้ข้อเท็จจริงและขอสรุปทางประวัติศาสตร์เท่าที่เป็นไปได้ตามข้อมูลเพื่อพิสูจน์ความเข้าใจเกี่ยวกับสังคมไทยข้างต้น แมว่าจะเป็นการศึกษาเรื่องราวเพียงช่วงสมัยหนึ่ง แต่ก็อาจสะท้อนให้เห็นลักษณะโครงสร้างของสังคมไทยในอดีตโดยส่วนรวมได้บ้าง ทั้งนี้เพราะผู้วิจัยเห็นว่าสังคมไทยมีวิวัฒนาการติดต่อสืบเนื่องกันมานับตั้งแต่สมัยสุโขทัยถึงสมัยรัตนโกสินทร์ จึงน่าจะมียุคสมัยโครงสร้างของสังคมโดยส่วนรวมเป็นแบบเดียวกันหรือถ้าจะแตกต่างกันก็แตกต่างกันน้อย

1

David K. Wyatt, "The Buddhist Monkhood as an Avenue

of Social Mobility in Traditional Thai Society", ศิลปการ ,X,1

(May, 1966), 49 - 52

วัตถุประสงค์ในการวิจัย

ผู้วิจัยกำหนดวัตถุประสงค์ในการค้นคว้าและวิจัยดังนี้

1. เพื่อศึกษาแนวความคิดเบื้องต้นทางสังคมวิทยาเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมโดยทั่วไป การจัดช่วงชั้นทางสังคมของสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้น และแนวความคิดเบื้องต้นเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
2. เพื่อศึกษาสภาพทั่วไปของบ้านเมือง ทางบ้านการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมที่ส่งผลต่อสถานการณ์ในการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
3. เพื่อศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลใน 3 สถานการณ์ คือ สถานการณ์เมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์ สถานการณ์บ้านเมืองปกติ และสถานการณ์บ้านเมืองไม่ปกติ โดยจะพิจารณาถึงประเภทของบุคคลที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในแต่ละสถานการณ์ สาเหตุและปัจจัยทั้งภายนอกและภายในที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมแบบและลักษณะของการเลื่อนชั้นทางสังคม
4. เพื่อนำบุคคลที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในทางขึ้นและลงหลายครั้งในส่วนเนื้อหาการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมเพิ่มเติมอีก 2 ประเด็นคือ การศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมภายในชั่วอายุของบุคคลผู้นั้น และการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมในระหว่างชั่วอายุของบุคคลผู้นั้นกับบิดา ทั้งนี้เพราะโอกาสในการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลจะมีมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับภูมิหลังและสถานภาพทางสังคมของครอบครัว โดยเฉพาะบิดาเป็นสำคัญ การศึกษาดังกล่าวนี้จึงเสมือนเป็นการศึกษาเฉพาะกรณีตัวอย่าง โดยที่จะนำมาศึกษาในบทสรุปเท่านั้น เพราะต้องศึกษาเรื่องราวในเนื้อหาก่อนแล้วจึงจะสามารถสรุปผู้ที่นำมาศึกษาในกรณีนี้ได้ซึ่งก็จะมี เป็นจำนวนน้อย

ขอบเขตของการศึกษา

สืบเนื่องจากรัตนุประสงค์ข้างต้น ผู้วิจัยจึงได้กำหนดขอบเขตของการศึกษาเรื่องนี้ไว้ดังนี้

1. งานวิจัยเรื่องนี้ต้องการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ช่วงเวลาของการศึกษาซึ่งอยู่ระหว่าง พ.ศ. 2325 ถึง พ.ศ. 2394 คือนับตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 ซึ่งเป็นช่วงที่ไทยยังมีลักษณะโครงสร้างของสังคมเป็นแบบเคิม มิได้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างมาคั่งในสมัยต่อมา
2. เน้นศึกษาวิจัยเรื่องราวในเขตราชธานีและวงราชการเป็นสำคัญ เนื่องจากเป็นอาณาบริเวณศูนย์กลางของสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองการปกครองไทย ข้อมูลต่าง ๆ ที่กล่าวถึงจึงมีอยู่ค่อนข้างมากและหาง่ายกว่าการศึกษาหัวเมือง ซึ่งมีข้อจำกัดในเรื่องข้อมูล แม้กระนั้นถ้ามีข้อมูลกล่าวถึง ผู้วิจัยก็จะได้นำมาพิจารณาด้วย
3. จากแนวความคิดเบื้องต้นในวัตถุประสงค์ข้อ 1 ทำให้ได้แนวทางของการศึกษาวานาจะใช้สถานการณ์ของบ้านเมือง เป็นเกณฑ์ในการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลแต่ละกลุ่ม แต่ละประเภทและชนชั้นเท่าที่พบจากข้อมูล ดังนั้นการศึกษาเรื่องนี้จึงจำกัดขอบเขตในส่วนเนื้อหาให้เป็นการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในเฉพาะแต่ละสถานการณ์ดังพิจารณาได้จากวัตถุประสงค์ข้อ 2 โดยเน้นระบบราชการ ซึ่งเป็นระบบที่บุคคลจะมีโอกาสได้เลื่อนชั้นทางสังคมมากที่สุดเป็นสำคัญ อย่างไรก็ตาม เพื่อให้การศึกษาในเรื่องนี้ชัดเจนขึ้นก็จะได้นำบุคคลที่ปรากฏว่ามีการเลื่อนชั้นทางสังคมหลายครั้งในส่วนเนื้อหาการศึกษาเป็นกรณีตัวอย่างในเรื่องการเลื่อนชั้นทางสังคมในชั่วอายุของบุคคลผู้นั้น และในระหว่างชั่วอายุของบุคคลผู้นั้นกับบิดา แต่ทั้งนี้จะศึกษาในบทสรุปมิใช่แยกออกเป็นบทหนึ่งต่างหาก เพราะบุคคลที่จะศึกษามีจำนวนน้อย และวัตถุประสงค์ในการศึกษามุ่งการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในแต่ละ

สถานการณ์เป็นสำคัญ การศึกษานี้จึงเป็นการศึกษาสรุปและเสริมเนื้อหาที่ได้ศึกษามาแล้ว

4. ขอบเขตของการศึกษาเรื่องนี้ตั้งอยู่บนเงื่อนไขว่าเป็นการศึกษาเท่าที่พบข้อมูลและมีข้อมูลปรากฏอยู่ในขณะนี้เท่านั้น ดังนั้นผลของการศึกษาจึงจะไม่อาจสรุปได้อย่างแน่นอนว่าเป็นการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นทั้งหมด เพราะยังอาจมีข้อมูลบางส่วนขาดหายไปโดยมิได้มีการบันทึกหรือมิได้มีการค้นพบ แต่เนื่องจากเป็นการพยายามศึกษา วิเคราะห์ และตีความจากข้อมูลที่หลากหลายทั้งชั้นต้นและชั้นรอง และเป็นจำนวนมากที่สุดเท่าที่ค้นพบได้ในขณะนี้ ประกอบกับเป็นการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลลงไปถึงรายละเอียด โดยเฉพาะการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในสถานการณ์ต่าง ๆ และยังมีการศึกษาเฉพาะกรณีตัวอย่างเป็นส่วนเสริมในบทสรุปอีกกันจะทำให้การศึกษาเรื่องนี้ได้ข้อสรุปซึ่งเป็นภาพรวมที่ชัดเจนและเชื่อถือได้

วิธีการค้นคว้าและดำเนินการวิจัย

การค้นคว้าและวิจัยของงานวิจัยเรื่องนี้ได้ใช้แนววิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) เป็นหลัก โดยนำแนวความคิดเบื้องต้นทางสังคมวิทยาเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลมาเป็นพื้นฐานและแนวทางในการศึกษา และนำเสนอในรูปของตารางแสดงการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลกลุ่มประเภทและชนชั้นต่าง ๆ ก่อน แล้วจึงพิจารณา วิเคราะห์และตีความตามประเด็นต่าง ๆ จากตารางหรือถ้าข้อมูลไม่สามารถนำเสนอในรูปของตารางได้ ก็จะวิเคราะห์และตีความข้อมูลในส่วนเนื้อหาไปเลย ทั้งนี้การนำเสนอดังกล่าวทั้งหมดจะอยู่ในรูปแบบของการพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description)

ข้อมูลที่ใช้เป็นทั้งข้อมูลที่เป็นเอกสารชั้นต้น และเอกสารชั้นรอง โดยข้อมูลชั้นต้นส่วนใหญ่ได้มาจากหอสมุดควชิรญาณ กองหอสมุดแห่งชาติ ส่วนน้อยได้มาจากหอ

จดหมายเหตุแห่งชาติ นอกจากนี้ยังมีเอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว เช่นกฎหมายและ
 จดหมายเหตุ รวมทั้งเอกสารชั้นรองได้แก่ หนังสือ วิทยานิพนธ์ บทความจากวารสาร
 ซึ่งค้นคว้าได้จากห้องสมุดต่าง ๆ คือหอสมุดแห่งชาติ หอสมุดกลางมหาวิทยาลัย
 ธรรมศาสตร์ หอสมุดคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และห้องสมุดโครงการ
 ไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แนวความคิดเบื้องต้นทางสังคมวิทยาเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคม

แนวความคิดเบื้องต้นที่จะนำมาใช้เป็นแนวทางในการศึกษาเรื่องการวิเคราะห์
 การเลื่อนชั้นทางสังคมในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น คือแนวความคิดทางสังคม-
 วิทยาเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคม และการจัดช่วงชั้นทางสังคมซึ่งมีความสัมพันธ์กัน
 อย่างแยกไม่ออก ทั้งนี้เพราะการเลื่อนชั้นทางสังคม (social mobility)* จะเกิด
 ขึ้นได้ก็ต่อเมื่อสังคมนั้น ๆ ประกอบด้วยชนชั้นต่าง ๆ ซึ่งเกิดขึ้นจากการจัดช่วงชั้นทาง

* social mobility ในภาษาไทยเรียกได้ต่าง ๆ กันคือ "การเลื่อน
 ชั้นทางสังคม" "การเลื่อนฐานะทางสังคม" "การเปลี่ยนฐานะทางสังคม" และ "การ
 เคลื่อนไหวทางสังคม" สำหรับงานวิจัยเรื่องนี้จะใช้ว่า "การเลื่อนชั้นทางสังคม"
 เพียงประการเดียว ทั้งนี้เพื่อความสะดวกในการทำวิจัยและนำเสนอรายงาน กู
 โทบุรุย์ เคริอแก้ว, สังคมวิทยาไทย (พระนคร : เลียงเชียงจงเจริญ, 2513)
 สุพัทรา สุภาพ, สังคมวิทยา (พิมพ์ครั้งที่ 3) (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2519)
 และ อานนท์ อากาศิกรมย์, มนุษย์กับสังคม (พิมพ์ครั้งที่ 3) (นครหลวงกรุงเทพ-
 ธนบุรี : บำรุงนุกุลกิจ, 2515).

สังคม Social Stratification ดังนั้นการที่จะศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมในสังคมใดสังคมหนึ่งได้นั้น จำเป็นต้องศึกษาการจัดช่วงชั้นทางสังคมในสังคมนั้นก่อน

การจัดช่วงชั้นทางสังคมหมายถึงการที่บุคคลในสังคมหนึ่ง ๆ ได้รับความจัดอยู่ในช่วงชั้นตามตำแหน่งหรือฐานะที่สังคมกำหนดตามเกณฑ์ของความสามารถหรือคุณสมบัติอื่น ๆ ของแต่ละสังคม บุคคลที่เป็นสมาชิกในช่วงชั้นทางสังคมที่แตกต่างกันย่อมมีความแตกต่างกันทางด้านลักษณะการดำเนินชีวิต ความมีอำนาจ เกียรติยศ ฐานะทางเศรษฐกิจ บุคลิกภาพและทัศนคติทั่วไป¹ เกณฑ์ที่ใช้ในการจัดช่วงชั้นทางสังคมของบุคคลในสังคมอาจประกอบด้วยอำนาจ ความร่ำรวย และเกียรติยศ² หรือขึ้นอยู่กับเงื่อนไขต่าง ๆ ได้แก่สถานภาพทางครอบครัว ลักษณะที่อยู่อาศัย ระดับการศึกษา ลักษณะอาชีพ รายได้ เกียรติยศ และสิทธิพิเศษต่าง ๆ³

¹ไพฑูริย์ เครือแก้ว, เรื่องเดิม, หน้า 104-107 และ David Dressler with William M. Willis, Jr., Sociology: The Study of Human Interaction, third edition (New York : Alfred A. Knopf, 1976) p. 509 - 510.

²Max Weber, Essays in Sociology, (New York : Oxford University Press, 1946) p. 180 - 184.

³นิติ กสิโกศล และวารภรณ์ พันธุ์วงศ์กลม, การเลื่อนฐานะทางสังคมในเขตเมือง เอกสารวิชาการหมายเลข 41 เพื่อประกอบการสัมมนาสองศตวรรษรัตนโกสินทร์ : ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย จัดโดยสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ วารสารธรรมศาสตร์, วันที่ 23 ธันวาคม 2525, หน้า 1.

สถานภาพของบุคคลที่ถูกจัดอยู่ในช่วงชั้นทางสังคมของสังคมหนึ่ง ๆ จะตายตัวหรือไม่ขึ้นอยู่กับลักษณะสังคม กล่าวคือ ในสังคมปิด การจัดช่วงชั้นทางสังคมมีแนวโน้มที่จะเป็นระบบบรรทัดฐาน กล่าวคือสมาชิกในสังคมนั้นจะอยู่ในช่วงชั้นใดช่วงชั้นหนึ่งตลอดชีวิตโดยไม่มีการเปลี่ยนช่วงชั้น ส่วนในสังคมเปิด บุคคลมีโอกาที่จะเลื่อนสถานภาพของตนเองขึ้นและลงได้ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่าเป็นการเลื่อนชั้นทางสังคม (Social mobility) ซึ่งอาจให้คำจำกัดความได้ว่า เป็นการเปลี่ยนแปลงของสถานภาพทางสังคมของบุคคลจากสถานภาพหนึ่งไปสู่อีกสถานภาพหนึ่งทั้งในทางสูงขึ้นและลดลง *

* ความหมายหรือคำจำกัดความของ Social mobility อยู่ใน Bredemeier and Stephenson, The Analysis of Social Systems (New York: Holt, Reinchart and Winst on, Inc., 1964), p. 335

David Dressler with William M. Willis, Jr., Sociology: The Study of Human Interaction (Third edition), (New York: Alfred A. Knope, 1976), p. 257.

Joseph Curran, Jr. Introductory Sociology, (New York: MC Graw-Hill Book Company, 1977) p., 120

Peter L. Berger and Brigitte Berger, Sociology, (New York: Basic Book, Inc., 1972) p. 155.

Seymour Martin Lipset and Reinhard Bendix, Social Mobility in Industrial Society, (California: University of California Press, 1959) p. 1 - 2.

Theodore Caplow, Sociology, (second edition) (New Jersey: Prentice - Hall Englewood Cliffs, 1975) p. 196.

การเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลแบ่งออกได้เป็น 2 ประเภทคือ การเลื่อนชั้นตามแนวตั้ง (vertical mobility) และการเลื่อนชั้นตามแนวนอนหรือแนวระดับ (horizontal mobility) การเลื่อนชั้นตามแนวตั้งคือการเปลี่ยนแปลงสถานภาพของบุคคลตามลำดับความสูงต่ำของเกณฑ์สถานภาพที่สังคมกำหนด ซึ่งมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงฐานะทางสังคมของบุคคลผู้นั้นด้วย ส่วนการเลื่อนชั้นตามแนวนอนหรือแนวระดับคือการโยกย้ายสถานภาพของบุคคลที่ไม่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงฐานะทางสังคม เช่นการเปลี่ยนจากอาชีพหนึ่งไปสู่อีกอาชีพหนึ่งในระดับเดียวกัน² หรือการอพยพเคลื่อนย้ายจากชนบทมาสู่เมืองใหญ่ ซึ่งทำให้บุคคลสามารถเลื่อนชั้นทางสังคมในระยะยาวได้ เนื่องจากมีโอกาสที่จะได้รับประโยชน์ต่าง ๆ มากขึ้น เช่น การศึกษา การประกอบอาชีพ ซึ่งจะอำนวยประโยชน์ต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในทางสูงขึ้นไป

การเลื่อนชั้นทางสังคมทั้งสองประเภทดังกล่าวนี้อาจเกิดขึ้นได้กับบุคคลในสังคมเป็น 2 ลักษณะ คือ เกิดขึ้นในระหว่างชั่วอายุของบุคคล (intergenerational mobility) และเกิดขึ้นภายในชั่วอายุของบุคคล หรือเป็นการเลื่อนชั้นทางอาชีพ

¹ Bredemeier and Stephenson, The Analysis of Social Systems, p. 336 - 337 Broom and Selznick, Social Mobility in Sociology, (second edition) (Evanston Row, Peterson, 1958) p. 204.

² นิตี กสิโกศล และวารานนท์ พันธุ์วงศ์กล่อม, เรื่องเดิม, หน้า 8.

³ Seymour Martin Lipset, "Social Mobility and Urbanization", Rural Sociology, 20 (Sept., 1955): 220 - 228.

(intragenerational mobility) หรือ (career mobility) กล่าวคือ การเลื่อนชั้นในระหว่างชั่วอายุของบุคคลเป็นการเปลี่ยนแปลงสถานภาพทางสังคม ในระหว่างชั่วอายุของบุคคลในสกุลเดียวกัน ส่วนการเลื่อนชั้นภายในชั่วอายุของ บุคคลคือการเปลี่ยนแปลงสถานภาพทางสังคมของบุคคลภายในชั่ว 4 อายุของบุคคล นั้น ๆ หรือการที่บุคคลผู้นั้นมีการ เปลี่ยนจากอาชีพหนึ่งไปยังอีกอาชีพหนึ่งในชั่วอายุของ เขา¹ การเลื่อนชั้นทางสังคมตามแนวตั้งและแนวระดับอาจเกิดขึ้นได้ทั้งในระหว่าง ชั่วอายุของบุคคลในสกุลเดียวกัน และภายในชั่วอายุของบุคคลคนเดียว

สรุปได้ว่า การที่จะศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในสังคมหนึ่ง ๆ ได้นั้น จะต้องมีการศึกษาถึงการจัดช่วงชั้นทางสังคมของสังคมนั้น ๆ ก่อน เพราะ การจัดช่วงชั้นทางสังคมจะแบ่งคนในสังคมออกเป็นชั้นต่าง ๆ ตามเกณฑ์อันเป็นที่ยอมรับของสังคม ในสังคมเปิดคนในสังคมก็จะมีโอกาสได้เลื่อนชั้นทางสังคมทั้งตามแนว ตั้งซึ่งมีทั้งขึ้นและลงกับตามแนวระดับทั้งในระหว่างชั่วอายุของบุคคลในสกุลเดียวกัน และภายในชั่วอายุของบุคคลหนึ่ง ๆ

ความสำคัญหรือประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการวิจัยนี้

1. เพื่อเข้าใจถึงการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลต่าง ๆ ในสังคมไทย ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งยังสะท้อนให้เห็นถึงวิถีความคิดและพฤติกรรมในการ เลื่อนชั้นทางสังคมของคนไทยในสมัยก่อน โดยเฉพาะสมัยอยุธยาตอนปลายไว้ด้วย อันจะเป็นแนวทางให้เห็นวิวัฒนาการของมโนภาพการเลื่อนชั้นทางสังคมของคนไทย ในอดีต ซึ่งอาจนำมาพิจารณาศึกษาเปรียบเทียบกับของคนไทยในสมัยปัจจุบันโดยที่อาจ ทำให้มโนภาพในเรื่องนี้เป็นที่เข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น โดยเฉพาะความเข้าใจที่ว่าสังคมไทย

¹ David Dressler with William M. Willis, Sociology: The

มีลักษณะโครงสร้างเป็นสังคมเปิดนั้นมีหลักฐานสนับสนุนหรือพิสูจน์เพียงใด

2. เนื่องจากยังไม่เคยมีการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของสังคมไทย เป็นการเฉพาะเรื่องจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ในลักษณะเช่นนี้มาก่อน ดังนั้นผลการศึกษาจึงจะเป็นงานริเริ่มที่น่าจะเป็นประโยชน์ต่อวิชาการทางด้านประวัติศาสตร์ สังคมวิทยา และสาขาวิชาที่เกี่ยวข้อง

3. ผลของการวิจัยจะเป็นประโยชน์ต่อการเรียนการสอนในวิชาต่าง ๆ โดยเฉพาะของคณะอักษรศาสตร์ เช่นวิชาวิวัฒนาการของอารยธรรมไทย วิชาประวัติศาสตร์ วิชาประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมไทย หรือวิชาอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง หรืออาจนำไปใช้ในการเรียนการสอนทางด้านสังคมวิทยา มานุษยวิทยา การเมือง การปกครอง และเศรษฐศาสตร์ได้

4. ถ้ามีการวิจัยโครงการใหญ่เกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคล ในสมัยต่าง ๆ โครงการนี้ก็จะเป็โครงการเล็กที่เชื่อประโยชน์ต่อการวิจัยโครงการใหญ่ดังกล่าว ซึ่งจะทำให้ไม่เกิดความซ้ำซ้อน การสิ้นเปลืองแรงงาน เวลาและกำลังทรัพย์โดยไม่จำเป็น

อักษรย่อที่ปรากฏในงานวิจัย

กช.	หอสมุดชิรญาณ	กองหอสมุดแห่งชาติ
ทช.	หอจดหมายเหตุแห่งชาติ	
ร.1	รัชกาลที่ 1	} ถ้าปรากฏหลังเอกสาร เช่นจดหมายเหตุ- ร.1 ร.2 ร.3 หมายถึงเอกสารรัชกาลที่ 1 เอกสารรัชกาลที่ 2 และเอกสารรัชกาลที่ 3
ร.2	รัชกาลที่ 2	
ร.3	รัชกาลที่ 3	
กท.	เอกสารเขียนเล่มราชการกรมกลาโหม	

การจัดวางชั้นทางสังคมและแนวความคิดเบื้องต้น
เกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

จากแนวความคิดเบื้องต้นในบทนำ แสดงว่าก่อนที่จะทำการศึกษากการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในสังคมใดสังคมหนึ่งได้นั้น จะต้องศึกษากการจัดวางชั้นทางสังคมในสังคมนั้นเสียก่อน ดังนั้นในบทนี้ผู้วิจัยจะศึกษากการจัดวางชั้นทางสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษากการเลื่อนชั้นทางสังคมในสมัยนั้นต่อไป

การจัดวางชั้นทางสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

สภาพของบ้านเมืองไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น คือ ตั้งแต่ช่วงรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2325 - พ.ศ. 2394) ส่วนใหญ่ยังคงเป็นเช่นเดียวกับสมัยอยุธยา เพราะเป็นแบบแผนที่คนในสมัยนั้นรู้จักและคุ้นเคยกันอยู่แล้ว¹ เนื่องจากผู้ที่มาสร้างบ้านเมืองใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์ คือ คนในสมัยอยุธยาตอนปลายนั่นเอง โดยเฉพาะคนรุ่นสมัยรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 ซึ่ง

¹ Prince Dhani Niwat, Kromamun Bidyalabh, The Reconstruction of Rama I of the Chakri Dynasty, 1957, p. 4
อ้างถึงใน รอง ศยามานนท์, "ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 7" บทที่ 6 การปฏิรูปทางการคมนาคมขนส่งและการสื่อสารก่อนรัชกาลที่ 4 (เอกสารอัครโระเนียว ลงวันที่ 11 ตุลาคม 2523), หน้า 2.

ส่วนใหญ่มีชีวิตอยู่ในสมัยอยุธยาตอนปลายและสมัยธนบุรีมาแล้ว ดังนั้นผู้ตั้งข้อ
สังเกตไว้ว่า

คนไทยสมัยแรกตั้งกรุงเทพฯ ก็คือคนไทยสมัยอยุธยาตอนปลายนั่นเอง
ชาวกรุงเทพฯ ส่วนใหญ่คือชาวกรุงเทพฯ ปกกับชาวเมืองธนบุรี ทั้งพวก
ข้าราชการและพ่อค้าแม่ค้า ก็ล้วนแต่อพยพมาจากกรุงเทพฯ แทบทั้งสิ้น
เพราะฉะนั้นความรุกรามคิดและความเชื่อของคนไทยสมัยกรุงเทพฯ จึง
ไม่มีอะไรผิดแปลกแตกต่างไปจากคนไทยสมัยกรุงเทพฯ¹

ประกอบกับกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีของไทยติดต่อกันมาถึงกว่า
สี่ศตวรรษ ความเจริญรุ่งเรืองของกรุงศรีอยุธยา "ศรีวังบ้านเมืองดี" คงยัง
เป็นที่ประทับใจของผู้นำในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เห็นได้จากความพยายาม
ทำกรุงเทพฯ ให้เหมือนศรีกรุงเก่าหลายประการ โดยเฉพาะในด้านการ
สร้างบ้านเมืองทั้งในการสร้างพระบรมมหาราชวัง วัดวาอาราม ตลอดจนการ

¹ชัย เรื่องศิลป์, "ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2354 - 2453",
เอกสารต้นฉบับประวัติศาสตร์สังคมสมัยต้นกรุงเทพฯ วันที่ 17 - 19 มกราคม
2524 ณ หอประชุมมหาวิทยาลัยศิลปากร วังท่าพระ, หน้า 10.

บุคคลของเมืองเป็นต้น¹ ในขณะเดียวกันก็ได้นำรูปแบบการปกครอง กฎหมาย เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของสมัยอยุธยาเปรียบใช้กับสมัยรัตนโกสินทร์-ตอนต้น² รวมทั้งการจัดวางชั้นทางสังคมด้วย

การจัดวางชั้นทางสังคมของไทยมีพื้นฐานมาจากการจัดระเบียบของสังคมที่กำหนดให้มุนาย³ เป็นหัวหน้าปกครองควบคุมราษฎรแต่ละกลุ่มของตน

¹ดูรายละเอียดใน ม.ร.ว. แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ (พ.ศ. 2325 - 2525), หน้า 11-153, หน้า 175-294 เนตรนภิศ นาควัชระ และคณะ, วัดในกรุงเทพฯ : การเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325-2525), หน้า 17-31, หน้า 253-288, หน้า 299-300 ยุสดี ทิพทัส และ มานพ พงศทัต, บ้านในกรุงเทพฯ : รูปแบบและการเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325 - 2525), หน้า 9-66 และ ปิยนาด บุนนาค และคณะ, คลองในกรุงเทพฯ : ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลง และผลกระทบตอกรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325 - 2525), หน้า 21-29, หน้า 35-44. งานวิจัยเงินทุนเพื่อเพิ่มพูนและพัฒนาประสิทธิภาพทางวิชาการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ครบรอบ 200 ปี (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525). (ทั้ง 4 เล่ม)

²ดูรายละเอียดใน ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี และ วิมล พงศ์พิพัฒน์, ประวัติศาสตร์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2325 - 2394), (นครหลวง : มิตรนราการพิมพ์, 2515), หน้า 1-38, หน้า 157-234.

³มุนายหรือนาย โดยทั่วไปหมายถึงผู้ที่ได้รับมอบหมายให้ควบคุมและบังคับบัญชากำลังคนที่เป็นไพร่ ดู อักษราภิธานศรียต์ของหมอบรัดเลย์, พิมพ์ครั้งที่ 2 (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2514), หน้า 345.

กันเป็นลำดับ¹ โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นมุลนายสูงสุด ทั้งนี้เป็นไปตามทฤษฎี² ที่ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของชีวิตและเจ้าแผ่นดิน* ซึ่งราษฎรจะต้องตอบแทนพระมหากษัตริย์คุณของพระองค์ด้วยการรับใช้ในรูปแบบของแรงงานและส่วยภายใต้การควบคุมของมุลนายซึ่งเป็นผู้ช่วยเหลือพระองค์ โดยที่ราษฎรจะหลีกเลี่ยงไม่ได้ มิฉะนั้นจะไม่ได้รับความคุ้มครองชีวิตและทรัพย์สินจากรัฐ ดังปรากฏในกฎหมายพระไอยการลักษณะรับฟ่อง มาตรา 10 ว่า "ราษฎรมารองฟ่องควยคคือประการใด ๆ แลมิได้ตั้งสังกัดมุลนาย ออย่าฟังรับไว้บังคับัญชาเป็นอันขาด

¹ดูรายละเอียดใน ชจร สุขพานิช, ฐานันดรไพร่ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2519), หน้า 13-15 และ อัญชลี สุสายพันธ์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์ประกอบการศึกษานักศึกษปริญาอักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), หน้า 54-55.

²ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, "สังคมอยุธยา" ประวัติศาสตร์และการเมือง (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2518), หน้า 48.

*พระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของชีวิต เพราะว่าเป็นอำนาจในการสั่งประหารชีวิตอยู่ในพระราชวินิจฉัยของพระมหากษัตริย์เพียงพระองค์เดียว

พระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของแผ่นดิน เพราะทรงเป็นเจ้าของของแผ่นดินทั่วพระราชอาณาจักรดังปรากฏความใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 "พระไอยการเบ็ดเสร็จ" (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2515), หน้า 115 ตอนหนึ่งว่า "ที่ในแวนแควนกรุงเพทพระมหานครศรีอยุธยา มหาคิลกนพรทัน-ราชธานีบุรีรมย์เป็นที่แห่งพระเจ้าอยู่หัว หากไพร่ราษฎรทั้ง ผู้เป็นข้าแผ่นดินอยู่จะได้เป็นที่ราษฎรหามิได้".

ที่เดียว ให้ส่งตัวหาสังกัดมูลนายมิไค่นั้นแก่สัสดีเอาเป็นคนหลวง"¹

การกำหนดให้ราษฎรต้องขึ้นสังกัดมูลนายนอกจากเหตุผลข้างต้นแล้ว ยังสืบเนื่องมาจากการที่รัฐมีวัตถุประสงค์เพื่อให้เกิดความสะดวกในการเรียกเกณฑ์แรงงานราษฎรทั้งในยามปกติและยามสงคราม ยิ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นระยะของการสร้างบ้านเมืองใหม่ กำลังคนยิ่งมีความสำคัญต่อการผลิต การสร้างบ้านสร้างเมือง การสร้างความมั่นคงให้แก่อาณาจักร ทั้งยังเป็นฐานอำนาจทางการเมืองของศูนย์กลางด้วย ดังนั้นการจัดระเบียบสังคมในรูปแบบที่รับมาจากสมัยอยุธยาเช่นนี้ จึงยังมีความเหมาะสมกับสถานการณ์ของบ้านเมืองในเวลานั้น

การจัดระเบียบของสังคมดังกล่าวส่งผลต่อการจัดวางชั้นทางสังคมคือพระมหากษัตริย์เป็นยอดสูงสุดของสังคม มีบุคคลอื่น ๆ อีก 5 กลุ่ม ประกอบด้วยพระบรมวงศานุวงศ์หรือเจ้านาย ขุนนาง สมอสีพรหมณ์ ไพร และทาส ปฏิบัติหน้าที่ความรับผิดชอบต่อองค์พระมหากษัตริย์ บ้านเรือน และต่อกันและกัน

¹กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2, "พระโอยการลักษณะรับฟ้อง"
(พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505), หน้า 32.

แตกต่างกันไปตามฐานะของตนในสังคม โดยมีศักดิ์นา¹ เป็นเครื่องกำหนดลัทธิหน้าที่และความรับผิดชอบดังกล่าว ด้วยเหตุนี้ศักดิ์นาจึงเป็นเครื่องหมายของ

¹สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ได้ทรงออกกฎหมายเกี่ยวกับศักดิ์นาขึ้นใน พ.ศ. 1998 โดยกำหนดว่าพระบรมวงศานุวงศ์ พระราชโอรส ท้าวนางพระสนม ข้าราชการฝ่ายใน ข้าราชการทั่วไปทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนในราชธานีและหัวเมืองทุกกรมกอง ภรรยาของข้าราชการ พระภิกษุ นักบวช ไพร และทาส จะต้องมีศักดิ์นากฎฐานะในสังคม และตำแหน่งของตนตามที่ระบุไว้ในกฎหมาย ศักดินาจำนวนต่ำที่สุดคือ ทาส มีศักดิ์นา 5 ท่อมาคือไพร่ มีศักดิ์นา 25 ผู้มีตำแหน่งและฐานะในสังคมสูงกว่านี้ก็มีศักดิ์นาเพิ่มขึ้นตามลำดับ ตั้งแต่ 50 ถึง 10,000 ซึ่งเป็นที่สุดไนตำแหน่งข้าราชการ ส่วนพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นสูงนั้นสามารถมีศักดิ์นาได้มากกว่านี้ ดังจะเห็นได้จากผู้ที่ดำรงตำแหน่งพระมหากษัตริย์จะมีศักดิ์นาได้ถึง 100,000 คุบายละเอียดใน ปิยนาค มุนนาค และ อีรเวทย์ ประมวลรัฐการ, หนังสือเรียนสังคมศึกษา รายวิชา ส ๐2๐1 ประวัติสังคมและวัฒนธรรมไทย ชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย (ฉบับร่างโดยโรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2525), หน้า ๐36-๐37.

ตำแหน่ง หน้าที่ บรรดาศักดิ์ ราชทินนาม และศักดิ์นาของมุลนายระบบไว้อย่างละเอียดโดยแยกตามกรมกอง อยู่ใน "พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน" และ "พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง" ของกฎหมายตราสามดวง เริ่มจากพระมหากษัตริย์ผู้อยู่เหนือการแบ่งศักดิ์นาเจ้านาย ขุนนาง ข้าราชการ ซึ่งมีศักดิ์นาลดหลั่นกันลงมาเป็นลำดับ จนถึงข้าราชการผู้น้อยคือ ศักดินา 30

การแบ่งชนชั้นหรือการจัดช่วงชั้นทางสังคม ซึ่งแบ่งได้เป็น 2 ชนชั้นใหญ่ ๆ
คือ ชนชั้นผู้ปกครองกับชนชั้นผู้ถูกปกครอง

ชนชั้นผู้ปกครอง คือชนชั้นที่ทำหน้าที่ควบคุมและบังคับบัญชาทางด้านสังคม
เรียกว่าชนชั้นมูลนายหรือนาย ประกอบด้วยพระมหากษัตริย์ เจ้านาย และ
ขุนนางที่มีศักดินา 400 ขึ้นไป โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นผู้อยู่สูงสุดเหนือมูลนาย
ทั้งปวง พระราชอำนาจของพระองค์แยกจากยอดของโครงสร้างสังคมลงมาสู่
ไพร่และทาสซึ่งเป็นฐานของโครงสร้างสังคม โดยผ่านการส่งทอดตามลำดับ
ชั้นของมูลนายซึ่งได้แก่ เจ้านาย และขุนนาง

เจ้านาย คือพระญาติวงศ์ของพระมหากษัตริย์หรือที่เรียกว่าพระ-
บรมวงศานุวงศ์ เป็นผู้มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์ในทางสายพระ-
โลหิต มีตำแหน่งลดหลั่นกันลงมาตามพระยศ ซึ่งแบ่งเป็นพระสกุลยศ กับพระ-
อิสริยยศ¹ พระสกุลยศเป็นตำแหน่งที่เจ้านายทรงได้รับตั้งแต่ประสูติ มี 3
ชั้นที่ใ้ราชาศัพท์ คือ เจ้าฟ้า พระองค์เจ้า และหม่อมเจ้า ลงมาตามลำดับ
ส่วนพระอิสริยยศนั้นเป็นตำแหน่งที่เจ้านายจะได้รับเมื่อได้ปฏิบัติราชการมี
ความชอบโดยจะได้รับพระราชทานตำแหน่งให้เป็นเจ้าทรงกรม ซึ่งในสมัย

¹ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ : พ.ศ.
2325 - 2416 แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และ พรรณี สรวงบุญมี
(กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์, 2521),
หน้า 201-205.

รัตนโกสินทร์ตอนต้นจะปรากฏพระอิสริยยศตั้งแต่กรมพระยา กรมสมเด็จพระ
กรมพระ กรมหลวง กรมขุน และกรมหมื่นลงมาตามลำดับ*

จุดมุ่งหมายในการแต่งตั้งเจ้าทรงกรม อาจแบ่งได้เป็น 3 ประการ¹
คือ

ประการแรก เป็นการขอมอบหมายคนกลุ่มหนึ่งให้เจ้านายปกครอง
ดูแลภายในราชธานี เพราะเมื่อพระมหากษัตริย์โปรดเกล้าฯ เลื่อนพระ-
อิสริยยศเจ้านายพระองค์ใดให้เป็นเจ้าทรงกรมแล้วก็มีพระราชทานผู้คนที่
ได้แก่ไพร่และข้าราชการให้ด้วย ไพร่ดังกล่าวจะกลายเป็นไพร่สมของ
เจ้าทรงกรมพระองค์นั้น² ส่วนข้าราชการในกรมนั้นที่สำคัญได้แก่ เจ้ากรม
ปลัดกรม และสมุหนุชิต ตำแหน่งเจ้ากรมจะสอดคล้องกับลำดับพระอิสริยยศ
ของเจ้าทรงกรมของตน เช่นถ้าเจ้านายทรงเป็นกรมหลวง เจ้ากรมก็จะเป็น
หลวงเช่นเดียวกัน

* พิธีพระราชทานตำแหน่งกรมนั้น ต้องมีการลงพระนามเจ้านายใน
แผนพระสุพรรณบัฏ พระมหากษัตริย์ทรงหลังทักษิโณทกพระราชทานบนพระ
เศียรเจ้านาย เจ้านายพระองค์นั้นทอดถวายเครื่องบูชาประกอบด้วยรูปเทียน
ต้นไม้ทอง ต้นไม้เงิน คู่ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรง-
ราชานุภาพ, เรื่องเฉลิมพระยศเจ้านาย, หน้า 18-23.

¹ม.ร.ว.อภิน รัชพันธ์, เรื่องเดิม, หน้า 118-119.

²ม.ร.ว.อภิน รัชพันธ์, เรื่องเดิม, หน้า 117.

ประการที่สอง เพื่อเป็นการขำรงไว้ซึ่งฐานะของเจ้านาย ทั้งนี้ เพราะการแต่งตั้งให้ทรงกรมนั้นถือว่าเป็นการให้ตำแหน่ง เกียรติยศ และความมั่งคั่งแก่เจ้านายพระองค์นั้น ด้วยเหตุที่บรรพบุรุษสำคัญที่แสดงฐานะของบุคคลในสังคมไทยอยู่ที่การมีอำนาจซึ่งส่วนใหญ่ขึ้นอยู่กับความคุมจำนวนไพร่อันแสดงถึงความมั่งคั่งและอำนาจของผู้เป็นเจ้าของ

ประการที่สาม เพื่อให้สามารถเกณฑ์กำลังคนในกรมของเจ้านายต่าง ๆ ได้อย่างรวดเร็วในยามสงคราม โดยเฉพาะกรมพระราชวังมโหรี พระมหากษัตริย์ ซึ่งมักต้องเสด็จไปในการสงครามบ่อยครั้งในฐานะผู้บังคับบัญชากองทัพ การได้รับพระราชทานให้ทรงกรมก็จะทำให้พระองค์สามารถเกณฑ์ไพร่พลได้อย่างรวดเร็วทันการ ปรากฏว่าพระมหากษัตริย์เป็นผู้มีไพร่สมมากที่สุดในการอาณาจักร¹ นอกจากนี้พระองค์ยังเป็นผู้แต่งตั้งข้าราชการของพระองค์เอง โดยมีการจัดแบ่งออกเป็นหมู่ ๆ ทำนองเดียวกับข้าราชการในพระมหากษัตริย์²

ข้อที่น่าสังเกตคือกรมของเจ้านายมิได้ทำหน้าที่บริหารราชการโดยตรง เป็นกรมที่ควบคุมกำลังคนเพียงอย่างเดียว โดยที่กรมของเจ้านายทั้งอยู่ได้นานเท่าพระชนมายุของเจ้านายพระองค์นั้น หรือนานเท่าที่พระมหากษัตริย์ยังไม่มีพระบรมราชโองการให้เปลี่ยนแปลงตำแหน่งหรือถอดถอนกรมก็จะถูกยุบโอนไพร่พลเป็นของหลวง หรือแล้วแต่พระบรมราชโองการจะโอนพระราชทานแก่ผู้ใด ด้วยลักษณะนี้จึงอาจเรียกกรมของเจ้านายได้ว่า

¹ม.ร.ว. อคิน รัชพันธ์, เรื่องเดิม, หน้า 116.

²ดูรายละเอียดใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2503), หน้า 25-26.

กรมชั่วคราว¹ ซึ่งส่วนมากจะควบคุมไพร่สม ยกเว้นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลที่มีไพร่หลวงด้วย ส่วนกรมที่ทำหน้าที่บริหารราชการและความคุมไพร่พล เรียกว่า กรมประจำ ซึ่งจะโคกกล่าวต่อไปในเรื่องขุนนาง อย่างไรก็ตาม ทั้งสองประเภทนี้มีโครงสร้างทั่วไปเหมือนกันคือแต่ละกรมจะประกอบด้วยขุนนางอย่างน้อย 3 ตำแหน่ง ได้แก่ เจ้ากรม ปลัดกรม และสมุหบัญชี เจ้ากรมเป็นหัวหน้าของกรมนั้น ๆ ปลัดกรมคือผู้ช่วยของเจ้ากรม ส่วนสมุหบัญชีเป็นผู้เก็บรักษาบัญชีคนขึ้นสังกัดต่อกรม ขุนนางทั้งสามนี้จะช่วยกันรับผิดชอบในการดูแลควบคุมไพร่ในสังกัด กรมมีทั้งขนาดใหญ่และขนาดเล็กซึ่งยังแบ่งออกเป็นกองและหมวดหมู่ตามลำดับ โดยที่อาจเริ่มจากการควบคุมคนหม้อย่อย ๆ ประมาณ 10 คน มีหัวหน้าควบคุมซึ่งคงเรียกตำแหน่งว่าหัวสิบ หม้อย่อยหลายหมื่นรวมกันเป็นหมวด เป็นกอง อยู่ใต้บังคับบัญชาของนายหมวด นายกอง อันน่าจะได้แก่พวกนายร้อย ปลัดร้อย ขุน หมื่น พัน ซึ่งมีศักดินาระหว่าง 100 ถึงต่ำกว่า 400² ที่เรียกได้ว่าเป็นมูลนายระดับล่าง พวกนี้จะขึ้นสังกัดต่อมุลนาย

¹ อัญชลี สุสายักดิ์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่องสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว", วิทยานิพนธ์ประกอบการศึกษาหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์) บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524, หน้า 86.

² ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453 คำนึงสังคม พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เรื่องศิลป์, 2519), หน้า 201

ระดับสูงตำแหน่งต่าง ๆ ที่ขึ้นต่อเจ้ากรม ปลัดกรม และสมุหนายกรัฐมนตรี

ถึงแม้ว่าเจ้านายที่เข้ารับราชการจะมีโอกาสได้เพิ่มพูนพระอิสริยยศ อำนาจ และศักดิ์นาตามความสำคัญของตำแหน่ง หน้าที่ และพระบรมราชโองการ โดยเฉพาะการได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าทรงกรมก็ตาม แต่ก็มีเจ้านายบางพระองค์ที่ไม่ทรงรับราชการ ในกรณีเช่นนี้สิทธิและผลประโยชน์ต่าง ๆ ในฐานะเจ้านายที่มีมาแต่ประสูติก็จะคงอยู่ต่อไปจนตลอดพระชนม์ชีพ นอกเสียจากว่าพระมหากษัตริย์จะโปรดเกล้าฯ ให้มีการเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่น

สิทธิและผลประโยชน์ของเจ้านายที่มีมาแต่ประสูติตามที่ระบุไว้ในกฎหมาย คือการยกเว้นถูกเรียกเกณฑ์แรงงานและการเสียภาษีที่มาก การสามารถเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์ได้ เมื่อกระทำความผิดก็จะถูกพิจารณาตัดสินได้แต่เฉพาะในศาลกรมวังเท่านั้น และจะถูกนำไปขายเป็นทาสไม่ได้ กฎมณเฑียรบาลได้กล่าวถึงเรื่องยศและพาหนะของเจ้านายที่มีศักดิ์นาสูงว่า "บันดาศักดิ์ 10000 ในเมืองที่ยี่วกั้นชิงหุ้มฉาขาว บันดาศักดิ์ 10000 หุ้มเมืองที่คานตามเกออีกันชิง หุ้มฉาขาว" ¹ สำหรับผู้มีศักดิ์นา 5000 ในหัวเมืองที่ยี่วกั้นหุ้มชู ส่วนผู้มีศักดิ์นา 3000 ขึ้นมา

อย่างไรก็ดี ฐานะทางสังคมของเจ้านายหรือพระบรมวงศานุวงศ์ของพระมหากษัตริย์นั้นคงอยู่บนความไม่แน่นอน เนื่องจากพระบรมวงศานุวงศ์

¹ ดูเกี่ยวกับมุนายระดับสูง และมุนายระดับล่างในเรื่องขุนนาง.

¹ กฎหมายกฤษฎีกาสามดวง เจม. 1, "กฎมณเฑียรบาล มาตรา 9",

หน้า 72.

ในพระมหากษัตริย์จะมีฐานะสูงส่งอยู่ก็แต่เฉพาะเมื่อพระมหากษัตริย์พระองค์
นั้นครองราชย์อยู่เท่านั้น เมื่อสิ้นรัชกาลลงอำนาจก็จะหมดไปซึ่งก็จะส่งผล
กระทบถึงพระบรมวงศานุวงศ์ของพระองค์ด้วย ยิ่งถ้ามีการล้มล้างพระราชวงศ์
เก่าและเปลี่ยนพระราชวงศ์ใหม่ พระบรมวงศานุวงศ์ของพระมหากษัตริย์องค์
ก่อนก็มักถูกประหารชีวิตหรือถูกลดชั้นทางสังคมในค่าลง ดังจะเห็นได้จาก
เหตุการณ์ในสมัยอยุธยาช่วงที่มีการ เปลี่ยนพระมหากษัตริย์หรือพระราชวงศ์
หลายครั้ง แม้เมื่อจะมีการสถาปนาพระราชวงศ์จักรีและตั้งกรุงรัตนโกสินทร์
เป็นราชธานี พระบรมวงศานุวงศ์ในสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ถูกประหาร
ชีวิตเป็นส่วนใหญ่ ที่ยังเหลือก็มักถูกเลื่อนชั้นลงเป็นคนสามัญ¹ นอกจากนี้ฐานะ
ความเป็นเจ้าก็ถูกลดลงมาทุกชั้นคนและจะหมดสิ้นไปเมื่อถึงชั้นคนที่ห้า^๒

^๑ เช่นการขึ้นครองราชย์ของสมเด็จพระไชยราชาธิราช พ.ศ.
2077 สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง พ.ศ. 2173 สมเด็จพระนารายณ์
พ.ศ. 2199 สมเด็จพระเพทราชา พ.ศ. 2231 และสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ
พ.ศ. 2275 เป็นต้น ดู พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับต่าง ๆ เช่น
พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพระจักรพรรดิหงส์ (จาต), พระราช-
พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติ, พระราชพงศาวดารกรุง
ศรีอยุธยาฉบับพระราชหัตถเลขา, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับ
หลวงประเสริฐอักษรนิติ และดู การเมืองไทยสมัยอยุธยา (พ.ศ. 1893 -
พ.ศ. 2310) ใน เพ็ญศรี คุก และ ปิยนาด บูณาค, ๑.591 ประวัติศาสตร์-
ไทย ๑ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, 2521), หน้า 32-52.

^๒ ดู ขำรังศักดิ์ อายุวัฒน์, ราชสกุลจักรีวงศ์ และราชสกุลสมเด็จพระเจ้า
ตากสินมหาราช ฉบับสมบูรณ์ (ภาคจบ) (พระนคร : รุ่งวัฒนา, 2515), หน้า 328-33

^๓ ความเป็นเจ้า 5 ชั้นคนคือ เจ้าฟ้า พระองค์เจ้า หม่อมเจ้า
หม่อมราชวงศ์ และหม่อมหลวง ลงมาตามลำดับ.

ยิ่งกว่านั้นนอกจากพระมหากษัตริย์ พระมหากุปราช พระราชโอรส และ พระราชธิดาอันประสูติจากพระมเหสีแล้ว ก็มีใ้เชื่อว่าพระบรมวงศานุวงศ์จะมีฐานะทางสังคมสูงกว่าขุนนางเสมอไป ทั้งนี้เพราะระบบศักดินามีได้กำหนดให้พระบรมวงศานุวงศ์ต้องมีฐานะทางสังคมสูงกว่าขุนนาง ถึงแม้ว่าเจ้านายจะทรงมีศักดินาสูงมาตั้งแต่แรกประสูติ แต่ศักดินานั้นอาจเพิ่มขึ้นหรือลดลงได้ตามความชอบและความผิดชอบแผ่นดินเมื่อทรงเจริญวัยขึ้น ดังนั้นการที่จะมีฐานะทางสังคมสูงหรือต่ำย่อมขึ้นอยู่กับหน้าที่ความรับผิดชอบที่มีต่องานราชการเป็นสำคัญ

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เจ้านายที่ดำรงตำแหน่งสูงสุดรองลงมาจากพระมหากษัตริย์คือ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระมหากุปราช-วังหน้า ถัดลงมาคือตำแหน่งเจ้าทรงกรมอื่น ๆ บางครั้งพระมหากษัตริย์ทรงมอบหมายให้เจ้าทรงกรมทรงรับผิดชอบงานเฉพาะอย่าง เป็นครั้งคราว เช่น การเป็นแม่ทัพช่วยในการสงคราม ซึ่งจะเห็นได้ชัดในสมัยรัชกาลที่ 1 ในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้มีการตั้งตำแหน่งขึ้นใหม่สำหรับเจ้านายอีกสองตำแหน่ง เพื่อช่วยในด้านการปกครอง คือ ตำแหน่งผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตร-พระกรรณ และตำแหน่งผู้กำกับราชการกรมสำคัญ¹ สาเหตุของการตั้งตำแหน่งทั้งสองไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่าการตั้งตำแหน่งผู้กำกับราชการกรมสำคัญนั้นน่าจะมาจากสาเหตุ 2 ประการ คือ

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 (พิมพ์แจกในงานฌาปนกิจ หม่อมแก้ว ดินทร และนายฤทธิสำแดง (เปลี่ยน วิตะวัต) ณ เมรุวัดสระเกษ 31 มกราคม พ.ศ. 2498), หน้า 136-138.

ประการที่ 1, จะเป็นด้วยเมื่อจัดกองทัพไปรบพม่าเมื่อมีมะเส็ง เอกศก¹ จะมีการบางอย่างไม่เป็นไปดังพระราชประสงค์ ด้วยราชการซึ่งเป็น เจ้ากระทรวงต่าง ๆ หย่อนความสามารถ ทรงพระราชดำริเห็นว่า ของการกำลังช่วยคิดอ่านออกหน้าราชการในกระทรวงนั้น ๆ จึงทรงเลือกสรรเจ้านายซึ่งมีความสามารถ และเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยไปช่วยราชการต่างกระทรวง

หรือมิฉะนั้นประการที่ 2 ในเวลานั้นเจ้านายที่เจริญพระชนมายุและความสามารถมีหลายพระองค์ จึงทรงพระราชดำริเห็นว่า ใหนี่หน่าที่ประจำราชการอย่างใดเสียบ้าง คึกวาทังไว้ให้อยู่เปล่า จึงเลือกสรรเจ้านายซึ่งทรงไว้วางพระราชหฤทัยในความสามารถให้ไปช่วยราชการต่างกระทรวง น่าจะเป็นด้วยเหตุ 2 ประการดังกล่าวมานี้¹

ไม่ว่าสาเหตุที่แท้จริงของการแต่งตั้งตำแหน่งดังกล่าวจะเป็นอย่างไรก็ตาม แต่ก็ปรากฏว่าตำแหน่งนี้เป็นตำแหน่งสำคัญรองลงมาจากตำแหน่งผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณ และเหนือกว่าเจ้าทรงกรมอื่น ๆ มีหน้าที่ให้คำปรึกษาหารือราชการที่เป็นประโยชน์ต่อบ้านเมืองแก่จักรมหาเสนาบดีอันได้แก่สมุหนายกและสมุหกลาโหม กับเสนาบดีจตุสดมภ์ซึ่งเป็นเสนาบดีกรมสำคัญในการบริหารราชการแผ่นดิน ด้วยลักษณะนี้การแต่งตั้งตำแหน่งดังกล่าวกับราชการกรมสำคัญจึงย่อมเป็นผลดีต่อเจ้านายผู้ได้รับการแต่งตั้งที่ได้มีโอกาสเลื่อนชั้นทางสังคมสูงขึ้น นอกจากนี้ยังเท่ากับเป็นการฝึกหัดเจ้านายให้รู้จักปฏิบัติหน้าที่ราชการตามที่ได้รับมอบหมายด้วย² ยิ่งกว่านั้นยังน่าจะส่งผลในการถ่วงดุลย์อำนาจทางการเมืองระหว่างเจ้านายกับขุนนางอันมีผลต่อเนื่องถึงความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์ที่อยู่เหนือกลุ่มคนทั้งสองพวกนี้ด้วย

¹ คือ พ.ศ. 2353 (จ.ศ. 1171)

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำวรวงศ์ราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 433.

² ปิยนาด บุณนาค, "การเมืองการปกครองไทยสมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์-ตอนต้น", (เอกสารโรเนียวเสนอต่อที่สัมมนาโครงการเอเชียอาคเนย์ศึกษา 21 - 23 ธันวาคม 2522), หน้า 10-11.

ส่วนตำแหน่งผู้สำเร็จราชการต่างประเทศเนตรพระกรรณนั้นมีหน้าที่ดูแลราชการแผ่นดินแทนพระองค์รัชกาลที่ 2 เนื่องจากผู้ที่ดำรงตำแหน่งนี้เป็นพระองค์แรกคือ สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาเสนาบดี ซึ่งก็เป็นพระมหากษัตริย์อยู่แล้ว ดังนั้นจึงไม่อาจจะลงไปใ้แน่นอนว่าตำแหน่งพระมหากษัตริย์ซึ่งเดิมเป็นตำแหน่งรองลงมาจากพระมหากษัตริย์จะยังคงความสำคัญดังกล่าวอยู่ต่อไปหรือไม่เมื่อมีตำแหน่งผู้สำเร็จราชการต่างประเทศเนตรพระกรรณขึ้นอีกตำแหน่งหนึ่ง อย่างไรก็ตามเมื่อวังหน้าพระองค์นี้ที่วงศ์หลวง รัชกาลที่ 2 ก็ได้ทรงตั้งผู้ดำรงตำแหน่งวังหน้าอีกเลย แต่ยังคงตั้งผู้สำเร็จราชการต่างประเทศเนตรพระกรรณต่อมาจนสิ้นรัชกาล จึงเป็นอันว่าหลังจากวังหน้าสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. 2360 แล้ว ตำแหน่งผู้สำเร็จราชการต่างประเทศเนตรพระกรรณมีความสำคัญรองลงมาจากพระมหากษัตริย์ตลอดสมัยรัชกาลที่ 2 อย่างแน่นอน

การมอบหมายงานให้เจ้านายทำเป็นครั้งคราวรวมถึงการตั้งตำแหน่งเจ้าทรงกรม ตำแหน่งผู้กำกับราชการและตำแหน่งผู้สำเร็จราชการต่างประเทศเนตรพระกรรณดังกล่าวเท่ากับเป็นการให้โอกาสเจ้านายได้มีพระอิสริยยศสูงขึ้นเป็นเจ้าทรงกรม หรือได้เลื่อนกรมสูงขึ้น มีศักดินาเพิ่มขึ้นอันเป็นผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของเจ้านายในทางสูงขึ้น นั่นคือการมีอำนาจควบคุมไพร่พลเป็นจำนวนมากขึ้นด้วย ทั้งนี้เพราะการประเมินฐานะทางสังคมในสมัยนั้นขึ้นอยู่กับศักดินาซึ่งเป็นเครื่องชี้บอกอำนาจในการควบคุมไพร่พลอันเป็นฐานอำนาจที่มีความสำคัญมากในขณะนั้น ศักดินาของเจ้านายในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจะพิจารณาได้จากตารางดังต่อไปนี้

ตารางที่ 1

ตารางแสดงศักดินาของเจ้า ตามลำดับพระศกยศและการทรงกรม

<u>เจ้านาย</u>	<u>ไม่ได้ทรงกรม</u> <u>มีศักดินา</u>	<u>ทรงกรม</u> <u>มีศักดินา</u>
เจ้าฟ้า (พระเชษฐา พระอนุชา)	20,000	50,000
เจ้าฟ้า (พระราชโอรส)	15,000	40,000
พระมหาอุปราช		100,000
พระองค์เจ้า (พระเชษฐา พระอนุชา)	7,000	15,000
พระองค์เจ้า (พระราชโอรส)	6,000	15,000
พระองค์เจ้า (พระราชนัดดา)	4,000	11,000
หม่อมเจ้า	1,500	

ที่มา พระอัยการตำแหน่งนาพลเรือน, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1

เล่ม 1, หน้า 219-220.

จะเห็นได้ว่าพระมหาอุปราชวังหน้ามีศักดินาสูงสุด คือ 100,000 ซึ่งแสดงว่าทรงได้ควบคุมไพร่พลเป็นจำนวนมากตั้งกล่าวมาแล้ว ส่วนเจ้านายองค์อื่นนั้นมีศักดินาน้อยตามระดับฐานะการเป็นเจ้าจากสูงไปต่ำทำโดยขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ทางสายพระโลหิตกับพระมหากษัตริย์เป็นสำคัญ เจ้านายจะได้รับศักดินาตั้งแต่ประสูติและจะได้ศักดินามากขึ้นเมื่อเข้ารับราชการและเป็นเจ้าทรงกรมกับทั้งยังได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดรายปีด้วย

ขุนนาง แบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ ขุนนางระดับสูง และ
ขุนนางระดับต่ำ

ขุนนางระดับสูง คือบุคคลที่รับราชการมีศักดินาตั้งแต่
400 - 10,000 มีหน้าที่ควบคุมกำลังไพร่พลที่ได้รับมอบหมายให้มีสุขภาพ
แข็งแรง เตรียมพร้อมเพื่อความสะดวกรวดเร็วในการเกณฑ์มาใช้ในงาน
ราชการทั้งในยามปกติและยามสงคราม ขุนนางจะมีไพร่อยู่ในความดูแลมาก

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

น้อยเพียงใดนั้นขึ้นอยู่กับศักดินาที่ถืออยู่ จึงเท่ากับเป็นการเฉลี่ยหน้าที่ความ
รับผิดชอบของขุนนางตามศักดินา และยังเป็นการป้องกันไม่ให้ขุนนางมีกำลัง

* ควอริช เวลด์ เสนอว่าสามารถคำนวณจำนวนไพร่ขึ้นสังกัดของ
มูลนายแต่ละคนได้ โดยการนำศักดินาสูงสุดของไพร่ คือ 25 มาหารศักดินา
มูลนาย ได้ผลลัพธ์เท่าใดถือเป็นจำนวนไพร่ที่ขึ้นสังกัดต่อมูลนายผู้นั้น เช่น
มูลนายที่มีศักดินา 400 จะมีไพร่ขึ้นสังกัด 16 คน มูลนายที่มีศักดินา 3,000
จะมีไพร่ขึ้นสังกัด 120 คน และมูลนายศักดินา 10,000 จะมีไพร่ขึ้นสังกัด
400 คน ดู ควอริช เวลด์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ
แปลโดย กาญจณี สมเกียรติกุล และ ยุกา ชุมจันทร์ (กรุงเทพฯ : โครงการ
ตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย,
2519), หน้า 73, 78 และ 79. อัญชลี สุস্যัมภ์ เสนอว่า วิธีการคิดแบบ
เวลด์ เช่นนี้ยังคงเป็นการประมาณอย่างคร่าว ๆ เพราะไพร่มีศักดินาหลาย
ระดับ ตั้งแต่ 10 ถึง 25 มิได้มีศักดินา 25 เท่ากันทุกคน และเมื่อพิจารณา
จากข้อมูลทางประวัติศาสตร์ใน สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชานุญาต, ไทยรบ
พม่า (พระนคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2515), หน้า 142-145, หน้า
563, หน้า 585-587 จำนวนคนที่อยู่ในสังกัดมูลนายก็ไม่สัมพันธ์กับศักดินาที่
มูลนายนั้น ๆ ถืออยู่ เช่น เจ้าพระยาจักรี สมุหนายก ถือศักดินา 10,000
คุมพลถึง 50,000 คน ไปตีทวายกับตะนาวศรีใน พ.ศ. 2135 รัชกาลสมเด็จพระ
พระนเรศวรฯ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท พระมหาอุปราชในรัชกาล
ที่ 1 ถือศักดินา 10,000 คุมกำลังพลเพียง 30,000 คน ไปรบพม่าที่
กาญจนบุรีใน พ.ศ. 2328 และปีต่อมาเมื่อไปรบกับพม่าที่ท่าดินแดงก็ทรงคุม
กำลังพลในจำนวนเท่าเดิม ดังนั้นวิธีการคิดแบบเวลด์จึงยังไม่อาจใช้ได้
เสมอไป และในปัจจุบันก็ยังไม่อาจสรุปวิธีการคิดศักดินากับจำนวนไพร่ในสังกัด
ได้. ดู อัญชลี สุস্যัมภ์, เรื่องเดิม, หน้า 37-39.

อำนาจมากเกินไป ซึ่งจะเป็นอันกราบต่อความมั่นคงของพระมหากษัตริย์ได้¹

ความเป็นชนบางนั้นขึ้นอยู่กับกฏแห่งตัวของพระมหากษัตริย์โดยผ่านการถวายตัว ซึ่งถือว่าเป็นการฝากตัวเข้าอยู่ใต้พระอุปถัมภ์ของพระมหากษัตริย์อย่างไรก็ดี ผู้ที่จะถวายตัวเข้ารับราชการได้นั้นจะต้องมีคุณสมบัติประกอบด้วย วุฒิสี่ประการคือ ชาติวุฒิ วัยวุฒิ คุณวุฒิ และปัญญาวุฒิ กับอธิปไตย 4 ประการคือ ชาติอธิปไตย วิชาอธิปไตย จิตอธิปไตย และวิมังสาอธิปไตย ตามที่ระบุไว้ในบทบัญญัติ มาตราที่ 50 ในพระราชกำหนดเกล้า ดังนี้

อนึ่ง ขนบธรรมเนียมนิยมจะเป็นพระ หลวง ขุน หมื่น ผู้รักษาเมือง ผู้รั้งกรมการ ย่อมมีความชอบตามคุณานุรูปสมควรแลยกอุปถัมภ์ด้วย วุฒิสี่ประการ คือ ชาติวุฒิ วัยวุฒิ คุณวุฒิ ปัญญาวุฒิ

ชาติวุฒินั้นกระเถิบเป็นอัคคีมหาเสนาฯ ๆ บัณฑิต ๆ กันมา วัยวุฒิ นั้นคืออายุสมควรทั้งแต่สามสิบแปดปีขึ้นไป คุณวุฒินั้นก็มีความร่ำรวย ทหารพลเรือนชำนาญมาก ปัญญาวุฒินั้นก็จําไว้ดูด้วยปัญญาฉลาดในที่จะ คอบแทนแก้ไขข้อขัดปะทะปัญหาประเทษกรงอื่น แลคิดอ่านให้ชอบควายใจก็ย ราชกิจขรรพมทั้งปวง ควรสมุหกระดาใหม่ สมุหนายกจตุสดมภ์ทุกขา พรอมกัน จึงนำเอากราบทูลพวงกรุณาเอาผูกอุปถัมภ์ด้วยวุฒิสี่ประการนั้น เป็นที่พระหลวงขุนหมื่น แม่นแท้สองประการ สามประการ ก็อาจจะเอา เป็นที่พระหลวงขุนหมื่น ตามสมควร²

และ

¹ วุฒิชัย มุลศิลา และ ม.ร.ว. รุจยา อากาศ, หนังสือเรียน สังคมศึกษา รายวิชา ส.605 สังคมศึกษา (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2526), หน้า 15.

วิธีนี้เป็นพิธีถวายตัวอย่างเป็นทางการเฉพาะพระพักตร์พระมหากษัตริย์ โดยมีการถวายดอกไม้ ธูปเทียนด้วย.

² กฎหมายข้าราชการสามดวง เล่ม 5, "พระราชกำหนดเกล้า", หน้า 149.

คือ ฉันทาธิบดี คือ วิริยาธิบดี คือ จิตาธิบดี คือ วิมังสาธิบดี ฉันทาธิบดีนั้นคือ ลนเกล้าอนกรมอมทองพระราชประสงค์สิ่งใด ผู้นั้น นำซึ่งสิ่งนั้นมาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย วิริยาธิบดีนั้นคือ กอปรถวาย ความเพียรในราชการมิไคขาด จิตาธิบดีนั้นคือมีน้ำใจกล้าแข็งในการ ะรงคสงคราม วิมังสาธิบดีนั้นคือความฉลาดในที่พิภพหาความแจ่มบาย ในราชการต่าง ๆ ฉานุโคมิปะกอปรถวายวุฒิสีประการและอะธิบัตินี้ ประการแต่ประการใดประการหนึ่งไร ถึงคุณานุภาพสมควรก็ อยาให้ สมุททจาโหม สมุทนายกจิตุสคม กรวยทูลพระกรุณาตั้งแตงผู้นั้นเป็น พระ หลวง ขุน หมื่น เป็นอันขาดทีเดียว¹

พระราชกำหนดเกล้าตั้งกล่าวแสดงให้เห็นว่าในสมัยอยุธยา การ เข้ารับราชการซึ่งเป็นหนทางนำไปสู่การ เลื่อนชั้นทางสังคมที่สำคัญยิ่งในสังคม ไทยนั้นมีหลักเกณฑ์ที่ ชัดเจนมากและเป็นไปในลักษณะที่พิจารณาถึงชาติกำเนิด ในตระกูลสูงเป็นสำคัญก่อนความสามารถ นอกจากนี้ยังต้องผ่านการกลั่นกรอง จากเสนาบดีผู้ใหญ่ก่อนจึงจะถวายตัวเข้ารับราชการได้ ต่อมาในสมัยรัชกาล ที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ได้มีการผ่อนปรนหลักเกณฑ์การเข้ารับราชการ ดังปรากฏในพระราชกำหนดใหม่ซึ่งประกาศใช้ใน พ.ศ. 2327 สามปีภาย หลังการสถาปนาราชธานีและพระราชวงศ์ใหม่ดังนี้

สืบมาทุกวันนี้ ผู้คนร่วงโรยกว่าแต่ก่อน บุตรและหลานข้าราชการผู้มี ชาติตระกูลเคยทำราชการนั้นมีอยู่น้อย ซึ่งหัวหมื่นน่วยเวรมหากเล็ก แลเจากรมปลัดกรม จักเอาผู้สมัครทำราชการมีผู้มาถวายใ้ราชการ เป็นขุนหมื่นมหาดเล็กขอเฝ้าเขาที่ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอหลานเธอ แลพระเจ้าลูกเธอหลานเธอ เจาต่างกรม ๆ ฝ่ายหน้าฝ่ายใน²

และ

¹กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5, "พระราชกำหนดเก่า", หน้า 150.

²กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5, "พระราชกำหนดใหม่", หน้า

ให้พินิจพิจารณาบุคคลผู้ซึ่งจะเข้ามาทำราชการนั้น ถ้าผู้มีปีคา
มานคาญาตีที่น้องที่อาไศรยกินนอย มีเขาเรือนเป็นหลักแหล่งแล้วก็
คนส์จซึ่งมีสติปัญญาอัชฌาไศรยความลอยอุตุ รุณิชอบ มีคุณวิเศษ
จึงให้รับทูลเกล้าฯ ถวายไว้ราชการ ถ้าหากปีคามานคาญาตีที่น้องที่
กินนอยเป็นหลักแหล่งมิได้เป็นคนโง่เขลา เทียบเราไศรยกินนอยรานกลาง
พิศถาวรแล้ววออาราม อย่าให้รับทูลเกล้าฯ ถวายไว้ราชการ เปนมหาดเล็ก
ขอเฝ้าชาติ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ พระ
เจ้าลูกเธอ พระเจ้าหลานเธอ เจ้าต่างกรม ฯ ฝ่ายหน้าฝ่ายในแด
เจ้าทหารมิได้

จะเห็นได้ว่า แม้ในสมัยรัชกาลที่ 1 จะมีการผ่อนปรนการเข้ารับ
ราชการโดยที่กำหนดกฎเกณฑ์แต่เพียงให้เป็นผู้มีปีคามารคามีที่อยู่เป็นหลักแหล่ง
เป็นคนชื่อสัตย์ มีสติปัญญาอัชฌาสัย มีความละเอียดรอบคอบ และมีคุณวิเศษ
สมควรดั่งบทบัญญัติในกฎหมายข้างต้น แต่การผ่อนปรนดังกล่าวก็เป็นเฉพาะใน
ขุนนางระดับต่ำ คือมหาดเล็กขอเฝ้าชาวที่เท่านั้น ส่วนขุนนางระดับสูงคงเป็น
ไปตามกฎเกณฑ์เดิม

นอกจากนี้ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้มีการออกพระราชกำหนด
พ.ศ. 2383² ซึ่งระบุว่าบุคคลที่จะเข้าดำรงตำแหน่งราชการ (ที่ถือศักดินา
400 ขึ้นไป) ต้องมีคุณสมบัติคือ มาจากตระกูลของอัศรมหาเสนาบดีซึ่งจะเป็น
ในอดีตหรือปัจจุบันก็ได้ คำว่าตระกูลในที่นี้ไม่รวมถึงผู้ที่มีความสัมพันธ์โดย
เกี่ยวคองกับอัศรมหาเสนาบดีโดยการสมรส มีความรู้ทั้งในด้านการทหาร
และพลเรือน มีความเฉลียวฉลาดในการวินิจฉัยเรื่องการฟ้องร้องและใน

¹กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5, "พระราชกำหนดใหม่", หน้า 349.

²ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3 "พระราชกำหนด พ.ศ. 2383
(พระราชกำหนดเก่า)", หน้า 275-276.

ดูเหมือนว่าจะรวมถึงลูกหลานของอัศรมหาเสนาบดี ทั้งในสายบิดา
และมารดาเท่านั้น ดู ม.ร.ว. อิศน์ รัชพิณ, เรื่องเดิม, หน้า 322.

กิจการงาน มีความซื่อสัตย์เที่ยงในกิจการงาน ไม่ว่าจะองค์พระมหากษัตริย์
จะมีพระราชประสงค์สิ่งใด ก็ต้องสามารถแสวงหามาหุดเกล้าฯ ถวายได้
มีความกล้าหาญชาญชัยในสงคราม และตั้งอยู่ในศีลธรรม พระราชกำหนดนี้
ยังได้เห็นว่าบุคคลใดก็ตามที่มีใญ่ผู้มีตระกูล หรือเป็นผู้ซึ่งมีที่ตั้งขึ้นจากการพนัน
หรือติดสินบนขุนนางให้นำขึ้นหุดเกล้าฯ ถวายตัวเพื่อเป็นมหาดเล็ก ห้ามได้รับ
การนำขึ้นหุดเกล้าฯ ถวายตัวอย่างเก้ดขาด

จากกฎเกณฑ์ซึ่งระบุไว้ในกฎหมายทั้งที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาและมี
การเพิ่มเติมขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 3 แสดงให้เห็นว่าการเข้า
รับราชการเป็นขุนนางระดับสูงนั้นทำได้ง่ายสำหรับผู้อยู่ในตระกูลขุนนางชั้นสูง
อยู่แล้ว แต่แทบจะเป็นไปไม่ได้เลยในหมู่พวกไพร่ หรือแม้แต่ขุนนางระดับต่ำ
ที่จะเลื่อนขึ้นเป็นขุนนางระดับสูงก็คงจะทำได้ไม่มากนัก แม้ในสมัยรัชกาล
ที่ 1 ซึ่งเป็นช่วงที่ขาดแคลนกำลังคนที่รับราชการอย่างมาก จนถึงกับต้องผ่อน
ปรนการเข้ารับราชการแต่ก็เป็นเพียงในชั้นขุนนางระดับต่ำเท่านั้น ดังนั้น
จึงเห็นได้ว่าระเบียบของสังคมไทยที่ออกมาในรูปกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ตามที่ปรากฏ
ในกฎหมายนั้น เชื้อต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมในทางสูงขึ้นไปในหมู่ชนชั้นผู้ปกครอง
ระดับสูง ในขณะที่เป็นปัญหาและอุปสรรคสำคัญต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมใน
ทางสูงขึ้นไปของชนชั้นผู้ถูกปกครอง ด้วยเหตุนี้การเลื่อนชั้นทางสังคมในทางสูง
ขึ้นไปในระหว่างชนชั้นจึงย่อมจะทำได้ยากกว่าภายในชนชั้นเดียวกัน แม้กระนั้น
ชนชั้นผู้ปกครองในระดับต่ำก็มีโอกาสไม่มากนักในการเลื่อนขึ้นดังกล่าวมาแล้ว

ภายหลังจากขั้นตอนของการถวายตัวแล้ว ขุนนางใหม่จะถูกบรรจุ
ให้ดำรงตำแหน่งปฏิบัติราชการในกรมต่าง ๆ และต้องอยู่ใต้การบังคับบัญชา
ของเจ้ากรมนั้น ๆ โดยตรง แม้กระนั้นพระมหากษัตริย์ก็ยังทรงไว้ซึ่งพระราช
อำนาจที่จะลงโทษและเลื่อนตำแหน่งขุนนางเหล่านั้นอยู่¹ เมื่อขุนนางเข้ารับ

¹ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 2, หน้า 390.

ราชการแล้วก็จะได้รับพระราชทานยศศักดิ์ ซึ่งประกอบด้วยยศหรือบรรดาศักดิ์ ตำแหน่ง ราชทินนาม และศักดินา* โดยทั่วไปยศศักดิ์ทั้ง 4 ประการนี้จะไปด้วยกัน กล่าวคือ เมื่อขุนนางผู้ใดได้รับพระราชทานยศหรือบรรดาศักดิ์สูงขึ้น ก็มักได้รับตำแหน่ง ราชทินนาม และศักดินาสูงขึ้นตามไปด้วย นำไปสู่การได้ควบคุมกำลังไพร่พลจำนวนมาก และมีผลสืบเนื่องถึงการเลื่อนชั้นทางสังคม ในทางสูงขึ้นด้วย

ขุนนางประเภทนี้จะได้รับสิทธิตามกฎหมายและสิทธิที่จะได้รับการแบ่งปันผลประโยชน์ทั้งในยามปกติ และในยามที่ได้รับชัยชนะจากสงคราม ซึ่งเป็นสิทธิพิเศษที่แตกต่างจากคนสามัญที่เห็นได้ชัดคือการได้รับยกเว้นจากการเกณฑ์แรงงาน การมีสิทธิเข้าเฝ้าเวลาที่พระมหากษัตริย์ทรงว่าราชการ ผู้ใดจะเจรจายาขากต่อขุนนางพวกนี้จะได้รับโทษหนัก และจะต้องเรียกชื่อตามราชทินนามที่ได้รับพระราชทาน เมื่อเกิดคดีความกฎหมายอนุญาตให้

* ยศหรือบรรดาศักดิ์ หมายถึงชั้นของขุนนาง แสดงถึงฐานะของขุนนางจากชั้นสูงสุดลงมาตามลำดับ คือ สมเด็จเจ้าพระยา เจ้าพระยา พระยา พระ หลวง ขุน หมื่น และท้าย

ตำแหน่ง หมายถึงหน้าที่ที่ขุนนางต้องปฏิบัติตามความรับผิดชอบในตำแหน่งนั้น ๆ เช่น สมุหนายก สมุหกลาโหม เสนาบดี ปลัดทูลฉลอง จางวาง เจ้ากรม และปลัดกรม เป็นต้น

ราชทินนาม หมายถึงชื่อซึ่งเป็นการแสดงตำแหน่งขุนนางที่ได้รับพระราชทาน เช่น มหาเสนา ยมราช และ พลเทพ แสดงว่าผู้ได้รับพระราชทานราชทินนามดังกล่าวดำรงตำแหน่งสมุหกลาโหม เสนาบดีกรมเมือง และเสนาบดีกรมนา ตามลำดับ

ศักดินา เป็นเครื่องหมายแสดงถึงเกียรติยศ สิทธิหน้าที่ความรับผิดชอบต่องานราชการตามศักดินาที่ถือดังกล่าวมาแล้ว.

แต่งตั้งหมายว่าความหรือแก้ต่างแทนตัวได้โดยไม่ต้องไปศาลด้วยตนเอง ยกเว้นคดีอุกฉกรรจ์ เช่น คดีกบฏต่อแผ่นดิน บ้านของขุนนางได้รับการยกเว้นจากการตรวจค้นบ้างประการ นอกจากนี้ก่อน พ.ศ. 2367 ขุนนางได้รับการยกเว้นภาษีที่นา เครื่องยศบางอย่างถึงสงวนไว้เฉพาะขุนนาง เช่น ผ้าสมปักตั้ง เวลาไปไหนมาไหนก็จะมีคนรับใช้คอยถือหีบหมาก อย่างไรก็ตาม สิทธิที่สำคัญยิ่งของขุนนางคือสิทธิในการควบคุมดูแลท่านบ่าวไพร่เพื่อประโยชน์แก่ทางราชการ โดยที่จำนวนไพร่จะมากหรือน้อยก็ขึ้นอยู่กับศักดินาของขุนนางผู้นั้นดังกล่าวมาแล้ว

นอกจากนี้สิทธิพิเศษบางประการของขุนนางพวกนี้ยังมีผลถึงครอบครัวด้วย คือลูกจะได้รับการยกเว้นไม่ต้องถูกฝึกเป็นไพร่ ทั้งนี้อาจเพื่อเปิดโอกาสให้เข้ามาถวายตัวรับราชการสืบทอดความเป็นมูลนายต่อไป

จะเห็นได้ว่าเจ้านายและขุนนางที่มีศักดินา 400 ขึ้นไปจึงอาจเรียกว่าเป็นมูลนายระดับสูง นี้จัดได้ว่าเป็นผู้มีฐานะทางสังคมสูง คือเป็นชนชั้นผู้ปกครองหรือเป็นชนชั้นผู้ดี สามารถมีไพร่พลในความดูแลได้มากน้อยตามศักดินา และยังได้รับสิทธิพิเศษกว่าชนสามัญหลายประการดังกล่าวแล้ว จึงทำให้มีอำนาจในทางการเมืองและการปกครอง ซึ่งนำไปสู่โอกาสในการเลื่อนชั้นทางสังคมสูงขึ้น แต่ในขณะที่เดียวกันอำนาจดังกล่าวก็ถูกจำกัดในทางกฎหมายของบ้านเมืองและพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ โดยเฉพาะในกรณีกฎ ซึ่งกฎหมายจะมีมาตรการลงโทษมูลนายระดับสูงนี้อย่างรุนแรงเพื่อเอื้อให้พระมหากษัตริย์คุมมูลนายเหล่านี้ได้ และเพื่อให้เป็นที่ขมรับพระราชอำนาจของพระองค์ในฐานะมูลนายสูงสุดของอาณาจักรด้วย มูลนายระดับสูงเหล่านี้จึงอาจถูกเลื่อนชั้นทางสังคมลงได้ง่าย เมื่อกระทำความผิดร้ายแรง หรือกระทำการที่ไม่ต้องพระราชประสงค์

ขุนนางระดับต่ำ อาจเรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่าขุนนางระดับล่าง¹ คือข้าราชการที่ถือศักดินาต่ำกว่า 400 ลงมาจนถึงพวกระดับช่างเลวและเลวในกรม ซึ่งถือศักดินาระหว่าง 30 ถึง 100 พวกนี้ทำหน้าที่เป็นผู้ควบคุมไพร่อยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของขุนนางระดับสูง จัดได้ว่าเป็นขุนนางชั้นประทวน ได้รับการแต่งตั้งโดยเจ้าเมืองหรือเสนาบดี มียศอย่างสูงเพียงชั้นหลวง² ไม่มีสิทธิเท่าเทียมขุนนางชั้นสัญญาบัตรที่มีศักดินาเกิน 400 ซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้แต่งตั้งเอง อย่างไรก็ตามก็ขุนนางระดับต่ำนี้ก็มีโอกาสเลื่อนขึ้นเป็นขุนนางระดับสูงได้ ถ้าปฏิบัติความดีความชอบให้แก่บ้านเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในราชการสงคราม และในภาวะที่ขาดแคลนกำลังคน³ นอกจากนี้บุตรของขุนนางระดับนี้อาจเข้ารับราชการได้ไม่มากนัก

¹ อัญชลี สุสายัณห์, เรื่องเดิม, หน้า 61.

* ตำแหน่งช่างเลวหรือเลวในกรมนี้คงเป็นข้าราชการที่ทำหน้าที่ทั่วไปในกรม ถือศักดินาแตกต่างกันออกไป เช่น เลวในกรมภูษามาลาถือศักดินา 100 เลวในกรมธรรมการถือศักดินา 80 และพนักงานที่พาหย์เลวถือศักดินา 30 ดู Yoneo Ishii, Osamu Akagi and Shigeharu Tanabe, An Index of Officials in Traditional Thai Government, Vol.2 part 1 : The Law of Civil Hierarchy and the Law of Military and Provincial Hierarchies (Kyoto : Center for Southeast Asian Studies, Kyoto University, 1974), p. 75-76.

² วุฒิชัย มุขศิลา และ ม.ร.ว. รุจยา อาภากร, เรื่องเดิม, หน้า, 16.

³ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4, "พระไอยการกระบะคี่ศิก มาตรา 27", หน้า 315.

เพราะบิดาเป็นข้าราชการอยู่แล้วแม้ว่าจะเป็นข้าราชการในระดับต่ำก็ตาม
มุลนายระดับล่างนี้เมื่อกระทำผิดก็จะถูกลงโทษตามลักษณะของคดีความ
และระดับของศักดินา เช่น ขุนนางระดับศักดินาต่ำกว่า 400 แต่ไม่ต่ำกว่า
300 เมื่อทำความผิดในพระราชฐานครั้งแรกให้วากล่าวและภาคทัณฑ์ ครั้งที่
2 จึงจะถูกลงโทษโดยอาจห้ามเข้าเฝ้า พวกศักดินา 300 ลงมาไม่ต่ำกว่า
200 ทำความผิดในพระราชฐานครั้งแรกจะถูกลงพระอาญาที่ 10 ที่ ส่วน
พวกศักดินาต่ำกว่า 200 ลงมาจะถูกลงโทษหนักกว่านี้

ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้กล่าวเกี่ยวกับขุนนางประเภทนี้ไว้ว่า
ผู้ที่มีศักดินาต่ำกว่า 400 ไร่ ลงไปนั้นเป็นข้าราชการชั้นประทวนได้
รับแต่งตั้งจากขุนนางผู้บังคับบัญชา จึงไม่มีสัญญาบัตร ขุนนางชั้นต่ำ
เหล่านี้มีจำนวนมาก และไม่มีสิทธิพิเศษเหนือราษฎรสามัญอย่างไรนัก
มีภาวะที่จะต้องเกณฑ์ไปรับราชการและต้องเขาเวร เช่นเดียวกับเดสสม
สังกัดโดยทั่วไป เมื่อออกเวรแล้วก็มาทำมาหากินเช่นเดียวกับราษฎร
ทั่วไป

สำหรับศักดินาของขุนนางในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นตามลำดับยศ
หรือบรรดาศักดิ์ จะพิจารณาได้จากตารางต่อไปนี้

ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช, "สังคมสมัยอยุธยา", ประวัติศาสตร์
และการเมือง (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2518),
หน้า 63.

ตารางที่ 2

ตารางแสดงศักดินาของขุนนางตามลำดับยศ (บรรดาศักดิ์)

สมเด็จพระเจ้าพระยา	30,000
เจ้าพระยา	10,000
พระยา	1,000 - 10,000
พระ	1,000 - 5,000
หลวง	800 - 3,000
ขุน	200 - 1,000
หมื่น	200 - 800
พัน	100 - 400
ช่างเลวหรือเลว	30 - 100

ที่มา : พระอัยการตำแหน่งนาพลเรือน และพระอัยการตำแหน่ง
นายทหารหัวเมือง, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 1.

ขุนนางตามที่ปรากฏศักดินาในตารางข้างต้นจะรับราชการในกรมต่าง ๆ ทั้งในกรมของเจ้านาย ซึ่งอาจเรียกได้ว่าเป็นกรมชั่วคราวดังกล่าวมาแล้ว และในกรมประจำซึ่งหมายถึงหน่วยงานที่ทำหน้าที่ปกครองและบริหารราชการด้วยการแบ่งภาระความรับผิดชอบอย่างเป็นระบบ¹ และมีโครงสร้างดังกล่าวมาแล้วในกรมชั่วคราว พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งเจ้านายหรือขุนนางไปเป็นเจ้ากรม บังคับบัญชาข้าราชการในกรมและไพร่ขึ้นสังกัดซึ่งได้แก่ไพร่หลวง กฎหมายระบุชื่อกรมประเภทนี้ไว้อย่างแน่นอน เช่น กรมเมือง

¹ควอริช เวลด์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย กาญจณี สมเกียรติกุล และ ยุพา ชุมจันทร์ (กรุงเทพฯ : โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2519), หน้า 75.

กรมวัง กรมคลัง และกรมนา ซึ่งรวมเรียกว่าจตุสดมภ์ เมื่อตำแหน่งเจ้ากรม
ว่างลงเนื่องจากอาจเป็นเพราะคนเดิมย้ายตำแหน่ง หรือถึงแก่กรรม กรมนี้ก็
ยังคงอยู่ เจ้ากรมคนใหม่ที่พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งขึ้นมาแทนเจ้ากรมคน
เก่า¹ ก็จะทำหน้าที่บังคับบัญชาข้าราชการและไพร่พลซึ่งยังคงสังกัดกรมเดิม
นี้อยู่ต่อไป กรมประจำนี้มีทั้งขนาดใหญ่และขนาดเล็ก กรมใหญ่มักเป็นกรม
สำคัญ เจ้ากรมเป็นขุนนางมีบรรดาศักดิ์สูงชั้นเจ้าพระยาหรือพระยา มีศักดินา
สูง และมีข้าราชการหลายตำแหน่งขึ้นต่อกรม กรมใหญ่ ๆ ได้แก่ กรมเมือง
กรมวัง กรมคลัง กรมนา และกรมพระสุรัสวดี ส่วนกรมเล็ก เจ้ากรมมักมี
บรรดาศักดิ์เพียงชั้นพระหรือหลวง บางครั้งจะขึ้นต่อกรมใหญ่อีกทีหนึ่ง เช่น
กรมกองตระเวนชายกับกรมกองตระเวนขวา ขึ้นกับกรมเมือง กรมท่าชาย
กับกรมท่าขวา ขึ้นกับกรมคลัง² เป็นต้น กฎหมายตราสามดวงได้แบ่งกรม
ประจำออกเป็น 2 ฝ่ายคือ กรมขึ้นกับฝ่ายทหารอยู่ที่บังคับบัญชาของสมุห-
กลาโหม กับกรมขึ้นกับฝ่ายพลเรือนอยู่ที่บังคับบัญชาของสมุหนายก ชื่อของกรม
บรรดาศักดิ์ ตำแหน่ง ราชทินนาม และศักดินาของข้าราชการในกรมที่ขึ้นกับ
อัครมหาเสนาบดีทั้งสองฝ่ายนี้ ปรากฏแยกกันใน "พระไอยการตำแหน่งนา
พลเรือน" และ "พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง" ในกฎหมายตรา-
สามดวง การแบ่งความรับผิดชอบเป็นทหารกับพลเรือนเป็นการแบ่งเหนือ
ดินแดน ดังนั้นกรมที่ขึ้นอยู่กันทั้งสองฝ่ายจะต้องปฏิบัติหน้าที่ทำนองเดียวกัน
เหนือดินแดนที่ตนรับผิดชอบ เช่น การเกณฑ์แรงงานไพร่ การจัดเก็บส่วย-

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และ
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สาส์นสมเด็จ
เล่ม 12 (พระนคร : องค์การคำของคุรุสภา, 2504), หน้า 187.

² กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, "พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน
มาตรา 9 และมาตรา 11", หน้า 229-230. และหน้า 233-236.

สาอากร การศักดิ์สิทธิ์ความ การรักษาความสงบ และการทำสงคราม เป็นต้น
กรมประจำนี้จะอยู่ในราชธานี แต่มีอำนาจครอบคลุมไปถึงหัวเมืองต่าง ๆ
ทำหน้าที่ความรับผิดชอบดังกล่าว ซึ่งสรุปได้ว่าเป็นการบริหารราชการแผ่นดิน
และการควบคุมไพร่

ข้อสังเกตจากการพิจารณาตารางข้างต้นคือ ชุนนางบรรดาศักดิ์
เจ้าพระยามานันต์มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว สำหรับบรรดาศักดิ์สมเด็จพระ
เจ้าพระยา ซึ่งเป็นบรรดาศักดิ์สูงสุดของชุนนางและเป็นผู้มีศักดิ์นามมากที่สุดใน
หมู่ชุนนางนั้น ปรากฏเป็นครั้งแรกในสมัยธนบุรี (พ.ศ. 2310 - 2325) คือ
สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก (แก้ว) นับเป็นบรรดาศักดิ์สุดท้ายก่อนที่จะ
ได้รับสถาปนาเป็นพระมหากษัตริย์รัชกาลที่ 1 แห่งพระราชวงศ์จักรี บรรดาศักดิ์
สมเด็จพระยามานันต์มาปรากฏอีกครั้งหนึ่งในรัชกาลที่ 4 เมื่อพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาอัศวมหาราชากรมวงศา
เสนาบดี (คิศ) และเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต) แห่งสกุลขุนนาคได้
เลื่อนขึ้นเป็น สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ และสมเด็จพระยา
บรมมหาพิชัยญาติ ตามลำดับตั้งแต่ต้นรัชกาล¹ และต่อมาใน พ.ศ. 2416
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ก็โปรดเกล้าฯ ให้
เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ได้เลื่อนขึ้นเป็น สมเด็จพระยา
บรมมหาศรีสุริยวงศ์ นับเป็นสมเด็จพระยาท่านสุดท้าย

¹ดูรายละเอียดใน ปิยนาด นิโครธา, "บทบาทของเสนาบดีแห่ง
ตระกูลขุนนาคในการปกครองประเทศสยาม ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงต้นรัชกาลที่ 5
แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325 - พ.ศ. 2416)" (วิทยานิพนธ์ประกอบ
การศึกษาระดับปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ภาควิชาประวัติศาสตร์)
บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2513), หน้า 380.

ขุนนางชั้นสมเด็จเจ้าพระยามีสักขณะพิเศษกว่าขุนนางระดับอื่นคือ มีศักดินาเทียบเท่ากรมหลวง มีเกรียงยศ คือ กตล เสือขง และค้าย สามารถ มีข้าราชการของตนเองได้เช่นเดียวกับเจ้าพระกรม แต่เจ้ากรมของสมเด็จเจ้าพระยาเรียกว่า จางวาง มีบรรดาศักดิ์เป็นหลวง เมื่อสมเด็จเจ้าพระยาถึงแก่กรรมก็ใช้คำศัพท์ว่าถึงแก่พิราลัย¹

จากเรื่องชนชั้นผู้ปกครอง แสดงให้เห็นว่าในหมู่ชนชั้นผู้ปกครองอันประกอบด้วยเจ้านายและขุนนาง ซึ่งรวมเรียกว่ามูลนายนั้น ยังแบ่งออกเป็นมูลนายระดับสูง และมูลนายระดับล่าง ปฏิบัติหน้าที่ความรับผิดชอบและบังคับบัญชาลดหลั่นกันลงมา เป็นลำดับจากพระมหากษัตริย์ผู้เป็นมูลนายสูงสุด ลงมาสู่มูลนายระดับสูง และมูลนายระดับต่ำ หน้าที่สำคัญคือการปกครองดูแลชนชั้นผู้ถูกปกครองอันได้แก่ไพร่และทาส ทั้งนี้โดยมีศักดินาเป็นเครื่องชี้บอกอำนาจในการควบคุมไพร่พลและฐานะทางสังคมของมูลนาย เจ้านายไม่จำเป็นต้องมีศักดินาสูงกว่าขุนนางเสมอไป ดังจะพบว่าสมเด็จเจ้าพระยามีสักดินาสูงกว่าเจ้านายระดับเจ้าฟ้า พระองค์เจ้าไม่ได้ทรงกรม และพระองค์เจ้าทรงกรม เจ้าพระยามีสักดินาสูงกว่าเจ้านายระดับพระองค์เจ้าไม่ได้ทรงกรม แม้แต่พระยาก็มีศักดินาสูงสุดในระดับพระยาก็จะมีศักดินาสูงกว่าเจ้านายระดับพระองค์เจ้าไม่ได้ทรงกรมเช่นเดียวกัน ผู้ที่มีศักดินาสูงสุดอันแสดงว่ามีฐานะทางสังคมรุดลงมาก็คือพระมหากษัตริย์เพียงพระองค์เดียว คือ พระมหาอุปราช ซึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีพระอิสริยยศเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล หรือที่เรียกสั้น ๆ ว่า วังหน้า ดังนั้นจึงอาจสรุปได้ว่า การเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลย่อมขึ้นอยู่กับศักดินาที่ได้รับและเปลี่ยนแปลงไปในแต่ละช่วงเวลาในชั่วอายุของบุคคลเป็นสำคัญ อันจะนำไปสู่อำนาจในการควบคุมชนชั้นผู้ถูกปกครอง ซึ่งเป็นฐานอำนาจที่สำคัญในสมัยนั้นและเป็นผลสืบเนื่องถึงฐานะทางสังคมของบุคคลผู้นั้นด้วย

¹ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, ตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์ (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2512), หน้า 29-31 และหน้า 49-50.

ชนชั้นผู้ถูกปกครอง คือชนชั้นที่อยู่ใต้การปกครองของชนชั้นแรก ประกอบด้วยบุคคล 2 กลุ่ม คือ ไพร่กับทาส ซึ่งเป็นชนส่วนใหญ่ของสังคม

ไพร่ หมายถึงพลเมืองทั่วไปที่ก่อกำเนิดขึ้นสังกัดมูลนายตามกรม กองแห่งใดแห่งหนึ่ง มีหน้าที่มาเข้าเวรรับราชการตามระยะเวลาที่กฎหมาย กำหนดทุกปี มีฉะนั้นต้องส่งเงินหรือสิ่งของมาแทนแรงงาน¹ อย่างไรก็ตามก็ มีปัญหาว่า "ไพร่" จะหมายถึงเพศชายหรือเพศหญิง หรือเป็นคำกลาง ๆ ที่ใช้ เรียกประชาชนทั่วไปโดยไม่จำกัดเพศ เกี่ยวกับเรื่องนี้ก็มีนักวิชาการหลาย ท่านวิเคราะห์และลงความเห็นว่า มีแต่ผู้ชายเท่านั้นที่เป็นไพร่ หรืออย่างน้อย

¹ม.ร.ว.อศิน รัชสีตน์, สังคมไทยโบราณสมัยต้นรัตนโกสินทร์..., หน้า 70, 75. นอกจากนี้ อักขรวิธานศัพท์ของหมอบรัดเลย์ หน้า 472 ให้ความหมายของไพร่ว่าหมายถึง "คนราษฎรที่เป็นเขาเมือง วิถีชุมชนทาง เว้นแต่พลเรือน" สังฆราชปาเลอกัวซ์ แปลคำว่า "ไพร่" ว่า Common people, plebcian, servants, slaves และแปลคำว่า "ไพร่พละ เมือง" ว่า The Inhabitants of A Kingdom ญุ Pallegoix, Dictionarium Lingual Thai (Paris n.p. 1854), p. 578.

ดังนั้นสังฆราชปาเลอกัวซ์ จึงหมายรวมว่าไพร่หมายถึงสามัญชนรวมทั้งข้าราชการ แต่ กฎหมายตราสามดวง ระบุว่า ทาสถือศักดินา 5 ส่วนไพร่ถือศักดินาระหว่าง 10 ถึง 25.

ก็มีแต่ไพร่ชายเท่านั้นที่ถูกเรียกเกณฑ์แรงงาน¹ อย่างไรก็ดี เมื่อพิจารณาจากกฎหมายตราสามดวง จะเห็นได้ว่า "พระไอยการบ้านชนแ่ง" ระบุไว้ว่า มีผู้หญิงอยู่ในฐานะไพร่มาแต่กำเนิด โดยจะถูกแบ่งเป็นลูกหมู่ขึ้นสังกัดตามบิดามารดาเมื่ออายุ 9 ปี² นอกจากนี้พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนได้ระบุศักดิ์นาของไพร่หญิงไว้ว่า หญิงศักิน้ำ หญิงศักิน้ำสง หญิงหามวล ถือศักดินา 20 หญิงไพร่ราบถือศักดินา 15³ ทั้งนี้ย่อมแสดงให้เห็นว่า มีผู้หญิงเป็นไพร่และถูกเกณฑ์แรงงานด้วย แต่มหาบทของไพร่หญิงคงจำกัดอยู่เฉพาะในพระบรมมหาราชวังหรือวังของเจ้านายชั้นสูง หรือเป็นไพร่ขึ้นสังกัดกรมกองบางแห่งรวมทั้งเดอรัค ส่วนไพร่ชายนั้นขึ้นสังกัดกรมกองต่าง ๆ เกือบทุกแห่ง ดังนั้นจึงเป็นที่ปรากฏว่าไพร่ส่วนใหญ่เป็นชาย ขณะที่ไม่มีไพร่เพียงส่วนหนึ่งเท่านั้นที่

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงมีความเห็นว่าชายฉกรรจ์ทุกคนที่อายุ 18 - 60 ปี ต้องเป็นไพร่ขึ้นสังกัดกรมใดกรมหนึ่ง ดู สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ" ประวัติศาสตร์และการเมือง, หน้า 60 ขจร สุขพานิช เห็นว่า ไพร่หมายถึงชายฉกรรจ์ ส่วนคนชรา เด็ก และสตรี จัดเป็นบริวารของไพร่ ดู ขจร สุขพานิช, "ฐานันดรไพร่", หน้า 31-32 และ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช เห็นว่า ไพร่คือชายฉกรรจ์ทุกคนที่ไม่ได้เป็นพระสงฆ์หรือเกิดในสกุลขุนนาง พออายุครบ 18 ปี จะต้องไปขึ้นทะเบียนเป็นไพร่ สังกัดตามกรมกอง ดู ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช, "สังคมอยุธยา" หนังสืออ่านประกอบคำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย, หน้า 174.

² ดูรายละเอียดใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 "พระไอยการบ้านชนแ่ง มาตรา 2-3", หน้า 7-19.

³ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, "พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน มาตรา 4-5", หน้า 222-223.

เป็นผู้หญิง¹

เกี่ยวกับประเภทของไพร่นั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายว่า ไพรสมคือชายที่มีอายุ 18 ปี ขึ้น ทะเบียนเพื่อฝึกหัดงานกับมุลนายจนอายุครบ 20 ปี ก็จะเปลี่ยนฐานะเป็น ไพรหลวง มีหน้าที่รับราชการไปจนอายุ 60 ปี หรือมีบุตรเข้ารับราชการ 3 คนจึงจะปลด ไพรส่วยคือไพร่ที่ทํามาหากินอยู่ในภูมิลำเนาของตน ส่งส่วยซึ่งมักเป็นของป่ามาให้แก่รัฐ² แต่ในปัจจุบันนักวิชาการทางประวัติศาสตร์ ได้ตีความเกี่ยวกับประเภทของไพร่จากข้อมูลที่ค้นพบว่า ค่ายวิธีการควบคุมคน โดยผ่านกรมกอง ซึ่งได้แก่กรมชั่วคราวและกรมประจำ มีผลทำให้ไพร่มี 3 ประเภท คือ ไพรหลวง ไพรสม และไพร่ส่วย ไพรหลวงหมายถึงไพร่ของหลวงขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์ มีพันธในการมาเข้าเวรรับราชการหรือเรียกว่าเข้าเคื่อน ไพรสมหมายถึงไพร่ส่วนตัวของเจ้านายและขุนนาง มีหน้าที่รับใช้มุลนาย ขึ้นทะเบียนสังกัดหมายหมู่ในสังกัดมุลนาย และขึ้นสังกัดกรมชั่วคราวด้วย ไพร่ส่วยหมายถึงไพร่สมและไพร่หลวงที่ส่งส่วยเป็นผลิตภัณฑ์ของ

¹ดูการวิเคราะห์เกี่ยวกับเรื่องนี้ใน อัญชลี สุสายพันธ์, เรื่องเกิม, หน้า 66-70.

²สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ", หน้า 60-61.

ตามที่รัฐต้องการมาให้แก่รัฐแทนการมาเช่าเดือน¹ การเป็นไพร่ขึ้นสังกัด
 มุขนายกนั้นในสมัยอยุธยาและสมัยรัตนโกสินทร์ ค่อนข้างถือความสูงส่งศอกศิย
 เป็นเกณฑ์ และจะถูกปลดเมื่ออายุ 70 ปี หรือมีบุตรชายเป็นไพร่หลวงแล้ว
 3 คน² ไพร่มีศักดินาระหว่าง 10 ถึง 25 กล่าวคือไพร่เฒ่าถือศักดินา 10
 ไพร่รามถือศักดินา 15 ไพร่มีครวถือศักดินา 20 และไพร่หัวงานถือศักดินา 25
 ย่อมแสดงให้เห็นว่าช่วงห่างระหว่างศักดินาของไพร่มีไม่มากนัก คั้งนั้นสิทธิ
 และหน้าที่ของไพร่ประเภทต่าง ๆ จึงเหมือนกัน คือ ในยามปกติไพร่มีหน้าที่
 รับราชการโดยจะถูกเกณฑ์แรงงานมาทำงานให้ทางราชการในช่วงเวลาหนึ่ง
 ทุก ๆ ปี ซึ่งเรียกว่าการเข้าเดือนดังกล่าวแล้ว งานที่ไพร่ต้องทำในระหว่าง
 การมาเช่าเดือนมีหลายประเภท เช่น งานก่อสร้างและซ่อมแซมวัง วัด ป้อม
 กำแพง งานชุกคลอง ทำถนน รวมทั้งการทำงานอื่น ๆ ตามแต่จะได้รับการมอบ-
 หมายให้ทำ ในระหว่างการเข้าเดือนนั้นไพร่ต้องนำเสบียงอาหาร เครื่องมือ
 เครื่องใช้มาทำงานเอง และย้งต้องนำของกำนัลมาให้มุขนายกด้วย ของที่นำ
 คิดตัวมาดังกล่าวนี้ได้รับการยกเว้นไม่ต้องเสียภาษีเวลาย่านค่านขนอน³ การ
 เข้าเดือนของไพร่นับว่ามีความสำคัญโดยถือเป็นกลไกของระบบบริหารราชการ

¹ อัญชลี สุสาขันธ์, เรื่องเดิม, หน้า 94-95 ชาญวิทย์ เกษตร-
 ศิริ และคณะ, ศ.605 หนังสือเรียนสังคมศึกษา (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์-
 ไทยวัฒนาพานิช, 2526), หน้า 44-45 วุฒิชัย มุสสิลป์ และ ม.ร.ว. รุจยา
 อากาศ, ศ.605 หนังสือเรียนสังคมศึกษา (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์วัฒนา-
 พานิช, 2526), หน้า 16 และดูเรื่องการเก็บส่วยใน มุขรอก แก้วกัณฑ์,
 "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2411)"
 วิทยานิพนธ์ประกอบการศึกษาระดับปริญญาโทบัณฑิต (ประวัติศาสตร์) บัณฑิต-
 วิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518.

² อัญชลี สุสาขันธ์, เรื่องเดิม, หน้า 110.

³ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5, "พระราชกำหนดเก่า มาตรา 48",
 หน้า 141.

บ้านเมืองมาตั้งแต่แรกเริ่มสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์¹

นอกจากนี้ในยามปกติไพร่ยังต้องรับใช้มูลนายอีกด้วย ทั้งนี้สืบเนื่องจากการที่มูลนายมีสิทธิควบคุมไพร่ มูลนายจึงมีโอกาสได้รับประโยชน์จากไพร่ในสังกัดในรูปแบบของของกำนัล ตลอดจนการให้แรงงานไพร่ให้ทำงานส่วนตัวของตน แม้ว่าจะมีกฎหมายมาตราที่ห้ามมูลนายใช้งานไพร่มากเกินไปจนจนคร หรือห้ามกดขี่ไพร่โดยได้ระบุโทษของมูลนาย ผู้ละเมิดข้อห้ามดังกล่าวตั้งแต่โทษประหารชีวิต ริบราชสมบัติ ถอดลงเป็นไพร่ จนถึงเขียนตีและปรับไหม แต่กฎหมายก็มิได้ห้ามมูลนายใช้งานไพร่ ดังนั้นในทางปฏิบัติ ไพร่จึงต้องทำหน้าที่รับใช้มูลนายพร้อม ๆ กับที่ต้องรับราชการไปด้วย

ส่วนในยามสงครามรัฐถือว่าไพร่ทุกคนเป็นกำลังรบ ไพร่จึงถูกเกณฑ์เข้ากองทัพภายใต้การบังคับบัญชาของมูลนายของตน ในระหว่างสงครามไพร่ต้องประจำการพร้อมทำการรบอยู่ตลอดเวลา ไม่มีโอกาสออกไปทำมาหากินได้เลย นอกจากนี้กำลังคนในกองทัพมากพอหรือการศึกไม่คืบหน้า ไพร่จึงจะสามารถลัดเปลี่ยนการเข้าเคื่อนไค้บ้าง อย่างไรก็ตามในสมัยธนบุรีและสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีสงครามเกิดขึ้นบ่อยครั้ง และมักเป็นสงครามที่ยืดเยื้อ บางครั้งก็นานเป็นปี ไพร่ในสมัยนั้นจึงต้องรับภาระในการสงครามอย่างหนัก²

¹ อัญชลี สุสายัณห์, เรื่องเดิม, หน้า 73.

² ฎรายละเอียดยใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงสฤษดิ์สาราลักษณ์ (เปรม ลางกุลเสน) ณ ฌาปนสถานกองทัพบก วัดโสมนัสวิหาร 27 พฤศจิกายน 2506), สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, 2514) และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2503), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504) และ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, (2 เล่ม) (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504).

แม้ว่าไพร่จะต้องรับภาระอย่างหนักทั้งในยามปกติและยามสงคราม แต่ไพร่ก็ได้รับสิทธิจากทางราชการ กล่าวคือ นอกจากจะได้รับสิทธิความช่วยเหลือคุ้มครองจากทางราชการตามกฎหมายโดยผ่านทางเจ้าขุนมูลนาย ดังกล่าวมาแล้ว ไพร่ที่ขึ้นทะเบียนแล้วก็จะได้รับตราภูมิคุ้มห้าม ซึ่งช่วยไม่ให้ไพร่ต้องเสียภาษีอากรไม่ว่าจะทำมาหากินสิ่งใด เป็นการตอบแทนจากทางราชการ นอกจากนี้ไพร่ยังมีโอกาสไต่เลื่อนชั้นทางสังคมด้วย ทั้งโดยอาจเปลี่ยนสถานภาพสูงขึ้นเป็นขุนนาง หรือตกต่ำลงเป็นทาสได้ ดังจะเห็นได้จาก การพิจารณาตีความกฎหมายอาญาหลวง มาตรา 10 ที่กล่าวตอนหนึ่งว่า "ถ้าเป็นไพร่ มาเป็นหมิ่นท่นเจ้าเสียบรมันนียด ท่านให้ภาคทัณฑ์ไว้ครั้งหนึ่ง สองครั้ง... ถ้าเป็นไพร่ ครั้นมฤโให้ไต่เป็นขุนนางผู้ใหญ่ทีเดียว แม้นิดด้วยราชการ ท่านให้ภาคทัณฑ์ไว้ก่อน"¹ ข้อความดังกล่าวแม้จะระบุว่าเป็นเพราะมฤโให้ไต่เป็นขุนนางก็ตาม แต่โดยความเป็นจริงน่าจะเป็นเพราะความสามารถของไพร่นั้น ๆ มากกว่า จึงทำให้ไต่เลื่อนชั้นทางราชการขึ้นเป็นขุนนาง ส่วนไพร่ที่ไม่รู้จักทำมาหากิน มีที่ดินมากมายก็อาจลดชั้นลงกลายเป็นทาสได้เช่นกัน²

ไพร่มีลักษณะเหมือนกับทาสประการหนึ่ง คือต้องถูกสักหมายหมู่ โดยทั่วไปจะถูกสักบริ เวณข้อมือด้วยวิธีเอาเหล็กแหลมแทงลงตามระบะหมึกที่เขียนไว้เพื่อบอกสังกัด การสักหมายหมู่เช่นนี้เรียกว่าการสักเลข (หรือการสักเลข) คำว่าเลขหรือเลขนี้ใช้เรียกรวมทั้งไพร่และทาส ซึ่งบางครั้งจะเรียกแยกกันเป็นเลขไพร่ กับเลขทาส แต่จะไร้เรียกเฉพาะไพร่หรือทาสที่ผ่านการสักหมายหมู่แล้วเท่านั้น ทะเบียนรายชื่อไพร่กับทาสที่ผ่านการสักแล้ว เรียกว่าทะเบียนเลขเก็บรักษาไว้ที่กรมพระสุรัสวดี

¹กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4, "พระไอยการอาญาหลวง"
(พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505), หน้า 13.

²เดอมาดีย์ ราชภัณฑารักษ์ และคณะ, การจักรทะเบียนสังคมไทยในสมัยอยุธยา 1893 - 2310 (กรุงเทพฯ : คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2525), หน้า 51.

นอกจากไฟรที่เป็นมาแต่กำเนิดดังกล่าวแล้ว ยังมีไฟรที่มาจากสถานภาพอื่น ได้แก่ มุนายที่กระทำความผิดจรรยา ถูกลงโทษ ให้ออกจากมุนายลงเป็นไฟร เช่นผู้หมิ่นพระบรมเดชานุภาพ¹ ผู้ทุจริตต่อหน้าที่² ผู้กตัญญูหรือกรรโชกไฟร ซึ่งโทษขึ้นหนึ่งคือการถูกถอดลงเป็นไฟรหรือตะพุนหญาข้าง³ นอกจากนี้ได้แก่ผู้สืบจากสมณเพศและมีใค้อยู่ในชั้นมุนายมาแต่เดิม และทาสที่เป็นไทแก่ตัวคั้งจะกล่าวในเรื่องทาสต่อไป

จากที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นได้ว่า ไฟรมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อสังคมไทย ทั้งนี้เป็นมาตั้งแต่สมัยอยุธยาและสืบเนื่องต่อมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะในระยะการก่อสร้างบ้านเมืองใหม่คั้งสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นซึ่งปรากฏว่ามีปัญหาการขาดแคลนไฟรอย่างมาก ในขณะที่มีความต้องการแรงงานไฟรจำนวนมากมาเป็นกำลังรบ กำลังในการผลิตทางเกษตร ตลอดจนเป็นแรงงานในการก่อสร้างและซ่อมแซมสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ คั้งนั้นรัชกาลที่ 1 จึงได้ทรงพยายามจัดระเบียบและวางกฎเกณฑ์ของระบบไฟรเพื่อควบคุมและจัดสรรกำลังคนมาใช้งานตามความเหมาะสม และความจำเป็นของสังคมในขณะนั้น⁴ คั้งจะเห็นใค้อย่างชัดเจนในกฎหมายตราสามดวง ซึ่งกำหนดใค้ราษฎรทุกคนต้องมีสังกัดขึ้นต่อมุนาย หรือกรมกองต่าง ๆ โดยเริ่มแบ่งสังกัด

¹กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4, "พระไอยการอาญาหลวง มาตรา 1-7", หน้า 6-11.

²เรื่องเดียวกัน, "พระไอยการอาญาหลวง มาตรา 41, มาตรา 46 และมาตรา 70-72", หน้า 42, 44, 58-59.

³เรื่องเดียวกัน, "พระไอยการอาญาหลวง มาตรา 4 และมาตรา 12", หน้า 8 และหน้า 16-17 และ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2, "พระไอยการบานอเนก มาตรา 1", หน้า 1-7.

⁴อัญชี่ สุลาชัยท์, เรื่องเดิม, หน้า 51-52.

ตั้งแต่อายุ 9 ปีขึ้นไป¹ ในสมัยรัชกาลที่ 2 การสักไพร่ขึ้นสังกัดกรมกองต่าง ๆ นับว่าเป็นเรื่องสำคัญที่สุดของบ้านเมือง และรัชกาลที่ 2 ทรงตั้งประเพณีการส่งข้าราชการชั้นสูงจากเมืองหลวงไปทำการสักไพร่ที่ราชอาณาจักรในระยะเวลาเริ่มต้นทุก ๆ รัชกาลใหม่²

ปรากฏว่าในบรรดาไพร่ทั้ง 3 ประเภทคือ ไพร่หลวง ไพร่สม และไพร่ส่วยนั้นรัฐประสมปัญหาไพร่หลวงขาดแคลนมากที่สุด ทั้งนี้เพราะไพร่หลวงพยายามหนีออกจากสภาพของตน³ ไปเป็นไพร่สมบ้าง ออกท้าวบ้าง ชายตัวเองเป็นทาสบ้าง หนีไปอยู่ตามหัวเมืองหรือเข้าป่าบ้าง เนื่องจากไม่ต้องการรับภาระหนักในฐานะไพร่หลวง รัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 ได้ทรงหาทางผ่อนปรนโดยลดการเกณฑ์แรงงานประจำปีของไพร่หลวงลงเหลือ 4 เดือน⁴ และ 3 เดือน⁵ ตามลำดับ ทำให้ไพร่มีเวลาทำกินของตนเองเพิ่มขึ้น นอกจากนี้ถ้าไพร่กระทำความผิดและมามอบตัวก็จะไม่ได้รับโทษจากการ หรือถ้าไพร่ไม่พอใจมูลนายก็มีสิทธิ์ที่จะเลือกขึ้นสังกัดมูลนายคนอื่นได้ตามใจสมัคร⁶ หรือถ้าไพร่ป่วยไข้ก็ให้ตั้งบัญชีไว้ไม่เกณฑ์ใช้ราชการ เมื่อหายเจ็บ

¹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2, "พระโอยการบานผแนก มาตรา 2", หน้า 13.

² ม.ร.ว.อดิศร พิพิธสาร, เรื่องเดิม, หน้า 121.

³ ฎรายละเอียดใน ร.ศ.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 4, หน้า 1-7, หน้า 30, หน้า 39, หน้า 55.

⁴ พระราชกำหนด พ.ศ. 2328 (พระราชกำหนดใหม่ 12 ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 350.

⁵ ร.ศ.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 4, หน้า 31.

⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 30.

แล้วจึงให้มุลนายแจ่งตอกรมพระสุรัสวดีเพื่อจัดเข้าเกณฑ์ราชการใหม่¹ หรือ
ในกรณีของไพร่สม ถ้าไม่พอใจและปรารถนาจะฟ้องร้องนายของตน ก็กระทำ
ได้แต่ต้องไปเป็นไพร่หลวงก่อน² นอกจากนี้รัฐยังพยายามจูงใจให้ไพร่มาขึ้น
สังกัดเป็นไพร่หลวงโดยให้ได้รับอภิสิทธิ์บางประการ ดังเช่นในสมัยรัชกาลที่ 1
และรัชกาลที่ 2 ไพร่หลวงบางพวกได้รับตราภูมิคุ้มห้าม ซึ่งเป็นเอกสารที่ยกเว้น
ภาษีบางประเภท เช่น ภาษีตลาดและภาษีการจับปลา ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3
ไพร่หลวงทุกคนได้รับพระราชทานตราภูมิคุ้มห้าม ซึ่งทำให้ได้รับการยกเว้น
อากรค่าน้ำ อากรตลาด และอากรสมพิศสรภายในวงเงิน 1 คำสิ่ง³ (4 บาท)
และจะจ่ายเฉพาะเงินภาษีอากรส่วนที่เกินกว่า 1 คำสิ่งขึ้นไป

นอกจากผ่อนปรนให้แก่ไพร่แล้วในส่วนมุลนายรัฐก็ได้พยายามปราบ
มุลนายอยู่ค่ายเช่นกัน ดังจะเห็นได้จากบทบัญญัติของกฎหมายที่ลงโทษมุลนายผู้
ละเลยให้ไพร่ในสังกัดยลัดจากหมู่ไปสังกัดขึ้นกรมกองอื่น และมุลนายผู้นำไพร่
ต่างสังกัดมาสังกัดขึ้นกับตน ถึงขั้นถอดลงเป็นไพร่ ในขณะที่ตัวไพร่หรือเลิกกันเหตุ
จะถูกเขียน แล้วส่งตัวไปทำงานหนักเป็นตะพุ่นหญ้าช้าง⁴ นอกจากนี้กฎหมาย
ยังห้ามมุลนายกคชิมเหงไพร่ดังปรากฏใน "ประกาศทำการนอกตำแหน่ง" ที่

¹ ร.ศ.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก
เล่ม 4, หน้า 6.

² พระราชกำหนด พ.ศ. 2326 (พระราชกำหนดใหม่ 4) ประมวล
กฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 319-320.

³ ประชุมประกาศ พ.ศ. 2398 ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 (พ.ศ.
2394 - 2400) และ ร.ศ.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุม
กฎหมายประจำศก เล่ม 5, หน้า 179-181.

⁴ ร.ศ.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมาย-
ประจำศก เล่ม 4, หน้า 13.

ห้ามข่มเหงแย่งชิงของจากไพร่พล¹

การกระทำดังกล่าวของรัฐโดยผ่านทางกฎหมาย แม้อาจไม่มีผลในทางปฏิบัติที่เข้มงวดแต่ก็ช่วยสะท้อนให้เห็นปัญหาการควบคุมกำลังคนและความสัมพันธ์ระหว่างมูลนายกับไพร่ ซึ่งทางราชการเห็นความสำคัญและพยายามแก้ไข² มาตลอดสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ความขาดแคลนไพร่หลวงดังกล่าวยังส่งผลถึงการเปลี่ยนแปลงการควบคุมไพร่สม ซึ่งส่งผลกระทบต่อขอบเขตอำนาจของเจ้านายด้วย ทั้งนี้เนื่องจากไพร่หลวงมักพยายามหนีมาเป็นไพร่สม ซึ่งส่วนใหญ่ขึ้นสังกัดเป็นของเจ้านายทรงกรม³ ดังนั้นก็ทำให้เจ้านายทรงกรมมีไพร่สมเพิ่มจำนวนมากขึ้นเรื่อย ๆ เป็นการเพิ่มอำนาจให้แก่เจ้านายโดยอ้อมน้อมถิ ซึ่งพระมหากษัตริย์ต้องทรงหาทางควบคุมโดยนำเอาวิธีดักไพร่มาใช้ และผ่อนปรนการเป็นไพร่หลวงดังกล่าวมาแล้ว ปรากฏว่าในระหว่าง พ.ศ. 2325 - พ.ศ. 2416 ได้มีการดื้อปฏิบัติกันว่าเมื่อเจ้านายสิ้นพระชนม์ลงหรือขุนนางชั้นผู้ใหญ่ถึงอนิจกรรม ให้ไพร่สมทั้งหมดไปเป็นไพร่หลวง⁴ นอกจากนี้การที่ฐานะการเป็นเจ้าทรงกรมขึ้นอยู่กับความดีความชอบและพระบรมราชโองการเป็นสำคัญก็มีส่วนทำให้ไพร่สมถูกเปลี่ยนแปลงไปเป็นไพร่หลวง อันเป็นผลให้ไพร่หลวงมีจำนวนเพิ่มมากขึ้น และขอบเขตพระอำนาจของเจ้าทรงกรมก็ถูกลดลงไป

¹ ใ.ศ.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 7, หน้า 39-43.

² อัญชี่ สุสายพันธ์, เรื่องเดิม, หน้า 200.

³ ม.ร.ว.อดิน รัตพันธ์, เรื่องเดิม, หน้า 124.

⁴ ขจร สุรพาณิช, เรื่องเดิม, หน้า 38-39.

ด้วย แม้กระนั้นก็มีหลักฐานว่าพระมหากษัตริย์เองยังทรงปริวิตกเกี่ยวกับการเพิ่มจำนวนไพร่พลที่เข้ามาอยู่ใต้อาณัติของเจ้านายดังปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3¹ การที่พระมหากษัตริย์ทรงปริวิตกเช่นนี้ก็คงเป็นเพราะเมื่อเจ้านายทรงมีไพร่สมในสังกัดมากขึ้นอันทำให้ทรงมีอำนาจมากขึ้นตามไปด้วย ก็จะทำให้เกิดการแข่งขันอำนาจกันเองระหว่างเจ้าทรงกรม บางครั้งอาจถึงขั้นทำตายพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ โดยเฉพาะเมื่อมีปัญหาการสืบราชสมบัติ ซึ่งจากเหตุการณ์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็ได้ปรากฏความขัดแย้งทางการเมืองการปกครองในลักษณะดังกล่าวนี้หลายครั้งหลายหน เช่นการกบฏเจ้าลำดวน เจ้าอินทปัต การแข่งขันอำนาจกันเองระหว่างเจ้าทรงกรมในสมัยรัชกาลที่ 3 เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพสิ้นพระชนม์ และการกบฏกรมหลวงรักษ์รณเรศ เป็นต้น อันมีผลต่อเนื่องถึงการเลื่อนชั้นทางสังคมของเจ้านายและผู้เกี่ยวข้องในเวลาต่อมาด้วย

การเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับการควบคุมไพร่อีกประการหนึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งน่าจะส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของไพร่ในทางสูงขึ้นไป คือ การริเริ่มจัดตั้งกรมทหารตามแบบตะวันตก กล่าวคือ เดิมนั้นทหารกับพลเรือนทำหน้าที่อย่างเดียวกัน เพียงแต่มีขอบเขตความรับผิดชอบต่างกัน การแบ่งหน้าที่ของทหารให้ต่างจากพลเรือนคงจะเริ่มขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 เมื่อ โทมัส จอร์จ น็อกซ์ (Thomas George Knox) นายทหารบกนอกพระราชกรณียกิจได้เดินทางเข้ามาที่กรุงเทพฯ และเข้ารับราชการเป็นครูฝึกหัดทหาร รัชกาลที่ 3 ได้โปรดเกล้าฯ ให้เกณฑ์ลูกหมู่รามัญเมืองนครเขื่อนขันธ์กับเมืองปทุมธานีมาฝึกหัดเป็นทหารซีปอย เช่นเดียวกับที่เจ้าฟ้า-

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 1, หน้า 179-180.

* การที่เรียกว่าทหารซีปอย (Sepoy) เพราะแคว้นคล้ายทหารซีปอยของอังกฤษที่อินเดีย.

กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ทรงนำลูกหม้อวนมาฝึกหัดทหารที่ป้อมก่อนหน้า¹ และให้ เป็นทหารปืนใหญ่ ลูกหม้อทหารราบัญที่นำมาฝึกนี้เรียกว่าทหารอย่างยุโรป อยู่ใต้วงคัมบัลชาของพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) นอกนี้เป็นครูฝึกหัดวิชาทหารราบ ยุทธวิธี และคำบอกหัดทหารเป็นแบบอังกฤษ มีทหารเข้าร่วมการฝึกหัดประมาณ 1,000 คน เกณฑ์เป็น 4 มลัด เข้าเค็บออกสามเค็บ โรงเรียนทหารอยู่ที่บ้านพระยาศรีสุริยวงศ์¹ การเริ่มฝึกหัดทหารตามแบบยุโรปนี้ แสดงถึงการควบคุมกำลังคนในรูปแบบใหม่ กล่าวคือเป็นการจัดเตรียมกำลังคนไว้ทำการป้องกันประเทศเพียงอย่างเดียว นับเป็นการเริ่มต้นการบริหารราชการที่จัดแบ่งตามหน้าที่ของงานที่ทำซึ่งจะได้รับการปรับปรุงเป็นระบบราชการในสมัยรัชกาลที่ 5²

การริเริ่มจัดตั้งกรมทหารตามแบบตะวันตกเช่นนี้ แสดงถึงการยอมรับวัฒนธรรมตามแบบตะวันตกที่มีการจัดแบ่งกำลังการฝึกหัดระเบียบวินัยและการใช้กำลังอาวุธอย่างเป็นระบบตามแบบสากล และน่าจะมีผลเอื้อต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของผู้ที่ได้รับการฝึกหัดดังกล่าว เพราะเป็นผู้ที่มีความรู้และประสบการณ์ในด้าน การรบและป้องกันประเทศตามแบบสมัยใหม่ในขณะนั้น ซึ่งคงยังมีอยู่เป็นจำนวนไม่มากนัก

ทาส กฎหมายตราสามดวงระบุว่าทาสมี 7 ประเภท คือ ทาสสินไถ่ ทาสในเรือนเบี้ย ทาสไถ่มาแต่บิดามารดา ทาสทาสไถ่ ทาสอันไถ่ด้วยทรัพย์กังวลแห่งคนท้องทัณฑ์โทษ ทาสอันไถ่แต่เลี้ยงมาเมื่อเกิดทุกข์ยาก และทาสเชลย³ ซึ่งเมื่อพิจารณาจากการเกิดทาสแล้ว ก็อาจแบ่งทาสออกได้เป็น

¹ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 23, "ตำนานกรมทหารบก ราชที่ 4" (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2507), หน้า 144-146.

² อัญชลี สุสายัณฑ์, เรื่องเดิม, หน้า 207.

³ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2, "พระไอยการทาส มาตรา 1", หน้า 285-286.

3 ประเภทใหญ่ ๆ คือ¹

1. ลูกทาส คือเด็กที่เกิดมาในขณะที่บิดามารดาเป็นทาส จึงถือว่าเป็นทาสไปด้วย ยกเว้นในกรณีที่มีมารดาเป็นไท กฎหมายเรียกทาสประเภทนี้ว่า "ลูกทาสเกิดในเรือนเบี้ย" สามารถไถ่ตัวเองจากการเป็นทาสได้ด้วยการจ่ายค่าตัวให้นายเงินตามที่กฎหมายกำหนด

2. เชลยศึก เป็นทาสที่ไ้มาจากการสงครามโดยถูกกวาดต้อนมาจากดินแดนของคนในฐานะผู้แพ้สงคราม สังคมไทยถือว่าทาสนี้เป็นส่วนหนึ่งของสังคม มีฐานะเป็นทาสเชลย แต่เดิมถือว่าทาสเชลยไม่มีค่าตัว ต้องอยู่ในสถานะเป็นเชลยไปตลอดชีวิต และสืบต่อไปถึงลูกหลานโดยไม่อาจไถ่ถอนได้² ต่อมาเมื่อมีกฎหมายระบุว่า นับตั้งแต่ พ.ศ. 2348 ในสมัยรัชกาลที่ 1 เป็นต้นไป ผู้ที่ไถ่ตัวทาสเชลยมา ถ้าตัวทาสไม่สมัครใจจะอยู่ด้วยก็ได้ ไถ่ตัวไต่ตามจำนวนค่าตัวซึ่งปรากฏอยู่ในกฎหมาย ดังนั้นทาสเชลยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงมีโอกาไถ่ตัวไต่ถ้าสามารถหาเงินค่าตัวมาให้นายเงินครบตามจำนวนที่กฎหมายกำหนดไว้³

3. ผู้ที่ขายตัวหรือถูกขายมาเป็นทาส ส่วนใหญ่เป็นทาสที่มาจากไพร่ซึ่งประสบภัยพิบัติต่าง ๆ เช่นมีหนี้ขาดคชยาก ภัยพิภพนี้สิน จึงจำเป็นต้องมีการขายตัวลงเป็นทาส โดยนอกจากขายตัวเองแล้ว บิดามารดามีสิทธิขายบุตร สามีมีสิทธิขายภรรยา และนายเงินมีสิทธิขายทาสในครอบครองของตนได้ อย่างไรก็ดีใน พ.ศ. 2331 ภายหลังจากที่เสด็จมากรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีได้ 6 ปี ทางการได้ออกประกาศห้ามซื้อขายไพร่หลวงและไพร่สมองเป็นทาส ทั้งนี้เพื่อป้องกันมิให้จำนวนเลขไพร่ลดลง ทาสประเภทนี้มีทั้ง

¹ อัญชลี สุสายพันธ์, เรื่องเดิม, หน้า 77.

² กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 "พระไอยการทาส มาตรา 91, หน้า 337.

³ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 "พระราชบัญญัติ มาตรา 22", หน้า

พวกที่อาศัยอยู่กับนายเงิน ทำงานต่าง ๆ ในบ้านของนายเงิน กับพวกที่ทำมา-
หากินอยู่ในภูมิลำเนาของตนแต่ส่งผลผลิตหรือเงินทองมาเป็นคอกเบี้ยแก่นาย-
เงินทุกปี ทาสพวกนี้มีสิทธิไถ่ตัวไค้ตลอดเวลา ยกเว้นในฤดูหนาวหรือฤดูเก็บ
เกี่ยวข้าว ซึ่งเป็นเวลาที่นายเงินจำเป็นต้องใช้แรงงานทาสมาก กฎหมาย
ไค้ห้ามการไถ่ตัวในช่วงเวลาดังกล่าว

สำหรับค่าตัวของทาสนั้น ทาสจะมีค่าตัวเพิ่มขึ้นตามอายุจนถึงจุด
สูงสุด สำหรับทาสชายคืออายุระหว่าง 26 ปีถึง 40 ปี ส่วนทาสหญิงคืออายุ
ระหว่าง 21 ปีถึง 30 ปี หลังจากนั้นค่าตัวจะค่อย ๆ ลดลงตามลำดับสถาน-
ภาพของความเป็นทาสจะคงอยู่ตราบเท่าที่ทาสไม่สามารถหาเงินมาไถ่ตัวเอง
ได้แม้ว่านายเงินถึงแก่กรรมลง ทาสก็จะถูกโอนให้ทายาทของนายเงินเหมือน
ทรัพย์สินต่าง ๆ ทั่วไป และในระหว่างที่เป็นทาสนั้นก็จะถูกสักหมายหมู่ เช่น
เดียวกับไพร่ดังกล่าวมาแล้ว อย่างไรก็ตาม ในฐานะบุคคลตามกฎหมาย ทาส
เป็นเจ้าของทรัพย์สินไค้ โดยถือศักดินา 5 มีสิทธิไค้รับมรดก ทำสัญญา ตลอดจน
ไถ่ถอนตัวเองเป็นอิสระไค้ นอกจากนี้กฎหมายยังเปิดโอกาสให้ทาสเป็นไท
ไค้โดยไม่ต้องไถ่ตัวในกรณีต่าง ๆ ดังนี้

(1) นายชายทาสให้คนอื่น แต่ทาสไม่ชอบนายใหม่ ทาสมีสิทธิไค้
ไค้ตัวไค้

(2) เมื่อเวลาเกิดข้าวขาดหนากนพ นายไม่สามารถเลี้ยงทาส
ไค้ ต้องให้ทาสไปหิวเลี้ยงชีวิตเอง นายจะถือว่าบุคคลนั้นเป็นทาสของตัวอีก
ต่อไปไม่ได้

(3) นายอนุญาตให้ทาสขายเป็นภิกษุสามเณรหรือเป็นชี เมื่อสึก
ออกมาแล้ว นายจะเอาทาสคืนไม่ได้

(4) ทาสที่ไปราชการสงครามแทนนายและตกไปเป็นเชลยศึก แล้วรอชีวิตกลับมาได้ ก็จะพ้นจากความเป็นทาส

(5) ทาสที่รับอาญาแทนนายเงินหรือญาติพี่น้องของนายเงิน ซึ่ง ถ้าเป็นโทษเขียนด้วยลวดหนึ่งแล้ว ทาสผู้นั้นก็จะไต่เป็นไทแก่ตัวเลย แต่ถ้า เป็นการรับอาญาอย่างอื่น ค่าตัวทาสที่มอบรับอาญาแทนก็จะลดลงตามส่วนที่ กฎหมายกำหนด

(6) ทาสนำความไปกล่าวหาว่านายเป็นกบฏต่อแผ่นดิน ถ้า พิจารณาแล้วเป็นความจริง ทาสนั้นก็จะได้หลุดพ้นจากความเป็นทาส

(7) ทาสหญิงที่ตกเป็นภรรยาของนายเงินหรือพี่น้อง-ลูกหลาน ของนายเงินจนมีลูกด้วยกัน ทาสหญิงนั้นก็พ้นจากความเป็นทาส

จะเห็นว่าตามกฎหมายสังคมไทยเปิดกว้างพอสมควรที่จะให้ทาส ได้มีโอกาสเลื่อนชั้นทางสังคมสูงขึ้นคือการหลุดพ้นจากความเป็นทาส และเป็น ไทเช่นเดียวกับภรรยารอื่น ๆ

สมณชีพราหมณ์

นอกจากสังคมไทยจะประกอบด้วยบุคคล 2 ชั้นชั้นดังกล่าวแล้ว ยังมีบุคคลอีกพวกหนึ่งที่ไม่อาจนับเข้าอยู่ในชนชั้นใดได้อย่างแท้จริง นั่นคือกลุ่ม สมณชีพราหมณ์ซึ่งประกอบด้วยภิกษุ สามเณร พราหมณ์ และคณาจารย์ อย่างไรก็ตามก็ ชนกลุ่มนี้อาจถือได้ว่ามีสถานภาพใกล้เคียงกับชนชั้นมูลนาย ทั้งนี้ เพราะได้รับการยกเว้นจากภาระที่หนักของไพร่ กล่าวคือ ไม่ต้องเป็น ไพร่ ไม่ถูกศึกหรือถูกเกณฑ์แรงงาน แต่ขณะเดียวกันก็มีโอกาสถูกจัดเป็นไพร่ได้ เมื่อพ้นจากเพศบรรพชิตแล้ว กลุ่มบุคคลนี้ได้รับศักดินาซึ่งแสดงถึงสิทธิหน้าที่ เช่นเดียวกัน โดยปรากฏใน "พระไอยการตำแหน่งนาพหารหัวเมือง" ว่า ศักดินาของบรรพชิตมีตั้งแต่จากเสมอมา¹ 100 ถึง 2400 ดังนี้

¹คำว่า "เสมอมา" นี้จะหมายถึงสิทธิและสถานะของบรรพชิตรูปหนึ่ง ซึ่งจะเท่ากับของมรรวาสผู้ถือศักดินาในจำนวนเท่าเทียมกัน ดู อัญชลี สุสาธิต์, เรื่องเดิม, หน้า 62.

ตารางที่ 3

ตารางแสดงเสมอณา (ศักดินา) ของสมณชีพราหมณ์

พระครูธรรม	เสมอณา	2400
พระครูโมรธรรม	เสมอณา	1000
ภิกษุธรรม	เสมอณา	600
ภิกษุโมรธรรมกับพราหมณ์ศิลปศาสตร์	เสมอณา	400
สามเณรธรรม	เสมอณา	300
สามเณรโมรธรรม	เสมอณา	200
พราหมณ์มัธยม	เสมอณา	200
ตาปะขาวธรรม	เสมอณา	200
ตาปะขาวโมรธรรม	เสมอณา	100

ที่มา : กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, "พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง มาตรา 27", หน้า 315.

สำหรับพระสงฆ์นั้นจะเห็นได้ว่าศักดินาต่ำสุดของพระสงฆ์ ซึ่งเริ่มจากสามเณรโมรธรรมเสมอณา 200 นั้น ถือเป็นระดับสูงของศักดินามูลนายระดับล่าง และพระครูธรรมมีเสมอณา 2400 นั้นว่าสูงมาก โดยสูงกว่ามูลนายระดับสูงบางพวกเช่นหม่อมเจ้า ด้วยเหตุนี้แม้ไม่อาจรวมพระสงฆ์เข้าไปอยู่ในชั้นขุนปกครองหรือมูลนายได้อย่างแท้จริง แต่โดยทั่วไปแล้วก็อาจกล่าวได้ว่าพระสงฆ์อยู่ในกลุ่มมูลนาย

นอกจากนี้พระสงฆ์ยังได้รับผลประโยชน์จากไพร่ที่ขึ้นสังกัด คือ เลกวัคจันประกอบด้วยข้าพระกับโยมสงฆ์ที่พระมหากษัตริย์ทรงพระราชอุทิศ หรือที่ผู้อื่นอุทิศถวายพระอาราม หรือคณะสงฆ์ในรูปแบบของการกัลปนาแรงงานและที่ดินด้วย¹ เลกวัคจะถูกสักรับหมายหมู่ขึ้นทะเบียนในสังกัดของพระอาราม มี

¹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4, "พระราชกำหนดเกล้า มาตรา 9", หน้า 310.

ภาระและฐานะเป็นไพร่หลวงต้องเข้าเดือนปีละ 3 เดือน¹ สำหรับข้าพระ
นั้นจะมีระคมอีกปีละเดือน ข้าพระจึงมีภาระเข้าเดือนรวมปีละ 4 เดือน²
ในขณะที่โยมสงฆ์ทำงานมากกว่าและเข้าเดือนน้อยกว่า ทั้งนี้คงเป็นเพราะ
โยมสงฆ์ก็คือญาติโยมของพระสงฆ์นั้น ๆ นั้นเอง ขรรมนิยมการอุทิศคนทั้ง
หญิงชายเป็นเลววัดนี้ในสมัยรัตนโกสินทร์จะพบได้ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 เมื่อ
ทำการบูรณะวัดพระเชตุพน ได้มีการกลบนาคนถวายเป็นเลววัดถึง 224
ครอบครัว³ ไพร่ที่เข้าสังกัดสมทบครัวเป็นเลววัดแล้ว ผู้ใดจะเอาไปซื้อขาย
ไม่ได้ ต้องหางานรับใช้กิจการของวัดตลอดชีวิตและสืบต่อถึงลูกหลานโดยไม่มี
ที่สิ้นสุด ดังบทบัญญัติที่ 138 ของกฎหมายอาญาหลวงอาญาราชฎาวา

¹Craig J. Reynolds, "Monastery Lands and Labour
Endowments in Thailand : Some Effects of Social and
Economic Change, 1868-1910", Journal of the Economic and
Social History of the Orient, 22 pt. 2 (1979) : 199, 203.

²ดู หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 พค. 3/16 หนังสือเจ้าพระยา
มหิศรศักดิ์ขำรงค์ ทูลเกล้าฯ ถวายเรื่องนายแก้ว โยมสงฆ์วัดสุทัศน์ เป็นเรื่อง-
ราวของสมัคเปนเลขข้าพระวัดสุทัศน์ ปิซาร นพศก จ.ศ. 1239.

³Craig J. Reynolds, "Monastery Land and Labour
Endowments in Thailand...", p. 197.

คนที่ถูกอุทิศเป็นข้าพระนี้มีทั้งทาส เชลย และนักโทษ ดู สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำวรางราชานุภาพ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ (พระนคร : องค์การค้ำของคุรุสภา, 2504), หน้า 164.

ไพร่หลวงงานท่านก็ดี ไพร่อุทิศก็อุปนาให้เป็นข้าพระก็ดี เรือกสวน
ไร่นาสำหรับสังพระสังฆก็ดี ท่านผู้มีใหญ่คือผู้ชาย ถ้าแลไพร่หลวง
ไพร่อุทิศตลงสุขทุกข์ประการใด แลเรือกสวนไร่นาสังพระสังฆก็เกี่ยว
ของอุยก็ดี ท่านใหม่จึงคุมทูลไทรบาย แลวแต่พระเจ้าอยู่หัวจะทรงพระ
กรุณาโปรดฯ ถ้าแลผู้ใดเอาไพร่หลวงไพร่อุทิศ แลเรือกสวนไร่นาอัน
เป็นสังพระสังฆไปซื้อไปขายไว้ ท่านวายุนั้นหม่อมฯ ให้เอาไพร่หลวง
ไพร่อุทิศก็อุปนาแลเรือกสวนไร่นาสังพระสังฆตั้งไว้ในราชการ ส่วน
ทรัพย์สินใดอันซื้อนั้นให้เรียกคืนไว้เป็นของหลวง¹

ข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าข้าพระนั้นผิดกับทาสชายตัวแก่
เจ้าเงินตามธรรมดา เพราะอาจซื้อขายโยกย้ายสังกคนายเงินได้ ไม่มีข้อ-
ห้าม แม้จะใจตัวเองเป็นไทก็ยอมทำได้ การที่กฎหมายกำหนดไม่ให้ซื้อขาย
ไพร่ประเภทเลวร้ายนี้คงเป็นเพราะโคอุทิศไพร่นี้เป็นกัลปนารับใช้สงฆ์แล้ว
พระสงฆ์ไม่สามารถช่วยตนเองได้ในทางโลก ถ้าไม่จัดคนขึ้นสังกคไว้ดังกล่าว
ก็อาจทำให้พระประสบความลำบากดำรงอยู่ไม่ได้ ซึ่งจะเป็นผลทำให้พุทธ-
ศาสนาเสื่อมลง²

นอกจากพระสงฆ์จะได้รับสิทธิเฉพาะตัวดังกล่าวแล้ว ยังเมื่อแ่
สิทธิบางประการไปถึงญาติโยม หรือที่เรียกว่าโยมสงฆ์ด้วย กล่าวคือ ญาติ-
โยมของพระสงฆ์ที่สอมพระปริยัติธรรมได้เป็นเปรียญ จะได้รับสิทธิยกเว้นจาก
การเกณฑ์แรงงาน³ และมีการหักโฉนจากกรมกองเดิมมาเป็นโยมสงฆ์ คอย

¹กฎหมายอาญาหลวง อาญาราชฎู อ่างถึงใน ม.ร.ว.เสนีย์
ปราโมช, กฎหมายสมัยอยุธยา (พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวิล, 2510),
หน้า 62-63.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 63.

³สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำภังราชานุภาพ และ
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สาส์นสมเด็จ
เล่ม 7, หน้า 164.

ปรนนิบัติดูแลพระสงฆ์รูปนั้น ๆ และพระอารามแทน¹

การที่พระสงฆ์ได้รับสิทธิพิเศษต่าง ๆ เห็นอย่างเด่นชัดก็กล่าวข้างต้น ก็เพราะพระสงฆ์ได้ชื่อว่าเป็นผู้สืบพระพุทธศาสนาอันเป็นศาสนาประจำชาติไทย โดยมีวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชนมาตั้งแต่สมัยโบราณ² พระสงฆ์ได้รับการยอมรับนับถือจากบุคคลในสังคมทุกชนชั้นว่าเป็นผู้มีฐานะทางสังคมสูง ทั้งนี้โดยไม่คำนึงว่าฐานะเดิมก่อนจะเป็นพระสงฆ์นั้นจะมาจากชนชั้นใด พระสงฆ์ได้รับการยกย่องให้เป็นผู้นำและเป็นที่ยึดเหนี่ยวใจของชุมชนโดยเฉพาะในการประกอบกิจทางศาสนา การอบรมศีลธรรม จรรยา และการศึกษา พระสงฆ์จึงเป็นเสมือนตัวกลางหรือผู้ประสานระหว่างชนชั้นผู้ปกครองกับชนชั้นผู้ถูกปกครอง หรือระหว่างขุนนางกับไพร่และทาส โดยนำเอาคำสั่งสอนทางพุทธศาสนามาช่วยชี้ให้สามัญชนได้ตระหนักถึงความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรมซึ่งมีมาแต่อดีตชาติ และเป็นตัวกำหนดให้คนเกิดมาแตกต่างกันในชาติปัจจุบัน³ โดยอาจเป็นเจ้านาย

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 กท. 22 หนังสือเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ที่พิณศักดิ์ ที่สมุหพระกระลาโหม ถึง พระยาสุรินทรราชาไชย-อภัยพิริยพาหะ ผู้ว่าราชการเมืองเพชรบุรีว่าด้วยให้เมืองเพชรบุรีให้นายดีถวายเป็นโยมสงฆ์ วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ ลงวันที่ 7 11 12 ค่ำ ปีเถาะ เอกศก จ.ศ. 1241, หน้า 184.

² ดูรายละเอียดใน ปิยนาค มุขนาค "ความสำคัญและบทบาทของวัดในสมัยรัตนโกสินทร์" ใน เนตรนภิศ นาควิธระ และคณะ, วัดในกรุงเทพฯ : การเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325 - 2525) รายงานผลการวิจัยเงินทุนเพื่อเพิ่มพูนและพัฒนาประสิทธิภาพทางวิชาการเนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), หน้า 255-294.

³ วุฒิชัย มุลสิริย์ และ ม.ร.ว.ร.จยา อากาทร, เรื่องเดิม, หน้า 18.

ขุนนาง ไพร่หรือทาส อาจกล่าวหาความทมิฬของพระสงฆ์เช่นนี้ช่วยบรรเทา
ไม่ให้ปัญหาความแตกต่างระหว่างชนชั้นเกิดขึ้นอย่างรุนแรงในสังคมไทย

อย่างไรก็ดี ความเป็นชนชั้นที่ได้รับสิทธิพิเศษดังกล่าวของพระสงฆ์
จะคงอยู่ตราบเท่าที่พระสงฆ์รูปนั้น ๆ อยู่ในเพศบรรพชิต ถ้าลาสิกขาบหรือ
ถูกขับสึกออกจากสมณเพศและมีไค้อยู่ในชอยกเว้นที่ไม่ต้องเป็นไพร่ขอไค้อหนึ่ง
เช่นเป็นมุลนายมาแต่เดิม เป็นบุตรของมุลนายระดับสูง หรือมีอายุเกินข้อ
กำหนดที่จะไม่ถูกเรียกเกณฑ์แรงงาน เมื่อบุคคลผู้นั้นสึกจากเพศบรรพชิตมา
ครบ 1 ปีแล้วก็จะต้องถูกจัดขึ้นทะเบียนเป็นไพร่ สังกัดตามกรมกองต่าง ๆ
และจะถูกเรียกเกณฑ์เข้ารับราชการเช่นเดียวกับไพร่ทั่วไปด้วย¹

เนื่องจากพระสงฆ์มีสิทธิพิเศษไม่ต้องถูกเรียกเกณฑ์แรงงานนี้เอง
จึงมีไพร่ที่ทำการสักเลกมาขอเป็นพระเป็นจำนวนมาก ซึ่งก่อให้เกิดปัญหาแก่
ศาสนาคือพระที่บวชในลักษณะนี้มักไม่สนใจที่จะศึกษาและปฏิบัติธรรมอย่างจริง
จัง เนื่องจากไม่ไค้อบวชเพราะความศรัทธาในศาสนาอย่างแท้จริง จึงเป็น
สาเหตุหนึ่งที่ทำให้ศาสนาเสื่อมลง ปัญหานี้เป็นมาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว
สมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้ทรงแก้ปัญหานี้โดยโปรดเกล้าฯ ให้มีการสอบ
ความรู้ทางธรรม ถ้าพระองค์ไค้อสอบไม่ได้ก็ต้องสึกออกมาเป็นคฤหัสถ์ตามเดิม
การปฏิบัติเช่นนี้ยังคงมีอยู่ต่อมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งนับเป็นการลด
ปัญหาไพร่ที่ทำการสักเลกไปขอเป็นพระไค้อทางหนึ่ง

ส่วนพราหมณ์นั้นสืบเชื้อสายพราหมณ์จากอินเดีย และส่วนใหญ่ก็สืบ
มาจากบรรพบุรุษที่เข้ามาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว พราหมณ์ได้รับสถานภาพเช่น
เดียวกับพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนา ดังจะเห็นได้จากกฎหมายลักษณะวิชาวาทที่
กำหนดโทษผู้ทำร้ายพราหมณ์ให้มีความผิดเท่ากับการทำร้ายพระสงฆ์ พ่อ แม่

¹ ทัศนีย์ สุสายัณห์, เรื่องเดิม, หน้า 63-64.

ปู่ ย่า ตา ยาย และครู อาจารย์¹ พรหมณ์ทำหน้าที่สำคัญคือเป็นผู้วางระเบียบขนบธรรมเนียมประเพณีในราชสำนัก และเป็นผู้ประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ นอกจากนี้ทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาในเรื่องต่าง ๆ โดยเฉพาะเรื่องกฎหมาย การตัดสินคดีความ ตลอดจนงานด้านโหราศาสตร์ ไสยศาสตร์และอักษรศาสตร์² พรหมณ์บางตำแหน่งมีศักดิ์สูงมาก เช่น พระมหาราชครู และพระครูมหิศร มีศักดิ์เท่ากับเสนาบดีจตุสดมภ์³ เป็นต้น

กล่าวโดยสรุป จะเห็นได้ว่าสังคมไทยประกอบด้วยคนสองชนชั้นใหญ่ ๆ คือ ชนชั้นผู้ปกครอง กับชนชั้นผู้ถูกปกครอง ชนชั้นผู้ปกครองมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขสูงสุด ถัดลงมาได้แก่เจ้านายและขุนนางทำหน้าที่ช่วยเหลือพระมหากษัตริย์ ทั้งในด้านการเป็นที่ปรึกษาและการบริหารราชการตามตำแหน่งหน้าที่ ความรับผิดชอบ และศักดิ์ศรี ส่วนชนชั้นผู้ถูกปกครองซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของบ้านเมืองได้แก่ไพร่และทาสนั้น มีหน้าที่สำคัญคือ เป็นผู้รับใช้แรงงานทั้งต่อทางราชการและมูลนาย โดยเฉพาะทาสนั้นก็ถือว่าเป็นทรัพย์สินของมูลนายทีเดียว นอกจากนี้ยังมีกลุ่มคนที่ไม่อาจจัดได้ว่าอยู่ในชนชั้นใดอย่างเห็นได้ชัด คือกลุ่มสมณะพรหมณ์ เพราะเป็นกลุ่มที่มีลักษณะพิเศษไปจากชนทั้งสองชั้นดังกล่าว คนกลุ่มนี้เป็นบุคคลที่มีความรู้และเป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ให้แก่กลุ่มคนทั้งสองชั้นกับทั้งยังเป็นผู้นำในการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ด้วย โดยเฉพาะพระสงฆ์นั้นถือได้ว่าเป็นผู้ประสานความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคนทั้งสองชนชั้นให้เป็นไปโดยราบรื่น เป็นผู้ผ่อนคลายความตึงเครียดในสังคมไทย

¹กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3, "พระไอยการลักษณะวิชาวาศึกษา" (พระนคร : ศุภสภา, 2505), หน้า 199.

²เชอมาลัย ราชภัฏการักษ์ และคณะ, เรื่องเดิม, หน้า 38.

³ชัยอนันต์ สมุทวณิช, ศักดิ์ศรีกับพัฒนาการของสังคมไทย (กรุงเทพฯ : อักษรการพิมพ์, 2520), หน้า 9.

คนกลุ่มนี้จึงได้รับการยกย่อง เป็นที่ยอมรับนับถือของคนทั้งสองชนชั้น อย่างไรก็ตาม ก็ดี ไม่ว่าบุคคลจะอยู่ในชนชั้นใดหรือมีฐานะใดในสังคม ทุกคนก็อยู่ในฐานะเป็นข้าแผ่นดินของพระมหากษัตริย์ และมีบทบาทที่เท่าเทียมกันในเมืองคงอยู่เช่นเดียวกัน

นอกจากกลุ่มคนซึ่งถูกจัดวางชั้นทางสังคมดังกล่าวแล้ว ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นสังคมไทยยังประกอบด้วยคนอีกหลายเชื้อชาติได้แก่ลาว มอญ เขมร มลายู หนาญ ญวน ทวาย และชา เป็นคน คนเหล่านี้บางส่วนถูกกวาดต้อนเข้ามาตั้งแคบปลายสมัยอยุธยา สมัยธนบุรี และแม้แต่ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้เอง บางส่วนก็อพยพครอบครัวหนีภัยจากบ้านเมืองของตนเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารของพระมหากษัตริย์ไทย บางส่วนก็เข้ามาประกอบอาชีพค้าขายด้วยความสมัครใจ เมื่อเข้ามาอยู่ในเมืองไทยกลุ่มคนบางกลุ่มก็ถูกจัดเข้าอยู่ในระบบไพร่ มีสิทธิ หน้าที่ และพันธะต่อสังคมอย่างเดียวกัน โดยส่วนใหญ่จะอยู่ในสถานะไพร่กับทาสขึ้นสังกัดกรมกองต่าง ๆ หรือขึ้นต่อกรมกองที่ควบคุมไพร่ เชื้อชาติของคนโดยเฉพาะ เช่นกองอาสาจาม กองอาสา มอญ นอกจากนี้สังคมไทยยังมีคนอีกประเภทหนึ่งอยู่นอกระบบไพร่ ซึ่งได้แก่คนต่างชาตินี้เข้ามาพำนักในในเมืองไทยโดยเดินทางไปมาระหว่างอาณาจักรต่าง ๆ กับบ้านเมืองไทย หรือมาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่กรุงเทพฯ และตามหัวเมือง พวกนี้ไม่ต้องปฏิบัติตามพันธะที่ไพร่มีต่อราชการและมูลนายของตน กลุ่มคนนอกระบบไพร่ที่สำคัญที่สุดคือชาวจีน ซึ่งได้เข้ามามีบทบาทสำคัญในสังคมไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในคาบสมุทรจีนมาแต่โบราณนานตั้งแต่ก่อนสมัยรัตนโกสินทร์แล้ว¹

¹ดูรายละเอียดใน เพ็ญศรี คุ้ม และปิยนารถ มุณฑล, ศ. 391 ประวัติศาสตร์ไทย 1, หน้า 125-128, หน้า 133-136 และหน้า 150-

ชาวต่างชาตินอกระบบไพร่ที่สำคัญอีกพวกหนึ่งคือชาวตะวันตกซึ่งเข้ามาอยู่ในเมืองไทยอย่างเห็นได้ชัดในสมัยรัชกาลที่ 3 และเข้ามาเป็นจำนวนมากตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา มีทั้งที่เป็นหมอสอนศาสนา พ่อค้า และตัวแทนของรัฐบาล ชาวตะวันตกมีบทบาทสำคัญในการเผยแพร่วัฒนธรรมตะวันตกให้แก่สังคมไทย โดยเฉพาะความเจริญก้าวหน้าทางด้านวิชาการ และเทคโนโลยี เช่น ภาษาอังกฤษ การแพทย์ การสาธารณสุข และการพิมพ์¹ เป็นต้น

สำหรับจำนวนพลเมืองในสังคมไทยสมัยนั้น แม้ว่าจะไม่มีสถิติที่แน่นอนแต่ก็ได้มีชาวตะวันตกหลายคนกล่าวถึง เช่น จอห์น ครอเฟิร์ด (John Crawford) ผู้คลั่งกษัตริย์ที่เข้ามาติดต่อกับไทยใน พ.ศ. 2365 (รัชกาลที่ 2) ได้ระบุว่าจำนวนพลเมืองทั้งหมดของไทยมีประมาณ 5,000,000 คน² บาสเตียน (Bastian) ได้กล่าวไว้ในราว พ.ศ. 2372 (รัชกาลที่ 3) ว่าจำนวนพลเมืองที่ลงทะเบียนไว้มีอยู่ 4,000,000 คน³ สังฆราช ปาลเลโกซ์ (Pallegoix) ชาวฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาอยู่ในเมืองไทยในสมัยนั้นรายงานว่า

¹ ศุภรรณี กาญจนวิจิตร, "บทบาทของมิชชันนารีในประเทศไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ วิทยาลัยวิชาการศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2507), หน้า 19-20.

² John Crawford, The Crawford Papers, (Bangkok, 1915), p. 102.

³ H.G. Quaritch Wales, Ancient Siamese Government and Administration (New York, 1965) (reprinted), p. 8.

20 ปี ได้เขียนไว้ว่าประชากรในเมืองไทยมีอยู่ประมาณ 6,000,000 คน¹ รวมทั้งได้ให้ข้อสังเกตต่อไปว่า เมืองไทยมีอาหารบริบูรณ์ พลเมืองทำนาเพียงครึ่งเดียวของพื้นที่ทั้งหมด ดังนั้นจำนวนพลเมืองไม่ได้อัตราส่วนกับขนาดเนื้อที่ของประเทศ² แม้ว่าชาวตะวันตกทั้งสามระบบจำนวนพลเมืองไม่ตรงกัน แต่ก็อาจสรุปได้ว่า พลเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีอยู่ระหว่าง 4,000,000 คน ถึง 6,000,000 คน ซึ่งนับว่าเป็นจำนวนน้อยมากในขณะที่พื้นแผ่นดินทำกินยังมีเหลืออยู่อีกมาก จำนวนพลเมืองดังกล่าวคือกลุ่มคนที่รวมกันอยู่ในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และถูกจัดเข้าอยู่ในช่วงชั้นทางสังคมต่าง ๆ โดยมีระบบศักดินาและระบบไพร่ เป็นตัวกำหนดสำคัญดังกล่าวแล้ว

✓ ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้น

จากการจัดช่วงชั้นทางสังคมของสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นดังกล่าว ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นเป็นไปในลักษณะของความสัมพันธ์ที่ต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันเรียกว่าระบบอุปถัมภ์ ซึ่งหมายถึงความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกันระหว่างบุคคลสองคนที่ไม่ใช่ญาติกัน โดยผู้หนึ่งอยู่ในฐานะเหนือกว่าอีกผู้หนึ่ง³ กล่าวคือ ผู้ปกครองจะอยู่ในฐานะผู้บังคับบัญชา ผู้ดูแล และลูกน้อง ในขณะที่ผู้ถูกปกครองอยู่ในฐานะผู้ปฏิบัติภารกิจรับใช้ ผู้มอบ และลูกน้อง ซึ่งทั้งสองฝ่ายต่างมีหน้าที่ต้องปฏิบัติต่อกัน ความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์นี้ยังรวมความไปถึงความสัมพันธ์ในชนชั้นเดียวกันด้วย ดังจะเห็นได้ว่าขุนนางขุนรอยต้องพึ่งขุนนางผู้ใหญ่ในการเลื่อนตำแหน่ง

¹ สังฆราชปาลเลอกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ พ. โทษบุตร (พระนคร : สำนักพิมพ์ดาวหน้า, 2506), หน้า 3-4.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 3 และหน้า 13.

³ ม.ร.ว. อคิน รัชชานันท์, เรื่องเดิม, หน้า 176.

หน้าที่ ทั้งที่เขาระบุนางผู้ใหญ่ เป็นผู้แต่งตั้งขุนนางผู้น้อยโดยการกราบบังคมทูล
ให้พระมหากษัตริย์ทรงทราบ ดังนั้นจะเห็นได้ว่าความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์
เป็นความสัมพันธ์ส่วนตัวที่มีการแสวงหาทรัพย์สินเป็นสำคัญโดยที่อาจเป็น
ทรัพย์สินหรือทรัพย์สินหรือทรัพย์สินในสังคม

นอกจากนี้การที่โครงสร้างของสังคมไทยมีลักษณะพื้นฐานเป็น
โครงสร้างแบบครอบครัว จึงนำไปสู่ความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติซึ่ง
ถูกนำมาใช้ในระบบราชการด้วย ดังจะพบว่าขุนนางมักสนับสนุนให้ญาติพี่น้อง
ของตนเข้ารับราชการ และในบางกรณีก็มีการผูกขาดตำแหน่งเป็นตระกูล
หลายชั่วอายุคน ซึ่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็ปรากฏการใช้ระบบ
เครือญาติในลักษณะนี้อย่างเด่นชัด ทั้งในระดับเจ้านายและขุนนาง²

ความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์และระบบเครือญาติเช่นนี้ทำให้คนใน
สังคมไทยต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ในขณะที่เดียวกันก็นำไปสู่ "การเอน
พรรคเลินพรรค" และเป็นการเปิดโอกาสให้มีการเลื่อนชั้นทางสังคมในทาง
สูงชันของพวกต่างเดิวกันได้โดยง่าย แต่ในขณะที่เดียวกันก็เป็นอุปสรรคสำคัญ
ต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมในทางสูงชันของบุคคลอื่นที่มีใจซื่อซื่อซื่อ

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ใน.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์, เรื่องเดิม, หน้า 176.

²ดูรายละเอียดใน ปิยนาด บูณาค และ บรรยาย กิจสุวรรณ,
"การวิเคราะห์ค่านิยมและบรรทัดฐานของสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
(พ.ศ. 2325 - 2394) : ระบบเครือญาติ การแต่งงาน และครอบครัว"
(งานวิจัยที่ได้รับทุนงบประมาณแผ่นดินของคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
2526), หน้า 187-369.

แนวความคิดเบื้องต้นเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

จากการศึกษาการจัดช่วงชั้นทางสังคม และความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทำให้สรุปแนวความคิดเบื้องต้นเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคม เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลเท่าที่ปรากฏตามข้อมูลทางประวัติศาสตร์สมัยนั้นต่อไปได้ว่า โดยรูปแบบและโครงสร้างสังคมไทยมีการจัดช่วงชั้นทางสังคมที่แบ่งบุคคลออกเป็น 2 ชั้นชั้นใหญ่ ๆ คือ ชั้นชั้นผู้ปกครอง กับชั้นชั้นผู้ถูกปกครอง นอกจากนี้ยังมีกลุ่มสมณชีพราหมณ์ และชนต่างชาติอื่น ๆ ทั้งในระบบและนอกระบบไพร่ บุคคลเหล่านี้ต่างก็มีสถานภาพของชนชั้นของตน มีสิทธิ หน้าที่ ความรับผิดชอบทั้งต่อผู้ถูกภายในชนชั้นเดียวกันและต่อผู้ถูกต่างชนชั้นตามระบบศักดินาและระบบไพร่ ระบบศักดินาซึ่งเป็นระบบที่กำหนดสิทธิและหน้าที่ของแต่ละบุคคลกับระบบไพร่ซึ่งเป็นระบบที่ใช้ในการควบคุมกำลังคนนี้เองเป็นตัวกำหนดการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลออกกลุ่มต่าง ๆ ในสังคมไทยและเนื่องจากระบบทั้งสองเป็นกลไกสำคัญของระบบราชการ ดังนั้นการเลื่อนชั้นทางสังคมจึงน่าจะทำได้มากที่สุดก็ด้วยการมาเข้ารับราชการ และเลื่อนชั้นทางสังคมภายในระบบราชการทั้งในทางสูงขึ้นและในทางต่ำลง หรือเรียกได้ง่าย ๆ ว่าเป็นการเลื่อนขึ้นและเลื่อนลง

การเลื่อนขึ้น ผู้มีโอกาสที่จะได้เลื่อนชั้นทางสังคมสูงขึ้นในระบบราชการ คือกลุ่มชนชั้นผู้ปกครองอันได้แก่เจ้าขุนนางระดับสูงและลูกหลานโดยมีพื้นฐานทางสังคมของชนชั้นของตนเป็นองค์ประกอบสำคัญ ได้แก่ฐานะชาติกำเนิด ความรู้ ประสบการณ์ ความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติและระบบอุปถัมภ์ ตลอดจนสิทธิพิเศษต่าง ๆ ในฐานะเป็นมูลนาย นอกจากนี้ผู้ที่จะได้เข้าถวายตัวและเข้าดำรงตำแหน่งทางราชการนั้นกฎหมายได้ระบุคุณสมบัติไว้อย่างชัดเจน ซึ่งมีลักษณะเป็นไปในทางสนับสนุนให้ผู้อยู่ในสกุลของชนชั้นผู้ปกครองได้เข้ารับราชการและมีโอกาสเลื่อนชั้นทางสังคมสูงขึ้นตามลำดับ โดยที่ชนชั้นผู้ถูกปกครองจะถูกจำกัดสิทธินี้ตั้งแต่เริ่มแรก แม้จะได้รับการผ่อนปรน

ข้างในสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ แต่ก็ก็เป็นในขุนนางระดับต่ำเท่านั้น กฎหมายเกี่ยวกับเรื่องนี้ในสมัยรัชกาลที่ 3 ก็ได้ลักษณะจำกัดโอกาสในการเลื่อนชั้นทางสังคมระหว่างชนชั้น คือจากชนชั้นผู้ถูกปกครองขึ้นมาเป็นชนชั้นผู้ปกครองตั้งแต่เริ่มแรก จะเห็นได้ว่าในยามปกติโดยรูปแบบและโครงสร้างของสังคมทำให้การเลื่อนชั้นทางสังคมสูงขึ้นในระบอบราชการ อยู่ในแวดวงของชนชั้นผู้ปกครองเป็นสิ่งสำคัญ ดังนั้นในยามปกติหนทางที่จะนำไปสู่การเลื่อนชั้นทางสังคมในทางสูงขึ้นของชนชั้นผู้ถูกปกครองที่พอจะทำได้ก็คือ การบวชเข้าสู่สมณเพศ

นอกจากนี้การเลื่อนชั้นในยามปกติอาจเกิดขึ้นได้ในกรณีพิเศษต่าง ๆ ซึ่งสามารถพิจารณาได้จากตัวอย่างในสมัยอยุธยาอันเป็นต้นแบบของโครงสร้างสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เช่น สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงแต่งตั้งนายอำมพรผู้ถวายช้างเผือกเป็นขุนคเชนทร์ไวยาวิสูพิธกิจกรณ¹ เป็นต้น สำหรับชาวต่างชาติที่มีโอกาสจะได้เลื่อนชั้นทางสังคมในทางสูงขึ้นก็โดยอาศัยความชำนาญพิเศษเฉพาะด้านของตน เช่น คำนการ ประกอบพิธีกรรม คำนการค้าและคำนการรบ² ดังจะเห็นได้จากกรณีของ เจกอะหมัด แยกคหรับซึ่งมีความสามารถทางด้านการค้า ภายหลังได้เข้ามารับราชการกับไทย และได้เป็นเจ้าพระยาเจกอะหมัด สมุหนายก ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม³ หรือในกรณี คอนสแตนติน ฟอลคอน

¹พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสันจันทนาต (เจิม), (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2512), หน้า 167-168.

²พงษ์พิศา เกษมดิน และ มาชิลลา บุญรักษา, "การเลื่อนชั้นทางสังคมช่วง พ.ศ. 2170 - 2243" รายงานเพื่อเป็นส่วนประกอบการศึกษาวิชา 116 302 ประวัติศาสตร์ สังคม และเศรษฐกิจไทย ปีการศึกษา 2525, หน้า 11.

³ดูรายละเอียดใน พระยาโกมารกุลมนตรี, เจกอะหมัด (พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมมารคานอน ป.ว. ในรัชกาลที่ 5 ณ วัดเทพศิรินทราวาส 22 มีนาคม 2512), หน้า 10-47.

ฝรั่งซึ่งได้มารับราชการกับไทยจนได้เป็นเจ้าพระยาวิชเยนทร์ ตำแหน่งเจ้า-
พระยาพระคลังในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช หรือ ยามาตา นางา-
มาสา ผู้มีความสามารถในด้านการรบ ได้เข้ามารับราชการกับไทยและเป็น
ออกญาเสนาภิมุข ในรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม¹ เป็นต้น

การเลื่อนชั้นทางสังคมในทางสูงขึ้นไปจะมีอัตราสูงขึ้นไปในยามที่
บ้านเมืองอยู่ในภาวะสงคราม หรือเกิดความวุ่นวายจากการเมืองภายใน
โดยผู้ที่มีโอกาสเลื่อนชั้นในกรณีนี้คือ ผู้แสดงความสามารถและความกล้าหาญ
ในการรบในปรการ² ดังมีบทกวีคดีในกฎมณเฑียรบาลตราไว้ว่า

อัยการพระราชสงครามยกไปห้าศึกกิต্ত ชำศึกมาถึงเมืองกิต্ত และ
ท้าวพระยาหัวเมืองมนตรีมุขเสนาญโษธาวิธา ผู้เปรมนายทัพนายกองยก
ชางมารีพล ไตรมแลมีชัยชนะแกชาศึกใหญ่กกระมัดทัพภททนายความชอม
มาไครางวัดเจียคทอง เสือสยอง ฝ่ายดุกหอนาโทเลี้ยงตามฆ่าเห็บ³

คนเหล่านี้อาจเข้าไปแทนที่ขุนนางคนเก่าที่ตายไปหรือที่ถูกปลดออก
จากตำแหน่งอันสืบเนื่องมาจากภาวะสงครามและความขัดแย้งทางการเมือง⁴
นอกจากนี้ในกรณีที่ตายในการสงคราม ถ้าบุคคลผู้นั้นเป็นหนี้สาวยสาอากรแก่
พระคลังหลวงอยู่ ทางการก็ยกเลิกให้หมดโดยไม่ต้องให้บุตรภริยาใช้หนี้แทน

¹ สมจัย อนุমানราชธนะ, การทูตของไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา,
(พระนคร : โรงพิมพ์ไทยเซมม, 2493), หน้า 59-60 และจะพบ
ได้อีกหลายกรณีในการศึกษาของ ทงษ์ชิตา เกษมสิน และ มาสิลดา บุญรักษา,
เรื่องเดิม, หน้า 14-18.

² กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4, "พระโอยการกระบดศึก", หน้า
141-142.

³ กฎมณเฑียรบาลข้างถึงใน ม.ร.ว. เสียมี่ ปราโมช, เรื่องเดิม, หน้า 71.

⁴ วิจารณ์ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับต่าง ๆ ไว้ เห็นผู้ที่ถูก
และ ปิยนาด มุขมณฑล, เรื่องเดิม, หน้า 23-56.

และยังให้เอาลูกหลานเขามาภิเษกการสืบไปด้วย¹

นอกจากนี้ในสภาพการปกัปกายหลังจากบ้านเมืองกลับสู่ภาวะปกติ และมีการเปลี่ยนแปลงรัชกาลหรือพระราชวงศ์ใหม่ มักมีการเลื่อนชั้นอย่างมากมาย ของชนชั้นขุนนาง ทั้งการเลื่อนชั้นเป็นเจ้านายหรือพระบรมวงศานุวงศ์ของ พระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ในกรณีที่พระมหากษัตริย์พระองค์นั้นมาจากขุนนาง และการเลื่อนชั้นเป็นขุนนางในระดัสูงยิ่งขึ้น ลักษณะนี้จะพบตัวอย่างได้ใน ประวัติศาสตร์ทางการ เมืองการปกครองของสมัยอยุธยา² แม้ภายหลังการ เสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 มีการตั้งราชธานีใหม่ที่กรุงธนบุรีและกรุงรัตน- โกสินทร์ตามลำดับ ก็ปรากฏมีการเลื่อนชั้นทางสังคมของชนชั้นนางเป็นจำนวนมาก คงจะได้กล่าวการศึกษารายละเอียดในส่วนของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเฉพาะไป

การเลื่อนลง จากโครงสร้างและรูปแบบของสังคมไทยจะเห็น ได้ว่ามาจากสาเหตุหลายประการ ที่เห็นชัดเป็นเบื้องต้นคือการเลื่อนลงภายในชนชั้นโดยอัตโนมัติ ดังในกรณีของเจ้า ซึ่งมีข้อกำหนดว่าฐานะความเป็น เจ้าจะถูกถอดลงมาทุกชั้นคน และจะหมดไปในตัวทันทีทำ แม้กระนั้นราชาศัพท์สำหรับเจ้า ก็ใช้เฉพาะถึงชั้นคนที่สามคือหม่อมเจ้าเท่านั้น นอกจากนี้ชั้นชั้น เจ้า จะมีฐานะสูงส่งแต่เฉพาะในช่วงสมัยที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ของ พระมหากษัตริย์ที่ครองราชย์อยู่เท่านั้น เมื่อเปลี่ยนพระมหากษัตริย์หรือพระ- ราชวงศ์ใหม่ พระบรมวงศานุวงศ์ของพระมหากษัตริย์พระองค์ก่อนก็อาจถูก

¹พระอภัยการณกุศิก อ่างถึงใน ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช, เรื่องเดิม, หน้า 68.

²ดูรายละเอียดใน เบ็ญจศิริ ดูก และ นิพนธ์ นุชเนต, เรื่องเดิม, หน้า 52-51 และ พงษ์ธิดา เกษมอิน และ มาลีธิดา บุญรักษา, เรื่องเดิม, หน้า 13-20.

ประหารชีวิต หรือถูกลดชั้นทางสังคมให้ต่ำลง สำหรับในกรณีขุนนาง การเลื่อนลงโดยอัตโนมัติก็มาจากแบบแผนที่ว่าขุนนางจะได้รับตำแหน่งและผลประโยชน์ต่าง ๆ เป็นการเฉพาะตัวมิได้เป็นมรดกตกทอดไปสู่ลูกหลาน ทุกอย่างขึ้นอยู่กับพระบรมราชโองการเป็นสำคัญ ส่วนไพร่บ้านแม่จะไม่ถูกเลื่อนลงภายในชั้นโดยอัตโนมัติเช่นเจ้า และขุนนาง แต่ก็อาจเลื่อนลงเป็นทาสได้ด้วยสาเหตุต่าง ๆ เช่น การขายตัว หรือการขายบุตรภริยาลงเป็นทาส

นอกจากนี้การเลื่อนลงยังเกิดขึ้นในกรณีที่บุคคลกระทำความผิดต่าง ๆ ตามที่บัญญัติไว้ในกฎหมายตราสามดวงซึ่งจะถูกลงโทษมากน้อยตามประเภทของความผิดที่ระบุไว้ในกฎหมายซึ่งปรากฏอยู่มากในหมวดกฎหมายอาญาหลวง อาญารามัญ พระไอยการกบฏศึก กฎหมายอาญาศึก และกฎหมายเย็บবাদ ดังตัวอย่างในตารางต่อไปนี้

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 4

ตารางแสดงความผิดและการลงโทษที่ทำให้เลื่อนลง

กฎหมาย	ความผิด	การลงโทษที่มีผลทำให้เลื่อนลง
อาญาหลวงอาญาอาญารัฐ	บุคคลที่ทำตัวเทียบกับองค์พระมหากษัตริย์	ถูกริบราชมากแล้วเอาตัวลงหน้าข้างหรือปรับไหมจตุรคน แล้วเอาตัวออกจากราชการหรือใหม่ทฎีกุณ หวนควยลวคหนึ่ง 50 ที แลวใส่ตรจั่วไว แล้วถอดเสียบเป็นไพรภาคทัณฑ์ไว
อาญาหลวงอาญาอาญารัฐ	ปกปิดพระมหากษัตริย์มิให้ทรงทราบความชอบของผู้อื่น ยกย่องความดีของตน	ถูกปรับไหมแล้วให้ออกจากราชการ
อาญาหลวงอาญาอาญารัฐ	เจรจากับต่างประเทศนอกเหนือจากพระบรมราชโองการ	ถูกประหารชีวิต หรือถูกใส่ตรแล้วเอาตัวลงเป็นไพร
พระไอยการกมฎศึก	ผู้ที่คิดร้ายต่อพระมหากษัตริย์ พระราชวงศ์ และบ้านเมือง	ถูกริบราชมาก ถูกฆ่า ไม่ให้เลี้ยงโคตรไว้สืบไป ถูกฆ่าถึง 7 หัวโคตร
กฎหมายเห็นบรรดา	คนต่างคววหรือลูกขุนขุนนางเข้ามาในพระราชฐาน	ถูกตีลงหน้าข้าง คือเป็นตะพุ่นหน้าข้าง
กฎหมายเห็นบรรดา	สาวใช้ในวังไปมาหาพระสงฆ์เป็นนิตินคคบคากัน	สาวใช้ถูกทวนควยลวคหนึ่ง 10 ที พระสงฆ์ถูกขับจากวัด (เขาใจวานาจะถูกจับสึกออกจากสมณเพศ)

ที่มา กฎหมายตราสามดวงเล่ม 1, (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505), หน้า 69-

จากกฎหมายจะเห็นว่าความกระทำคามผิดที่ร้ายแรงที่สุดคือการ
 กระทำคามผิดของคณะมหากษัตริย์ พระราชวงศ์ และบ้านเมือง ซึ่งผู้
 กระทำคามผิดจะถูกลงโทษอย่างรุนแรงถึงขั้นถูกบริษารขมาต ถูกประหารชีวิต
 หักตนเองและโคตร 7 ชั่วโมง ในกรณีผิดครั้งลงมากจะถูกลงโทษปรับใหม่
 ลงอาญาเขียนตี ตีคดุก หรือถูกถอดยศลงเป็นไพร่หลวงงานหนัก คือตะหนัหญ้า
 ช่าง สำหรับในกรณีพระสงฆ์ถูกถอดออกจากสมณเพศ มาตราการดังกล่าวนำ
 ไปสู่การเลื่อนชั้นทางสังคมในทางต่ำลง ซึ่งบางกรณีก็ส่งผลกระทบต่อกรรมกร
 และญาติพี่น้องด้วย ย่อมแสดงว่ากฎหมายมีบทบัญญัติที่ครอบคลุมไปถึงขั้นระแห่ง
 ความแค้นเคืองอาชญากรรมบุคคล ทั้งในระดับชนชั้นผู้ปกครองและผูถูกปกครอง
 ทั้งนี้คงเป็นไปได้เพื่อให้บุคคลคิดให้รอบคอบก่อนที่จะกระทำคามผิดลงไป เพราะ
 มิเช่นนั้นเองจะไ้รับโทษเท่านั้น แต่ยังไม่ถึงผู้เกี่ยวข้องทางสายโลหิตด้วย

นอกจากนี้เมื่อพิจารณาบทบัญญัติจากกฎหมายตราสามดวงแล้วจะเห็น
 ได้ว่าบุคคลทุกระดับชั้นรวมทั้งชาวต่างชาติอาจถูกเดือนองไ้หนึ่งนั้น แต่ผู้ที่มี
 โอกาสจะกระทำคามผิดและถูกลงชั้นให้ต่ำลงไ้มากที่สุดคือเจ้า และขุนนาง
 ผู้มี นกคุมชนชั้นผู้ปกครองและมีความใกล้ชิดกับคณะมหากษัตริย์ ทั้งนี้เพราะ
 บุคคลสองพวกนี้เป็นผู้ที่ไ้รับมอบหมายอำนาจให้ปกครองผู้คน และบริหารบ้าน-
 เมืองแทนคณะมหากษัตริย์ตามตำแหน่งหน้าที่ ดังนั้นโอกาสที่จะก่อการกบฏต่อ

1.ม.ร.ว.เสถียร ปราโมช, กฎหมายสมัยอยุธยา (พระนคร : ห้าง-
 หุ้นส่วนจำกัดศิวิลเซอร์, 2510), หน้า 68-75, กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5
พระราชกำหนดเกล้า, หน้า 177-178, กฎหมายตราสามดวง, เม็ดเสร์จ,
 หน้า 176 และพิจารณาในรายละเอียดใน หอสมุดแห่งชาติ, หงศ์าวดารสังเขป
กรุงเก่า ฉบับระนาท กระสารณ์ เลขที่ 3 สมุดไทยคำ เต็มแรง และใน
 วิทยานัด มุขนาถ และ มรรยาท กิจสุวรรณ, เรื่องเดิม, หน้า 379-390.

องค์ระมหากษัตริย์ และก่อความไม่สงบขึ้นในบ้านเมืองย่อมทำได้ง่ายกว่าบุคคลอื่น ด้วยเหตุนี้มาตรการลงโทษจึงต้องรุนแรงเฉียบขาด โดยอาศัยบทบัญญัติของกฎหมายเป็นเสมือนการ "ปราบ" บุคคลสองพวกนี้ไม่ให้ร้ายต่อระมหากษัตริย์และบ้านเมือง มิเช่นนั้นตนเอง ญาติพี่น้องและพวกพ้องจะถูกลงโทษอย่างรุนแรงตามกฎหมาย ซึ่งจะนำไปสู่การถูกเลื่อนชั้นทางสังคมต่ำลงกับเป็นถึงไม่พึงปรารถนาของบุคคลทั่วไป อย่างไรก็ตาม ถ้าบุคคลดังกล่าวเคยประกอบคุณความดีแก่ระมหากษัตริย์และบ้านเมืองมาก่อน โดยเข้าสังกัดณะ 1 ใน 5 ประการนี้ คือ

ไปทรงสังฆกรรมได้รับกับเข้าศึก ไฉนช่างมีชัยชนะแก่ศัตรู 1 เลาสมุฏฐนรรคชฎมาอาวตาศการศึกษา สุเสียดีวัตเอาชัยชนะแก่ศัตรู 1 กุฎฐนุรายนมาปจนมานาปนเมือง อาชาเอาพระนุครไวหนี่ โขเวียมแกชาศึก 1 บำรุงพระราชมหารัชมัยไมทองพระคลังใหม่ดังบริบูรณ์โดยประเวณีธรรมแลหนีในเคืองโจรฆฏร 1 พิจารณาพิพากษาคดีชอบตามประเวณีโดยสัจโดยธรรม¹

เมื่อบุคคลผู้นั้นกระทำความผิดในภายหลัง กฎหมายก็ให้ลดหย่อนโทษลงตามลำดับดังนี้

ถ้าโทษถึงตายนอกจากถูก ควรให้ทานและบริบารมาก ถ้าโทษถึงบริวารขาดคุณทาน ควรให้รับใหม่ ถ้าโทษถึงรับใหม่ ควรให้ภาคทัณฑ์ไว้ ทานให้พอจนหย่อนโทษไว้ดังนี้ เพราะว่ามีบำเพ็ญให้มีคุณแก่แผ่นดินพระเจ้ายุหัว²

อนึ่ง เกี่ยวกับบทบัญญัติที่ยกนถายการลงโทษยังมีที่น่าสนใจเรื่องหนึ่ง แม้ไม่เกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมโดยตรง แต่ก็เป็นเรื่องที่ควรนำมาพิจารณาประกอบด้วยได้ กล่าวคือ เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงดินใหม่โดยระมหากษัตริย์

¹กฎหมายตราสามดวง, บทที่ 144 อ้างถึงใน บ.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช, เรื่องเดิม, หน้า 63.

²เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

พระองค์ใหม่ขึ้นครองราชย์สมบัติ คดีความซึ่งค้างอยู่แต่ในรัชกาลก่อนก็จะ ถูกยกเลิกไปโดยปริยายดังบทบัญญัติในกฎหมายลักษณะพระอรรถการคณหนึ่งว่า

รามภรรยาของคดีค้างอยู่ในพระอรรถการทั้งสองฝ่ายยังมีแล้ว พอเกิด อุบัติเหตุแผ่นดินก่อกบฏแล้วแลตั้งขึ้นใหม่ แลฝ่ายข้างหนึ่งจะกลับเจาคดีขึ้น ว่าเป็นใหม่ไซร้ ทานว่าหนีโคเลย เหตุว่าพระมหากษัตริย์ดำรงเสวยพระจักร ใหม¹

ดังนั้นรามภรรยาที่ขึ้นคดีในกรณีนี้จึงเป็นอิสระพ้นจากการพิจารณา พิพากษาโทษโดยเลื่อนสถานภาพจากการเป็นจำเลยในขณะนั้นกลับไปสู่สถานภาพ เดิมที่ไม่ต้องคดีโดยอาจเป็นโจทก์หรือขุนนาง เป็นต้น ซึ่งยังไม่อาจกล่าวได้ว่า เป็นการเลื่อนชั้นทางสังคม เพราะบุคคลที่เป็นจำเลยนี้ยังไม่ได้รับการตัดสิน ว่าผิดหรือถูก และจะไต่รับโทษอย่างไรอันจะนำไปสู่การเลื่อนชั้นทางสังคมใน ทางต่ำลงหรือไม่โดยอาจถูกปรับระชาฆาต ทิดคุก หรือถูกถอดลงเป็นไพร่ หรือ ตะพุนพู่ข้าวหรือถึงขั้นถูกประหารชีวิตตามโทษานุโทษของตนตามกฎหมาย ดังกล่าวมาแล้ว แต่จำเลยไต่รับอิสระภายหลังก่อน ดังนั้นจึงกล่าวได้แต่เพียง ว่าเป็นการเปลี่ยนสถานภาพจากการเป็นจำเลยที่ยังไม่มีอิสระเพราะอยู่ใน ระหว่างคดี คดีเป็น "เสรีชน" ในขั้นต้นเดิมของตนต่อไป อย่างไรก็ดี บทบัญญัตินี้ก็เห็นว่ามีส่วนช่วยมิให้จำเลยต้องถูกเลื่อนชั้นทางสังคมในทางต่ำลง เพราะไม่เปิดโอกาสให้มีการพิจารณาคดีความและตัดสินโทษ

¹กฎหมายลักษณะพระอรรถการ บทที่ 110, อ้างใน ม.ร.ว.เสนีย์- ปราโมช, เรื่องเดิม, หน้า 51.

กล่าวโดยสรุป โครงสร้างและรูปแบบของสังคมไทยเอื้อต่อการ
 ทำให้สังคมไทยเป็นสังคมเปิดที่ให้โอกาสบุคคลในชนชั้นต่าง ๆ ตลอดจนชาว
 ต่างชาติได้เลื่อนชั้นทางสังคมทั้งในทางสูงขึ้นและต่ำลง โดยน่าจะเกิดขึ้นง่าย
 ในชนชั้นมากกว่าระหว่างชนชั้น และเป็นไปในระบบราชการภายใต้ข้อกำหนด
 ของกฎหมาย ตลอดจนเงื่อนไขของระบบอุปถัมภ์ ระบบเครือญาติ และ
 ธรรมเนียมราชโองการของพระมหากษัตริย์ จากแนวความคิดเบื้องต้นเกี่ยวกับ
 การเลื่อนชั้นทางสังคมดังกล่าวนี้เอง ผู้เขียนจะได้ใช้เป็นแนวทางในการนำ
 มาศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลต่าง ๆ เท่าที่ปรากฏตามข้อมูลทาง
 ประวัติศาสตร์ของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยจะแบ่งกลุ่มบุคคลที่ศึกษาออก
 เป็นกลุ่ม และชนชั้นตามที่ปรากฏในการจัดช่วงชั้นทางสังคม และใช้สถานการณ์
 ต่าง ๆ ของบ้านเมืองเป็นเกณฑ์ในการศึกษาดังกล่าว ซึ่งจะเห็นการที่เลื่อน
 แนวความคิดเบื้องต้นเกี่ยวกับ การเลื่อนชั้นทางสังคมดังที่ปรากฏในบท
 ค่าย ดังจะได้ศึกษารายละเอียดอีกในบทต่อไป

สถาบันวิทยบริการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 2

สภาพทั่วไปของบ้านเมืองที่ส่งผลต่อสถานการณ์ในการเลื่อนชั้นทางสังคม

ผลจากการศึกษาการจัดช่วงชั้นทางสังคม และแนวความคิดเบื้องต้นเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในบทที่ 1 ได้ชี้แนวทางสำหรับการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมในบทต่อไปว่า อาจใช้สถานการณ์ในช่วงสมัยดังกล่าวเป็นเกณฑ์ในการพิจารณาได้ โดยแบ่งเป็น 3 สถานการณ์คือ สถานการณ์เมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์ สถานการณ์บ้านเมืองปกติ และสถานการณ์บ้านเมืองไม่ปกติ อย่างไรก็ตาม ก็น่าจะศึกษาในรายละเอียดตามประเด็นดังกล่าวจำเป็นต้องรู้ถึงสภาพทั่วไปของบ้านเมืองทางด้านการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของสมัยนั้นเสียก่อน เพื่อให้เข้าใจสถานการณ์ที่เอื้อต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในสังคมไทยได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

สถาบันวิจัยประชากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สภาพทางด้านการเมืองการปกครอง

การเมืองการปกครองภายใน

หลังจากได้มีการปราบปรามการจลาจลขุนวายนปลายสมัยธนบุรีใน พ.ศ. 2325 เรียบร้อยแล้ว¹ สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก (คัง) ได้รับการอัญเชิญขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์รัชกาลที่ 1 (พ.ศ. 2325 - 2352) แห่งพระบรมราชวงศ์จักรี พระองค์ได้โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายเมืองหลวงมาอยู่ที่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาแต่เพียงฝั่งเดียว ทั้งนี้เพราะฝั่งธนบุรีมีทำเลไม่เหมาะสมที่จะเป็นเมืองหลวงถาวรต่อไป ดังจะเห็นได้จากสภาพที่ตั้งที่ยากต่อการรักษาเมืองให้มั่นคงจากการโจมตีของข้าศึก นอกจากนี้ยังยากต่อการขยับขยายตัวเมืองให้กว้างขวางออกไปเมื่อพลเมืองเพิ่มมากขึ้นในอนาคต ประกอบกับเกิดปัญหาน้ำกัดเซาะตลิ่งพังอยู่เสมอ ในขณะที่ฝั่งตะวันออกหรือฝั่งพระนครไม่มีปัญหาเหล่านี้เลย²

¹พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, (พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2516), หน้า 427-431, กรมหลวงนรินทรเทวี พิมพ์พร้อมฉบับพิมพ์เพิ่มเติม (พ.ศ. 2310 - 2381), จดหมายเหตุความทรงจำ และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เฉพาะตอน พ.ศ. 2310 - 2363), พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนครสวรรค์ศักดิพินิต โปรดให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี ณ พระเมรุ วัดเทพศิรินทราวาส 26 ตุลาคม 2501, หน้า 11-12 และ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระธรรมเทศนาเรื่องพระรัศประคำสนับ (พระนคร : โรงพิมพ์ที่ริมสาร, 2500), หน้า 29.

²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 (พระนคร : องค์การค้ำของคุรุสภา, 2503), หน้า 11-12 และ ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรี และ วิมล พงศ์พิพัฒน์, ประวัติศาสตร์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2325 - 2394), (กรุงเทพฯ : มิตรนาการพิมพ์, 2515), หน้า 2-3.

เมื่อรัชกาลที่ 1 ขึ้นครองราชย์นอกจากจะทรงสถาปนาพระราชวงศ์จักรีและทรงตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นราชธานีใหม่ของไทยดังกล่าวแล้ว พระองค์ยังได้ทรงสถาปนาพระญาติวงศ์ขึ้นเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ และแต่งตั้งข้าราชการตามโบราณราชประเพณีเป็นจำนวนมากในการสร้างความผูกพันและความจงรักภักดีในหมู่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการที่ทรงแต่งตั้งขึ้นนี้ นอกเหนือจากการบำเหน็จความดีความชอบด้วยการแต่งตั้งแล้ว ยังทรงนำวิธีการสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติมาใช้ด้วยการแต่งงานเช่นเดียวกับพระมหากษัตริย์ในสมัยก่อน ปรากฏว่าวิธีการดังกล่าวมีส่วนทำให้สถานการณ์ของพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์ที่สถาปนาขึ้นใหม่มีความมั่นคง¹

ในด้านการปกครอง รัชกาลที่ 1 ยังคงนำรูปแบบการปกครองจากสมัยอยุธยามาใช้เช่นเดียวกับสมัยธนบุรีที่เพิ่งผ่านพ้นมา โดยมีลักษณะสำคัญคือ

พระมหากษัตริย์ ทรงมีพระราชอำนาจอย่างเด็ดขาดในการ เป็นประมุขรักษาย่านเมืองให้เป็นที่ปึกคึก และเจริญก้าวหน้า

การบริหารราชการส่วนกลาง พระมหากษัตริย์ทรงมีเสนาบดีช่วยเหลือบริหารราชการแผ่นดินลดหลั่นลงมา คือ อัครมหาเสนาบดีได้แก่ สมุหนายกเป็นหัวหน้าฝ่ายพลเรือน และสมุหกลาโหมเป็นหัวหน้าฝ่ายทหาร รองลงมาได้แก่เสนาบดีฝ่ายพลเรือน 4 ตำแหน่ง คือ เสนาบดีกรมเมือง เสนาบดีกรมวัง เสนาบดีกรมคลัง และเสนาบดีกรมนา ซึ่งรวมเรียกว่า จตุสดมภ์ นอกจากนี้ยังมีเสนาบดีฝ่ายทหาร เช่น พระยาสี่ทหารเอกไชย และพระยาท้าวหน้า เป็นต้น อย่างไรก็ตาม เสนาบดีที่เป็นหลักในการบริหารบ้านเมืองคือเสนาบดี 6 ตำแหน่งอันได้แก่ อัครมหาเสนาบดีทั้ง 2 ตำแหน่ง และจตุสดมภ์

¹ดูรายละเอียดเรื่องนี้ได้ใน ปิยนาด มุนเภาค และ มรรยาท กิจสุวรรณ, เรื่องเดิม, หน้า 209-216.

การปกครองอาณาเขต การปกครองอาณาเขตแบ่งออกเป็น 3 ชั้น

คือ หัวเมืองชั้นใน หัวเมืองชั้นนอก และหัวเมืองประเทศราชแต่แตกต่างจาก สมัยอยุธยาและสมัยธนบุรีตรงที่ในสมัยอยุธยาตอนปลายมีการแบ่งอำนาจการปกครองเป็น 2 ฝ่ายคือ หัวเมืองฝ่ายเหนือ อยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของ สมุหนายกทั้งทางด้านฝ่ายทหารและพลเรือน ส่วนหัวเมืองฝ่ายใต้ อยู่ภายใต้การ บังคับบัญชาของเสนาบดีกรมคลังหรือโกษาธิบดีโดยผ่านกรมท่า ทั้งนี้เพราะใน สมัยนั้นสมุหกลาโหมคนหนึ่งทำความผิด พระมหากษัตริย์จึงทรงยกหัวเมืองฝ่ายใต้ ซึ่งเคยอยู่ภายใต้การปกครองของสมุหกลาโหมมาให้กรมท่าดูแลแทนดังกล่าว¹ ในสมัยรัชกาลที่ 1 พระมหากษัตริย์ได้ทรงแก้ไขปรับปรุงการปกครองหัวเมือง ให้เหมาะสมกับสภาพบ้านเมืองในเวลานั้น และเพื่อเป็นการตอบแทนความดี ความชอบในราชการสงครามของเจ้าพระยามหาเสนา (ปลื้) สมุหกลาโหม คนแรกในสมัยนั้นด้วย² พระองค์ได้ทรงแบ่งอำนาจการปกครองหัวเมืองทั้งด้าน ทหารและพลเรือนออกเป็น 3 ฝ่าย คือ หัวเมืองฝ่ายเหนือรวมทั้งอีสานขึ้นต่อ สมุหนายก หัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกและแถบปากอ่าวขึ้นกับเสนาบดีกรม คลังหรือโดยผ่านกรมท่า ส่วนหัวเมืองฝ่ายใต้นี้ขึ้นกับสมุหกลาโหม

นอกจากรัชกาลที่ 1 ยังทรงดำเนินการเพื่อให้เมืองหลวงควบคุม หัวเมืองได้รัดกุมและมีมั่นคงยิ่งขึ้น โดยโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกการที่เจ้าเมือง เป็นผู้แต่งตั้งกรมการเมืองตำแหน่งต่าง ๆ ให้เสนาบดีเจ้าสังกัดของเมืองนั้น ๆ เป็นผู้แต่งตั้งเอง การกระทำเช่นนี้ทำให้ราชการในหัวเมืองมีผู้บังคับบัญชา 2 คนในเวลาเดียวกันคือมีเจ้าเมืองเป็นผู้บังคับบัญชาโดยตรงในหัวเมือง และ

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ลักษณะ การปกครองประเทศสยามแต่โบราณ", ประวัติศาสตร์และการเมือง (พระนคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2518), หน้า 22.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 18.

มีผู้บังคับบัญชาชั้นสูงอีกชั้นหนึ่งอยู่ในเมืองหลวง ทำให้ความจงรักภักดีถูกแบ่งแยก
ไปให้แก่ผู้บังคับบัญชาสองคนในเวลาเดียวกัน¹ เท่ากับเป็นการวิครอนอำนาจ
ของเจ้าเมืองลง แต่กลับเป็นการเพิ่มพูนอำนาจให้แก่ขุนนางผู้ใหญ่ทั้ง 3
ตำแหน่งดังกล่าว

ปรากฏว่าตลอดระยะเวลา 27 ปีแห่งการครองราชย์ของรัชกาลที่ 1
นั้น มีความขัดแย้งทางการเมืองภายในอย่างรุนแรงเกิดขึ้นเพียง 1 ครั้ง คือ
การกบฏของพระโอรส "ขุนโต" ในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ภาย-
หลังจากที่พระองค์สิ้นพระชนม์ลงเพียงเล็กน้อย แต่ในที่สุดรัชกาลที่ 1 ก็ทรง
สามารถปราบปรามพวกกบฏได้ภายในเวลาอันรวดเร็ว ต่อมาใน พ.ศ.
2352 รัชกาลที่ 1 ประชวรหนัก แต่ทรงมีพระสติพร้อมอยู่จนวาระสุดท้าย
ทรงสามารถมอบราชสมบัติให้แก่เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร² พระราชโอรส
พระองค์ใหญ่ ซึ่งดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรฯ อยู่แล้วในขณะนั้น จึงทำ
ให้ไม่เกิดปัญหาเรื่องผู้สืบราชสมบัติต่อมา

ในสมัยรัชกาลที่ 2 (พ.ศ. 2352 - 2367) เหตุการณ์ทางการเมือง
ภายในที่สำคัญคือ บรรดาเจ้านายผู้ใหญ่ในพระราชวงศ์ซึ่งเป็นที่นับถือรวมทั้ง
ข้าราชการผู้ใหญ่ใน "ขุน" รัชกาลที่ 1 โค่นล้มพระชนม์และถึงแก่กรรมเป็น
ส่วนใหญ่ ผู้ที่เหลืออยู่ก็ดูจะไม่สามัคคีกัน ดังปรากฏว่าก่อนที่พระเจ้าอยู่หัว
กรมพระราชวังบวร³ จะทรงทำพิธีราชาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ รัชกาล

¹ Akin Rabibhadana, The Organization of Thai Society
in the early Bangkok Period : 1782-1873. Data Paper : Number 74
(Southeast Asia Program, Department of Asian Studies) Cornell
University, New York, July, 1969), p. 176.

² พระองค์เจ้าจตุจักรพงษ์, เรื่องเดิม, หน้า 213.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ 2, หน้า 2.

ที่ 2 อย่างสมบูรณ์นั้น เจ้าฟ้าสุพันธุวงศ์ กรมขุนกระษัตราธิราช พระราชโอรส
 ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี กับเจ้าจอมมารดา เจ้าฟ้าหญิงฉิมใหญ่ พระ-
 ราชธิดาของรัชกาลที่ 1 ซึ่งเป็นพระเชษฐภคินีของรัชกาลที่ 2¹ พร้อมกับ
 พระญาติวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่บางคนถูกจับในข้อหากบฏแย่งชิงราชสมบัติ
 ต่อมาไม่นานผู้ต้องหาทุกทั้งหมักก็ถูกประหารชีวิต หลังจากเหตุการณ์นี้ก็ได้
 ว่าช่วงสมัยรัชกาลที่ 2 บ้านเมืองมีความสงบเป็นปกติสุขยิ่งกว่าในสมัยธนบุรี
 และสมัยรัชกาลที่ 1 โดยเฉพาะภาวะที่ปลอดจากภัยสงครามภายนอก จึงเป็น
 โอกาสให้รัชกาลที่ 2 ทรงทำนุบำรุงบ้านเมืองได้อย่างเต็มที่ ในด้านการ
 ปกครองนั้น รัชกาลที่ 2 ทรงตั้งตำแหน่งเจ้านายผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตร-
 พระกรรณและเจ้านายผู้กำกับราชการกรมสำคัญดังกล่าวมาแล้วในบทที่ 1
 ปรากฏว่ารัชกาลที่ 2 ทรงได้รับความช่วยเหลือเป็นอย่างดีจากกรมพระราชวัง-
 บรมมหาเสนาบดี กรมพระราชอนุชาผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณ
 พระองค์แรก ต่อมาเมื่อวังหน้าและเจ้านายรุ่นอาวุโสดิ้นพระชนม์ลงเป็นส่วน
 ใหญ่แล้ว กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ได้ทรงปฏิบัติ
 ราชการต่างพระเนตรพระกรรณทั้งทางด้านการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคม
 โดยได้รับความไว้วางพระทัยอย่างเต็มที่จากสมเด็จพระบรมชนกนาถ บางครั้ง
 ถึงกับไม่ต้องกราบบังคมทูลขอคำปรึกษา ในช่วงนี้เอง กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์
 ทรงมีความสนิทสนมกับเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) เป็นพิเศษ เพราะ
 นอกจากมีความสัมพันธ์เป็นเครือญาติกันแล้ว² ยังได้ปฏิบัติหน้าที่ราชการร่วมกัน

¹ โดยนัยนี้ เจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิราช มีศักดิ์เป็น พระเจ้าหลานเธอ
 ของรัชกาลที่ 2.

² บิดาของเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) คือ เจ้าพระยา
 อรรถมหาเสนา (บุนนาค) สมุหนายกในรัชกาลที่ 1 เป็น "น้องเขย"
 ของกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีของรัชกาลที่ 2 ดูรายละเอียด
 ใน ปิยนาด บุนนาค และ มรรยาท กิจสุวรรณ, เรื่องเดิม, หน้า 275.

ทั้งในฐานะที่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้านายกำกับราชการ
กรมพระคลัง ซึ่งมีเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) เป็นเสนาบดี และในการ
ไปปฏิบัติหน้าที่ราชการอื่น ๆ ร่วมกันเป็นครั้งคราว เช่น การสร้างเมืองนคร
เขื่อนขันธ์เพื่อป้องกันข้าศึก¹ เป็นต้น

ปรากฏว่าในช่วงปลายรัชกาลที่ 2 กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงมี
อำนาจมากที่สุดในบรรดาเจ้านายทั้งปวง ในขณะที่เจ้าพระยาพระคลังมีอิทธิพล
มากในหมู่ขุนนาง และน่าจะเป็นหัวเรี่ยวหัวแรงสำคัญในการสนับสนุนกรมหมื่น-
เจษฎาบดินทร์ขึ้นสืบราชสมบัติจากรัชกาลที่ 2 ทั้งนี้เพราะเมื่อวังหน้าทิวคต
รัชกาลที่ 2 มีได้ทรงแต่งตั้งผู้ใดให้ดำรงตำแหน่งวังหน้าแทน และต่อมาพระองค์
ก็เสด็จสวรรคตโดยไม่ได้ทรงแต่งตั้งองค์รัชทายาทอย่างเป็นทางการ² จึงก่อ
ให้เกิดปัญหาเรื่องผู้สืบราชสมบัติ ปรากฏว่ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์และเจ้าฟ้า
มงกุฎทรงอยู่ในฐานะที่สมควรจะได้ขึ้นครองราชสมบัติสืบต่อมา เพราะต่างก็ทรง
มีความเหมาะสม ในขณะที่เดียวกันก็มีจุดอ่อนด้วยกันทั้งสองพระองค์ กล่าวคือ
กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์น่าจะมีความเหมาะสมในแง่ที่เป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่
ได้ทรงบริหารบ้านเมืองทางพระเนตรพระกรรณสมเด็จพระบรมชนกนาถมาเป็น
เวลานาน ข้อมทรงมีประสบการณ์ในการทำงาน มีผู้ยึดมั่นศรัทธาซึ่งสนับสนุน
พระองค์อยู่มาก ถ้าพระองค์ได้ขึ้นครองราชย์ก็น่าจะทำให้การบริหารบ้านเมือง
เป็นไปอย่างคล่องตัวและเหมาะสมกับสภาพการณ์ในขณะนั้น เพราะทรงฐานะ
และทรงร่วมงานมาเป็นอยู่แล้วกับบรรดาข้าราชการขุนนางคราวเดียวกับ
กับพระองค์ แต่ในขณะที่เดียวกันก็ทรงมีจุดอ่อนที่มิได้เป็นพระเจ้าลูกยาเธอชั้น

¹ วิทยานัด บุนนาค, บทพาหนทางการเมืองการปกครองของเสนาบดี
ตระกูลบุนนาค (พระนคร : โรงพิมพ์พิชเชต, 2520), หน้า 62-64.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ 2, หน้า 205.

"เจ้าฟ้า" ซึ่งเป็นพระเจ้าลูกยาเธอชั้นสูงสุดของพระเจ้าแผ่นดิน เนื่องจากพระมารดามีไต่เป็นพระอัครมเหสี ส่วนเจ้าฟ้ามงกุฎนี้มีความเหมาะสมในแง่ที่เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ในระกัม "เจ้าฟ้า" แต่มีจุดอ่อนคือ พระองค์ยังทรงพระเยาว์ มีพระชนมายุน้อยกว่ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ถึง 17 พรรษา และมีใค้มีโอกาสเข้าร่วมบริหารบ้านเมืองมาก่อน จึงทำให้ทรงขาดประสบการณ์และคงไม่มีผู้สนับสนุนพระองค์มากเท่ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ประเด็นนี้ถ้าจะนำไปสู่การวิเคราะห์ถึงเหตุที่รัชกาลที่ 2 ไม่ทรงแต่งตั้งองค์รัชทายาทอย่างเป็นทางการได้ว่าอาจเป็นเพราะทรงเกรงว่าจะเกิดความขัดแย้งทางการเมืองภายใน จึงปล่อยให้เป็นที่ประมุขที่ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีโดยปริยายว่าจะสนับสนุนใคร เพราะถ้าที่ประชุมลงมติเลือกผู้ที่จะเป็นพระมหากษัตริย์เองต่อไปแล้ว ก็ย่อมจะสนับสนุนในการร่วมกันปฏิบัติหน้าที่ราชการต่อไป ทั้งยังเป็นการสร้าง ความชอบธรรมในการขึ้นครองราชย์ของบุคคลผู้นั้นโดยพฤตินัยด้วย¹ เหตุการณ์นี้จะเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้เสนาบดีตระกูลขุนนางเข้ามามีบทบาททางการเมืองการปกครองประเทศด้วยจุดเริ่มต้นที่เจ้าพระยาพระคลังผู้นำของสกุลขุนนางในขณะนั้นคงมีส่วนสำคัญในการสนับสนุนกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ให้ได้รับการอัญเชิญขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์รัชกาลที่ 3 ดังกล่าวแล้วนั่นเอง

อย่างไรก็ดี สาเหตุประการหนึ่งที่ทำให้รัชกาลที่ 3 ทรงสามารถขึ้นครองราชย์สืบต่อมาได้อย่างราบรื่นก็คือพระคำริของเจ้าฟ้ามงกุฎเองที่ทรง

¹ ทัศนศรี คุ้ม และ ปิยนาด ขุนนาค, เรื่องเดิม, หน้า 60 และ ปิยนาด ขุนนาค, การเมืองการปกครองไทยสมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์ตอนต้น (เอกสารโรเนียวเสนอต่อที่สำเนาโครงการเอเชียอาคเนย์ศึกษา 21 - 23 ธันวาคม 2522, หน้า 14-15.

ตระหนักถึงพระปรีชาสามารถและความนิยมในกรมหมื่นเจ้าภาพคินทร์ขณะนั้น¹ ประกอบกับไม่ทรงมีพระประสงค์จะก่อให้เกิดเหตุการณ์บาดหมางในหมู่พระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งจะทำให้เกิดการจลาจลขึ้นในบ้านเมืองได้ ดังนั้นจึงทรงคัดสินพระทัยอยู่ในสมณเพศต่อไปอย่างไม่มีกำหนด² *

ในสมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2367 - 2394) นั้น สถาปนการทางการเมืองภายในยังคงมีเสถียรภาพเช่นเดียวกับสมัยรัชกาลที่ 2 เหตุผลประการหนึ่งคือความเอาพระทัยใส่ในการปกครองบ้านเมืองทั้งส่วนกลางและส่วนหัวเมืองด้วยพระองค์เองของรัชกาลที่ 3³ อย่างไรก็ตามช่วงปลายรัชกาลคือตั้งแต่

¹ พิจารณาใน พระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ อังถึงใน สิริ เปรมจิตต์, พระบรมราชจักรีวงศ์, (พระนคร : โรงพิมพ์เสาวภาค, 2514), หน้า 184.

² ปิยนาด บูณาค, การเมืองการปกครองไทยสมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์ ตอนต้น, หน้า 16.

³ พระองค์ได้ครองสมณเพศอยู่ตลอดสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นเวลานานถึง 27 ปี ในพระนามว่า วชิรญาณภิกขุ จนกระทั่งรัชกาลที่ 3 สวรรคตที่ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดี จึงอัญเชิญพระองค์มาขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์ รัชกาลที่ 4.

³ คุรายละเอียดยใน พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เจ้าชีวิต (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2505), หน้า 297 และ เจ้าพระยาวิฑูกรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504).

พ.ศ. 2390 เป็นต้นมา ได้เกิดปัญหาการก่อการจลาจลจวนวายของพวกจีน
 ก้าวเหี้ย¹ หลายครั้ง² ซึ่งก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ผู้คนโดยทั่วไป และเป็น
 มลร้ายต่อความมั่นคงของบ้านเมือง ดังนั้นรัฐบาลจึงจัดการปราบปรามพวกนี้
 ให้อยู่ดีการจลาจลลงได้อย่างรวดเร็ว นอกจากนี้ยังเกิดปัญหาการแข่งขันทาง
 การเมืองระหว่างเจ้านายสำคัญกล่าวคือภายหลังกรมพระราชวังบวรมหาศักดิ-
 พละเดช วังหน้าพิงคคใน พ.ศ. 2375 แล้ว เจ้าทรงกรมที่มีกำลังอำนาจต่าง
 ก่อกองหรือที่จะเป็นใหญ่โดยได้รับการแต่งตั้งให้เป็นวังหน้าแทน จึงต่างคุมเชิง
 กันอยู่ แต่ในที่สุดรัชกาลที่ 3 ก็ทรงสามารถแก้ไขปัญหานี้ได้ด้วยวิธีการแต่งตั้ง
 เจ้าทรงกรมเหล่านั้นให้มีพระอิสริยยศสูงขึ้นเป็นที่สุดแต่เพียงนั้น แต่ก็มีได้
 ทรงแต่งตั้งให้เจ้านายองค์ใดเป็นวังหน้าเลย แม้กระนั้นใน พ.ศ. 2391
 ได้เกิดกรณีกรมหลวงวรวงศ์มนตรี ซึ่งเป็นเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ในขณะนั้นถูกกล่าว
 หว่านกระหาญหลายประเด็น แต่ที่หนักที่สุดคือข้อหาคบคิดต่อแผ่นดิน³ ในที่สุด
 กรมหลวงวรวงศ์มนตรีและพรรคพวกก็ถูกประหารชีวิต

¹พวกก้าวเหี้ย คือสมามลลับของชาวจีนในเมืองไทย มักลักลอบทำ
 สิ่งผิดกฎหมายต่าง ๆ โดยเฉพาะการค้าฝิ่น การปล้นเรือขี้ค่า และบ้าน-
 เรือนราษฎรทั่วไป รัชกาลที่ 3 ทรงมีนโยบายปราบปรามการค้าฝิ่นและการ
 ของฝิ่นจรวยแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้ปราบปรามพวกนี้ให้ราบคาบ.

²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ 3 เล่ม 2, (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), หน้า 123-
 130.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 132-136 และ กษร, หมากพระ-
ราชพิธี เล่มที่ 742 พระกระหู่พระบวพสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงถาม
 กรมหลวงวรวงศ์มนตรี.

เหตุการณ์ทางการเมืองภายในที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งคือกรณีที่อำนาจและอิทธิพลทางการเมืองของเสนาบดีตระกูลขุนนาคกำลังเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็ว ซึ่งรัชกาลที่ 3 เองก็ทรงตระหนักดี และได้ทรงพยายามสนับสนุนเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สมุหนายก ผู้มีความสามารถทางด้านการรบ ให้บีบพาทเคียดกับเจ้าพระยาพระคลังซึ่งว่าที่สมุหกลาโหมด้วย ประหนึ่งเพื่อให้อั้วางคู่อำนาจซึ่งกันและกัน แต่เจ้าพระยาบดินทรเดชาได้ถึงแก่อสัญกรรมลงเสียก่อนในตอนปลายรัชกาลที่ 3 นั้นเอง ขณะที่เสนาบดีตระกูลขุนนาคก้าวสู่ความรุ่งเรืองขึ้นเรื่อย ๆ¹

จะเห็นได้ว่าสภาพทางการเมืองการปกครองภายในสมัยรัชกาลที่ 3 อยู่ในภาวะที่มั่นคง ถึงแม้ว่าจะมีเหตุการณ์ความขัดแย้งทางการเมืองภายในในลักษณะการคุมเชิงระหว่างเจ้าทรงกรม ตลอดจนการจลาจลขุนนายและการกบฏก็ตาม แต่รัฐบาลก็สามารถระงับเหตุการณ์ดังกล่าวให้ยุติลงได้ภายในเวลาอันรวดเร็ว และบ้านเมืองกลับสู่ภาวะปกติจนกระทั่งรัชกาลที่ 3 เสด็จสวรรคตลงโดยมิได้ทรงแต่งตั้งองค์รัชทายาท คงปล่อยให้เป็นที่หน้าทีของที่ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีที่จะเลือกอัญเชิญผู้ที่จะมาเป็นพระมหากษัตริย์องค์ต่อมาเช่นเดียวกับพระราชบิดา

กล่าวโดยสรุป สภาพทางการเมืองการปกครองภายในของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นอยู่ในภาวะที่มีเสถียรภาพ แม้ว่าจะมีการกบฏภายในเกิดขึ้นรัชกาลละ 1 ครั้ง แต่ฝ่ายปกครองก็สามารถยุติเหตุการณ์ลงได้อย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะสมัยรัชกาลที่ 3 นั้นนอกจากจะเผชิญกับการกบฏแล้ว ยัง

¹ ดูรายละเอียดใน ปิยนาด นิโครธา, เรื่องเดิม, หน้า 465-471. และบทบาทและแนวความคิดทางการเมืองของสมเด็จพระบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (วิทยาลัยนพนธ์ประกอบการศึกษาปริญญารัฐศาสตรมหาบัณฑิต (การปกครอง) บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523), หน้า 120-130.

มีปัญหาการก่อกองจรจาลของพวกจีนตัวเหี้ย แต่ก็ถูกปราบปรามให้สงบราบคาบลงได้
ความสามารถของรัฐตลอดสามรัชกาลแรกแห่งสมัยรัตนโกสินทร์ดังกล่าวทำให้ปัญหา
ความขัดแย้งทางการเมืองภายในที่เกิดขึ้นไม่ส่งผลกระทบต่อการปกครอง

การเมืองการปกครองภายนอก

สภาพทางด้านการเมืองการปกครองภายนอก จะเห็นได้จากความสัมพันธ์
ทางด้านการเมืองระหว่างไทยกับต่างประเทศในสมัยนั้นซึ่งจะได้พิจารณาแต่ละรัชกาล
ตามลำดับดังนี้

ในสมัยรัชกาลที่ 1 ไทยมีปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองอย่างรุนแรงกับ
พม่าซึ่งก็สืบเนื่องมาจากการที่ไทยสามารถกู้เอกราชจากพม่าและฟื้นฟูตัวได้ภายในเวลา
อันรวดเร็ว พม่าจึงต้องการปราบปรามไทยเพื่อมิให้ประเทศราชอื่น ๆ ถือเป็นเยี่ยง
อย่างต่อไป ปรากฏว่าในรัชกาลนี้ไทยต้องทำสงครามกับพม่าถึง 7 ครั้ง¹ สงคราม
ในระยะแรก 4 ครั้ง เป็นสงครามใหญ่ที่เกิดขึ้นภายหลังการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์
เพียง 3 ปี และเกิดติดต่อกันในแต่ละปีถึง 3 ปี คือสงครามเก้าทัพ พ.ศ. 2328
สงครามที่ท่าดินแดงและสามสบ พ.ศ. 2329 สงครามที่เมืองลำปางและป่าวาง
กับสงครามที่เมืองทวายซึ่งเกิดขึ้นในปีเดียวกันคือ พ.ศ. 2330 ส่วนสงครามอีก
3 ครั้งหลังจากนั้นเกิดขึ้นต่างจากสงครามช่วงแรก 6 ปี 10 ปี และ 15 ปีตามลำดับ
(สงครามที่เมืองทวาย พ.ศ. 2336 สงครามที่เมืองเชียงใหม่ พ.ศ. 2340 และ
พ.ศ. 2345) แสดงให้เห็นว่าภายหลังการตั้งราชธานีได้ 3 ปี ไทยต้องรับศึกพม่า
อย่างหนัก และไทยสามารถเอาชนะพม่าได้ จึงทำให้ศึกกับพม่าในช่วงหลังลดน้อยลง
และบางครั้งไทยก็ยังเป็นฝ่ายยกทัพไปโจมตีพม่าด้วย

การที่ไทยสามารถเอาชนะพม่าได้เป็นส่วนใหญ่ นั้น เป็นเพราะความ
สามารถทางด้านทหารของนักรบไทยและยุทธวิธีการตั้งรับศึกที่ฉับไปจากสมัย

¹ ภูรายละเอียดยใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ.
ไทยรบพม่า (พระนคร : สำนักพิมพ์แพรวพญา, 2514), หน้า

อยุธยาที่มักเรียกโดยใช้กรุงศรีอยุธยาเป็นที่มั่น โดยในสมัยนี้ไทยได้ใช้วิธีส่งทัพไปสกัดทัพพม่าที่ชายแดนก่อนที่พม่าจะยกทัพหลวงมาถึงเมืองหลวงซึ่งจะเป็นอันตรายต่อเมืองหลวงและแหล่งเพาะปลูกของไทย กับตั้งยังให้กองอาทมาต (กองอาสา) ออกไปสืบข่าวศึกทางชายแดนเพื่อให้ทราบข่าวคราวการเคลื่อนไหวของข้าศึกอันจะทำให้หาทางป้องกันได้ทันเวลาที่ ยุทธวิธีเช่นนี้เริ่มมีมาตั้งแต่สมัยธนบุรีแล้ว¹

กล่าวได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 1 โดยเฉพาะในระยะแรกการทำสงครามกับพม่า เป็นภาระอันหนักยิ่งของคนไทยซึ่งมีความสำคัญต่อการรักษาเอกราชและการป้องกันบ้านเมืองในระยะสร้างบ้านแปงใหม่

สืบเนื่องจากสงครามกับพม่า ก็ทำให้รัชกาลที่ 1 ทรงมีพระราชดำริสถาปนาเมืองเชียงใหม่ที่ถูกทิ้งให้เป็นเมืองร้างตั้งแต่สมัยธนบุรีขึ้นอีกครั้งหนึ่ง เพื่อใช้เป็นเมืองหน้าด่านป้องกันและยับยั้งการรุกรานของพม่า โดยทรงตั้งพระยาภาววิละผู้นำลานนาไทยซึ่งทรงไว้วางใจขึ้นปกครองเมืองเชียงใหม่ พร้อมกับตั้งเชื้อสายพระยาภาววิละให้เป็นใหญ่ในเมืองลานนาไทยอื่น ๆ ด้วย การตั้งเมืองเชียงใหม่ทำให้หัวเมืองลานนาไทยอื่น ๆ และไทยใหญ่มาเข้ากับเชียงใหม่ จนทำให้สามารถรวมกำลังกันโจมตีเชียงใหม่แดนเป็นที่มั่นสำคัญของพม่าในลานนาไทยได้ เป็นผลให้พระราชอาญาเขตค่านเทวีครอบครัวคลุมไปถึงลานนาไทยและหัวเมืองไทยใหญ่

นอกจากพม่าและหัวเมืองลานนาไทยแล้ว ในสมัยรัชกาลที่ 1 ไทยยังมีความสัมพันธ์กับดินแดนอื่นซึ่งเคยเป็นประเทศราชของไทยมาตั้งแต่สมัยอยุธยาคือลาว เขมร และมอญ สำหรับลาวนั้นความสัมพันธ์เป็นไปค่ายดี รัชกาลที่ 1 ทรงเป็นผู้แต่งตั้งผู้ครองลาวในฐานะประเทศราชของไทยตามประเพณี ส่วนเขมรนั้นปรากฏว่าใน พ.ศ. 2327 ภายหลังไทยตั้งราชธานีได้ 2 ปี พระยาอมราช (แมน) ขุนนางเขมรนำนักองเองเจ้าเขมรซึ่งกำลังทรงพระเยาว์และพี่น้องเข้ามาพึ่ง

¹ ไซจร สุขพานิช, "อำนาจิยะของขุนหลวงตาก" ข้อมูลประวัติศาสตร์สมัยบางกอก (พระนคร : โรงพิมพ์สมาคมนักวิทยาศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2518), หน้า 34 - 35.

พระบรมโพธิสมภารเพราะเขมรถูกพวกจามรุกราน รัชกาลที่ 1 ทรงรับเลี้ยงคู
 นักร้องไวที่กรุงเทพฯ และโปรดเกล้าฯ ตั้งพระยายมราช (แบน) เป็น
 เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ ไปรักษาราชการที่เขมร ทำหน้าที่เป็นผู้สำเร็จราชการ
 ต่อมาอีก 10 ปี (พ.ศ. 2337) ได้ทรงอภิเษกนักร้องเองขึ้นเป็นพระนารายณ์ราชา
 ไปครองเขมรโดยมีเจ้าพระยากลาโหม (ปก) ขุนนางเขมรซึ่งรัชกาลที่ 1
 โปรดเกล้าฯ ให้เป็นสมเด็จเจ้าฟ้าทะเลาะหะ ไปช่วยบริหารบ้านเมือง พร้อมกันนั้น
 รัชกาลที่ 1 ได้ทรงขอเมืองพระตะบองและเสียมราฐจากเขมรให้เจ้าพระยา
 อภัยภูเบศร์ (แบน) ปกครองโดยขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ ในระยะนี้ไทยมีอิทธิพล
 เหนือเขมรอย่างเต็มที่เพราะพระนารายณ์ราชามีความจงรักภักดีต่อไทยมาก
 ญวนเองก็ยังเกรงอำนาจของฝ่ายไทยเนื่องจากรัชกาลที่ 1 ทรงเคยชุบเลี้ยง
 พระเจ้าเวียงต๋ามยาลองหรือองค์เชียงสีผู้รวมญวนได้มาก่อน แต่ต่อมาในสมัย
 ของพระอุทัยราชาพระโอรสของพระนารายณ์ราชา เขมรหันไปฝักใฝ่กับญวนเพราะ
 พระอุทัยราชาไม่พอพระทัยที่ไทยขอพระตะบองและเสียมราฐไป ประกอบกับพระ-
 อุทัยราชาใกล้ชิดกับญวนมากกว่าไทยจึงไม่มีความจงรักภักดีต่อไทย ทำให้ญวนเริ่ม
 เข้ามามีอิทธิพลในเขมรตอนปลายรัชกาลและนำความยุ่งยากมาสู่ไทยในภายหลัง

ส่วนหัวเมืองมลายูอันประกอบด้วยไทรบุรี กลันตัน ตรังกานู และปัตตานี
 นั้น หลังจากเสร็จศึกเก้าทัพกับพม่าใน พ.ศ. 2328 แล้ว กรมพระราชวังบวร-
 มหาสุรสิงหนาทก็ได้ยกทัพไปปราบพม่าที่นาโงมตีหัวเมืองภาคใต้ของไทย หลัง
 จากรบชนะแล้วก็ทรงถือโอกาสปราบปรามหัวเมืองมลายูให้กลับมาเป็นเมืองขึ้น
 ของไทยดังเดิม โดยเริ่มตีเมืองปัตตานีได้ก่อน ทำให้เจ้าเมืองไทรบุรี เจ้าเมือง
 กลันตัน และเจ้าเมืองตรังกานู รีบส่งต้นไม้เงินทองเข้ามาถวายยอมเป็นประเทศราช
 ของไทยตามเดิม โดยขึ้นกับเมืองนครศรีธรรมราชซึ่งอยู่ในความดูแลของสมุหกลาโหม
 อีกต่อหนึ่ง ต่อมารัชกาลที่ 1 ได้โปรดเกล้าฯ ให้เมืองตรังกานูและปัตตานีไปขึ้นกับ
 สงขลา ในขณะที่กลันตันและไทรบุรียังคงขึ้นกับนครศรีธรรมราช ปรากฏว่าในระยะ
 หลังปัตตานีได้ก่อกบฏขึ้นอีกซึ่งหลังจากที่ไทยปราบปรามได้แล้ว รัชกาลที่ 1 ได้

ทรงใช้ "นโยบายแบ่งแยกและปกครอง"¹ แบ่งปัตตานีออกเป็นเจ็ดหัวเมือง เล็ก ๆ คือ ปัตตานี หนองจิก ยะลา รามันท์ ยี่หริ่ง สายบุรี และระแงะ ขึ้นกับ เมืองนครศรีธรรมราช สำหรับเจ้าเมืองนั้นมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยา ได้รับการ แต่งตั้งจากกรุงเทพฯ โดยตรง

จะเห็นได้ว่าสภาพทางการเมืองภายนอกในสมัยรัชกาลที่ 1 นั้น ส่วน ใหญ่จะเกี่ยวข้องกับประเทศเพื่อนบ้านคือพม่าในรูปของความขัดแย้งอย่างรุนแรง จนถึงขั้นทำสงครามกันหลายครั้ง ส่วนความสัมพันธ์ทางการเมืองกับประเทศราช ในขณะนั้นเป็นไปในทางที่ดี ยกเว้นกับหัวเมืองมลายูซึ่งก่อการกบฏหลายครั้ง นอกจากนี้ตอนปลายรัชกาลสุวณภัก์ก็เริ่มเข้ามาแทรกแซงในเขมรซึ่งเป็นประเทศราช ของไทยด้วย

ในสมัยรัชกาลที่ 2 ปลาย พ.ศ. 2352 ภายหลังพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 เสด็จสวรรคตได้เพียง 2 เดือน พม่าก็ยก ท้าพม่าตีหัวเมืองปัตตานีได้ฝ่ายทะเลตะวันตกของไทย ได้เมืองต่าง ๆ หลายเมือง เช่น ตะกั่วป่า ตะกั่วทุ่ง ถลาง แต่ในที่ลุ่มกองทัพไทยจากกรุงเทพฯ และจาก หัวเมืองภาคใต้ รวมทั้งกองทัพแขกจากเมืองไทรบุรีประเทศราชของไทยก็ได้ รวมกำลังกันขับไล่กองทัพพม่าออกไปจากเขตไทยได้ในไม่กี่วันนั้นเอง หลังจากนั้นพม่าก็ต้องยุติสงครามกับไทย เพราะมีปัญหาต้องทำสงครามกับพวกยะไข่ ซึ่งได้ถูกสามเป็นสาเหตุนำไปสู่การทำสงครามกับอังกฤษ อันเป็นผลให้ไทยต้อง เข้าไปพิทักษ์ด้วยในสมัยรัชกาลที่ 3

อย่างไรก็ดี ในสมัยรัชกาลที่ 2 นั้น ปัญหาทางการเมืองภายนอกที่สำคัญ ของไทยมิใช่เป็นปัญหาที่เกิดขึ้นจากพม่าดังในสมัยรัชกาลที่ 1 แต่เป็นปัญหาที่เกิดขึ้น

¹ ทัศนีย์ คุ้ม และ ปิยนาด บุณนาค, เรื่องเดิม, หน้า 170.

จากญวนประเทศเพื่อนบ้านและจากเขมรประเทศราชของไทย ทั้งนี้โดยเริ่มจาก พระอุทัยราชาผู้ครองเขมรไม่พอใจไทยและหันไปฝากใฝ่ญวน ซึ่งถือโอกาสแทรกแซง เขมรมาตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 1 ดังกล่าวมาแล้ว ความไม่พอใจไทยของพระอุทัยราชา เพิ่มขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 2 เมื่อไทยขึ้นนโยบายแบ่งอำนาจการปกครองเขมร ออกเป็น 3 ส่วน โดยแต่งตั้งพระอนุชาของพระอุทัยราชาขึ้นเป็นพระมหาอุปโยราช และพระมหาอุปโยราชช่วยกันปกครองเขมรร่วมกับพระอุทัยราชา พระอุทัยราชาจึง หันไปหาญวนมากยิ่งขึ้น ซึ่งก็ได้รับการสนับสนุนจากญวนให้ทำการกระด้างกระเดื่อง ต่อไทย แม้จะส่งเครื่องราชบรรณาการมาถวายรัชกาลที่ 2 ทุกปี แต่เมื่อฝ่ายไทย บังคับบัญชาสิ่งใดไปพระอุทัยราชาก็มักไม่เชื่อฟัง ขณะเดียวกันนั้นเขมรก็ส่งเครื่อง ราชบรรณาการไปให้ญวนทุกปีเช่นเดียวกัน ญวนเองในตอนแรกก็แสดงท่าทีเอาใจ เขมร จนเขมรตายใจยอมให้ญวนกะเกณฑ์คนเขมรไปทำถนนหนทาง และยังบีบบังคับ เอาสิ่งของของเขมรไปยังญวนตามความพอใจด้วย แม่โบสถ์ วิหาร เจดีย์ ใน เขมร ญวนก็เรือ่เอาอิฐไปใช้ประโยชน์ เขมรบางพวกจึงก่อการกบฏขึ้นแต่ก็ถูกญวน ฆ่าตายเป็นจำนวนมาก อย่างไรก็ตาม เขมรได้ขึ้นอยู่กับญวนจนตลอดรัชกาลที่ 2¹ ซึ่งไทยก็ตระหนักดีแต่ยังไม่อยากดำเนินการรุนแรงลงไปในขณะที่นั้นเพราะไทยยัง เกรงภัยจากพม่า ด้วยกลัวว่าจะเกิดศึกสองด้านซึ่งจะทำให้ไทยเป็นฝ่ายเสียเปรียบ ในการสงคราม

นอกจากเหตุการณ์ทางการเมืองระหว่างไทยกับญวนและเขมรแล้ว ทางล้านลาว ไทยได้แต่งตั้งเจ้าอนุวงศ์ไปครองเมืองเวียงจันทน์ และเนื่องจาก เจ้าอนุวงศ์ทำความคิดความชอบต่อไทยด้วยการช่วยปราบกบฏเมืองจำปาศักดิ์ หรือ

¹ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี และ วิมล พงศ์พิพัฒน์, ประวัติศาสตร์ไทย สมัยรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2325 - 2394)

(กรุงเทพฯ : สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2515), หน้า 103-104.

ที่เรียกว่ากบฏสาเกียดโจ้ว¹ รัชกาลที่ 2 จึงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเจ้าราชบุตร (โย้ย) โอรสของเจ้านวงศ์เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์เป็นการตอบแทน ดังนั้นอำนาจของเจ้านวงศ์จึงแผ่โอบลงมาจากทิศตะวันออกเฉียงใต้ด้วย ซึ่งจะเป็นผลร้ายต่อไทยในรัชกาลต่อมา

ค่านหัวเมืองมลายู ปรากฏว่าในช่วงรัชกาลที่ 2 อังกฤษได้ขยายอำนาจมาทางมลายูเพื่อหาเมืองท่าทำการค้า อังกฤษได้เข้าเกาะหมากและเกาะสุมาตราจากพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) ตามลำดับ โดยที่พระยาไทรบุรีเองหวังจะได้พึ่งกำลังจากอังกฤษเพื่อแข่งขัต่อไทย จากกรที่อังกฤษเข้ามาเกี่ยวข้องกับไทรบุรีนี้เอง เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ไทยกับอังกฤษเริ่มมีความสัมพันธ์กัน โดยใน พ.ศ. 2361 ข้าหลวงอังกฤษที่ปีนังส่งอักษรสารและบรรณาการมาถวาย รัชกาลที่ 2 ซึ่งไทยก็ได้อนุญาตให้อังกฤษเข้ามาค้าขายสินค้าได้ทุกชนิดยกเว้นฝิ่น ซึ่งเป็นสินค้าต้องห้าม ต่อมาใน พ.ศ. 2364 ผู้สำเร็จราชการอังกฤษที่อินเดียคือ จอห์น ครอเฟิร์ด (John Crawford) เป็นทูตเข้ามาเปิดสัมพันธไมตรีทางการค้ากับไทย ขอแก้ไขระบบวิธีการค้าผูกขาดและการเก็บภาษีอากรเข้าขาออกของไทยแต่ไม่ประสบผลสำเร็จ คงสำเร็จเฉพาะด้านการเมืองที่ไทยยอมรับสิทธิของ

¹ดูรายละเอียดใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชนิพนธ์พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 113-114. บุญช่วย ศรีสวัสดิ์, ราชอาณาจักรลาว (พระนคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2503), หน้า 442 และ ชวัญ ปุณโณทก, "เอกสารเรื่องพื้นเวียง บันทึกรประวัติศาสตร์ของปราชญ์ชาวอีสาน" เอกสารหมายเลข 18 ประกอบการสัมมนาประวัติศาสตร์อีสาน ณ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม 16 - 18 พฤศจิกายน 2521, หน้า 15.

อังกฤษเหนือเกาะปีนัง อย่างไรก็ตามก็ดี ในปีต่อมาอังกฤษก็เข้ามาพิชิตทางการเมืองกับไทย กล่าวคือ ฝ่ายไทยโดยเฉพาะเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย ณ นคร) มีความระแวงว่าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) ซึ่งขณะนั้นได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาไทรบุรีจะเอาใจออกห่างจากไทย และอาจหันไปผูกใจัดกับพม่าร่วมกันยกกองทัพมาตีไทย รัชกาลที่ 2 จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยานครศรีธรรมราชยกกองทัพไปปราบปรามเจ้าพระยาไทรบุรี ซึ่งปรากฏว่าไทรบุรีไปพึ่งอังกฤษภายหลังจากที่อังกฤษได้เข้ามาเจรจากับไทยเพียงปีเดียวก็ถ่วงถ่วงแล้ว

กล่าวได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 2 แม้ว่าจะยังคงสืบทอดนโยบายการป้องกันตนเองจากพม่า แต่ในรัชกาลนี้พม่ามีใจศรัทธาสำคัญของไทยอีกต่อไป ทั้งนี้เพราะพม่ากำลังมีปัญหาทางการเมืองของตน ซึ่งทำให้ยกทัพมาตีไทยได้เพียงครั้งเดียว ประเทศที่ก้าวเข้ามา มีความขัดแย้งทางการเมืองกับไทยคือญวน โดยเริ่มจากการเข้าแทรกแซงเขมร นอกจากนี้ไทยยังต้องเผชิญปัญหาที่เกิดขึ้นจากไทรบุรีอันโยงไปสู่ความสัมพันธ์ทางการเมืองกับอังกฤษด้วย สำหรับลาวแม้ว่าในรัชกาลนี้จะไม่สร้างปัญหาให้แก่ไทย แต่ก็ได้สร้างพื้นฐานสำคัญบางประการอันจะนำไปสู่การก่อปัญหาขึ้นในเวลาต่อมา ปรากฏว่าความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างไทยกับญวน เขมร ลาว ไทรบุรี และอังกฤษได้กลายเป็นปัญหาทางการเมืองที่สำคัญอย่างยิ่งในรัชกาลที่ 3

แม้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 2 พม่าจะลดบทบาททางการเมืองลงดังกล่าวแล้ว แต่ในสมัยรัชกาลที่ 3 ไทยก็ถูกดึงเข้าไปพิชิตกับพม่าอีกโดยเริ่มตั้งแต่ต้นรัชกาลคือใน พ.ศ. 2368 อังกฤษขอให้ไทยช่วยในการรบกับพม่าเนื่องจากอังกฤษไม่ชำนาญภูมิประเทศ และหวังพึ่งไทยในค้าขายเสบียงอาหารตลอดจนพาหนะ ในระยะแรก

ไทยสนใจจะช่วยอังกฤษเพราะอังกฤษจะยกหัวเมืองมอญให้ไทย แต่ต่อมาเมื่อไทยเห็นว่าอังกฤษต้องการใช้ทหารไทยเป็นเพียงพลแบกหาม ไทยจึงต้องการยึดหัวเมืองมอญเอง แต่ปรากฏว่าอังกฤษยึดหัวเมืองมอญได้ก่อน และจะแบ่งเพียงดินแดนตอนใน ซึ่งเป็นที่คองให้ไทยและจะสถาปนาดินแดนมอญที่เหลือเป็นรัฐอิสระ อังกฤษได้ทามตามเจ้าพระยามหาโยธาซึ่งเป็นแม่ทัพไทยและเป็นชาวมอญให้ไปครองดินแดนมอญส่วนนี้ นโยบายดังกล่าวของอังกฤษทำให้รัชกาลที่ 3 ไม่พอพระทัยอย่างยิ่ง จึงโปรดเกล้าฯ ให้เรียกทัพกลับเป็นอันยุติการที่ไทยเข้าไปพัวพันในความขัดแย้งระหว่างพม่ากับอังกฤษ สำหรับพม่านั้นการที่ต้องมีปัญหาทางการเมืองกับอังกฤษเช่นนี้ทำให้การสงครามระหว่างไทยกับพม่าที่ทำกันมาเป็นเวลานานลดน้อยลงและสิ้นสุดลงอย่างเด็ดขาดเมื่อพม่าตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษใน พ.ศ. 2429

หลังจากที่ไทยยุติการเข้าพัวพันในความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างพม่ากับอังกฤษแล้ว ไทยก็ต้องเผชิญปัญหาการกบฏของลาวใน พ.ศ. 2370 ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากเจ้าอนุวงศ์ผู้ครองลาวมีอำนาจในการปกครองเมืองลาวคานเหนือและจำปาศักดิ์ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 ดังกล่าวมาแล้ว จึงเกิดความอึดอัดใจในตนเอง ต้องการเป็นอิสระภาพจากการปกครองของไทย ประกอบกับเหตุผลต่าง ๆ หลายประการคือ ประการแรก เจ้าอนุวงศ์มีเรื่องบาดหมางไม่พอใจรัชกาลที่ 3 ที่ทรงปฏิเสธการกราบบังคมทูลขอของเจ้าอนุวงศ์สองเรื่องคือเรื่องขอชาวเวียงจันทน์ ซึ่งถูกกวาดต้อนมาอยู่เมืองไทยตั้งแต่สมัยธนบุรีกลับไปเวียงจันทน์ และเรื่องขอครูครุฑผู้หญิงไปสอนนาฏศิลป์แก่พวกตน¹ ประการที่สอง เจ้าอนุวงศ์เข้าใจว่าไทยอ่อนแอลงเพราะปล่อยให้ญวนเข้าไปมีอิทธิพลในเขมร เจ้าอนุวงศ์เองในขณะนั้น

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่
เล่ม 1 (พระนคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์, 2504), หน้า 26.

มีความใกล้ชิดกับญวนถึงกับส่งเครื่องราชบรรณาการไปถวายกษัตริย์ญวนเป็นประจำ ค่ายหวังจะได้ญวนสนับสนุนเมื่อแข็งข้อต่อไทย และประการสุดท้าย คือใน พ.ศ. 2369 มีข่าวลือไปถึงเวียงจันทน์ว่าไทยเกิดวิวาทกันขึ้นกับอังกฤษ จนกระทั่งกองทัพอังกฤษจะเข้าโจมตีกรุงเทพฯ ค่ายเหตุนี้เจ้าอนุวงศ์จึงได้ยกกองทัพเข้ามาในดินแดนไทย เข้ายึดเมืองนครราชสีมาซึ่งขณะนั้นเจ้าเมืองและข้าราชการสำคัญ ๆ ไปราชการที่อื่นและทยอยกวาดต้อนผู้คนชาวเมืองไปยังเมืองเวียงจันทน์ ปรากฏว่าเมื่อถึงทุ่งสัมฤทธิ์ แขวงเมืองพิมาย ชาวเมืองนครราชสีมาภายใต้การนำของพระยาปลัดเมืองนครราชสีมาและคุณหญิงโมภรรยา พร้อมใจกันต่อสู้กับพวกลาวจนทัพไทยจากกรุงเทพฯ ยกขึ้นไปช่วยก็สามารถปราบปรามพวกลาวได้ พร้อมกับจับราชบุตรของเจ้าอนุวงศ์และยึดเมืองเวียงจันทน์ไว้ได้ ส่วนตัวเจ้าอนุวงศ์เองหนีไปพึ่งญวนซึ่งได้ให้ความช่วยเหลือจนเจ้าอนุวงศ์กลับมายึดเมืองเวียงจันทน์คืนได้สัก แต่ในที่สุดกองทัพไทยภายใต้การนำของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ก็สามารถจับตัวเจ้าอนุวงศ์ได้ พร้อมทั้งทำลายเมืองเวียงจันทน์ เจ้าอนุวงศ์ถูกนำตัวลงมากรุงเทพฯ และป่วยถึงแก่พิราลัยในปีที่ก่อการกบฏนั้นเอง ลาวจึงตกอยู่ในอำนาจของไทยอย่างมั่นคงตลอดสมัยรัชกาลที่ 3¹

จากกรณีกบฏลาวซึ่งทำให้ไทยต้องเสียเวลาและกำลังคนยกข้ามขึ้นไปปราบปรามหลายครั้ง ทำให้ไทยเห็นว่าผู้ที่สนับสนุนอยู่เบื้องหลังและเป็นผู้ก่อความยุ่งยากให้แก่ไทยอย่างแท้จริงคือญวน ซึ่งยังคงเข้าไปแทรกแซงจนมีอิทธิพลในเขมรมาตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ 1 แล้ว² ประกอบกับในขณะนั้นไทยคลายความกังวล

¹ดูรายละเอียดใน ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรี และ วิมล พงศ์พิพัฒน์, เรื่องเคิม, หน้า 122-132.

²พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ขุนวรรณวิจิตร (พระนคร : โรงพิมพ์เลียงเชียงจงเจริญ, 2511), หน้า 152.

จากศึกพม่า ค่ายเหตุนี้ไทยจึงใช้นโยบายแข็งกร้าวกับญวนโดยมีจุดมุ่งหมายมิให้ญวนก่อความยุ่งยากแก่ไทยอีก โดยเฉพาะต้องการขจัดอำนาจญวนในเขมรซึ่งมีมานานถึง 36 ปีเสียเพื่อให้ไทยกลับเข้าไปมีอิทธิพลในเขมรตามเดิม¹ แมตัพญมึบทบาทในการสงครามระหว่างไทยกับญวนตั้งแต่ พ.ศ. 2376 เป็นต้นมาคือ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ตั้งแต่ครั้งยังเป็นพระยาราชสุภาวดีสำหรับเขมรซึ่งเป็นสาเหตุใหญ่ของการสงครามครั้งนี้นั้นปรากฏว่าเมื่อพระอภัยราชาสิ้นพระชนม์ลงใน พ.ศ. 2377 เขมรแตกแยกออกเป็น 2 พวก คือ เขมรฝ่ายเหนือขึ้นกับไทย และเขมรฝ่ายใต้ขึ้นกับญวน ในระหว่างนั้นไทยกับญวนก็ยังคงทำสงครามกันต่อไปรวมเป็นเวลา 14 ปี จึงได้มีการตกลงทำสัญญาสงบศึกต่อกันใน พ.ศ. 2390 ซึ่งเป็นช่วงปลายรัชกาลที่ 3 เนื่องจากต่างก็เบื่อหน่ายสงครามเพราะไม่มีฝ่ายใดแพ้ชนะอย่างเด็ดขาด ตามสัญญานี้ไทยขอสงวนสิทธิ์ในการแต่งตั้งกษัตริย์เขมร ราชบุตรเขมรจะต้องเข้ามารับการศึกษาบรมที่กรุงเทพฯ และเขมรจะต้องส่งเครื่องราชบรรณาการมาให้ไทยปีละครั้ง ส่วนญวนนั้นเขมรต้องส่งเครื่องราชบรรณาการไปให้ 3 ปีต่อครั้ง

นอกจากปัญหาเรื่องญวน เขมร และลาวแล้ว ไทยยังมีปัญหาทางการเมืองที่เกิดขึ้นจากหัวเมืองมลายูอีกค่าย ทั้งนี้สืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 ไทยมีความขัดแย้งกับเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) จนถึงกบฏทัพไปปราบเมืองไทรบุรีและเจ้าพระยาไทรบุรีหนีไปพึ่งอังกฤษดังกล่าวแล้ว ในสมัยรัชกาลที่ 3 เจ้าพระยาไทรบุรีได้ยุบให้หลานชายก่อการกบฏขึ้น 2 ครั้ง คือใน พ.ศ. 2374 และ พ.ศ. 2381 แต่ไทยก็ปราบได้สำเร็จ หลังจากนั้นรัชกาลที่ 3 ทรงใช้นโยบาย

¹ กพร., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 (พ.ศ. 2390) เลขที่ 19 หนังสือเจ้าพระยาจักรีถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชา.

แบ่งแยกและปกครองเช่นเดียวกับรัชกาลที่ 1 โดยแบ่งแยกไทรบุรีออกเป็น 4 หัวเมืองคือ สตูล ปัตตานี ไทรบุรี และกะบังปาสุ ไค้ทรงแต่งตั้งผู้มีเชื้อสายเจ้าพระยาไทรบุรีไปครองเมืองไทรบุรี แต่ใน พ.ศ. 2384 เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงร์น) ได้เข้ามาขอพระราชทานอภัยโทษ รัชกาลที่ 3 จึงโปรดเกล้าฯ ให้กลับไปครองเมืองไทรบุรีตามเดิม

สำหรับกลันตันและตรังกานูนั้น กลันตันเคยขึ้นกับตรังกานูมาก่อน แต่ได้ถูกยกไปขึ้นกับเมืองนครศรีธรรมราชในสมัยรัชกาลที่ 2 ต่อมาเมื่อปัตตานีก่อการกบฏในสมัยรัชกาลที่ 3 กลันตันและตรังกานูนได้ให้ความช่วยเหลือแก่ปัตตานี เมื่อไทยปราบกบฏปัตตานีได้แล้ว กลันตันได้มาขออ่อนน้อม แต่ตรังกานูไม่มาสวามิภักดิ์ รัชกาลที่ 3 จึงทรงเปลี่ยนเจ้าผู้ครองนครตรังกานูใหม่ สำหรับเมืองกลันตันนั้น ในระหว่างที่เกิดกบฏไทรบุรี เจ้านายในเมืองกลันตันวิวาทกันและก่อการกบฏจะแบ่งกันสองเมือง ไทยจึงยกทัพไปปราบและไกล่เกลี่ยกรณีพิพาทจนเป็นผลสำเร็จ ดังนั้นแม้ว่าไทยจะต้องประสบปัญหาการกบฏหลายครั้งหลายหนก็ตาม แต่ไทยก็ยังสามารถรักษาสิทธิในการปกครองหัวเมืองมลายูไว้ได้ตลอดสมัยรัชกาลที่ 3¹

ในสมัยรัชกาลที่ 3 นอกจากไทยต้องเผชิญกับปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองกับญวน เขมร ลาว และหัวเมืองมลายูกังลาวมาแล้ว ยังต้องเผชิญกับปัญหาทางการเมืองระหว่างประเทศที่ยิ่งใหญ่กว่า นั่นคือการแผ่ขยายอิทธิพลของลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกซึ่งเริ่มเห็นได้ชัดในช่วงปลายรัชกาล อันที่จริงชาวตะวันตกได้เดินทางเข้ามาติดต่อกับไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 โดยเริ่มจากชาวโปรตุเกส และชาวอังกฤษ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 2 ชาวอเมริกันก็เข้ามา ในช่วงนั้นทั้งชาวอังกฤษและชาวอเมริกันได้เข้ามาถวายเป็นแคร์รัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 ซึ่งตรงกับความต้องการของฝ่ายไทย จึงโปรดเกล้าฯ พระราชทานบรรดาศักดิ์ขุนนางไทยให้

¹ ฎรายละเอียดใน หลวงอุดมสมบัติ, จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ

ตั้งจะกล่าวรายละเอียดต่อไป นอกจากนี้ในสมัยรัชกาลที่ 2 อังกฤษได้ส่งทูตเข้ามาเจรจาภัยไทย แต่สำเร็จเพียงค้าการเมืองเรื่องเคี้ยวตั้งกล่าวมาแล้ว มาถึงสมัยรัชกาลที่ 3 อังกฤษได้ส่งทูตมาอีกครั้งหนึ่งในช่วงต้นรัชกาล คือ พ.ศ. 2369 ในที่สุด ร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี (Captain Henry Burney) ทูตอังกฤษก็สามารถเจรจาทำหนังสือสนธิสัญญากับไทยได้เป็นผลสำเร็จ ซึ่งนับว่าเป็นสนธิสัญญาฉบับแรกที่ไทยทำกับประเทศตะวันตกในสมัยรัตนโกสินทร์ สำคัญสำคัญของสนธิสัญญาคือค้าการค้า ทูตอังกฤษสามารถเข้ามาค้าขายในเมืองไทยได้โดยเสรีโดยเสียภาษีในอัตราที่แน่นอน แต่รัฐบาลไทยยังคงผูกขาดการค้าข้าว ตลอดจนห้ามนำฝิ่นและอาวูชปิ่นเข้ามาขายในประเทศไทย ส่วนค้าการเมืองนั้นอังกฤษยอมรับสิทธิและอธิปไตยของไทยเหนือไทรบุรี กันตัน ตรัง กานู และจะจัดการให้เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) ซึ่งหนีไปพึ่งอังกฤษออกจากเกาะปีนัง และจะป้องกันมิให้เจ้าพระยาไทรบุรีกลับไปก่อความยุ่งยากให้แก่ไทยอีก ฝ่ายไทยยินยอมให้ปีนังซื้อเสบียงอาหารจากไทรบุรีได้โดยไม่ต้องเสียภาษีขาออก ถ้ามีคดีเกิดขึ้นภายในอาณาเขตของไทยก็ให้ตัดสินตามธรรมเนียมไทย การที่เบอร์นียินยอมผ่อนปรนค้าการเมืองก็เพราะหวังประโยชน์ค้าการค้าเป็นสำคัญ¹

นอกจากทำสนธิสัญญาเบอร์นีกับอังกฤษแล้ว ต่อมาอีก 6 ปีคือใน พ.ศ. 2375 สหรัฐอเมริกาก็ส่งทูตเข้ามาเจรจาทำสนธิสัญญากับไทย ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากในสมัยรัชกาลที่ 3 มิชชันนารีอเมริกันรุ่นแรกเดินทางเข้ามาเมืองไทย² และทำการเผยแพร่ศาสนาคริสต์ในหมู่คนจีน จนเกิดข่าวลือว่ามีชชันนารีอเมริกันจะยุยงให้ชาวจีนก่อความวุ่นวายต่อไทย รัฐบาลจึงจัดการสอบสวน แต่ในที่สุดก็อนุญาตให้เผยแพร่ศาสนาต่อไปได้ การที่มิชชันนารีอเมริกันถูกระวางสงสัยและถูกสอบสวน

¹ เพ็ญศรี คุก และ ปิยนาด บุณนาค, เรื่องเดิม, หน้า 179-180.

² คุรายละเอียดใน สุพรรณิ กาญจนนัฐติ "บทบาทของมิชชันนารีในประเทศไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์", หน้า 19-20.

นี้เอง คงมีส่วนทำให้รัฐบาลอเมริกันซึ่งวางนโยบายในสวัสดิภาพของมิชชันนารีอเมริกัน
ต้องการที่จะตั้งสถานกงสุลเพื่อคุ้มครองคนของตน และต้องการขยายการค้าของ
พ่อค้าอเมริกันในเมืองไทยด้วย จึงส่งทูตเข้ามาขอทำสนธิสัญญากับไทยตั้งถาวรแล้ว
และทำสำเร็จในปีเดียวกันนั้นเอง โดยที่สนธิสัญญานี้มีเนื้อหาสาระส่วนใหญ่คล้ายคลึง
กับสนธิสัญญาเบอร์นี

สำหรับอังกฤษนั้นปรากฏว่าหลังการทำสนธิสัญญาเบอร์นีแล้ว กิจการค้า
ของพ่อค้าอังกฤษในเมืองไทยกลับลดลง โดยที่อังกฤษอ้างว่าเป็นเพราะไทยไม่ปฏิบัติตาม
ตามสนธิสัญญา ยังคงทำการค้าผูกขาดทั้งทางตรงและทางอ้อม กล่าวคือ รัฐบาลไทย
ได้ให้ระบบเจ้าภาษีนายอากรที่ให้เจ้าภาษีนายอากร เป็นผู้เก็บภาษีโดยตรงจากราษฎร พวกเจ้าภาษีนายอากรนี้จะเป็นผู้กำหนดราคาสินค้าหรือพืชผลที่เป็นสินค้าออก
ทำให้พืชผลและสินค้าที่ชาวต่างประเทศต้องการซื้อไปจำหน่ายมีราคาสูงขึ้น ระบบนี้
ทำให้พ่อค้าชาวต่างประเทศต้องติดต่อกับเจ้าภาษีนายอากร จึงทำให้ไม่มีโอกาส
ติดต่อกับซื้อขายสินค้ากับชาวไทยได้โดยตรง นอกจากนี้รัฐบาลไทยยังผูกขาดน้ำตาล
ไม้สัก และพริกไทยซึ่งเป็นสินค้าที่ต้องการของพ่อค้าชาวตะวันตกด้วย ด้วยเหตุนี้
พ่อค้าอังกฤษจึงเรียกร้องให้รัฐบาลของตนช่วยคุ้มครองผลประโยชน์ทางการค้าของ
ตนในเมืองไทย โดยเฉพาะพ่อค้าอังกฤษที่สิงคโปร์ถึงกับเรียกร้องให้รัฐบาลอังกฤษ
ใช้นโยบายเรือปืนเพื่อบีบบังคับให้รัฐบาลไทยยอมแก้ไขสนธิสัญญาและเปลี่ยนแปลง
เศรษฐกิจ ดังนั้นใน พ.ศ. 2393 อังกฤษก็ได้ส่งคณะทูตอันมีเซอร์ เจมส์ บรูก
(Sir James Brooke) เข้ามาเจรจาขอแก้ไขสนธิสัญญาเบอร์นีกับไทยภายหลังจาก
จากที่สหรัฐอเมริกาได้พยายามทำแต่ไม่ประสบผลสำเร็จมาแล้วในปีเดียวกัน จุด
มุ่งหมายสำคัญคือต้องการมาเจรจาทางการค้า ขอตั้งสถานกงสุลเพื่อดูแลการค้า
และผลประโยชน์ต่าง ๆ ของชาวอังกฤษ รวมทั้งคนในบังคับ ตลอดจนการขอพิจารณา
คดีระหว่างชาวอังกฤษด้วยกันเอง แต่การเจรจาไม่ประสบผลสำเร็จ เพราะ
อังกฤษเป็นผู้ได้ประโยชน์แต่ฝ่ายเดียว ประกอบกับขณะนั้นไทยมีนโยบายไม่ต้องการ

บุญมัตตนเอง และไม่ไว้วางใจชาวตะวันตก¹ ยิ่งกว่านั้นรัชกาลที่ 3 ก็กำลังประชวรหนัก ทูตอังกฤษเองไม่พอใจและมีท่าทีข่มขู่ที่จะใช้กำลังบีบบังคับไทย ในระหว่างนั้นรัชกาลที่ 3 ก็เสด็จสวรรคต อังกฤษจึงรอคูตีท่าของฝ่ายไทยและพระราโชบายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 พระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ก่อนที่จะดำเนินการต่อไป

กล่าวโดยสรุป สภาพทางด้านการเมืองการปกครองภายนอกจากการพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับประเทศเพื่อนบ้านและประเทศราชนั้น ส่วนใหญ่เป็นไปในลักษณะของความขัดแย้งทางการเมือง ดังจะเห็นได้จากพม่าเป็นรายแรกที่มีนโยบายปราบปรามไทยตั้งแต่เริ่มสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ และเป็นเช่นนั้นเรื่อยมาตลอดสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น แต่เนื่องจากนับตั้งแต่รัชกาลที่ 2 เป็นต้นมา พม่าเกิดปัญหาขัดแย้งกับอังกฤษจึงทำให้ไม่มีโอกาสยกทัพเข้ามารุกรานไทยได้บ่อยครั้งเหมือนในสมัยรัชกาลที่ 1 ภัยจากพม่าจึงลดน้อยลงไป และในที่สุดก็ยุติลงเมื่อพม่าตกเป็นของอังกฤษ ในขณะที่ปัญหาทางพม่าลดน้อยลง ไทยต้องเผชิญปัญหาการเข้าแทรกแซงของญวนใน เขมรและลาวซึ่งเป็นประเทศราชของไทย การเข้าแทรกแซงของญวนเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ลาวก่อการกบฏต่อไทยในช่วงต้นรัชกาลที่ 3 แต่ไทยก็สามารถปราบปรามได้สำเร็จ เหตุการณ์นี้รวมทั้งความต้องการขจัดอิทธิพลของญวนในเขมร ทำให้ไทยต้องใช้นโยบายแข่งกร้าวกับญวนด้วยการทำสงครามซึ่งกินเวลานานถึง 14 ปี ตั้งแต่กลางรัชกาลที่ 3 จนถึงปลายรัชกาล นอกจากในช่วงกลางรัชกาลที่ 3 ไทยยังต้องเผชิญปัญหาการกบฏของหัวเมืองมลายูซึ่งเป็นประเทศราชของไทยและเคยก่อการกบฏมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 แล้ว แต่ไทยก็สามารถปราบปรามการกบฏดังกล่าวได้ ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าเมื่อถึงช่วงปลายสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นคือช่วงปลายรัชกาลที่ 3 ไทยก็ยังคง

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า , 188.

สามารถควบคุมประเทศราชทั้งหมดของไทยไว้ได้ ซึ่งนอกจากเขมร ลาว และ
หัวเมืองมลายูแล้ว ยังได้แก่หัวเมืองลานนาไทยประเทศราชที่ไม่ก่อปัญหาให้แก่ไทย
และยังช่วยเหลือไทยด้วย

นอกจากนี้สืบเนื่องจากเรื่องพม่าและหัวเมืองมลายู ทำให้ไทยต้องเข้าไป
ไปทั่วพันกับอังกฤษซึ่งนอกจากจะเข้ามาติดต่อกับไทยเพื่อเจรจาปัญหาทางการเมือง
แล้วยังต้องการเจรจาเพื่อประโยชน์ทางการค้าของอังกฤษด้วย ผลที่ปรากฏออกมา
คือการทำสนธิสัญญาเบอร์นีซึ่งสหรัฐอเมริกาได้ดำเนินการทำสนธิสัญญากับไทยต่อมา
ในลักษณะเดียวกัน ในด้านความสัมพันธ์กับประเทศตะวันตกนี้ ไทยดำเนินนโยบาย
อย่างรอบคอบระมัดระวัง โดยเฉพาะรัชกาลที่ 3 ทรงสังเกตเห็นภัยจากประเทศ
ตะวันตก และก่อนสวรรคตไม่นานพระองค์ได้ทรงเตือนผู้นำของไทยต่อจากพระองค์
ให้ระหนักและระมัดระวังภัยจากประเทศตะวันตก¹ ปรากฏว่าพระราโชบายตั้ง
กล่าวได้รับการปฏิบัติสืบต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5²

จากที่กล่าวมาข้างต้น จะเห็นได้ว่าความขัดแย้งทางการเมืองการปกครอง
ภายใน และความขัดแย้งทางการเมืองการปกครองภายนอก ซึ่งเกิดขึ้นจากความ
สัมพันธ์กับประเทศเพื่อนบ้านและหัวเมืองประเทศราช ตลอดจนกับประเทศตะวันตก
ส่งผลให้สภาพทางการเมืองการปกครองของสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมี
ความตึงเครียดและมีปัญหาที่เกี่ยวเนื่องกันซึ่งต้องแก้ไขอยู่เกือบตลอดเวลา โดย-
เฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 3 ในสมัยรัชกาลที่ 1 ซึ่งอยู่ในช่วงเวลา
27 ปีนั้น ไทยต้องเผชิญปัญหาการก่อสร้างบ้านเมือง และการป้องกันตนเอง

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3
เล่ม 2 (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), หน้า 188.

² คุรุรายละเอียดใน เพ็ญศรี-คุก, การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตย
ของไทย (ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ถึงสิ้นสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม) (กรุงเทพฯ :
เจ้าพระยาการพิมพ์, 2527), หน้า 1-84.

จากการรุกรานของพม่าซึ่งมีอยู่บ่อยครั้ง ตลอดจนมีปัญหาท้องปราบปรามหัวเมืองมลายูเป็นครั้งคราว ส่วนสมัยรัชกาลที่ 3 นั้น ปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองการปกครองภายในมีมากกว่าสองรัชกาลแรก กับทั้งยังเผชิญปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองการปกครองภายนอกอย่างหนัก ทั้งจากญวน ลาว เขมร และมลายู ยิ่งกว่านั้นยังต้องเผชิญกับการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกโดยเฉพาะอังกฤษอีกด้วย จึงนับว่าตลอดระยะเวลา 27 ปีของรัชกาลที่ 3 นั้น รัฐบาลต้องรับภาระในการที่จะรักษาเกียรติภูมิของชาติและป้องกันตนเองด้วยความรอบคอบและระมัดระวังเป็นพิเศษ สำหรับสมัยรัชกาลที่ 2 ซึ่งมีช่วงเวลา 15 ปีนั้น แม้ว่าจะมีความขัดแย้งทางการเมืองการปกครองทั้งภายในและภายนอกบ้าง แต่ก็นับว่าเป็นรัชกาลที่บ้านเมืองอยู่ในภาวะปกติมากกว่าอีก 2 รัชกาลในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

เป็นที่น่าสังเกตว่าปัญหาทางการเมืองการปกครองทั้งภายในและภายนอกที่เกิดขึ้นนี้ไม่กระทบกระเทือนต่อเสถียรภาพทางการเมืองการปกครองของไทยโดยส่วนรวม เพราะรัฐสามารถจัดการระงับและยุติปัญหาความขัดแย้งต่าง ๆ ลงได้ก่อนทุกครั้ง สภาพทางการเมืองการปกครองจึงกล่าวขอมส่งผลกระทบต่อการเดินทางสังคมของบุคคลที่เกี่ยวข้องทั้งชาวไทย ชาวประเทสราช และชาวตะวันตก นอกจากนี้อัตราการเดินทางสังคมของบุคคลในแต่ละรัชกาลที่มีสภาพทางการเมืองการปกครองแตกต่างกัน ย่อมมีความแตกต่างกันด้วย ซึ่งจะได้ทำการศึกษาในรายละเอียดต่อไป

สภาพทางเศรษฐกิจ

ระบบเศรษฐกิจในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังคงเป็นแบบเดียวกับสมัยอยุธยาและสมัยธนบุรี คือเป็นเศรษฐกิจแบบยังชีพหรือแบบเลี้ยงตัวเอง ซึ่งผลผลิตที่ได้มานั้นส่วนหนึ่งเอาไว้ใช้ภายในครอบครัว อีกส่วนหนึ่งส่งเป็นส่วยให้แก่ทางราชการ สำหรับรายได้ของแผ่นดินนั้นมาจากการเก็บภาษีอากรชนิดต่าง ๆ คือ

สวย ภูเขา อากาศ และจิ้งกอบ รวมทั้งภาษีจากการค้ากับต่างประเทศ คือภาษีเบิกร่อง หรือภาษีปากเรือ ภาษีสินค้าเข้า ภาษีสินค้าออก นอกจากนี้ยังได้จากกำไรที่ได้จากการผูกขาดสินค้าของพระคลังสินค้า และการแต่งเรือสำเภาลงไปค้าขายด้วย ส่วนในค่านายจายนั้น ปรากฏว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น นายจ่ายของแผ่นดินมีมากมายหลายทาง¹ โดยเฉพาะทางด้านการรักษาความสงบภายในและการป้องกันบ้านเมือง ซึ่งเป็นผลสืบเนื่องมาจากสภาพทางด้านการเมือง การปกครองนั่นเอง นอกจากนี้ยังมีรายจ่ายทางด้านการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาและการสร้างบ้านเมือง ตลอดจนค่าใช้จ่ายในราชสำนักและอื่น ๆ ทั้งนี้เพราะอยู่ในระยะ "การก่อสร้างบ้านเมืองใหม่"²

สำหรับรายได้ที่เก็บจากราษฎรส่วนใหญ่ในระยะแรกนั้น เป็นผลผลิตมากกว่าตัวเงิน ประกอบกับการค้าขายในประเทศยังมีน้อย จึงทำให้รายได้ของแผ่นดินมีน้อยเมื่อเปรียบเทียบกับรายจ่ายข้างต้น³ ด้วยเหตุนี้ผู้ปกครองจึงพยายามฟื้นฟู

¹ ปิยนาค บุณนาค และธีรเวทย์ ประมวลรัฐการ, หนังสือเรียนสังคมศึกษา ส 0210 ประวัติสังคมและวัฒนธรรมไทย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช กำแพงพิมพ์), หน้า 085.

² คุรายละเอียดยุคใน รัตนาวดี แก้วไชโย, "การศึกษาการจ่ายพระราชทรัพย์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527).

³ คุณวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, "สังคมและเศรษฐกิจไทยสมัยธนบุรีถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น" (เอกสารโรเนียวเสนอต่อที่สัมมนาโครงการ เอเชียอาคเนย์ศึกษา 21-23 ธันวาคม 2522).

เศรษฐกิจ มีการปรับปรุงเพิ่มการจกเก็บภาษีอากรชนิดใหม่ ๆ ขึ้นอีก เช่น ภาษี
 รังนก ภาษีน้ำตาล ภาษีไซจะละเมียด ภาษีรัง และภาษีงาช้าง นอกจากนี้ยัง
 ส่งเสริมการค้าขายกับต่างประเทศ โดยจัดเรือออกไปค้าขายยังประเทศต่าง ๆ
 ในเอเชีย ซึ่งส่วนใหญ่เป็นการค้าสำเภากับจีน ปรากฏว่าในสมัยนี้การค้ากับจีน
 ได้รับการส่งเสริมอย่างกว้างขวางทั้งในระดับรัฐ พระมหากษัตริย์ เจ้า และ
 ขุนนาง¹ นอกจากนี้รัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 ยังทรงสนับสนุนให้ชาวจีนซึ่ง
 หลังไหลเข้ามาในดินแดนแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นจำนวนมากเข้ามาตั้ง
 ภูมิลำเนาในเมืองไทยด้วย² ทั้งนี้เพราะในขณะนั้นไทยมีปัญหาการขาดแคลน
 กำลังคนอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการสงคราม การกบฏ การเริ่มตั้งบ้านเมืองใหม่
 ตลอดจนปัญหาภายในในระบบไพร่เองที่ไพร่ต้องทำหน้าที่รับใช้ราชการแผ่นดิน ใน
 ขณะเดียวกับที่ต้องรับใช้มูลนายรวมทั้งหาเลี้ยงตนเองและครอบครัวด้วย สำหรับ
 ชาวจีนนั้น นอกจากมีความสามารถทางด้านการค้าและการเดินเรือซึ่งกำลังเป็นที่
 ต้องการของไทยเพื่อมาช่วยในการค้าสำเภาแล้ว ชาวจีนยังสามารถทำงานอื่น ๆ
 ได้อย่างมีประสิทธิภาพโดยคิดค่าแรงค่าจ้าง รวมทั้งในด้านการช่างด้วยดังปรากฏว่า
 ช่างชาวจีน ซึ่งประกอบด้วยช่างปูน ช่างไม้ ช่างโลหะ ช่างเขียนได้รวมกับช่าง
 ชาวไทยที่ยังคงเหลืออยู่บ้างในขณะนั้นทำการตกแต่งและปฏิสังขรณ์วัดวาอาราม

¹ ทรายละเอียดใน วราภรณ์ ทินานนท์, "การค้าสำเภาของไทยสมัย
 รัตนโกสินทร์ตอนต้น" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์
 บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), หน้า 37-43.

² ใหญ่ศรี คึก และ ปิยนาด บุณนาค, เรื่องเดิม, หน้า 162.

ต่าง ๆ รวมทั้งการสร้างบ้านเมืองด้วย¹

การสนับสนุนให้ชาวจีนเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเมืองไทย จะเห็นได้จากการที่ฝ่ายปกครองให้สิทธิพิเศษแก่ชาวจีนที่จะเลือกไม่เป็นไพร่ได้ ซึ่งหมายถึงไม่ต้องถูกสักหมายหมิ่น ไม่มีพันธะผูกพันราชการทุกปี แต่ทั้งนี้ชาวจีนที่เลือกอยู่นอกระบบไพร่ดังกล่าวจะต้องเสียภาษีให้แก่ทางราชการที่เรียกว่า "เงินค่าผูกปิ่นข้อมือจีน" โดยจะมีการเก็บ 3 ปีต่อครั้งแทนการผูกพันราชการ 3 ปีต่อเดือน² อัตราค่าผูกปิ่นข้อมือจีนที่ปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 2 อยู่ในราวบาท 2 สลึงต่อคน ซึ่งนับว่าถูกมากเมื่อเทียบกับอัตราที่ไพร่ต้องเสียส่วย หรือเสียค่าจ้างคนทำราชการในแต่ละปี นอกจากนี้ชาวจีนยังได้รับสิทธิที่จะเลือกประกอบอาชีพได้ตามที่ต้องการหรือสามารถเดินทางไปมาค้าขายจาก³ ด้วยเหตุนี้ชาวจีนจึงมีอิสระในการทำงาน มีโอกาสประกอบอาชีพได้โดยสะดวก และยังสามารถสะสมทุนได้มากกว่าพวกไพร่ด้วย

¹ มัลลิกา มัลลิกี, "บทบาทชาวจีนในค่านเศรษฐกิจ สังคม และศิลปกรรมไทย สมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์" 20 ทศวรรษรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, 2525), หน้า 73-74.

² มีท่ามาจากครั้ง ประทับตราเมือง มีริมปิ่นต่อออกมา เพื่อผูกปิ่นข้อมือของชาวจีนเสียภาษีแล้ว.

³ ร.ศ. พ. เสดียร ฉายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 17, หน้า 330.

³ ชัย เรื่องศิลป์ ให้ความเห็นว่าการที่รัฐบาลให้ความคุ้มครองคนจีนที่ทำมาหากินให้มีความสุขเพื่อเป็นการเอาใจรัฐบาลจีน ดู ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์สมัย พ.ศ. 2325-2453 ค่านเศรษฐกิจ (กรุงเทพฯ : มุณีนิลโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2522), หน้า 10-11.

ปรากฏว่าในสมัยรัชกาลที่ 2 มีชาวจีนเข้ามาในเมืองไทยเป็นจำนวนมาก จอห์น ครอว์เฟิร์ด ระบุว่ามียังจำนวนถึง 700,000 คน¹ พวกนี้ส่วนใหญ่เข้าไปตั้งถิ่นฐานตามหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกของอ่าวไทยโดยเฉพาะที่จันทบุรีและชลบุรี สำหรับในกรุงเทพฯ นั้น จำนวนคนจีนก็มีอยู่เป็นจำนวนมากเช่นเดียวกัน ชาวจีนในเมืองไทยมักประกอบอาชีพค้าขาย ทำงานอุตสาหกรรมถลุงเหล็ก เพาะปลูกพริกไทย อ้อย และทำน้ำตาลทราย² ชาวจีนบางก็รับจ้างเดินเรือสำเภาลดลงและสำเภากลางของเอกชนไปค้าขายที่เมืองจีน หรือตามเมืองต่างๆ ในแถบนี้

ต่อมาเมื่อไทยต้องทำสนธิสัญญากับประเทศตะวันตก โดยเริ่มจากสนธิสัญญาเบอร์นีเป็นฉบับแรก เป็นผลให้ไทยต้องสูญเสียผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่เคยได้รับมาแต่เดิม โดยเฉพาะการผ่อนปรนเรื่องการผูกขาดสินค้า รัฐจึงใช้นโยบายเพิ่มการเก็บภาษีอากรกว่า 30 ชนิด และปรับปรุงวิธีการเก็บภาษีอากรโดยนำเอาระบบเจ้าภาษีนายอากร ซึ่งเป็นวิธีการของชาวจีนมาใช้เพื่อให้ประเทศยังคงได้รับผลประโยชน์ตามเดิม และในขณะเดียวกันก็ไม่ผิดต่อข้อกำหนดในสนธิสัญญาด้วย ระบบเจ้าภาษีนายอากรคือการให้ผู้มีทุนทรัพย์มากรับประมูลเป็นผู้แทนของฝ่ายปกครองไปเก็บภาษีอากรแต่ละประเภทตามเมืองต่างๆ แล้วแบ่งรายได้อีกส่วนหนึ่งให้แก่แผ่นดิน ผู้ที่ทำหน้าที่เช่นนี้เรียกว่าเจ้าภาษีนายอากรซึ่งมีอำนาจอย่างเต็มที่ในการเรียกเก็บภาษีอากรจากประชาชนตามประเภทและ

¹ John Crawford, The Crawford Papers (Bangkok : National Library, 1915) p. 102.

² Ibid p.111.

เขตที่ตนประมูลได้¹ ผู้ว่าราชการเมืองกับกรมการจะต้องคอยอำนวยความสะดวกให้เจ้าภาษีนายอากรและคอยรักษากฎหมาย ในขณะที่เดียวกันก็ห้ามบุคคลดังกล่าวกับช่างทำภาษีจากเจ้าภาษีนายอากร หรือรับจ้างเจ้าภาษีนายอากรมาเก็บภาษีแทนเป็นอันขาด เมื่อประมูลรับทำภาษีได้ เจ้าภาษีนายอากรก็จะได้รับการแต่งตั้งเป็นข้าราชการ มีบรรดาศักดิ์ ถือว่ามีฐานะเป็นมูลนาย เจ้าภาษีนายอากรส่วนใหญ่เป็นชาวจีน ซึ่งคงจะได้รับการยกเว้นไม่ต้องเสียเงินค่าผูกปี²

ผลจากการปรับปรุงเศรษฐกิจในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเฉพาะการส่งเสริมการค้าสำเภา และการนำระบบเจ้าภาษีนายอากรมาใช้ เป็นการเปิดโอกาสให้ชาวจีนซึ่งได้รับการสนับสนุนจากรัฐให้เข้ามาทำงานและตั้งหลักฐานในเมืองไทยอยู่แล้ว ได้เข้ามาเป็นข้าราชการทำหน้าที่รับผิดชอบค่าการค้าเดินเรือ การค้าขาย และการเป็นเจ้าภาษีนายอากร ในขณะเดียวกันก็คงจะได้มีการติดต่อแสวงหาผลประโยชน์ร่วมกันกับกลุ่มเจ้านายและกลุ่มขุนนางด้วย³ ลักษณะดังกล่าวส่งผลต่อมาถึงการเลื่อนชั้นทางสังคมของชาวจีนเหล่านั้นด้วยในระบบราชการและการที่ชาวจีนมีฐานะมั่งคั่งร่ำรวยขึ้นเรื่อย ๆ จนเป็นผู้มีบทบาทในการเป็นผู้กุมอำนาจทางเศรษฐกิจของไทยในที่สุด ในขณะที่คนไทยในระดับผู้ถูกปกครองส่วนใหญ่

¹สิริลักษณ์ ศักดิ์เรียงไกร, "ต้นกำเนิดของชนชั้นนายทุนในประเทศไทย (พ.ศ. 2398-2453)" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), หน้า 36-37.

²อัญชลี สุสายัณห์, เรื่องเดิม, หน้า 186.

³ดูรายละเอียดใน สวัสดิศรี ทัฬหะสุต, "ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนชาวไทยจีน และตะวันตกในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2398-2453" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527).

ยังมีอาชีพทำนาซึ่งไม่มีอำนาจต่อรองทางเศรษฐกิจและคนไทยกลุ่มชนชั้นผู้ปกครองส่วนใหญ่ก็มุ่งรับราชการ และมีการเลื่อนชั้นทางสังคมในระบบราชการตามค่านิยมที่ปฏิบัติกันมาแต่เดิม ดังนั้นจึงสรุปได้ว่าสภาพเศรษฐกิจของไทยเชื้ออำนาจให้ชาวจีนได้ใช้ความรู้ความสามารถและความชำนาญเฉพาะตัว โดยเฉพาะทางด้านการค้า เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้มีโอกาสได้เลื่อนชั้นทางสังคมในทางสูงขึ้นไป ทั้งในระบบราชการและการมีฐานะทางเศรษฐกิจที่เจริญมั่งคั่งในสังคมไทย

สภาพทางด้านสังคมและวัฒนธรรม

สภาพทางด้านสังคมในเรื่องโครงสร้างของสังคมอันประกอบด้วยชนชั้นต่าง ๆ นั้นได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 1 ในที่นี้จะกล่าวถึงการฟื้นฟูปรับปรุงทางด้านสังคมและวัฒนธรรมซึ่งเสื่อมโทรมลงอย่างมากภายหลังการเสียกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. 2310 และได้รับการฟื้นฟูปรับปรุงเพียงเล็กน้อยในสมัยธนบุรี เนื่องจากสมัยนี้มีระยะเวลาเพียง 15 ปีและบ้านเมืองอยู่ในภาวะสงครามเกือบตลอดเวลา การฟื้นฟูปรับปรุงทางด้านสังคมและวัฒนธรรมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นไปทางด้านพุทธศาสนา การศึกษา กฎหมาย ศิลปกรรม วรรณกรรม และขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ

ทางด้านพุทธศาสนานั้นได้รับการปรับปรุงให้เจริญก้าวหน้าและเป็นรากฐานที่มั่นคงในสมัยต่อมา โดยที่พระมหากษัตริย์ทรงให้ความสำคัญต่อการจัดระเบียบของสถาบันวัดและสถาบันสงฆ์ ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญในการสืบพระพุทธศาสนา เช่น การทำนุบำรุงวัดวาอารามทั้งในด้านการสร้างขึ้นใหม่และการปฏิสังขรณ์วัดเก่า ตลอดจนการจัดให้พระสงฆ์ที่ทรงคุณธรรมไปประจำตามวัดต่าง ๆ ที่ยังไม่มีพระสงฆ์อยู่ นอกจากนี้ในเวลานั้นพระราชาคณะฝ่ายรามัญยังไม่มีก็โปรดเกล้าฯ ให้จัดหาพระมหาเถระฝ่ายรามัญซึ่งพระวินัย พระปริยัติ มาแต่งตั้งให้เป็นพระราชาคณะ

ไปประจำ ณ วัดที่ยังขาดพระราชาคณะฝ่ายรามัญด้วย¹

การปรับปรุงพระพุทธศาสนาที่สำคัญในรัชกาลนี้อีกประการหนึ่ง คือ การที่รัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้นเป็นครั้งแรกในสมัยรัตนโกสินทร์ ณ วัดมหาธาตุ ในการสังคายนาพระไตรปิฎกนี้ต้องอาศัยผู้ทรงความรู้ทั้งพระสงฆ์และคฤหัสถ์จำนวนมาก ใช้เวลาประมาณ 5 เดือน เรียกว่าพระไตรปิฎกฉบับทอง² ซึ่งใช้เป็นหลักในพุทธศาสนาจนปัจจุบัน

แม้ในสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 พระมหากษัตริย์ก็ทรงเอาพระทัยใส่ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนามิได้ขาด เช่นในสมัยรัชกาลที่ 2 โปรดเกล้าฯ ให้มีการแก้ไขวิธีสอบพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณร และสังคายนาบทสวดมนต์ แปลพระปริตทั้งหลายออกเป็นภาษาไทยด้วย และในสมัยรัชกาลที่ 3 ใ้โปรดเกล้าฯ ให้จัดแบ่งการปกครองคณะสงฆ์เป็น 4 คณะ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง และคณะอริยวาสี มีการจัดตั้งคณะสงฆ์ใหม่เรียกว่า คณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย³ โดยวชิรญาณภิกขุ ทรงเป็นผู้นำในการปฏิรูปครั้งนี้ นอกจากนี้ รัชกาลที่ 3 ยังโปรดเกล้าฯ ให้ปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ครั้งใหญ่ พร้อมทั้งให้ประมุขนักปราชญ์ราชบัณฑิตและ

¹ดูรายละเอียดใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 29.

²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 166-170.

³ดูรายละเอียดใน อัจฉรา กาญจนโมทย์ "การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2394)" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท บัณฑิตภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519).

นายช่างผู้มีความรู้ความชำนาญในสาขาวิชาต่าง ๆ แต่งตำราวิชาที่ตนถนัด ทั้งทาง
คานพุทธศาสนา ศิลปกรรม อักษรศาสตร์ และแพทยศาสตร์ จารึกไว้ที่วัดแห่งนี้เพื่อ
ให้ประชาชนที่สนใจจะศึกษาเล่าเรียนมาศึกษาด้วยตนเองได้ ทั้งนี้กรมหมื่นนุชิตชิโนรส
อธิบดีสังฆวัดพระเชตุพนฯ ในขณะนั้นทรงเป็นกำลังสำคัญในการปฏิสังขรณ์ อีกทั้งยัง
ทรงจารึกวิชาการต่าง ๆ หลายสาขาไว้ด้วย

จากการที่พระมหากษัตริย์ทรงสนับสนุนฟื้นฟูพุทธศาสนาคงกล่าว จะเห็น
ได้ว่าเป็นผลทางจิตวิทยาที่ทำให้ขวัญและกำลังใจของคนไทยในสมัยนั้นซึ่งอยู่ในระยะ
สร้างบ้านเมืองใหม่ ร่วมมือร่วมใจกันสร้างบ้านเมืองให้เจริญก้าวหน้าต่อไป ยิ่งกว่า
นั้นยังมีผลกระทบต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของพระสงฆ์โดยตรงทั้งทางขึ้นและทางลง
ดังจะได้ศึกษาโดยละเอียดต่อไป

สำหรับทางด้านการศึกษา ในสมัยนั้นวัดยังเป็นสถานที่ให้การศึกษอบรม
ทั้งทางคานหลักธรรมและวิชาหนังสือให้แก่กุลบุตร เช่นเดียวกับสมัยก่อน นอกจากนี้
ผู้ที่บวชเป็นพระภิกษุก็จะมีโอกาสได้ศึกษาพระธรรมวินัยและศึกษาคานคัมภีร์และ
วิปัสสนาธุระด้วย เมื่อมีเวลาดว่างก็สามารถฝึกหัดงานคานวิชาชีพเช่น การช่างต่าง ๆ
เป็นต้น นอกจากวัดจะเป็นสถานศึกษาที่สำคัญแล้วบ้านหรือครอบครัวยังเป็นแหล่งที่
ให้การศึกษาด้านวิชาชีพของตระกูลเพื่อสืบทอดเป็นมรดกแก่ลูกหลานต่อไปด้วย

การศึกษาทั้งที่บ้านและที่วัดดังกล่าวย่อมทำให้ผู้ที่ได้รับการศึกษามีโอกาส
ได้เลื่อนชั้นทางสังคมสูงขึ้น สำหรับพระสงฆ์ไม่ต้องการเลื่อนชั้นทางสังคมใน
วงการศาสนา ก็สามารถเลื่อนชั้นทางสังคมในวงราชการได้ด้วยการสีกจากสมณเพศ
มารับราชการแทน นอกจากนี้เมื่อรัชกาลที่ 3 โปรดเกล้าฯ ให้บูรณะปฏิสังขรณ์
วัดพระเชตุพนฯ ครั้งใหญ่ให้เป็นแหล่งรวมของวิทยาการต่าง ๆ เพื่อการศึกษาของ
คนทั่วไปดังกล่าวนั้นแล้วก็ทำให้คนสามัญมีโอกาสแสวงหาความรู้เพิ่มมากขึ้น ซึ่งน่าจะ
มีส่วนในการส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมต่อไปด้วย

นอกจากงานทำนุบำรุงทางค่านุพุทธศาสนาและการศึกษาดังกล่าวแล้ว ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังมีการปรับปรุงและฟื้นฟูงานค่านุกฎหมาย ศิลปกรรม และขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ เพื่อให้เหมือน "ครึ่งบ้านเมืองดี" ในสมัยอยุธยา¹ นอกจากนี้ได้มีการส่งเสริมการผลิตงานค่านุวรรณกรรมโดยเฉพาะ ในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้รับการยกย่องว่าเป็นยุคทองของวรรณกรรมไทย พระมหากษัตริย์ทรงพระราชนิพนธ์เองและทรงอุปถัมภ์บรรดากวีและนักประพันธ์หลายท่าน เช่น สุนทรภู่² เป็นต้น สำหรับขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ก็ได้รับการฟื้นฟูตามขนบธรรมเนียมที่มีมาแต่สมัยอยุธยา ซึ่งก็คงต้องอาศัยผู้ที่มีความรู้ทั้งทางด้านประเพณีพุทธและพราหมณ์ ความรู้ความสามารถและประสบการณ์ทั้งทางด้านกฎหมาย ศิลปกรรม วรรณกรรม ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ นับได้ว่าเป็นปัจจัยที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในสมัยนั้น

จากที่กล่าวมาข้างต้น จะเห็นได้ว่าสภาพสังคมและวัฒนธรรมซึ่งมีการฟื้นฟูและปรับปรุงอย่างมากในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทั้งในด้านศาสนา การศึกษากฎหมาย ศิลปกรรม วรรณกรรม และขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ นั้น ย่อมเปิดโอกาสให้กลุ่มบุคคลผู้มีความรู้ ความสามารถ และประสบการณ์ในงานดังกล่าวได้เลื่อนชั้นทางสังคมในทางสูงขึ้นไป นอกจากนี้ยังมีข้อสังเกตว่าการฟื้นฟูและปรับปรุง

¹ คุรุยาละเอียดยใน ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรี และ วิมล พงศ์ทิพัฒน์, เรื่องเดิม, หน้า ๗

² คุรุยาละเอียดยใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ชีวิตและงานของสุนทรภู่ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณคดี, 2516), ฉันทน์ ขาววิไล, 100 ปีของสุนทรภู่ (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2502) และ เจือ สตะเวทิน, สุนทรภู่ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สุทธิสารการพิมพ์, 2516).

งานทางด้านสังคมและวัฒนธรรมนั้นมักทำกันในวงที่บ้านเมืองอยู่ในภาวะปกติซึ่งรัฐไม่ต้องพะวงอยู่กับการปราบกบฏหรือการทำสงคราม ดังนั้นจึงอาจนำสถานการณ์ดังกล่าวมาใช้เป็นเงื่อนไขเรื่องเวลาได้ว่าการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลประเภทนี้มีที่อยู่ในสถานการณืบ้านเมืองภาวะปกติ

กล่าวโดยสรุป สภาพทางด้านการเมืองการปกครอง สภาพทางด้านการเศรษฐกิจ ตลอดจนสภาพทางสังคมและวัฒนธรรมของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นย่อมส่งผลกระทบต่อสถานการณ์ที่ทำให้มีการเลื่อนชั้นทางสังคมเกิดขึ้น กับทั้งยังเป็นตัวกำหนดปัจจัยที่มีผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในสังคมไทยช่วงสมัยนั้นด้วย

สถาบันวิทยบริการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

การเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณื เมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์

คงได้กล่าวมาแล้วว่าเกณฑ์ในการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคม
ซึ่งผู้วิจัยจะนำมาพิจารณา คือสถานการณืในช่วงสมัยนั้น ซึ่งแบ่งเป็น
สถานการณืเมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์ สถานการณืบ้านเมืองภาวะปกติ
และสถานการณืบ้านเมืองภาวะไม่ปกติ การศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของ
บุคคลในสถานการณืต่าง ๆ ข้างต้นนี้ จะเป็นการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคม
ของชนชั้นผู้ปกครองและชนชั้นผู้ถูกปกครองในสถานการณืแบบเดียวกันของทั้ง
3 รัชกาลพร้อมกันไปเลยตามประเด็นดังต่อไปนี้

1. ประเภทของบุคคลที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคม
2. สาเหตุและปัจจัยที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคม
3. ลักษณะของการเลื่อนชั้นทางสังคม

การศึกษาดังกล่าวขอม้ทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการเลื่อนชั้น
ทางสังคม ทั้งขึ้นและลงตามสถานการณืนั้น ๆ โดยเปรียบเทียบทั้ง 3 รัชกาลและ
ทำให้ได้ข้อสรุปเกี่ยวกับจำนวนผู้ที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมว่ามีมากน้อยเพียงใดในแต่ละ
ระชกาล และในสถานการณืใดโดยมีสาเหตุลอคจนลักษณะของการเลื่อนชั้นทาง
สังคมเหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไร สำหรับในบทนี้จะศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคม
ในสถานการณืเมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์ตามลำดับรัชกาลดังนี้

สมัยรัชกาลที่ 1

เมื่อสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก (ด้วง) ได้ปราบดาภิเษกขึ้นเป็น
ปฐมกษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ใน พ.ศ. 2325 พระองค์ได้ทรงสถาปนา
พระราชวงศ์จักรี พระญาติวงศ์ กับทรงแต่งตั้งขุนนางและพระสงฆ์ตามลำดับ ซึ่ง

ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลดังกล่าว ซึ่งผู้วิจัยจะได้นำการศึกษาโดยแยกประเภทเป็นเจ้า ชุนนาง และพระสงฆ์ ตามลำดับดังนี้

เจ้า

พระญาติวงศ์ เป็นบุคคลพวกแรกที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมสูงขึ้นคือ เป็นพระราชวงศานุวงศ์ของพระมหากษัตริย์ มี 2 กลุ่มคือ พระราชวงศานุวงศ์ที่ใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์ และพระราชวงศานุวงศ์ที่ห่างออกไป

พระราชวงศานุวงศ์ที่ใกล้ชิด ส่วนใหญ่เป็นพระญาติทางสายพระโลหิต ซึ่งยังแบ่งออกเป็นพระราชวงศานุวงศ์ที่ยังทรงพระชนม์ชีพอยู่ กับพระราชวงศานุวงศ์ที่สิ้นพระชนม์แล้ว

พระราชวงศานุวงศ์ที่ยังทรงพระชนม์ชีพอยู่ พระราชวงศานุวงศ์กลุ่มนี้ได้รับการสถาปนาให้มีพระสกุลยศเป็นเจ้าห้า พระองค์เจ้า และหม่อมเจ้า บางพระองค์ก็ได้รับการแต่งตั้งให้มีพระอิสริยยศทรงกรมด้วย เพาะที่ปรากฏจากเอกสาร อาจสรุปได้ว่า พระราชวงศานุวงศ์กลุ่มนี้มี 32 พระองค์ ดังปรากฏในการวางต่อไปนี้

สถาบันวิทยบริการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางแสดงการเลื่อนชั้นเป็นพระราชวงศ์ในสถานการณเมื่อรัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์

(พ.ศ. ๒๓๒๕)

อันดับที่	สถานภาพสุดท้ายก่อนได้รับการสถาปนา (สมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ)	พระนามเดิม	ประสูติ (พ.ศ.)	พระบิดาพระมารดา	ความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ ๑	สถานภาพเมื่อได้รับการสถาปนา	พระชนมายุขณะเมื่อได้รับการสถาปนา (พรรษา)	หมายเหตุ
1.	เจ้าพระยาสุรสีห์สำเร็จราชการเมืองพิษณุโลก	บุญมา	๒๒๘๖	สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก (ทองดี) กับทนายยก	พระราชอนุชากรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ที่พระมหากษัตริย์ราชมารดา	สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพรหมเทพ	๓๙	
2.	สา	สา	-	"	สมเด็จพระที่นั่งเชอพระองค์ใหญ่ รวมพระราชบิดา พระราชมารดา	สมเด็จพระที่นั่งเชอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุคนธ์	๕๐ เศษ โดยประมาณ	
3.	แก้ว	แก้ว	-	"	สมเด็จพระที่นั่งเชอพระองค์น้อย รวมพระราชบิดา พระราชมารดา	สมเด็จพระที่นั่งเชอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุคนธ์	๕๐ เศษ โดยประมาณ	
4.	พระยาสุริยภักดิ์ เจ้าเมืองนครราชสีมา	ทองอิน	๒๒๘๙	สมเด็จพระที่นั่งเชอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุคนธ์ กับพระอินทรรักษา	สมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ	สมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษเทเวศน์	๓๖	
5.	พระอภัยสุริยา ปลัดเมืองนครราชสีมา	บุญเมือง	๒๒๙๖	"	"	สมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิสรเทพ	๒๙	

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

อันดับที่	สถานภาพสุดท้ายก่อนได้รับการสถาปนา (สมัยธนบุรี)	พระนามเดิม	ประสูติ (พ.ศ.)	พระบิดาพระมารดา	ความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ 1	สถานภาพเมื่อได้รับการสถาปนา	พระชนมายุขณะเมื่อได้รับการสถาปนา (พรรษา)	หมายเหตุ
6.	หลวงฤทธิ นายเวร มหาดเล็ก	ทองจีน	2300	สมเด็จพระพี่นาง-เธอ เจ้าฟ้ากรม-พระยาเทพสุขาวดี กับพระอินทรรักษ์	สมเด็จพระเจ้า-หลานยาเธอ	สมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวง-นรินทรนเรศ	25	
7.	ทัน	ทัน	2302	สมเด็จพระพี่นาง-เธอ เจ้าฟ้ากรม-พระศรีสุดารักษ์ กับเจ้าชรร่วมเงิน	"	สมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวง-เทพทริภักษ์	23	
8	ลา	ลา	2303	สมเด็จพระปฐม-บรมมหาราชทรงกับ ทานมา	สมเด็จพระเจ้า-นองยาเธอต่าง พระมารดา	สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวง-จักรเจษฎา	22	
9.	ฉิม	ฉิม	2310	รัชกาลที่ 1 กับ กรมสมเด็จพระ-อมรินทรามาตย์ (นาค)	พระราชโอรส	สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวง-อิศรสุนทร	15	
10.	นายกวค มหาดเล็ก หมมแพร	มุก	-	เจ้าพระยามหา-สมบัติ (ผล) ครั้ง กรุงเก่า	"น้องเขย" เนื่องจากเป็นพระสวามี ของพระองค์เจ้า-หญิงกุ พระชนนีสว-ภาคินีต่างพระชนนี	กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์	-	

ลำดับที่	สถานภาพสุดท้ายก่อนได้รับการสถาปนา (สมัยธนบุรี)	พระนามเดิม	ประสูติ (พ.ศ.)	พระบิดาพระมารดา	ความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ 1	สถานภาพเมื่อได้รับการสถาปนา	พระชนมายุขณะเมื่อได้รับการสถาปนา (พรรษา)	หมายเหตุ
11	ทองคำ	ทองคำ	2304	สมเด็จพระที่นั่ง- เชอ เจ้าฟ้ากรม- พระยาเทพสุขาวดี กับพระอินทรวรภัษา	สมเด็จพระเจ้าหลาน- เชอ	สมเด็จพระเจ้าหลานเชอ เจ้าฟ้าหญิงทองคำ เจ้าฟ้าภายในรวมอยู่ในกรมพระยาเทพสุคา- วดี	21	
12.	ฉิม	ฉิม	2305	สมเด็จพระที่นั่ง- เชอ เจ้าฟ้ากรม- พระศรีสุขาวดี กับเจ้าขรรค์เงิน	"	สมเด็จพระเจ้าหลานเชอ เจ้าฟ้าหญิงฉิม เจ้าฟ้าภายในรวมอยู่ในกรมพระศรีสุขาวดี	20	ต่อมาใน รัชกาลที่ 4 ได้รับการ สถาปนาพระ อัฐิขึ้นเป็น เจ้าฟ้าหญิง กรมขุนอนันต นารี พระ- องค์เป็นพระ มาตุจฉาขอ รัชกาลที่ 4

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

อันดับที่	สถานภาพสุดท้ายก่อนได้รับการสถาปนา (สมัยธนบุรี)	พระนามเดิม	ประสูติ (พ.ศ.)	พระบิดาพระมารดา	ความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ 1	สถานภาพเมื่อได้รับการสถาปนา	พระชนมายุขณะเมื่อได้รับการสถาปนา (พรรษา)	หมายเหตุ
13.	บุญรอด	บุญรอด	2310	สมเด็จพระที่นั่ง- เชอ เจ้าฟ้ากรม พระศรีสุทวารักษ์กับ เจ้าขรรค์เงิน	สมเด็จพระเจ้า- หลานเชอ	สมเด็จพระเจ้าหลานเชอ เจ้า- ฟ้าหญิงบุญรอด เจ้าฟ้าภายใน รวมอยู่ในกรมพระศรีสุทวารักษ์	15	ต่อมาในรัชกาลที่ 4 ด้รับ การสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระ ศรีสุริเยนทราบรมราชินี พระองค์เป็นพระราชมารดา ของรัชกาลที่ 4
14.	แจ่ม	แจ่ม	2313	รัชกาลที่ 1 กับ กรมสมเด็จพระ- อมรินทราบรมราชินี	พระราชธิดา	สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้า หญิงแจ่ม	12	
15.	จ้อย	จ้อย	2315	"	พระราชโอรส	สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าชายจ้อย	10	
16.	เอียง	เอียง	2320	"	พระราชธิดา	สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้า หญิงเอียง (ประไพวดี)	5	
17.	จ้อย	จ้อย	2313	สมเด็จพระที่นั่ง- เชอ กรมพระศรี- สุทวารักษ์กับเจ้า- ขรรค์เงิน	พระราชภาคิไนย	สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าชายจ้อย	12	
18.	เกศ	เกศ	2316	" "	"	สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าชายเกศ	9	

ลำดับที่	สถานภาพสุดท้ายก่อนได้รับการสถาปนา	พระนามเดิม	ประสูติ (พ.ศ.)	พระบิดาพระมารดา	ความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ 1	สถานภาพเมื่อได้รับการสถาปนา	พระชนมายุขณะเมื่อได้รับการสถาปนา (พรรษา)	หมายเหตุ
19.	พิบูลทอง	พิบูลทอง	2320	กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท กับ เจ้าจอมมารดา เจ้าหญิงศิริภคจา (ศรีอินทรา) ณ เชียงใหม่	พระเจ้าหลานเธอ (หลานสูง)	สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าหญิงพิบูลทอง	5	
20.	เจ้าฟ้าสุพันธุวงศ์	เจ้าฟ้าชายเหม็น	-	สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี กับ เจ้าหญิงเจ้าจอมมารดาฉิมใหญ่	พระเจ้าหลานเธอ (หลานตา) เจ้าหญิงเจ้าจอมมารดาฉิมใหญ่เป็นพระราชธิดาของรัชกาลที่ 1 กับกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี	สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์		เมื่อรัชกาลที่ 1 ขึ้นครองราชย์ ได้พระราชทานพระนามใหม่ว่า เจ้าฟ้าอภัยธิเบศร์ แต่เนื่องจากได้รับการขนานพระนามย่อว่า เจ้าฟ้าอภัย ซึ่งรัชกาลที่ 1 ทรงเห็นว่าไม่เป็นสวัสดิมงคลแก่เจ้าของพระนามเพราะไปพ้องกับเจ้าฟ้าอภัยทศและเจ้าฟ้าอภัยในสมัยอยุธยา ซึ่งล้วนพระชนมายุสิ้น เพราะถูกปลงพระชนม์ จึงทรงเปลี่ยนพระนามให้ใหม่
21.	ก	ก	-	สมเด็จพระปฐมมหาชนุกกับนางสาวของทนายทก (ไม่ปรากฏชื่อ)	พระชนินทรภคินี ทางพระชนนี	พระน้องนางเธอพระองค์เจ้าหญิงก		

อันดับ	สถานภาพสุดท้ายก่อนได้รับการสถาปนา	พระนามเดิม	ประสูติ (พ.ศ.)	พระบิดาพระมารดา	ความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ 1	สถานภาพเมื่อได้รับการสถาปนา	พระชนมายุขณะเมื่อได้รับการสถาปนา (พรรษา)	หมายเหตุ
22.	คล้าย	คล้าย	2321	รัชกาลที่ 1 กับเจ้าจอมมารคาทิมสอน	พระรารโอรส	พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าชายคล้าย	4	
23.	ลำควน	ลำควน	2322	กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทกับเจ้าจอมมารคาชะ	พระเจ้าหลานเธอ (หลานลุง)	พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าชายลำควน	3	
24.	เกสร	เกสร	2322	กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทกับเจ้าจอมมารคาแก้ว	"	พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าหญิงเกสร	3	
25.	อินทปัต	อินทปัต	2323	กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทกับเจ้าจอมมารคาตน	"	พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าชายอินทปัต	2	
26.	กอนแก้ว	กอนแก้ว	2324	กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทกับเจ้าจอมมารคาลา	"	พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าชายกอนแก้ว	1	
27.	ช่าง	ช่าง	2324	กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทกับเจ้าจอมมารคาปุย	"	พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าชายช่าง	1	
28.	ฉิม	ฉิม	2323	กรมหลวงนรินทร์ เทวีกับกรมหมื่นนรินทร์พิทักษ์	"	พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าชายฉิม	2	
29.	ปาน	ปาน	-	กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข (เดิมคือเจ้าช่างกรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์) กับพระชายาของกรม	พระเจ้าหลานเธอ (หลานลุง)	พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าชายปาน	-	

อันดับที่	สถานภาพสุดท้ายก่อนได้รับการสถาปนา	พระนามเดิม	ประสูติ (พ.ศ.)	พระบิดาพระมารดา	ความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ 1	สถานภาพเมื่อได้รับการสถาปนา	พระชนมายุขณะเมื่อได้รับการสถาปนา (พรรษา)	หมายเหตุ
30.	กระจับ	กระจับ	-	กรมพระราชวังบวร- สถานพิมุขกับพระชายา ทองอ่อน	พระเจ้าหลานเธอ (หลานปู่)	พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าหญิงกระจับ	-	-
31	บัว	บัว	-	"	"	พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าชายบัว	-	
32	แดง	แดง	-	"	"	พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าชายแดง	-	

ที่มาของข้อมูล ป. 342 เรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 2 (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2458), หน้า 2-10.
เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (พระนคร : องค์การค้ำของครุสภา, 2503), หน้า 13-16.
ธำรงศักดิ์ อายวัฒน์, ราชสกุลจ๊กวิวงศ์ และราชสกุลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช (ภาคต้น) ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 2 (นครหลวงฯ : โรงพิมพ์-
 รุ่งวัฒนา, 2515), หน้า 15-56, หน้า 68.

ข้อพิจารณาเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมของเจ้าในสถานการณ์เมื่อ
รัชกาลที่ 1 ขึ้นครองราชย์ตามตารางข้างต้นมีดังนี้

1. สาเหตุและปัจจัยที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคม แบ่งเป็นสาเหตุ
และปัจจัยภายนอก กับสาเหตุและปัจจัยภายใน

สาเหตุและปัจจัยภายนอก คือสถานการณ์ที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทาง
สังคมของบุคคล ในกรณีนี้สถานการณ์มีเพียงแต่เป็นช่วงขึ้นครองราชย์ของพระมหากษัตริย์
พระองค์ใหม่เท่านั้น แต่ยังเป็นช่วงปราบดาภิเษกและประดิษฐานพระราชวงศ์ใหม่ด้วย
ดังนั้นการเลื่อนชั้นทางสังคมของพระญาติวงศ์ในรัชกาลที่ 1 ขึ้นเป็นพระราชวงศ์
จึงเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่ง ถือได้ว่าเป็นไปตามโบราณราชประเพณีปราบดาภิเษก และ
ประดิษฐานพระราชวงศ์ใหม่¹

สาเหตุและปัจจัยภายใน คือสาเหตุและปัจจัยที่เกิดขึ้นจากตัวบุคคล
ผู้จะได้เลื่อนชั้นทางสังคมเอง อย่างไรก็ตาม สถานการณ์ของบ้านเมืองในขณะนั้นนับว่า
มีส่วนสำคัญในการกำหนดสาเหตุและปัจจัยภายในด้วย สำหรับในกรณีนี้ได้แก่ความ
สัมพันธ์ทางเครือญาติ ฐานะชาติกำเนิด ความเป็นที่โปรดปราน และความดีความชอบ
ของบุคคลผู้นั้นต่อรัชกาลที่ 1

ในด้านความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ปรากฏว่าพระราชวงศ์ 31 พระองค์
เป็นพระญาติโดยสายพระโลหิตของรัชกาลที่ 1 อีก 1 พระองค์เป็นพระญาติโดยการ
แต่งงาน พระญาติโดยสายพระโลหิตล้วนสืบสายพระโลหิตมาจากสมเด็จพระปฐม-
บรมมหาชน (ทองดี) พระราชบิดาของรัชกาลที่ 1

พระราชวงศ์ของรัชกาลที่ 1 ตามที่ปรากฏในตารางพอจะแบ่งกลุ่ม
ตามลำดับความสำคัญของความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่รัชกาลที่ 1

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1,
(พระนคร : องค์กรการค้าของคุรุสภา, 2503), หน้า 14.

ไค้ดังนี้

กลุ่มที่ 1 คือ พระราชวงศานวงศ์ที่ลำดับความสำคัญของความเป็นญาติ อยู่ในลำดับที่ 1 แบ่งเป็น

1.1 พระราชอนุชา และสมเด็จพระพี่นางเธอรวมพระชนกพระชนนี ไค้แก่ พระราชวงศานวงศ์อันดับที่ 1, 2 และ 3

1.2 พระราชโอรสและพระราชธิดา ซึ่งประสูติจากพระอัครมเหสี ไค้แก่ พระราชวงศานวงศ์อันดับที่ 9, 14, 15 และ 16

สนิท สมักรการ, มีเงินก็นับว่าน้องมีทองก็นับว่าพี่ (พระนคร : สำนักวิจัยสถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, 2519), หน้า 89 ไค้ให้ความสำคัญของลำดับญาติไว้ 7 ลำดับ แต่ในที่นี้จะขอยกมา 2 ลำดับคือ ญาติที่มีความสำคัญเป็นลำดับที่ 1 ไค้แก่ญาติสนิทโดยสายเลือดไค้แก่บิดามารดา และพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน (น่าจะรวมถึงลูกด้วย ดังนั้นผู้วิจัยจึงขอใส่ลูกไว้ในลำดับนี้ด้วย) ลำดับที่ 2 ไค้แก่ญาติสนิทรวมทั้งญาติโดยสายเลือดและญาติโดยการแต่งงาน แบ่งออกเป็น ทางฝั่ง ไค้แก่ ปู่ ย่า ตา ยาย และหลาน ๆ (ลูกของพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน) อีกประเภทหนึ่งคือ ทางขวาง ไค้แก่ เขยและสะใภ้ที่เข้ามาแต่งงานกับพี่น้องของเรา ครอบครัวของเพื่อนร่วมน้ำสาบาน หรือเพื่อนตายซึ่งเป็นญาติสมมติก็อยู่ในความสำคัญลำดับนี้ (ในลำดับนี้ผู้วิจัยเห็นว่าน่าจะรวมถึงพี่น้องต่างมารดา หรือบิดาคู่ย ส่วนลูกของพี่น้องต่างบิดาหรือมารดา น่าจะอยู่ในลำดับ 3 ดังนั้นผู้วิจัยจึงขอแบ่งเพิ่มเติมตามความคิดเห็นนี้) อย่างไรก็ตามในงานวิจัยนี้ผู้วิจัยขอแนะนำการแบ่งมาใช้ในเฉพาะกรณีที่พอจะแบ่งได้ ส่วนกรณีอื่น ๆ ผู้วิจัยขอแบ่งตามการพิจารณาของตนเองโดยใช้ความใกล้ชิดทางสายเลือดเป็นเกณฑ์ เพราะไม่ปรากฏอยู่ในแนวความคิดที่ยกมาดังกล่าว โปรดดู สนิท สมักรการ, เรื่องเดิม, อ้างถึงใน ปริญญาต บุนนาค และ มรรยาท กิจสุวรรณ, ^{เรื่องเดิม} หน้า 189-190.

สำหรับในกลุ่มนี้อาจรวมอันดับที่ 22 เข้าด้วยได้แต่มีข้อแม้ว่าอันดับที่ 22 นี้ เป็นพระราชโอรสที่ประสูติจากพระสนมมิใช่พระอัครมเหสี

กลุ่มที่ 2 คือพระราชวงศานุวงศ์ที่ลำดับความสำคัญของความเป็นญาติ อยู่ในลำดับที่ 2 แบ่งเป็น

2.1 ทางคิง

2.1.1 พระราชอนุชาและพระน้องนางต่างพระมารดา ได้แก่พระราชวงศานุวงศ์อันดับที่ 8 และที่ 21

2.1.2 พระเจ้าหลานเธอ ซึ่งประสูติจากพระราชอนุชา และสมเด็จพระพี่นางเธอ ได้แก่พระราชวงศานุวงศ์อันดับที่ 4, 5, 6, 7, 11, 12, 13, 17, 18, 19, 23, 24, 25, 26 และ 27

2.1.3 พระเจ้าหลานเธอ ซึ่งประสูติจากพระราชธิดา ได้แก่พระราชวงศานุวงศ์อันดับที่ 20 มีฐานะเป็น "หลานตา"

2.2 ทางขวาง ได้แก่พระราชวงศานุวงศ์อันดับที่ 10 มีฐานะเป็น "น้องเขย"

กลุ่มที่ 3 คือพระราชวงศานุวงศ์ที่ลำดับความสำคัญของความเป็นญาติ อยู่ในลำดับที่ 3 แบ่งเป็น

3.1 พระเจ้าหลานยาเธอซึ่งประสูติจากพระน้องนางต่างพระมารดา ได้แก่พระราชวงศานุวงศ์อันดับที่ 28 มีฐานะเป็น "หลานลุง"

3.2 พระเจ้าหลานยาเธอซึ่งประสูติจากพระเจ้าหลานยาเธอ ซึ่งเป็น "หลานน้า" ของรัชกาลที่ 1 ได้แก่พระราชวงศานุวงศ์อันดับที่ 29, 30, 31 และ 32 มีฐานะเป็น "หลานปู่"

จะเห็นได้ว่าความสัมพันธ์ทางเครือญาติทำให้บุคคลกลุ่มนี้ได้รับการสถาปนาเป็นพระราชวงศานุวงศ์ แต่การจะเป็นพระราชวงศานุวงศ์ในระดับสูงต่ำเพียงใดนั้น ลำดับความสำคัญของความเป็นญาติจะเป็นตัวบ่งชี้ที่สำคัญประการหนึ่ง

ตั้งพระราชวงศานุวงศ์กลุ่มที่ 1 จะได้เลื่อนขึ้นสูงกว่าพระราชวงศานุวงศ์กลุ่มที่ 2 และกลุ่มที่ 3 เพราะมีลำดับความสำคัญของความเป็นญาติอยู่ในลำดับที่ใกล้เคียงกว่า พระราชวงศานุวงศ์อีก 2 กลุ่ม อย่างไรก็ตามก็ ฐานะชาติกำเนิดนับว่าเป็นตัวกำหนด การเลื่อนชั้นด้วยเช่นกันดังในกรณีพระองค์เจ้าคล้าย อันคัมที่ 22 แม้จะจัดอยู่ใน กลุ่มที่ 1.2 แต่ก็ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเพียงพระองค์เจ้า เพราะเป็นพระราช-โอรสประสูติจากพระสนมมิใช่พระอัครมเหสีเหมือนเจ้านายพระองค์อื่นในกลุ่ม เดียวกันนี้ และกรณีเจ้าฟ้าหญิงพิกลทอง อันคัมที่ 19 พระราชธิดาของกรมพระ-ราชวังบรมมหาสุรสิงหนาททรงได้รับการสถาปนาเป็นเจ้าฟ้าหญิงในขณะที่เจ้าพี่ เจ้าน้องได้รับการสถาปนาเป็นเพียงพระองค์เจ้า (อันคัมที่ 23 ถึง 27) ทั้งนี้ เพราะเจ้าฟ้าหญิงพิกลทองประสูติจากพระชายาเอกซึ่งยังเป็นเจ้าหญิงแห่ง เชียงใหม่ด้วย ส่วนเจ้าพี่เจ้าน้ององค์อื่นมีพระมารดาเป็นพระสนม

นอกจากนี้ความเป็นที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์ก็มีผลต่อการรักษา สถานภาพทางสังคมของบุคคล ดังในกรณีเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ (อันคัมที่ 20) พระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งน่าจะถูกลดชั้นทางสังคมลงหรือ ถูกประหารชีวิตเหมือนพระราชโอรสองค์อื่น ๆ ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่รัชกาลที่ 1 ยังโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าฟ้าพระองค์นี้คงดำรงพระสกุลยศเป็น เจ้าฟ้าตามเดิม และภายหลังยังโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนขึ้นเป็นกรมขุนด้วย อนึ่ง ถ้านับลำดับความสำคัญของความเป็นญาติแล้ว เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์อยู่ในฐานะ เป็น "หลานตา" จัดอยู่ในกลุ่มที่ 2.1.3 ซึ่งไม่น่าจะได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าฟ้า อย่างไรก็ตาม การที่เจ้าฟ้าพระองค์นี้ทรงเป็นเจ้าฟ้าในพระราชวงศ์ใหม่เมื่อแรก รัชกาลที่ 1 ขึ้นครองราชย์ก็เพราะเหตุผลที่รัชกาลที่ 1 ทรงโปรดปรานและ ทรงเมตตาเป็นพิเศษ เนื่องจากได้ทรงรับอุปการะ "หลานตา" พระองค์นี้มาตั้งแต่ ทรงพระเยาว์ภายหลังพระมารดาสิ้นพระชนม์ แม้แต่การตั้งพระนาม รัชกาลที่ 1 ก็ทรงให้ความสนพระทัยเป็นพิเศษ (ดูในตารางของหมายเหตุ)

นอกจากความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ลำดับความสำคัญของความเป็นญาติ ฐานะชาติกำเนิด และความเป็นที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์ จะมีผลต่อการ

เลื่อนขึ้นของพระราชวงศานุวงศ์ดังกล่าวแล้ว ความดีความชอบก็นับว่าเป็นปัจจัยสำคัญอย่างยิ่งอีกประการหนึ่ง ปรากฏว่าพระราชวงศานุวงศ์กลุ่มที่ 1 นั้นทรงตกทุกข์ได้ยากมาด้วยกันกับรัชกาลที่ 1 ตั้งแต่ครั้งเป็นสามัญชน¹ โดยเฉพาะสมเด็จพระราชวังบรมมหาสุรสิงหนาทนั้นทรงไคร้รวมรบ "เคียงบ่าเคียงไหล่" กับรัชกาลที่ 1 มาตั้งแต่สมัยธนบุรี และทรงเป็นกำลังสำคัญที่สนับสนุนให้รัชกาลที่ 1 ขึ้นครองราชย์ คุ้มเหนือกุณที่ 1.1 นอกจากนี้จะได้เลื่อนพระสกุลยศเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าตามลำดับความสัมพันธ์ใกล้ชิดทางสายพระโลหิตแล้ว ยังได้รับแต่งตั้งให้ทรงกรมด้วย ซึ่งถือว่าเป็นการปูนบำเหน็จความดีความชอบ เพราะเท่ากับเป็นการให้ตำแหน่ง เกียรติยศ และความมั่งคั่งแก่เจ้านายพระองค์นั้นดังกล่าวมาแล้วในบทที่ 1 รัชกาลที่ 1 ทรงเป็นผู้แต่งตั้งเจ้ากลุ่มนี้ด้วยพระองค์เองและทรงกระทำทันทีภายหลังการปราบดาภิเษกแล้ว² ซึ่งก็ทรงพร้อม ๆ กับที่ทรงสถาปนาให้ดำรงพระสกุลยศเป็นสมเด็จพระเจ้านั้นเอง เจ้ากลุ่มนี้ได้รับแต่งตั้งให้ทรงกรมในระดับสูงคือกรมพระยา และกรมพระ โดยเฉพาะกรมพระราชวังบวรฯ นั้นทรงได้รับตำแหน่งพระมหาอุปราช ซึ่งเป็นตำแหน่งที่มีความสำคัญรองลงมาจากพระมหากษัตริย์ และเป็นผู้มีศักดิ์นาสูงสุดในบรรดาพระราชวงศานุวงศ์ทั้งหมด

ส่วนเจ้าอันดับที่ 9 ในกลุ่มที่ 1.2 อันดับที่ 8 ในกลุ่มที่ 2.1.1 อันดับที่ 4 ถึงที่ 7 ในกลุ่มที่ 2.1.2 และอันดับที่ 10 ใน 2.2 ทรงได้รับแต่งตั้ง

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 256.

² ป. 342 เรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 2 พระอรุณชานาเชอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ โปรคา ให้พิมพ์ในงานพระศพ สมเด็จพระเจ้าน้องนางเชอ เจ้าฟ้ามาลีนิพนพดารา ศิรินิภาพรรณวดี กรมขุนศรีสังฆนาลัย สรภัญญา เมื่อปีฉลู พ.ศ. 2458 (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2458), หน้า 4.

ให้ทรงกรมช่วยการถวายคำปรึกษาว่าเห็นใจความชอบของลูกขุนศาลาและลูกขุนศาลาหลวง¹ เมื่อเวลาออกกว่าราชการภายหลังการสถาปนาพระราชวงศานวงศ์ในกลุ่มที่ 1.1 แล้ว ความดีความชอบของเจ้านายกลุ่มนี้คือการได้โดยเสด็จพระราชดำเนียราชการสงครามหลายครั้งในสมัยธนบุรี แม้ว่าบางพระองค์จะยังทรงพระเยาว์อยู่มากก็ตาม โดยเฉพาะสมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้าทองอิน แต่ครั้งเป็นพระยาสุริยภักย์ เจ้าเมืองนครราชสีมา เมื่อทราบข่าวการจลาจลที่กรุงธนบุรี ก็ได้ยกทัพจากเมืองนครราชสีมาเข้ามาปราบปรามการจลาจลสำเร็จลงได้ก่อนที่รัชกาลที่ 1 และกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ครั้งเป็นสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกและเจ้าพระยาสุรสีห์ จะเสด็จกลับจากการศึกที่เมืองเขมร² นับว่าเป็นความดีความชอบต่อการสนับสนุนให้รัชกาลที่ 1 ขึ้นครองราชย์และสถาปนาพระราชวงศ์ใหม่ ด้วยเหตุนี้จึงทรงได้รับการเสนอพระนามให้ได้รับพระราชทานบำเหน็จความชอบเป็นพระองค์แรกในพระราชวงศานวงศ์กลุ่มนี้ เมื่อรัชกาลที่ 1 ทรงสถาปนาพระองค์ขึ้นเป็นเจ้าฟ้า กรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์แล้วก็ได้ "พระราชทานเครื่องสูง 3 ชั้นคันประดับมุกและเรือคั้งแหก 1 เป็นเครื่องประดับพระเกียรติยศโดยความชอบมีมาก ยิ่งกว่าพระราชภาคิไนย พระองค์อื่น"³

¹ ลูกขุนประกอบด้วยลูกขุนศาลา ได้แก่ พระยาพิพัฒน์โกษา พระยาราชภักดี พระยาราชสุภาวดี พระยามหาอำมาตย์ และพระยาสุรเสนา ลูกขุนศาลาหลวง ได้แก่ พระครูมหิธร พระครูพิเชษฐ พระครูพิราม และขุนหลวงพระไกรศรี.

² ปร. 342 เรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 25-26.

³ เจ้าพระยาพิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 15 และ ปร. 342 เรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 26 กล่าวว่าให้มีพระเจดีย์เครื่องสูง 3 ชั้นคันประดับมุกเรือคั้งแหกหนึ่ง ตามตำแหน่งพระราชนัดดาที่มีความชอบ.

สำหรับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าลา นั้นนอกจากมีความชอบที่ได้ โดยเสด็จพระราชดำเนียราชการสงครามแต่ยังทรงพระเยาว์และเป็นพระญาติโดยสายพระโลหิตเช่นเดียวกับเจ้านายในกลุ่มที่ 1.1 แต่ต่างพระชนนีกัน ยังได้เชิญพระบรมอัฐิของสมเด็จพระปฐมพระบรมชนกนาถ และพระมหาสังข์อุตราวัฏฐของเดิมมาทูลเกล้าฯ ถวาย จึงทำให้ทรงได้รับการสถาปนาให้เป็นเจ้าฟ้าและทรงกรมเป็นกรมหลวง ในเรื่องนี้มีข้อสังเกตประการหนึ่งคือพระองค์เจ้าหญิงกฤดีมีฐานะเช่นเดียวกับเจ้าฟ้าลาคือเป็นพระน้องนางต่างพระมารดาของรัชกาลที่ 1 แต่ได้รับการสถาปนาให้สูงขึ้นเป็นเพียงพระองค์เจ้า มิได้ขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้า ทั้งนี้คงเป็นเพราะมิได้ทรงมีความชอบดังเจ้าฟ้าลา

พระราชพงศาวดารที่ 6 พระองค์นี้ ทรงได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงทั้งสิ้น และมีข้อที่น่าสังเกตเกี่ยวกับพระชนมายุขณะเมื่อได้รับการสถาปนาให้เป็นเจ้าฟ้าและทรงกรมคืออยู่ในระหว่าง 15 - 30 พรรษา ในจำนวนนี้ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ เพียงพระองค์เดียวมีพระชนมายุสูงกว่า 30 พรรษา โดยมีพระชนมายุต่ำกว่ากรมพระราชวังบวรฯ ผู้ทรงเป็น "น้าชาย" พระองค์เล็กเพียง 3 พรรษา นับว่าอยู่ใน "รุ่นราวคราวเดียวกัน" และอยู่ในวัยหนุ่มฉกรรจ์คอนไปทางผู้ใหญ่ขณะที่เจ้าฟ้ากรมหลวงพระองค์หลังมีพระชนมายุใกล้เคียงกันและจัดว่าอยู่ในวัยหนุ่มฉกรรจ์ แม้วาเจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎาจะเป็น "น้าชาย" ของสามพระองค์แรกก็ตาม ส่วนเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรนั้น แม้จะมีฐานะเป็น "ลูกพี่ลูกน้อง" กับ 4 พระองค์แรก แต่ก็ทรงมีพระชนมายุต่างกันมาก คือขณะนั้นมีพระชนมายุเพียง 15 พรรษา และกล่าวได้ว่าเป็นเจ้านายพระชนมายุน้อยที่สุดที่ได้รับแต่งตั้งให้ทรงกรมครั้งนี้และได้เป็นถึง "กรมหลวง" อันนับว่าเป็นกรมที่สูงรองลงมาแต่เพียงกรมพระ และกรมพระยา ในขณะที่มีกรมพระยาเพียง 1 องค์คือพระปิตุจณา (ป้า) กรมพระ 2 พระองค์ คือ พระปิตุจณา (ป้า) และพระปิตุลา (อา) จึงนับว่าเป็นการเลื่อนชั้นทางสังคมที่สูงมากของเจ้าฟ้าพระองค์นี้เมื่อเทียบกับพระชนมายุที่ยังน้อยของพระองค์ แต่การที่ทรงได้รับการเลื่อนชั้นให้สูงเทียบเท่ากับเจ้านายพระองค์อื่น ๆ ที่มีพระชนมายุแก่กว่าพระองค์มาก ก็เป็นเพราะทรงเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ของรัชกาลที่ 1 ที่ประสูติจาก

พระอัศรมเหสี ดังข้อความว่า

เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร... ถึงอนพระชนมพรรษาก็เป็นลูกหลวงเอก มีบรรดาศักดิ์สูงกว่าสมเด็จพระเจ้าหลานเธอทั้ง 2 พระองค์¹ นั้น เป็นแต่พระโอรสสมเด็จพระที่นั่งเชอ พระชนมแก่กว่าก็จริง แต่บรรดาศักดิ์ต่ำกว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ²

ส่วนพระราชวงศานุวงศ์ลำดับที่ 10 คือ กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ ซึ่งอยู่ในกลุ่มได้รับการสถาปนาครั้งนั้นอยู่ในฐานะที่ต่ำกว่าพระราชวงศานุวงศ์อื่น ๆ กล่าวคือ ได้รับพระราชทานพระอิสริยยศเพียงในระดับกรมหมื่น และยังไม่ปรากฏว่าได้รับการสถาปนาให้ดำรงพระสกุลยศใด ๆ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์เป็นพระญาติโดยการแต่งงานในฐานะพระภักศดาของพระองค์เจ้าหญิงกุ เป็นพระญาติ "เขย" พระองค์เดียวที่ได้รับการสถาปนาให้ทรงกรม ทั้งนี้คงเป็นเพราะพระภักศดาของสมเด็จพระที่นั่งเชอทั้งสองพระองค์ได้แก่พระอินทรรักษา กับเจ้าชวีเงินล้วนถึงแก่กรรมไปก่อนการสถาปนาพระราชวงศ์ นอกจากนี้ กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์เองก็คงมีส่วนร่วมในการสนับสนุนการขึ้นครองราชย์ของรัชกาลที่ 1 เช่นเดียวกับพระญาติวงศ์อื่น ๆ ด้วย

นอกจากนี้ยังมีการแต่งตั้งให้เจ้านายฝ่ายหญิงในกลุ่มที่ 2.1.2 อันดับที่ 11 ถึงที่ 13 ได้ทรงกรมด้วย แต่เป็นการทรงกรมอยู่ในกรมของพระมารดาเท่านั้น มิใช่เป็นการทรงกรมอย่างแท้จริง ดังข้อความว่า "แต่พระภักศดาในย ซึ่งเป็พระธิดาในกรมพระเทพสุดาวดีนั้น โปรดให้มีอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าภายใน รวมอยู่ในกรมนั้น"³ และ "พระราชภักศดาในยซึ่งเป็พระธิดาในสมเด็จ

¹คือ เจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทรภนเรศร และเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ ซึ่งพระชนมายุแก่กว่าเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร 10 และ 8 พรรษาตามลำดับ.

²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 181.

³เรื่องเดิม, หน้า 16.

พระศรีสุคาร์ทน์อีกสองพระองค์นั้น โปรดให้มีอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าภายใน รวมอยู่ในกรมนี้¹ ทั้งนี้ย่อมแสดงให้เห็นว่าฐานะของฝ่ายชายได้รับการยอมรับและยกย่องมากกว่าฝ่ายหญิง ดังในกรณีพระราชภาติไนยของรัชกาลที่ 1 แม้ว่าจะมีฐานะเป็น "หลาน" เหมือนกันแต่ความเป็นชายและหญิงทำให้มีโอกาสที่จะหาความดีความชอบต่างกัน

กล่าวโดยสรุปแล้ว สาเหตุและปัจจัยที่มีผลต่อการเลื่อนชั้นของพระราชมวงศ์เมื่อรัชกาลที่ 1 ขึ้นครองราชย์นั้นแบ่งเป็นสาเหตุและปัจจัยภายนอกอันได้แก่สถานการณ์ขึ้นครองราชย์ และสถาปนาพระราชวงศ์ใหม่ กับสาเหตุและปัจจัยภายในอันได้แก่ความสัมพันธ์ทางเครือญาติ รัศมีความสำคัญของความเป็นญาติ ฐานะชาติกำเนิด ความเป็นที่โปรดปราน ความดีความชอบซึ่งอาจรวมไปถึงความเป็นชายและหญิงที่ทำให้มีโอกาสต่างกันในการประกอบความดีความชอบ มีข้อสังเกตคือในการเลื่อนชั้นครั้งนี้เป็นการเลื่อนทั้งพระสกุลยศ และพระอิสริยยศพร้อม ๆ กันในบางพระองค์ นอกจากนี้พระชนมายุยังไม่เป็นเงื่อนไขสำคัญในการเลื่อนชั้น โดยเฉพาะการได้รับแต่งตั้งให้ทรงกรม แต่เรื่องพระชนมายุนี้ จะได้รับการพิจารณาในการเลื่อนชั้นของเจ้านายในสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3

2. ลักษณะของการเลื่อนชั้นทางสังคม เป็นการเลื่อนชั้นทางสังคมภายในชนชั้นผู้ปกครอง ทั้งนี้เพราะพระราชมวงศ์กลุ่มนี้เกือบทั้งหมดยกเว้นกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ ล้วนสืบสายพระโลหิตมาจากสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก (ทองคำ) พระราชบิดาของรัชกาลที่ 1 ซึ่งมีบรรพชนย้อนหลังไปถึงรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช บรรพบุรุษรุ่นแรกคือนายทหารมอญผู้ติดตามสมเด็จพระนเรศวรฯ มาจากพม่าเข้ารับราชการ ณ กรุงศรีอยุธยา ได้แต่งงานกับสตรีไทย และมีลูกหลานสืบเชื้อสายติดต่อกันมาจนถึงสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก ซึ่งในตอนเสียกรุงศรีอยุธยา ท่านมีบรรดาศักดิ์เป็นพระอัครสุนทรที่เจ้าพระยาจักรีอยู่ในชุมนุมของ

¹ เพิ่งอ้าง.

เจ้าพระยาพิษณุโลก ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่ากลุ่มบุคคลที่เลื่อนขึ้นเป็นเจ้านายในพระราชวงศ์จักรีตอนสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์นั้น มีพื้นฐานอยู่ในสกุลขุนนางที่เป็นขุนนางระดับสูง จึงอยู่ในชนชั้นผู้ปกครองอยู่แล้ว ด้วยเหตุนี้เมื่อได้รับสถาปนาขึ้นเป็นเจ้า จึงเป็นการเลื่อนชั้นทางสังคมภายในชนชั้นผู้ปกครองมิใช่การเลื่อนชั้นทางสังคมระหว่างชนชั้น แต่ก็เป็น การเปลี่ยนสถานภาพจากขุนนางซึ่งเป็นคนสามัญมาเป็นเจ้านายอันเป็นที่ยอมรับกันในสมัยนั้นว่าเป็นบุคคลผู้มีบุญนาม มีความสูงส่งกว่าคนธรรมดาสามัญ คำว่าฐานะอยู่เหนือคนทั้งปวง ส่วนกรมหมื่นรินทรพิทักษ์นั้น แม้มิใช่พระญาติทางสายพระโลหิตของรัชกาลที่ 1 แต่ก็เป็นพระญาติโดยการแต่งงาน และมีบิดาเป็นขุนนางระดับเจ้าพระยาในสมัยอยุธยา จึงอยู่ในชนชั้นผู้ปกครองที่เป็นขุนนางระดับสูงอยู่แล้วก่อนได้รับการเลื่อนชั้นเช่นเดียวกัน อย่างไรก็ตามในบรรดาเจ้านายเหล่านี้ เจ้าฟ้าธรรมมาธิเบศร์ทรงอยู่ในฐานะเป็นเจ้าระดับเจ้าฟ้าอยู่แล้วก่อนการได้รับสถาปนาในพระราชวงศ์ใหม่ในการเลื่อนชั้นครั้งนี้มีทั้งการเลื่อนชั้นเป็นเจ้าฟ้า พระองค์เจ้า และเป็นเจ้าทรงกรม ซึ่งก็ขึ้นอยู่กับสาเหตุและมีปัจจัยต่าง ๆ ดังกล่าวข้างต้น สักคินาของเจ้านายเหล่านี้จะอยู่ในระหว่าง 4,000 - 100,000 โดยที่ไม่อาจจะมุ่งไปได้อย่างชัดเจนว่าแต่ละองค์ทรงมีสักคินาเท่าใด เนื่องจากการสถาปนาเจ้านายครั้งนี้ไม่เป็นไปตามเกณฑ์ลำดับชั้นของพระสกุลยศแห่งความเป็นเจ้าตามที่ปรากฏในตารางแสดงสักคินาของเจ้านายในบทที่ 1

พระราชวงศ์บางวงศ์ที่สิ้นพระชนม์แล้ว พระราชวงศ์บางวงศ์ในกลุ่มนี้สิ้นพระชนม์ก่อนที่จะมีการสถาปนาพระราชวงศ์จักรี แต่เนื่องจากเป็นผู้มีความสัมพันธ์ทางสายพระโลหิตที่ใกล้ชิดกับรัชกาลที่ 1 เช่นเดียวกับพระราชวงศ์บางวงศ์กลุ่มแรก ดังนั้นเมื่อมีการสถาปนาพระราชวงศ์แล้ว รัชกาลที่ 1 จึงสถาปนาพระอิสริยยศเป็นพระราชวงศ์ดำรงพระสกุลยศและพระอิสริยยศต่าง ๆ กัน เท่าที่ปรากฏมีดังนี้

¹พิจารณาใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 "กฎหมายเบ็ญมาล",

ท่านทองดี ซึ่งมีบรรดาศักดิ์ก่อนสิ้นพระชนม์เป็น พระอัครสุนทร ตำแหน่ง
ที่เจ้าพระยาจักรีในสมณเจ้าพระยาพิษณุโลก ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จ
พระปฐมบรมมหาชนก

สมเด็จพระเจ้าสุริยราชร่วมพระชนกชนนีกับรัชกาลที่ 1 แต่ไม่ปรากฏ
พระนามเดิม ได้รับราชการในสมัยปลายอยุธยาเป็นที่จุนจวมรงค์สิ้นพระชนม์ที่แคว
กรุงเก่า ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นพระเจ้ารวมรงค์

พระราชโอรส 1 พระองค์ และพระราชธิดา 4 พระองค์ของรัชกาลที่ 1
ประสูติจากกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ไม่ปรากฏพระนาม สิ้นพระชนม์แต่ยัง
ทรงพระเยาว์ในสมัยอยุธยา ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าฟ้าหญิง และ
สมเด็จเจ้าฟ้าชาย

ฉิมใหญ่ พระราชธิดาพระองค์ใหญ่ของรัชกาลที่ 1 ประสูติจากกรมสมเด็จพระ
อมรินทราบรมราชินี เป็นพระชายาของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และเป็นพระ
มารดาของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ สิ้นพระชนม์ในสมัยธนบุรี ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็น
สมเด็จเจ้าฟ้าหญิงฉิมใหญ่

จะเห็นได้ว่าพระราชวงศ์บางวงศ์มีความสัมพันธ์เป็นพระญาติทาง
สายพระโลหิตที่ใกล้ชิดเป็นลำดับแรก จึงได้รับการสถาปนาให้มีพระสกุลยศและ
พระอิสริยยศอยู่ในระดับสูง

พระราชวงศ์บางวงศ์ที่ห่างออกไป นอกจากพระราชวงศ์บางวงศ์
ซึ่งได้รับการสถาปนาดังกล่าวแล้ว รัชกาลที่ 1 ยังได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ตั้งพระราชวงศ์บางวงศ์ที่ห่างออกไปเป็นเจ้าราชินิกุล ซึ่งหมายความว่า เป็นพระญาติ
ทางฝ่ายพระมหากษัตริย์ แต่ไม่มีความสนิทถึงขั้นยกขึ้นเป็นเจ้าเชื้อพระวงศ์อย่าง
พระญาติประเภทแรก ราชินิกุลดังกล่าวซึ่งถือได้ว่าเป็นราชินิกุลพวกแรกในสมัย
รัตนโกสินทร์ได้แก่ หม่อมคาง หม่อมเงิน หม่อม ฮาม และหม่อมทองคำ ได้รับ
การเลื่อนขึ้นเป็นพระภรรยาสูริยวงศ์ พระบำเรอราช พระอนุชเหว้า และ

พระราชานุญาต ตามลำดับ¹ พระราชวงศานุญาตประเภทนี้มีจำนวนน้อยและได้รับการเลื่อนชั้นทางสังคมให้มีฐานะเป็นเหมือนขุนนางระดับพระ และไม่มีความสำคัญต่อบ้านเมืองนัก

อนึ่ง นอกจากพระราชวงศานุญาต 2 ประเภทแรกที่ได้รับการสถาปนา เนื่องจากความสัมพันธ์ในฐานะเป็นพระญาติโดยสายพระโลหิตและความดีความชอบ แล้วยังมีเจ้านาชนิกุลอีกประเภทหนึ่งซึ่งมิได้มีความสัมพันธ์ทางสายพระโลหิตกับ รัชกาลที่ 1 แต่มีความสัมพันธ์คุณญาติผู้ใกล้ชิดกับพระญาติของรัชกาลที่ 1 ก็ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นเจ้าควยมี 2 ราย คือ

เรื่อง ชาวจีนชดบุรี เป็นข้าหลวงเดิม เป็นคนสนิทและ "เพื่อนร่วมน้ำสาบาน" กับกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเหมือนเป็นเชื้อพระวงศ์อยู่ในประเภทญาติสมมติหรือญาติขยายวง² ได้รับการยกขึ้นเป็นเจ้านาชนิกุลที่เจ้าบำเรอภูธร โดยคำกราบบังคมทูลของกรมพระราชวังบวร³ เจ้าบำเรอภูธร ผู้นี้ได้ช่วยเหลือเกื้อกูลกรมพระราชวังบวรแต่ครั้งกรุงแตก⁴

ขุนเพชร เป็นพระอนุชาร่วมพระบิดาของเจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษเทเวศร์ แต่ต่างพระมารดา คือมิได้เป็นพระโอรสของสมเด็จพระที่นั่งเชอพระองค์ใหญ่ของ

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 17.

² ญาติขยายวงหรือญาติสมมติได้แก่บุคคลที่มีในญาติแต่ได้รับการนับถือ ประคองญาติลำดับต่าง ๆ ซึ่งอาจเกิดจากความ เป็นเพื่อนร่วมน้ำสาบานหรือเพื่อนตาย ก็ได้ ดู สนิท สัมภการ เรื่องเดิม, หน้า 91 อ้างถึงใน ปิยนาด นุนนาค และ มรรยาท กิจสุวรรณ, เรื่องเดิม, หน้า 189.

³ ป. 342, เรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 71.

⁴ อุกนิหารบรรพบุรุษ, สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต โปรดให้พิมพ์เป็นของเจ้าภาพช่วยในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าปิยภักดีนารถ สุประคิมฯ พ.ศ. 2473 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473), หน้า 34-35.

รัชกาลที่ 1 ได้รับการเลื่อนขึ้นเป็นพระองค์เจ้าขุนเณร แต่ไม่มีจดหมายเหตุปรากฏว่า
ได้รับพระราชทานพระสุพรรณบัฏอย่างพระองค์เจ้าควยหรือไม่

เจ้าบ่าวเรอภูธร กับพระองค์เจ้าขุนเณรมีบทบาทในการร่วมทำสงคราม
ป้องกันบ้านเมืองและสนับสนุนการสถาปนาพระราชวงศ์จักรี โดยเฉพาะเจ้าบ่าวเรอภูธร
นั้นต่อมาจะมีความดีความชอบได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นเจ้าทรงกรมดังจะได้อีกกล่าวใน
ภายหลัง

จากการนำเสนอเรื่องราวการเลื่อนชั้นทางสังคมขึ้นเป็นเจ้าของบุคคล
กลุ่มแรกในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นพอจะสรุปและให้ข้อสังเกตได้ดังนี้

ประการแรก การเลื่อนชั้นทางสังคมขึ้นเป็นพระราชวงศานุวงศ์ดังกล่าว
แบ่งออกได้เป็น 2 ประเภทคือพระราชวงศานุวงศ์ที่ใกล้ชิด กับพระราชวงศานุวงศ์
ที่ห่างออกไป พระราชวงศานุวงศ์ที่ใกล้ชิดยังแบ่งเป็นพระราชวงศานุวงศ์ที่ยังมี
พระชนม์ชีพอยู่และที่สิ้นพระชนม์แล้ว พระราชวงศานุวงศ์ที่ใกล้ชิดที่ยังมีพระชนม์ชีพ
อยู่นั้นได้รับการสถาปนาพระสกุลยศเป็นพระองค์เจ้าและสมเด็จพระเจ้าฟ้า ส่วน
พระราชวงศานุวงศ์ที่สิ้นพระชนม์แล้วได้รับการสถาปนาพระอัฐิขึ้นเป็นสมเด็จพระ
พระเจ้า และสมเด็จพระเจ้าฟ้า การที่จะได้เลื่อนขึ้นถึงระดับใดนั้นย่อมขึ้นอยู่กับ
สาเหตุและมีปัจจัยหลายประการ โดยเฉพาะลำดับความสัมพันธ์ทางสายพระโลหิต
ชาติกำเนิด ความเป็นที่โปรดปราน และความดีความชอบ โดยเฉพาะความดีความชอบ
นั้นส่งผลให้เจ้านายบางพระองค์ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าทรงกรมควย ซึ่งส่วนใหญ่
เป็นชาย มีหญิงเพียง 2 พระองค์เท่านั้น

ส่วนพระราชวงศานุวงศ์ที่ห่างออกไปและมีจำนวนน้อยนั้นก็ได้รับการแต่งตั้ง
ให้เป็นราชินิกุล ซึ่งนับได้ว่าเป็นราชินิกุลแรกของกรุงรัตนโกสินทร์ พวกราชินิกุลมี
ฐานะเป็นขุนนางมากกว่าเจ้าและไม่มียศบรรพต นอกจากนี้ยังมีเจ้ากลุ่มพิเศษที่ได้
รับการสถาปนาโดยมิได้มีความสัมพันธ์เป็นพระญาติกับรัชกาลที่ 1 แต่เป็นผู้มีความดี
ความชอบในลักษณะ "ญาติชยายวง" ของพระราชวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่บางพระองค์
เจ้ากลุ่มนี้มีเพียง 2 พระองค์ แต่มีบทบาทต่อพระราชวงศ์และบ้านเมืองมากกว่า

พวกราชินิกุล ลักษณะพิเศษในการเลื่อนชั้นทางสังคมของเจ้ากลุ่มนี้คือความเป็น
เจ้านั้นเป็นเรื่องเฉพาะตัว ไม่สืบทอดไปยังลูกหลาน นอกจากนี้ในรายเจ้าบำเรอภุช
(เรื่อง) เป็นตัวอย่างการเลื่อนชั้นทางสังคมของชาวจีนนอกระบบไพร่ที่ได้เลื่อนขึ้น
เป็นเจ้า

ประการที่สอง เจ้าฟ้า พระองค์เจ้า และเจ้าทรงกรม ดังกล่าวข้างต้น
ล้วนประสูติก่อนปี 2325 ซึ่งเป็นปีแห่งการสถาปนาพระราชวงศ์ ดังนั้นการเป็นเจ้า
ของพระองค์จึงเป็นการยกฐานะด้วยการสถาปนาให้มีทั้งพระสกุลยศ และพระ-
อิสริยยศในวาระเดียวกัน ซึ่งจะแตกต่างจากบรรดาเจ้าที่ประสูติภายหลังการ
สถาปนาพระราชวงศ์แล้ว เพราะจะทรงมีฐานะเป็นเจ้ามาตั้งแต่แรกประสูติ แต่
จะทรงดำรงพระสกุลยศใดนั้นก็ขึ้นอยู่กับฐานะของพระบิดาและพระมารดาเป็นสำคัญ
ดังนั้นภายหลัง พ.ศ. 2325 การเป็นเจ้าฟ้า พระองค์เจ้า และหม่อมเจ้า จะมีใช้
พระสกุลยศที่มาจาก การสถาปนาหรือแต่งตั้งอีกต่อไป ในขณะที่การเป็นเจ้าทรงกรม
ยังคงเป็นตำแหน่งที่มาจาก การแต่งตั้งตามความชอบที่มีต่อแผ่นดิน และตามความ
เหมาะสมเป็นคราว ๆ ไป อย่างไรก็ตามเรื่องนี้ก็มีกรณียกเว้น กล่าวคือในจำนวน
พระราชโอรสพระราชธิดาของรัชกาลที่ 1 อีก 31 พระองค์ซึ่งประสูติภายหลัง
การสถาปนาพระราชวงศ์และทรงมีพระสกุลยศเป็นพระองค์เจ้ามาแต่แรกประสูติ
เนื่องจากพระมารดาเป็นพระสนมนั้นมีเพียงพระองค์เจ้าหญิงจันทบุรีพระองค์
เดียวที่จะทรงได้รับการแต่งตั้งขึ้นเป็นสมเด็จพะเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าในภายหลัง
นับเป็นกรณีพิเศษที่ปรากฏในรัชกาลที่ 1 ดังจะได้กล่าวต่อไป

พระราชวงศ์บางวงศ์ที่เป็นเจ้าฟ้า พระองค์เจ้า และหม่อมเจ้า ทั้งจาก
การแต่งตั้งและจากพระชาติกำเนิดมีโอกาสที่จะได้เลื่อนชั้นทางสังคมสูงขึ้น เมื่อ
ทรงทำความคิดความชอบต่อแผ่นดินโดยจะได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าทรงกรม
สูงขึ้นเป็นลำดับตามพระบรมราชโองการ อย่างไรก็ตามในขณะเดียวกันก็อาจต้อง
ถูกเลื่อนชั้นทางสังคมลง ถ้ากระทำความผิดต่อแผ่นดิน พระราชวงศ์ และองค์
พระมหากษัตริย์ ซึ่งจะปรากฏให้เห็นหลายกรณีในภายหลัง

ประการที่สาม เป็นที่น่าสังเกตว่าพระราชวงศานุวงศ์ที่ได้รับการสถาปนาขึ้นครั้งนี้ล้วนสืบสายพระโลหิตลงมาจากสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก กับพระชายาหยก และพระชายาอื่นอีก 2 ท่าน ซึ่งนับได้ 2 ชั่วอายุคนในขณะนั้นเท่านั้น (คือรุ่นรัชกาลที่ 1 "เจ้าพี่ เจ้าน้อง" และ "น้องเขย" กับรุ่นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ กรมหลวงอิศรสุนทร พระอนุชาพระกนิษฐา และพระญาติวงศ์ที่เป็น "ลูกพี่ลูกน้อง" เท่านั้น) จะไม่ปรากฏพระญาติทางฝ่ายสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก และพระชายาหยก ซึ่งเป็นพระชนกพระชนนีเลย ทั้งนี้อาจเป็นเพราะมีการพลัดพรากกระจัดกระจายไปตั้งแต่คราวเสียกรุง แม้นานหยกซึ่งเป็นพระชนนีเองก็ได้รับการสถาปนาให้เป็นเจ้าในพระราชวงศ์ คงมีแต่ท่านทองดีพระชนกที่ได้รับการสถาปนาพระอัฐิขึ้นเป็นสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกเท่านั้น

นอกจากนี้ท่านนาค พระมเหสีของรัชกาลที่ 1 ก็ได้รับการสถาปนาพระสกุลยศและพระอิสริยยศใด ๆ แต่ก็เป็นที่น่าทราบดีว่าทรงเป็นอัครมเหสีของรัชกาลที่ 1 และเป็น "พระราชินี" พระองค์แรกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ดังจะเห็นได้จากการที่พระราชโอรสพระราชธิดาทุกพระองค์ได้รับการสถาปนาให้เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้า ในขณะที่พระเจ้าลูกเธอที่ประสูติจากพระชายาท่านอื่นเป็นเพียงพระองค์เจ้าเท่านั้น ยกเว้นกรณีเจ้าฟ้าหญิงกมลพลทิพหวดี การที่มีได้ทรงสถาปนาท่านนาคซึ่งเป็นท่านผู้หญิงของสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกก่อนปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์นั้น คงเป็นเพราะทั้งสองพระองค์มีเรื่องบาดหมางกันมาตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ 1 เมื่อเป็นสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกได้คุณแวนเขลยศึกษาเวียงจันทน์มาเป็นภรรยาอีกคนหนึ่ง และเป็นที่โปรดปรานมาก¹ จนถึงกับทำให้ทั้งสองพระองค์ "ต่างคนต่างอยู่ต่างคนต่างเคารพในฐานะของกันและกัน และได้พูดจากันอีกต่อไป"² แม้เมื่อรัชกาลที่ 1 ทรงปราบดาภิเษกขึ้นเป็น

¹ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, โครงการกระดูกในตู้ (พิมพ์แจกเป็นฉัตรพาสีในงานทำบุญอายุครบहारอบ 20 เมษายน พ.ศ. 2514), หน้า 12.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 14.

พระมหากษัตริย์ และสถาปนาพระราชวงศ์ใหม่ ท่านนาคก็ได้เคยเข้ามาอยู่ใน
พระบรมมหาราชวังเลย เพียงแต่มาเยี่ยมพระราชโอรสพระราชธิดาเป็นครั้งคราว
และรีบกลับก่อนประตูกังปิดเท่านั้น ปฏิบัติดังกล่าวของท่านนาคคงจะทำให้
รัชกาลที่ 1 ไม่กล้าเกี่ยวข้องกับควมแม่แต่การสถาปนาให้เป็นเจ้า เนื่องจากอาจทรง
เกรงว่าจะไม่เป็นที่ยอมรับของท่านนาค ซึ่งจะทำให้ทรง "เสียหน้า" ดังปรากฏ
ต่อมาว่าท่านนาคมิได้ใช้ราชาศัพท์กับพระราชสวามีและพระราชโอรสพระราชธิดา
เลย แม้ได้รับการสถาปนาจากพระราชโอรสขึ้นเป็นกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี
ในรัชกาลที่ 2 พระองค์ก็ยังคงประทับอยู่มานเดิม และตรัสด้วยภาษาสามัญเช่น
คนธรรมดาจนสิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ 3 ซึ่งเป็นรัชกาลของ "หลานย่า" เมื่อ
พระชนมายุได้ 89 พรรษา¹ ด้วยเหตุที่พระอัครมเหสีมิได้ทรงสนพระทัยที่จะ
เข้าเกี่ยวข้องกับราชการฝ่ายในเช่นนี้ก็ทำให้รัชกาลที่ 1 ซึ่งทรงมีความรักและ
เกรงพระทัยสมเด็จพระที่นั่งเชอทั้งสองพระองค์อยู่แล้ว ทรงมอบหมายพระอำนาจ
ในการดูแลราชการฝ่ายในแก่สมเด็จพระที่นั่งทั้งสองซึ่งประทับอยู่ ณ พระตำหนัก
ที่ได้รับพระราชทานภายในบริเวณพระบรมมหาราชวังนั่นเอง²

ประการที่ดี การเลื่อนชั้นทางสังคมขึ้นเป็นเจ้าในคราวนี้ ถือได้ว่าเป็นการเลื่อนชั้นตามแนวตั้ง กล่าวคือ เป็นการเปลี่ยนแปลงสถานภาพของบุคคล
ทั้งที่เป็นเฉพาะตัว และเป็นกลุ่มบุคคลตามแนวตั้งของโครงสร้างของสังคม และเป็นไป
เป็นไปในทางที่สูงขึ้นโดยก้าวจากการเป็นคนธรรมดาสามัญในสกุลขุนนางขึ้นเป็น

¹ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, โครงการกระดูกในตู้, หน้า 14-15 และ
เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 1,
(พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), หน้า 36.

²ม.ร.ว. แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ
(พ.ศ. 2325 - 2525) (พระนคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525),
หน้า 19 และ ปิยนาค บุนนาค และมรรยาท กิจสุวรรณ, เรื่องเดิม, หน้า 136-137.

พระมหากษัตริย์และเจ้าในพระราชวงศ์ ซึ่งนับว่าเป็นการเปลี่ยนไปสู่สถานภาพและการดำเนินชีวิตแบบเจ้า แต่ขณะเดียวกันก็ยังคงอยู่ในชนชั้นเดิมคือชนชั้นผู้ปกครอง เพราะมาจากสกุลขุนนาง ซึ่งก็นับเนื่องอยู่ในชนชั้นผู้ปกครองเช่นเดียวกับพวกเจ้าที่มีสถานภาพใหม่ด้วย ยกเว้นกรณีเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ เพียงพระองค์เดียวดังกล่าวมาแล้ว

ขุนนาง

เป็นกลุ่มบุคคลประเภทที่สองในสังคมไทยที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในช่วงเวลานี้ แบ่งเป็น 2 พวก คือ

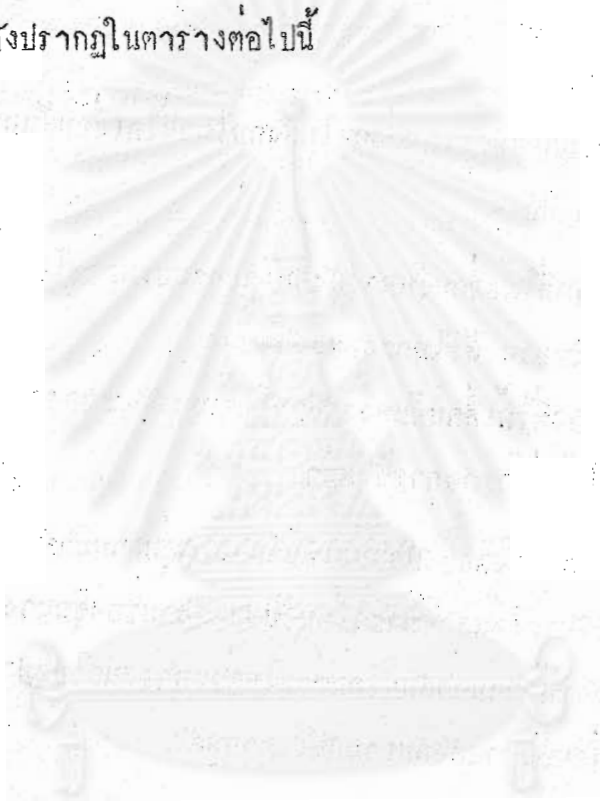
1. พวกที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมโดยพระบรมราชโองการของรัชกาลที่ 1 ได้แก่ข้าราชการวังหลวง ทั้งในกรุงและหัวเมือง
2. พวกที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมโดยพระบิณฑูรของกรมพระราชวังบวร-มหาสุรสิงหนาท ได้แก่ข้าราชการวังหน้า

ข้าราชการวังหลวงยังแบ่งเป็นอีก 2 กลุ่มตามลำดับการตั้งกองหลังและความสำคัญ ผู้วิจัยจะได้แสดงการเลื่อนชั้นทางสังคมของขุนนางข้าราชการวังหลวง และข้าราชการวังหน้าตามลำดับ โดยส่วนใหญ่จะนำเสนอในรูปตาราง แล้วจึงจะวิเคราะห์การเลื่อนชั้นทางสังคมร่วมกันในภายหลัง

ข้าราชการวังหลวง

กลุ่มที่ 1 ได้แก่อัศวินมหาเสนาบดีทั้งสองคือ สมุหนายก และ สมุหกลาโหม กับเสนาบดีจตุสดมภ์ เป็นข้าราชการกลุ่มแรกที่รัชกาลที่ 1 ทรงแต่งตั้ง เนื่องจากเสนาบดีทั้ง 6 ตำแหน่งนี้เป็นกำลังสำคัญในการบริหารบ้านเมืองตามรูปแบบการปกครองสมัยอยุธยาที่รัชกาลที่ 1 ทรงนำมาใช้เป็นหลักในการจัดการปกครอง ดังกล่าวมาแล้วในบทที่ 2 โดยเฉพาะในช่วงเวลานี้มิใช่เป็นเพียงระยะเริ่มรัชกาลใหม่เท่านั้น แต่ยังเป็นระยะแรกของการสถาปนาราชธานีและพระราชวงศ์ใหม่ด้วย จึงเท่ากับเป็นการยกเลิกการปกครอง รวมทั้งผู้ดำรงตำแหน่งข้าราชการของพระราชวงศ์เดิมโดยปริยาย ดังนั้นในภาวะการสถาปนาพระราชวงศ์และราชธานีใหม่เช่นนี้

การตั้งผู้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีทั้งหก จึงมีความสำคัญและเป็นความจำเป็นเร่งด่วนเพื่อให้ได้ผู้มีความรู้ความสามารถมาช่วยบริหารบ้านเมืองที่เพิ่งเริ่มก่อตั้ง นอกจากนี้ในคราวเดียวกันรัชกาลที่ 1 ยังได้โปรดเกล้าฯ เลื่อนเสนาบดีอื่น ๆ ในระดับพระยาขึ้นไป เจ้าพระยาด้วยดังปรากฏในตารางต่อไปนี้

สถาบันวิทย์บริการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

กลุ่มที่ ๑

ตารางแสดงการเลื่อนชั้นเป็นอัครมหาเสนาบดี เสนาบดีจตุสดมภ์ และเจ้าพระยา

เมื่อรัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์

อันดับที่	สถานภาพก่อนได้รับการเลื่อนชั้น (สมัยธนบุรี)	นามเดิม	สถานภาพที่ได้รับการเลื่อนชั้น	ความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ ๑ และความดี ความชอบ	หมายเหตุ
๑	พระอักษรสุนทรเสมียนตราในกรมมหาดไทย	สน	เจ้าพระยารัตนาทิตร์ที่สมุหนายก ผู้บังคับบัญชากรมมหาดไทย	เป็นข้าหลวงเดิม มีความซื่อสัตย์จงรักภักดี มีความชอบตาม เสด็จพระราชดำเนิการสงครามหลายครั้ง	เกิดปี พ.ศ. ๒๒๗๔ ดังนั้นเมื่อเป็นสมุหนายกอายุได้ ๔๘ ปี มากกว่า ร. ๑ ตอนขึ้นครองราชย์ ๑ ปี
				รับราชการต่างพระเนตรพระกรรณมิได้มีความผิด โดยเฉพาะงานในกรมมหาดไทย	ต้นสกุล สนธิรัตน์
๒	พระยาเพชรบูรณ์	ปลื้ม	เจ้าพระยามหาเสนาที่สมุหกลาโหม ผู้บังคับบัญชากรมกลาโหม	ทำความชอบตาม เสด็จพระราชดำเนิการสงครามหลายครั้ง มิได้คิดแก่ชีวิต มีความซื่อสัตย์	เป็นบุตรพระยากลาโหมคลองแกดบกครั้งกรุงเก่า
๓	หลวงอินทราธิบดี	อินทริคทองอิน	พระยายมราชเสนาบดีกรมเมือง	เป็นคนเก่ามีความรู้ในขนบธรรมเนียมกรมเมือง ทำราชการสงครามมีความซื่อสัตย์จงรักภักดี	
๔	พระยาธรรมมาธิกรณ์	บุญรอด	เจ้าพระยาธรรมมาธิกรณ์เสนาบดีกรมวัง	รู้ขนบธรรมเนียมในกรมวังเป็นอย่างดีจะยกไปกรมอื่นไม่ได้ มีความชอบตาม เสด็จพระราชดำเนิการสงครามหลายครั้ง ซื่อสัตย์ สุจริต มีความจงรักภักดี	บุตรพระยามหาเจียรบาทกรุงเก่าอยู่ในสกุลพรหมณ์ต้นสกุลบุญยรัตน์พันธุ์
๕	พระยาพิพัฒน์โกษา	สน	เจ้าพระยาพระคลังเสนาบดีกรมคลัง	มีความรู้ในเรื่องกรมคลังอยู่แล้ว เพราะรับราชการในตำแหน่งปลัดทูตของกรมคลัง ก่อนได้เลื่อนชั้นครั้งนี้	
๖	ปิ่น	ปิ่น	เจ้าพระยาพลเทพเสนาบดีกรมนา	เป็นข้าหลวงเดิม มีความชอบตาม เสด็จพระราชดำเนิการสงครามหลายครั้ง คิดอ่านช่วยนายทัพนายกองผู้คนมาตีเอากรุงธนบุรี มีความชอบมาก	
๗	พระยาตักไทโชน	ไม่ปรากฏ	เจ้าพระยาศรีธรรมมาธิราชตำแหน่งทูลกระหม่อมทั่วเมืองปากน้ำใต้	มีความชอบตาม เสด็จพระราชดำเนิการสงครามหลายครั้ง มีความซื่อสัตย์จงรักภักดี	

สถานภาพ ก่อนได้รับการ เลื่อนชั้น (สมัยธนบุรี)	นาย เดิม	สถานภาพที่ได้รับการ เลื่อนชั้น	ความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ ๑ และความดี ความชอบ	หมายเหตุ
พระยาราชบุรี	เสมอ	เจ้าพระยาราชบุรี เจ้าเมืองราชบุรี	เป็นญาติห่างฝ่ายพระอัครมเหสี ก็อยู่ในราชินีกุลบางข้าง	เป็นข้าราชการมา ตั้งแต่กรุงเก่า
บุญนาค บ้านแม่ลา	บุญนาค	เจ้าพระยาไชยวิชิต ผู้รักษากรุงเก่า	เป็นข้าหลวงเดิม มีความชอบ ตาม เสด็จพระราชดำเนิการ การสงครามหลายครั้ง เป็นต้นคิดปราบการจรรจา กรุงธนบุรี	

ที่มาของข้อมูล

๑. กทช.ร.๑/๑ อนุมัติหมายเหตุกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ สำเนาคำปรึกษา เรื่องตั้งพระบรม
วงศานุวงศ์ และข้าราชการ จศ. ๑๑๕๔ (พ.ศ. ๒๓๒๕)

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ (พระนคร: องค์การ
คำของคุรุสภา, ๒๕๐๓)

กรมพระสมเด็จพระพันปี, ตีพิมพ์เจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์ (พระนคร: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบ
นายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๒)

กลุ่มที่ 2 เป็นกลุ่มขุนนางที่ตั้งขึ้นภายหลังการแต่งตั้งขุนนางระดับสูง
กลุ่มแรก ได้แก่ขุนนางระดับพระยาลงมาทั้งในกรุงและหัวเมือง ซึ่งผู้วิชัยแบ่งการนำ
เสนอในรูปตารางเป็น 2 พวก โดยถือบรรดาศักดิ์ที่ได้รับแต่งตั้งเป็นเกณฑ์ คือพวกที่ได้
เลื่อนขึ้นเป็นพระยากับพวกที่ได้เลื่อนขึ้นเป็นพระ ส่วนพวกที่ไม่อาจจัดเข้ากลุ่มในตาราง
ได้ จะกล่าวถึงในตอนต่อมา

ตารางที่ ๗
 กลุ่มที่ ๒ พวกที่ ๑ ตารางแสดงการเลื่อนชั้น เนิบขุนนางระดับ "พระยา" เมื่อรัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์ (ไม่ับจบตุลฉนมภ์)

ประเภทที่ ความสถาน ภาพเดิม	ลำดับที่ของ แต่ละ ประเภท	ไม่ปรากฏบรรดาศักดิ์ตำแหน่งและ ราชทินนาม	สถานภาพก่อนได้รับการเลื่อนชั้น (สมัยธนบุรี)					พระยา	สถานภาพที่ได้รับการเลื่อนชั้น ในระดับพระยา
			พื้น	หมื่น	ขุน	หลวง	พระ		
๑	๑ ๒ ๓ ๔							ราชนิกุล อินทรอรรคราช (จันทร์) ปลัดแก้ว เมืองนครศรี ธรรมราช เจ่งรามัญ ทิมาย	-มหาอำมาตย์ -ราชวัง เมืองในกรมข้าง -มหาโยธา ว่ากองมอญทั้งสิ้น -นครราชสีมา
๒	๑ ๒ ๓						ราชประสิทธิ์ (ขุน) วิเชียร ไชยบาดาล	ศรีพิพัฒน์ สุโขทัย อ่างทอง	
๓	๑						ศรีวิจิต (หน)	พิพัฒน์ โภษา	

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ประเภทที่	ลำดับที่ ของแต่ละ ประเภท	ใจปรากฏ บรรดาศักดิ์	สถานภาพก่อนได้รับเลื่อนชั้น (สมัยธนบุรี)					พระ	พระยา	สถานภาพที่ได้รับ เลื่อนชั้น เป็นพระยา	ความดี ความชอบ
			ทิน	หมื่น	ขุน	หลวง					
	๒					พิเรนทร์			ท้ายน้ำ	- เป็นข้าหลวงเดิม - โดย เสด็จพระราชดำ เนินในการสงคราม	
	๓					ภักดีภูธร			รามกำแหง	- เป็นนายทัพนายกองตั้งศาลตราวุธข้าศึก พระยารามกำแหง ปลัดทัพถูกลงโทษ เอาคาบฉับศรีษะสาม เสียงในคราวเดียวกัน	
	๔					ชนะ			สวรรคบุรี	- ร่วมคิดกับนายบุญมาคบ้านแม่ลา ช่วยกัน ปราบปรามการจลาจลที่กรุงธนบุรี	
	๕					สุระ			สิงห เตโชไชย	- ร่วมคิดกับนายบุญมาคบ้านแม่ลา ช่วยกัน ปราบปรามการจลาจลที่กรุงธนบุรี	
	๖					ภักดีสงคราม			พิไชยรณฤทธิ์	- โดย เสด็จพระราชดำ เนินในการสงครามทุก	
	๗					สังจ่า			วิจิตรณรงค์	- โดย เสด็จพระราชดำ เนินในการสงครามมิได้ ย่อท้อแก่ข้าศึก	
	๘					พิไชยณรงค์			พิไชยสงคราม	- สัตย์ซื่อ สุจริตในพระองค์	
	๙					นา			พิจิตร		
	๑๐					กลาง			ราชสงคราม	- สวามีภักดีในพระองค์มาช้านาน	
	๑๑					อินทร์			เพชรพิไชย		
	๑๒					พล เหน้ทะยาน			พิพิธเคชะ		
	๑๓					พิไชย			จำแสน		
	๑๔					นรา			พิชญ์โลก	- สัตย์ซื่อและ เข้มแข็งในการสงคราม	
	๑๕					พลขุน			เพชรบุรี		
	๑๖					สนธิสงคราม			ปราจีนบุรี		

ประเภทที่	ลำดับที่ ของแต่ละ ประเภท	ไม่ปรากฏ บรรดาศักดิ์	ทีม	หมื่น	ขุน	หลวง	พระ	พระยา	สถานภาพที่ได้รับการเลื่อนชั้น ในระดับพระยา	ความดี ความชอบ
๕	๑				โลกทวีป				โหราธิบดี	
	๒				ไชย เสนี				ราชพิบูล	- เป็นข้าหลวง เดิม
	๓				บ่อมพลขันธ				จุมพาราชมนตรี	
	๔				กลาง				อภัยรณฤทธิ์	- ตามเสด็จพระราชดำเนินในการสงครามสู้รบ ด้วยข้าศึกเป็นหลายครั้ง - มีความสัตย์ซื่อมาก
	๕				จ้อย				อนุชิตราชา รักษมณ เขียร	- เป็นข้าหลวง เดิมมาช้านาน - ตามเสด็จพระราชดำเนินในการสงคราม
๕	๑						ชำนาญ	ศรีสุริยพาห		
๖	๑		พุก อนุราช						ราชสุภาวดี	
๘	๑	บุญนาค							อุทัยธรรม	- สมัย สมบุรีมิ ได้คิดเข้าทำราชการหายศบรรดาศักดิ์ ตั้งแต่พระรชช พระคุณให้ใช้สอย เป็นนายข้าหลวง - ตามเสด็จพระราชดำเนินในการสงครามทุกครั้ง
	๒	บุญมา							ตะเกิง	
	๓	แสง							ทิพโกษา	- ขุด เกล้าถวายหนังสือลับให้ทรงพระราชดำริทุก
	๔	บุญจีน							วิจิตรภักดี จางวางพระคลังในซ้าย	
	๕	หงษ์							พิพิธไธสุรย์ จางวางขวาที่	- เป็นคน เก่าชื่อสัตย์สุจริต - รัชนบธรรม เฝี่ยมราชการใช้สอยได้ตั้งพระทัย

ประเภทที่	ลำดับที่ของแต่ละประเภท	ไม่ปรากฏบรรดาศักดิ์	สถานภาพก่อนได้รับการเลื่อนชั้น (สมัยธนบุรี)					สถานภาพที่ได้รับการเลื่อนชั้นในระดบพระยา	ความดี ความชอบ
			พัน	หมื่น	ขุน	หลวง	พระ		
๗	๖	เสียนมุล						ประชาชน	- เป็นข้าหลวงเดิม
	๗	สัง						เทพสุควาศี เจ้ากรม	- มีความสามัคคีในพระองค์ ได้คุมทัพมาช่วย เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ ครั้นเป็นพระยาสุริยอภัยปราบการจลาจลที่กรุงธนบุรี
	๘	บุญจีน						กำแหง	- เป็นข้าหลวงเดิม
		ช่างตลุงเหล็ก							
	๙	อยู่ท ช่างทอง						ศรีไกรลาส	
	๑๐	แสง						สมุทรสงคราม	

หมายเหตุ รวมเป็นผู้ได้รับการเลื่อนชั้นเป็นพระยาครั้งนี้ จำนวน ๔๐ คน

- ที่มาของข้อมูล ๑. ก.ท.ช. ร.๑/๑ หมายเหตุ กรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ สำเนาคำปรึกษา เรื่องตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการ จศปี ๑๑๔๔ (พ.ศ. ๒๓๒๕)
๒. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ (พระชนม. ๖ องค์การค้ำของจุฬาลงกรณ์ ๒๔๐๓) หน้า ๑๔-๒๕

ตารางแสดงการเลื่อนชั้นเป็นขุนนางระดับ "พระ" เมื่อรัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์

ประเภทที่	ลำดับที่	ไม่ปรากฏบรรดาศักดิ์ราชทินนามและตำแหน่ง	สถานภาพก่อนได้รับการเลื่อนชั้น (สมัยธนบุรี)					สถานภาพที่ได้รับการเลื่อนชั้นในระดับ "พระ"
			พื้น	หมื่น	ขุน	หลวง	พระ	
๑	๑						ศรีสงคราม	พรหมบุรินทร์
๒	๑					ณรงค์		อุทัยธานี
	๒					เทียม		นครชัยศรี
	๓					ไชยณรงค์		นครสวรรค์
	๔					เมือง		วิไชย
	๕					พิทักษ์ เสน่หา		นนทบุรี
	๖					ปลัดเมืองพินาย		พินาย
	๗					วัง		จันทราพิสัย
	๘					ราม		กำแพง
๓	๑					ศรีภักดี		อินทบุรี
	๒					ค่าน		สวรรคโลก
	๓					วิเศษ		ชัยนาท
	๔					แห่ง		ไชยบาดาล
๔	๑					เทพอาญา		เพชรบูรณ์
	๒					วิเศษ		กาญจนบุรี
๕	๑					สนิท		มหาเมตร
	๒	ปาน (เสมียน)						เทพวรรณ
	๓	ทองทอง						สมบัติศิบาล
	๔	ทองสุข						เสนาภิมุข
	๕	สา (เสมียน)						ราชรอง เมือง
	๖	สุคใจ						พิเรนทรเทพ
	๗	บุญเมือง					มหาเทพ	

หมายเหตุ รวมเป็นผู้ได้รับการเลื่อนชั้นเป็นพระครั้งถึงจำนวน ๒๒ คน

ที่มาของข้อมูล เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ (พระนคร : องค์การค้ำของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หน้า ๒๒-๒๔)

ก.พ.ช.ม. ร.๑/๑ หมู่จตุรพักตรพิมาน กรุงเทพมหานคร รัชกาลที่ ๑ สำนักศึกษา
เรื่องตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการ จศ. ๑๑๔๔ (พ.ศ. ๒๓๒๕)

นอกจากขุนนางที่ได้เลื่อนขึ้นเป็นพระยาและพระจำนวน 63 คน ดังปรากฏ
ในตารางแล้ว ยังมีขุนนางอื่น ๆ อีก 11 คนที่ได้รับการเลื่อนขึ้นในครั้งนี แต่ไม่อาจจัด
เข้ากลุ่มในตารางได้ ขุนนางพวกนี้ได้เลื่อนขึ้นเป็น 3 ระดับดังนี้

เลื่อนขึ้นเป็นหลวง

จมีนสนิท เป็น หลวงราชวงศา จมีนไชยเสนี เป็น หลวงราชนิกุล
ขุนสิทธิรักษ์ เป็น หลวงเทพสมบัติ รองจ่า เป็น หลวงอินทรมนตรี
บุญย้อย เป็น หลวงสุวรมณีศรีสมบัติ

เลื่อนขึ้นเป็นขุน

กาไชโยค เป็น ขุนโลกทวีป (แทนขุนโลกทิวที่เป็นพระยาโหราธิบดี)

เลื่อนขึ้นเป็นจมีน

จมีนศรีเสนา เป็น จมีนไวยวรรณ ทงคี เป็น จมีนศรีสุรรักษ์
(ภายหลังได้เป็นที่ธรรมมา)

มุด เป็น จมีนราชมาตย์ สุก เป็น จมีนพิพยรักษ์

ส้ม เป็น จมีนราชามาด

สรุปแล้วข้าราชการวังหลวงที่ได้เลื่อนขึ้นทางสังคมสูงขึ้นในครั้งนี้มี 82 คน
แบ่งเป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มขุนนางระดับเจ้าพระยาผู้เป็นหลักในการบริหารบ้านเมือง
กับกลุ่มขุนนางระดับตั้งแต่พระยาลงมาถึงระดับจมีน ซึ่งเป็นข้าราชการทั้งในกรุงและ
หัวเมือง

ข้าราชการวังหน้า

เท่าที่ปรากฏหลักฐาน ข้าราชการวังหน้าที่ได้รับพระบัญชาแต่งตั้งครั้งนี้มี

5 คน คือ

พระยาพลเทพ เป็น สมเด็จพระเจ้าพระยาวิงหน้า

พระไชยบุรินทร์ ปลัดเมืองพิษณุโลก เป็น พระยาภคฉัตรโสมราชเสนา

พระพลเมือง เมืองพิษณุโลก เป็น พระยาจาแสนยาการ

สค นายข้าหลวงเดิม เป็น พระยามณเฑียรบาล

ทองอิน ข้าหลวงเดิม เป็น พระยาเสนาหาญจร จางวางมหาดเล็ก

ข้าราชการวิงหน้าเหล่านี้ล้วนเป็นข้าหลวงเดิมและข้าราชการภายใต้บังคับบัญชากรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท มาตั้งแต่ครั้งเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์ฯ เจ้าเมืองพิษณุโลก

นอกจากข้าราชการวิงหน้าและวังหลวงซึ่งล้วนเป็นชายดังก้าวแล้วในคราวเดียวกันนี้ยังมีสตรีได้รับการเลื่อนขึ้นให้มีบรรดาศักดิ์และราชทินนามอย่างขุนนาง 1 คน คือ นิมา* ได้เลื่อนจากไม่มีสถานภาพทางราชการขึ้นเป็นเจ้าคุณบวรโกชน เนื่องจากรับราชการในตำแหน่งหน้าที่ราชการใด¹ ดังนั้นเมื่อนับรวมกันทั้งหมดจึงเป็นขุนนางที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมสูงขึ้นในสถานการณ์ที่รัชกาลที่ 7 ขึ้นครองราชย์ สถาปนาพระราชวงศ์ และราชธานีใหม่จำนวนทั้งสิ้น 88 คน

ข้อพิจารณาเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคม

ข้อพิจารณาเกี่ยวกับเรื่องนี้แบ่งออกได้เป็น 2 ประการ เช่นเดียวกับกลุ่มเจ้าคือ

* เป็นธิดาของเจ้าพระยาอมราช (ฉำ) เสนาบดีกรมเมืองในพระเจ้าท้ายสระสมัยอยุธยา.

¹ ประยุทธ์ สิทธิพันธ์, ต้นตระกูลขุนนางไทย (พระนคร : คลังวิทยา, 2505),

1. สาเหตุและปัจจัยของการเลื่อนชั้นทางสังคม

สาเหตุและปัจจัยภายนอกที่เอื้อต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของกลุ่มชนนางคือ สถานการณ์ของบ้านเมืองในยามที่เปลี่ยนรัชกาล พระราชวงศ์ และราชธานีใหม่ ซึ่งย่อมมีความสอดคล้องกับสาเหตุและปัจจัยภายในที่เกิดขึ้นจากตัวขุนนางเป็นสำคัญจึงสามารถสรุปจากตารางและข้อมูลอื่น ๆ ที่เกี่ยวเนื่องกันได้ดังนี้

1.1 ความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ 1 และกรมพระราชวังบวรฯ กล่าวได้ว่าขุนนางทั้งหมดล้วนมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับรัชกาลที่ 1 และกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทมาตั้งแต่ครั้งยังทรงเป็นสามัญชนปลายสมัยอยุธยาและสมัยธนบุรี ในฐานะต่าง ๆ กันซึ่งส่วนใหญ่เป็นข้าหลวงเดิม หรือข้าราชการภายใต้บังคับบัญชาของทั้งสองพระองค์ บางส่วนมีความสัมพันธ์เป็นพระญาติโดยทางราชินิกุลบางช้าง และหนึ่งคนคือ เจ้าคุณบวรโกศลเคยเป็นพระพี่เลี้ยงของรัชกาลที่ 1 ยามทรงพระเยาว์

1.2 ความดีความชอบต่อรัชกาลที่ 1 และพระราชวงศ์ ความดีความชอบที่ปรากฏชัดมีหลายประการคือการตามเสด็จพระราชดำเนินในการสงครามหลายครั้ง การสนับสนุนรัชกาลที่ 1 ให้ขึ้นครองราชย์และสถาปนาพระราชวงศ์ใหม่ ตลอดจนการแสดงให้เห็นประจักษ์ว่ามีความซื่อสัตย์จงรักภักดีในรัชกาลที่ 1 และพระราชวงศ์

1.3 การมีความรู้และประสบการณ์ในกรมที่ได้เลื่อนขึ้น สาเหตุหรือปัจจัย 2 ประการแรกจะเห็นได้ในกรณีทั่วไป แต่สาเหตุและปัจจัยประการนี้จะเห็นได้อย่างชัดเจนในบุคคลที่ได้เลื่อนขึ้นเป็นเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่คือ เจ้าพระยาบวรนาถพิพิธ (สน) สมุหนายก เจ้าพระยาพระคลัง (หน) เสนาบดีกรมคลัง เจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ (บุญรอด) เสนาบดีกรมวัง และพระยาบวรราช (อิน) เสนาบดีกรมเมือง ท่านทั้งสี่ได้รับราชการในกรมที่ท่านได้เลื่อนขึ้นมาเป็นผู้บังคับบัญชามาแล้ว จึงยอมทำให้ขุนนางทั้งสี่ท่านทำงานในตำแหน่งใหม่ที่สูงขึ้นของกรมเดิมโดยไม่มีปัญหา เพราะมีความรู้และประสบการณ์ในงานของกรมนั้น ๆ มาบ้างแล้ว

นอกจากนี้ข้อสังเกตสำหรับการเลื่อนขึ้นของเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่อีก 2 ประการคือประการแรกอายุในขณะที่ได้รับการแต่งตั้งเป็นเสนาบดี จากเสนาบดี 9 คน มีเพียง

คนเดียวที่เอกสารระบุปีเกิดไว้คือ เจ้าพระยารัตนาพิพิธ เกิด พ.ศ. 2278 หมายความว่า ใน พ.ศ. 2325 อันเป็นช่วงขึ้นครองราชย์ของรัชกาลที่ 1 และท่านได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าพระยานั้น ท่านมีอายุ 47 ปี มากกว่ารัชกาลที่ 1 ตอนขึ้นครองราชย์ 1 ปี อย่างไรก็ตามก็นับได้ว่าอยู่ในรุ่นราวคราวเดียวกัน ผู้วิจัยคิดว่าเสนาบดีอื่น ๆ แม้ไม่มีหลักฐานเรื่องปีที่เกิด แต่จากภูมิหลังที่แต่ละท่านเกิดและเคยรับราชการมาตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยา สืบต่อมาถึงสมัยธนบุรีโดยเคยร่วมออกสงคราม เป็นข้าหลวงเดิม และคนเก่าของรัชกาลที่ 1 มาก่อนเช่นนี้ย่อมชี้ให้เห็นว่าอายุของท่านคงไม่มากไม่น้อยไปกว่าทั้งรัชกาลที่ 1 และเจ้าพระยารัตนาพิพิธเท่าใดนัก คงจะอยู่ในรุ่นราวคราวเดียวกันนี้เองและก็ได้เลื่อนขั้นทางสังคมที่กล่าวได้ว่าสูงสุดของชีวิตในช่วงอายุและช่วงเวลาเดียวกัน ช่วงอายุขนาดนี้นับว่าไค่ผ่านประสบการณ์มามาก ซึ่งย่อมหล่อหลอมให้มีความรู้ความสามารถและความชำนาญในการงานอาชีพของตน นอกจากนี้ยังน่าจะทำให้มีความสุขุมคัมภีรภาพทั้งในการดำเนินชีวิตและการปฏิบัติหน้าที่การงานด้วย ดังนั้นจึงอาจสรุปได้ว่าเมื่อรัชกาลที่ 1 ทรงขึ้นครองราชย์นั้นทรงมีเสนาบดีผู้เปรียบเสมือน "แกนขา" ของพระองค์ที่ถึงพร้อมทั้งชาติวุฒิ วิทยุติ และคุณวุฒิ และที่สำคัญคือเป็นผู้ที่ทรงไว้วางใจได้ในความซื่อสัตย์จงรักภักดี กับทั้งยัง "ไปกันไค้" กับพระองค์เพราะอยู่ในรุ่นราวคราวเดียวกันและมีความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกันมานาน ซึ่งนับว่าเป็นพื้นฐานสำคัญต่อความมั่นคงของพระองค์ และพระราชวงศ์ ตลอดจนจะทำให้การดำเนินการปกครองบ้านเมืองในภาวะการก่อร่างสร้างตัวใหม่นี้เป็นไปอย่างมั่นคงและมีประสิทธิภาพ

ข้อสังเกตประการที่สองคือ เจ้าพระยามหาเสนา (ปลื) ผู้ดำรงตำแหน่งสมุหกลาโหมได้รับการยกย่องจากรัชกาลที่ 1 ว่ามีความชอบมาก "ไค้ทำศึกสงครามด้วยพระองค์แต่ก่อนมามิไค้คิดแก่ชีวิต"¹ จึงโปรดเกล้าฯ ให้แบ่งหัวเมืองปากน้ำใต้ฝ่ายตะวันตกซึ่งขึ้นกรมคลัง 19 เมือง กรมมหาดไทย 1 เมือง รวม 20 เมือง² มาขึ้น

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 18.

² ฎารายละเอียดใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 25.

กับกรมกลาโหมเป็นการตอบแทนความชอบดังกล่าวมาแล้วในบทที่ 2

ข้อสังเกตทั้ง 2 ประการนี้ ประการแรกไม่พบหลักฐานในขุนนางกลุ่มอื่น ส่วนประการที่สองอาจเห็นคุณสมบัติของการเป็นนักรบได้ในขุนนางผู้อื่นเช่นกันแม้ว่าคงไม่มีความสามารถเท่าเจ้าพระยามหาเสนา (ปลื) ดังปรากฏในความคิดความชอบของขุนนางเป็นส่วนใหญ่ว่ามักตามเสด็จในราชการสงคราม

สภาเหตุทั้ง 3 ประการนี้นับว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้กลุ่มขุนนางได้เลื่อนชั้นทางสังคมสูงขึ้น เพราะมีความสอดคล้องกับสถานการณ์บ้านเมืองในขณะนั้นดังกล่าวมาแล้ว นอกจากนี้รัชกาลที่ 1 และกรมพระราชวังบวรมหาดุรสิงหนาทยอมทรงแนพระทัยในความซื่อสัตย์จงรักภักดีของกลุ่มขุนนางเหล่านี้ว่าจะไม่เป็นภัยต่อพระองค์ พระราชบิดดั่งก่และพระราชวงศ์ด้วย ส่วนการเลื่อนชั้นทางสังคมของขุนนางเหล่านี้จะสูงขึ้นเพียงใดนั้นก็ย่อมเป็นไปตาม "...ความชอบมากและน้อยโดยควรแก่ฐานานุศักดิ์"¹ ดังปรากฏตามการแบ่งกลุ่มขุนนางข้างต้น

2. ลักษณะการเลื่อนชั้นทางสังคม การเลื่อนชั้นทางสังคมของขุนนางส่วนใหญ่เป็นการเลื่อนชั้นทางสังคมภายในชนชั้น เช่นเดียวกับกลุ่มเจ้า แต่แตกต่างกันตรงที่ว่า การเลื่อนชั้นของขุนนางแม้ว่าจะเป็นการเลื่อนชั้นแต่ก็เป็นในสถานภาพของขุนนางตามเดิม ในขณะที่พวกเจ้าเป็นการเลื่อนจากสถานภาพขุนนางขึ้นเป็นเจ้า การที่ระบุได้ว่าขุนนางเหล่านี้ส่วนใหญ่อยู่ในชนชั้นขุนนางมาก่อนก็เพราะข้อมูลชี้ให้เห็นว่าขุนนางเหล่านี้ส่วนใหญ่มีเชื้อสายขุนนางครึ่งกรุงเก่า และบางคนก็เป็นขุนนางมาตั้งแต่ครึ่งกรุงเก่าและสมัยธนบุรี แม้ขุนนางบางคนไม่ปรากฏบรรดาศักดิ์ก่อนการเลื่อนชั้น แต่เข้าใจว่าส่วนใหญ่ก็คงอยู่ในสกุลขุนนางแต่อาจไม่ได้เข้ารับราชการในสมัยธนบุรีที่เห็นชัดคือ

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 18.

นายขุนนางและบุญมาซึ่งเป็นบุตรของพระยาจาแสนยากรครั้งกรุงเก่าแต่ต่างมารดากัน อย่างไรก็ตามก็ขุนนางบางคนในจำนวนนี้อาจเป็นไพร่ในสังกัดหรือเป็นมูลนายระดับล่างภายใต้บังคับบัญชาของรัชกาลที่ 1 และกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท มากอนตั้งแต่ครั้งเป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่ในสมัยธนบุรี แต่ก็ไม่อาจจะลงไปได้อย่างแน่ชัดเพราะหลักฐานยังไม่เพียงพอนอกจากฐานะเดิมของขุนนางบางคนที่ไม่ปรากฏบรรดาศักดิ์แต่เพียงว่าเป็นเสมียนช่างดูลุงเหล็กและช่างทองเท่านั้น จากหลักฐานข้างต้นจะเห็นได้ว่าการเลื่อนชั้นของขุนนางเหล่านี้เป็นไปอย่างกว้างขวางมิได้เป็นไปตามลำดับขั้นตอนของบรรดาศักดิ์ ไม่มีกฎเกณฑ์ตายตัวแน่นอนว่าจะต้องเลื่อนจากขุนนางระดับไหน ขึ้นไปได้สูงถึงระดับใด นอกจากนี้แม้ว่าขุนนางบางคนจะได้เลื่อนขึ้นถึงบรรดาศักดิ์ในระดับเดียวกันแต่ก็ก้าวมาจากบรรดาศักดิ์เดิมที่แตกต่างกัน ลักษณะการเลื่อนชั้นแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะคือ

1. ลักษณะที่ไม่เปลี่ยนบรรดาศักดิ์ของการเลื่อนชั้นเป็นแต่เปลี่ยนราชทินนามมี 6 คนคือ ระดับพระยาไคแก้ว พระยาราชนิกุล พระยาอินทรอรราช พระยาเจง และพระยาพิมาย เป็นพระยามหาอำมาตย์ พระยาราชวังเมือง พระยามหาโยธา และพระยานครราชสีมา ตามลำดับ ระดับพระมี 1 คนคือ พระศรีสงคราม เป็น พระพรหมบุรินทร์ และระดับจมีน 1 คนคือ จมีนศรีเสนาเป็นจมีนไวยวรรณาด การเลื่อนชั้นในลักษณะนี้เรียกได้ว่าเป็นการเลื่อนชั้นทางสังคมตามแนวนอนหรือแนวระดับคือถึงแม้จะมีการเลื่อนชั้นทางสังคมโดยการได้เปลี่ยนราชทินนามแต่บรรดาศักดิ์ยังคงเดิมฐานะทางสังคมจึงไม่เปลี่ยนแปลงจากเดิมนัก อย่างไรก็ตามก็การเป็นพระยาพระ และจมีนนั้น สักดินาจะอยู่ระหว่าง 1,000 - 10,000 1,000 - 5,000 และ 200 - 800 ตามลำดับ ดังนั้นผู้ที่ได้เลื่อนชั้นในลักษณะนี้ก็อาจ

ได้รับศกคินาเพิ่มขึ้นในขอบเขตของบรรดาศักดิ์เดิมของตน แต่ก็เป็นกรณีเลื่อนชั้นที่ไม่เห็นชัดเจนเท่ากับการเลื่อนชั้นลักษณะที่สอง

2. ลักษณะที่มีการเปลี่ยนบรรดาศักดิ์ของการเลื่อนชั้นโดยที่มีทั้งการเลื่อนชั้นตามชั้นปกติคือ 1 ชั้น กับการเลื่อนชั้นแบบ "ก้าวกระโดด" ตั้งแต่ 2 ชั้นขึ้นไปถึง 6 ชั้น ซึ่งถือได้ว่าเป็นการเลื่อนชั้นแบบพิเศษ ดังนี้

ชั้น 1 ชั้นปกติ

พระยา	→	เจ้าพระยา	5	ราย
พระ	→	พระยา	5	ราย
หลวง	→	พระ	8	ราย
ขุน	→	หลวง	1	ราย
		รวม	19	ราย

เลื่อนชั้น 2 ชั้น

พระยา	→	สมเด็จพระยา	1	ราย
พระ	→	เจ้าพระยา	1	ราย
หลวง	→	พระยา	17	ราย
ขุน	→	พระ	5	ราย
หมื่น	→	หลวง	2	ราย
ไม่มีสถานภาพ	→	หมื่น	4	ราย
		รวม	30	ราย

เลื่อนชั้น 3 ชั้น

ขุน	→	พระยา	5	ราย
หมื่น	→	พระ	2	ราย
		รวม	7	ราย

เลื่อนชั้น 4 ชั้น

หมิ่น	→ พระยา	1	ราย
ไม่มีสถานภาพ	→ หลวง	1	ราย
	รวม	2	ราย

เลื่อนชั้น 5 ชั้น

ไม่มีสถานภาพ	→ พระ	6	ราย
พัน	→ พระยา	1	ราย
	รวม	7	ราย

เลื่อนชั้น 6 ชั้น

ไม่มีสถานภาพ	→ พระยา	12	ราย
--------------	---------	----	-----

เลื่อนชั้น 7 ชั้น

ไม่มีสถานภาพ	→ เจ้าพระยา	1	ราย
--------------	-------------	---	-----

ไม่อาจระบุงการเลื่อนชั้นได้แน่นอน 3 คน คือรองเจ้า กาไชโยค และฉิม หรือเจ้าคุณบวรโกชน

จะเห็นได้ว่า การเลื่อนชั้นที่มีอัตราสูงมากที่สุดคือการเลื่อนชั้น 2 ชั้น รองลงมาก็คือการเลื่อนชั้น 1 ชั้นปกติ แต่ก็มีจำนวนบุคคลที่ได้รับการเลื่อนชั้นแตกต่างกันมาก อย่างไรก็ตามเมื่อรวมการเลื่อนชั้น 2 ชั้น กับการเลื่อนชั้นตั้งแต่ 3 ชั้นขึ้นไปอีก 5 พวกแล้วจะเห็นได้ว่าการเลื่อนชั้นแบบพิเศษ หรือแบบก้าวกระโดดหลายชั้นจะมีจำนวนบุคคลได้เลื่อนชั้นมากกว่าการเลื่อนชั้น 1 ชั้นปกติ 40 คนหรือในอัตรา 3 : 1 ซึ่งนับว่าเป็นอัตราที่สูงกว่ากันมาก ทั้งนี้ย่อมแสดงให้เห็นว่าเมื่อรัชกาลที่ 1 ขึ้นครองราชย์นั้นคนสามัญที่ไม่มีสถานภาพทางราชการ และขุนนางที่มีบรรดาศักดิ์ต่ำในสมัยธนบุรีมีโอกาสที่จะเลื่อนชั้นเป็นขุนนางระดับสูงได้อย่างกว้างขวางและคล่องตัว ถ้ามีคุณสมบัติที่เหมาะสมกับสถานการณ์ของบ้านเมืองในขณะนั้น ซึ่งเป็นระยะเวลาของการตั้งราชธานีใหม่ การปราบดาภิเษกพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ และการสถาปนา

พระราชวงศ์ใหม่ขึ้นปกครองบ้านเมือง นั่นคือการมีความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ 1 และ
 วังหน้าในฐานะเป็นข้าหลวงเดิม ข้าราชการในบังคับบัญชาหรือไพร่ขึ้นสังกัดของ
 ทั้ง 2 พระองค์มาก่อน การตามเสด็จพระราชดำเนินในการสงครามหลายครั้งหรือ
 ทุกครั้ง การแสดงให้เห็นว่าเป็นผู้มีความซื่อสัตย์จงรักภักดีในรัชกาลที่ 1 และ
 พระราชวงศ์ อย่างไรก็ตามก็ มิใช่ทุกคนเหล่านี้จะเป็นผู้ไม่มีความสามารถเพราะ
 จากหลักฐานข้างต้นย่อมแสดงว่าบุคคลดังกล่าวส่วนใหญ่เป็นนักรบ และเป็นผู้มีความรู้
 ในการปฏิบัติราชการมาบ้างแล้ว ดังนั้นจึงเป็นการดีให้เห็นว่าการที่รัชกาลที่ 1 และ
 วังหน้าทรงแต่งตั้งขุนนางดังกล่าวก็ทรงคำนึงถึงคุณสมบัติ ความรู้ความสามารถ และ
 ความเหมาะสมกับราชการด้วย มิใช่พิจารณาแต่ความสัมพันธ์ที่มีต่อพระองค์เพียง
 อย่างเดียว การเลื่อนขึ้นในลักษณะที่สองนี้เรียกได้ว่าเป็นการเลื่อนชั้นทางสังคมใน
 แนวตั้ง เพราะผู้ใดเลื่อนขึ้นไคร้รับทั้งบรรดาศักดิ์ที่สูงขึ้นและราชทินนามก็เปลี่ยนไปด้วย
 ซึ่งหมายถึงศักดินาก็ย่อมสูงขึ้นตามไปด้วยดัง เช่นนางคนอาจได้ศักดินาเพิ่มขึ้นจาก
 400 เป็น 10,000 คือจากชั้นต่ำสุดของบุคคลในสกุลขุนนางมูลนายระดับสูงขึ้นไป
 พระยาหรือเจ้าพระยา หรือจากพระยาซึ่งมีศักดินาระหว่าง 1,000 - 10,000
 เลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าพระยา ศักดินา 30,000 เป็นต้น หรือในกรณีหลวงอินทราชิปิต้า
 ที่ได้เลื่อนขึ้นเป็นพระยาอมราช ก็ได้รับศักดินาเพิ่มขึ้นจาก 800 - 3,000 เป็น
 10,000 ซึ่งเป็นศักดินาสูงสุดของพระยาและเท่ากับศักดินาของเจ้าพระยา นอกจากนี้
 นี้สำหรับผู้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกรมสำคัญในจุฬศมภ์ กฎหมายระบุให้ถือศักดินา
 10,000 ด้วย¹ การเลื่อนชั้นทางสังคมในลักษณะนี้ย่อมทำให้บุคคลผู้นั้นมีฐานะสูงขึ้น
 ตามไปด้วย

กล่าวโดยสรุป การเลื่อนชั้นทางสังคมของขุนนางในสถานการณ์เมื่อ
 รัชกาลที่ 1 ขึ้นครองราชย์และสร้างบ้านเมืองใหม่นั้นเป็นไปอย่างกว้างขวาง มี
 ขุนนางได้เลื่อนขึ้นเป็นจำนวนมาก การเลื่อนขึ้นไม่มีกฎเกณฑ์แน่นอนว่าจะเลื่อน

¹กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, "พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน",

ขึ้นได้ถึงเพียงใดก็แล้วแต่สาเหตุและปัจจัย ซึ่งได้แก่ความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ 1 และ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ความสามารถในการรบ ความซื่อสัตย์จงรักภักดี การมีส่วนสนับสนุนให้รัชกาลที่ 1 ขึ้นครองราชย์ การมีความรู้และประสบการณ์ในการปฏิบัติราชการมาก่อน การเลื่อนขึ้นของกลุ่มขุนนางมีทั้งการเลื่อนชั้นทางสังคมในแนวนอนหรือแนวระดับกับการเลื่อนชั้นทางสังคมในแนวตั้ง บุคคลที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในแนวนอนมีจำนวนน้อยกว่าคนที่เลื่อนชั้นทางสังคมในแนวตั้งมาก นอกจากนี้การที่มีขุนนางระดับล่างเลื่อนขึ้นเป็นขุนนางระดับสูงเป็นจำนวนมากตามการเลื่อนชั้นทางสังคมในแนวตั้ง ย่อมแสดงให้เห็นว่าโอกาสในการเลื่อนชั้นทางสังคมของขุนนางยังมีอยู่มากในขณะนั้นซึ่งก็ตรงกับกฎหมายเกี่ยวกับหลักเกณฑ์ในการรับราชการของข้าราชการที่ออกใหม่ในสมัยนั้น ซึ่งเปิดโอกาสให้คนเข้ารับราชการและเลื่อนชั้นทางสังคมในระบบราชการได้มากกว่าสมัยอยุธยา แม้กระนั้นการเลื่อนชั้นทางสังคมก็ยังคงอยู่ในหมู่ขุนนางหรือผู้มีเชื้อสายขุนนางเป็นส่วนใหญ่

พระสงฆ์

พระราชภารกิจสำคัญอย่างหนึ่งของพระมหากษัตริย์ไทยคือ การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา และถือเป็นประเพณีสืบต่อกันมาว่า พระมหากษัตริย์จะทรงตั้งพระราชาคณะเมื่อเสวยราชย์¹ ดังนั้นเมื่อรัชกาลที่ 1 ทรงสถาปนาพระราชวงศานุวงศ์ และแต่งตั้งขุนนางเสร็จเรียบร้อยแล้ว ก็ได้ทรงพิจารณาตั้งพระราชาคณะต่อไป อย่างไรก็ตามก็ดีกว่าก่อนอื่นรัชกาลที่ 1 ได้ทรงชำระพระสงฆ์ที่มีความผิด ทั้งนี้สืบเนื่องจากปลายสมัยธนบุรี พระพุทธศาสนาเสื่อมโทรมลงมาก พระสงฆ์ที่ประจบสอพลอสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ได้เลื่อนฐานันดรสมณศักดิ์สูงขึ้น ขณะที่พระสงฆ์

¹ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี และวิมล พงศ์พิพัฒน์, ประวัติศาสตร์ไทย สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2325 - 2394)

(นครหลวงฯ : มิตรนราการพิมพ์, 2515), หน้า 219.

ผู้ยึดมั่นในพระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัดต้องถูกลดฐานในครสมณศักดิ์ หรือถูกถอดออก
จากสมณเพศ¹ ปราภฏผลการชำระโทษคือพระสงฆ์ถูกเลื่อนลง 2 กรณี 3 ราย
ดังนี้

กรณีแรก รัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้สีกพระวันรัต (ทองอยู่) กับ
พระรัตนมุนี (แก้ว) ออกเป็นฆราวาส เนื่องจากทรงเห็นว่าเป็นคนอาศัย สอพลอ
โดยเฉพาะทองอยู่นั้น กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทจะให้ประหารชีวิตด้วยมี
ความผิดต่อพระองค์มาก่อน แต่รัชกาลที่ 1 ใ้ทรงขอชีวิตไว้ แล้วโปรดเกล้าฯ
ให้ทั้งสองคนนี้เข้ารับราชการโดยทองอยู่เป็นหลวงอนุชิตพิทักษ์ สังกัดกรมมหาดไทย
แก้วเป็นพระอัสสัณห์ตามเดิม² (ก่อนมาเป็นพระ) และเป็นผู้ชำนานพระนาม
พระองค์เจ้าต่างกรม

กรณีที่ 2 รัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้พระสังฆราช (ชื่น) วัดหงส์
ลดชั้นลงมาเป็นพระธรรมธีรราชมุนีว่าที่พระวันรัต ทั้งนี้เพราะทรงพระราชดำริว่า
พระสังฆราช (ชื่น) ผู้ซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตั้งขึ้นแทนพระสังฆราชองค์
เดิมนั้น เป็น "พวกอาศัยสอพลอ พล่อยวาทาตามนายแก้ว นายทองอยู่"³ แต่ถา
จะให้สีกออกเป็นฆราวาสก็ทรงเสียดายเพราะเป็นผู้มีความรู้เกี่ยวกับพระไตรปิฎก
มาก และก็มีใ้มีความคิดมากจนถึงกับต้องให้สีกตั้งแก้วและทองอยู่ ประกอบกับที่
พระวันรัตว่างอยู่ ยังหาตัวผู้ที่จะดำรงตำแหน่งนี้ไม่ได้ ดังนั้นจึงโปรดเกล้าฯ ให้
พระสังฆราช (ชื่น) ลดฐานในครสมณศักดิ์ลงเป็นที่พระวันรัต

ส่วนพระราชอาคณเองค์อื่น ๆ รัชกาลที่ 1 ก็พระราชทานอภัยโทษให้
ทั้งหมดเพราะ "พระราชอาคณเทั้งปวงนั้นก็ว่าตามกันไป ด้วยกลัวพระราชอาญา"⁴

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 28-29.

² เฝิงอ้าง.

* นายแก้ว นายทองอยู่ คือบุคคลที่ถูกลงโทษในกรณีแรก.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 28.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 29.

จะเห็นว่าแม้พระราชกณะเหล่านี้จะได้รับความชอบในรัชกาลก่อน แต่เมื่อถึงรัชกาลและพระราชวงศ์ใหม่ ความชอบนั้นก็อาจกลายเป็นความผิดได้ อย่างไม่รู้ก็โทษที่ได้รับก็ไม่รุนแรงเท่าฝ่ายมรวาาสที่เป็นเชื้อสายของพระราชวงศ์ก่อนหรือยังคงจงรักภักดีต่อพระราชวงศ์ก่อน ซึ่งจะถูกรับโทษประหารชีวิตเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์ใหม่ ดังในกรณีของพระราชโอรสและพระญาติวงศ์ "วัยฉกรรจ์" ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ตลอดจนขุนนางที่แสดงตัวว่าจงรักภักดีต่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี¹ พระสงฆ์จะถูกลงโทษแต่เพียงถูกลดฐานันดรสมณศักดิ์ หรือถูกสึกออกมาเป็นมรวาาสเท่านั้น ยิ่งกว่านั้นยังโปรดเกล้าฯ ให้พระซึ่งถูกสึกเป็นมรวาาสได้เข้ารับราชการด้วย โดยเหตุผลที่ว่าบุคคลที่เป็นพระราชกณะมาแต่เดิมนั้นเป็นผู้มีความรู้ทางวิชาหนังสือและพระธรรมวินัย ซึ่งจะสามารถนำความรู้มาใช้เป็นประโยชน์ต่อบ้านเมืองได้มากทั้งขณะที่อยู่ในสมณเพศ และในการเข้ารับราชการ โดยเฉพาะยามที่บ้านเมืองอยู่ในภาวะ "ก่อสร้างสร้างบ้านเมืองใหม่" เช่นนี้ นอกจากนี้คงเป็นเพราะรัชกาลที่ 1 ทรงตระหนักว่าพระราชกณะเหล่านี้ไม่มีกำลังอำนาจเพียงพอที่จะเป็นภัยต่อพระองค์และพระราชวงศ์ด้วย

สำหรับการเลื่อนชั้นทางสังคมในทางสูงขึ้นไปของพระสงฆ์นั้นมี 2 กรณี 9 รายดังนี้

กรณีแรก รัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้พระราชกณะที่ถูกถอดในรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เพราะไม่ยอมถวายบังคม กลับคืนสู่ฐานันดรสมณศักดิ์เก่า ได้แก่ พระสังฆราช พระพุฒาจารย์ และพระพิมลธรรม แล้วให้กลับไปครองพระอารามตามเดิม รัชกาลที่ 1 และกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงสรรเสริญพระราชกณะดังกล่าวว่า

¹ อารังศักดิ์ อายุวัฒนะ, ราชสกุลจักรีวงศ์และราชสกุลสมเด็จพระเจ้าตากสิน-
มหาราชฉบับสมบูรณ์ (ภาคจบ) (นครหลวง : โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, ๒๕๑๕) หน้า ๓๒๕-๓๒๕

พระผู้เป็นเจ้าทั้ง 3 พระองค์นี้ มีผู้คนอันสัตย์ซื่อมั่นคง ค้ำจุนรักษา พระพุทธศาสนาโดยแท้ มิได้อาศัยเกรงกายและชีวิตควร เป็นที่นับไว้นับ เคารพสักการบูชา แม้มีข้อสงสัยสิ่งใดในพระบาลีไปภายหน้า จะให้ประชุม พระราชาคณะใดตาม ถ้าพระผู้เป็นเจ้าทั้ง 3 วาอย่างไรแล้ว พระราชาคณะ อื่น ๆ จะวาอย่างอื่นไป ก็คงจะเชื่อถ้อยคำพระผู้เป็นเจ้าทั้ง 3 ซึ่งจะเชื่อ ถ้อยฟังความตามพระราชาคณะอื่น ๆ ที่เป็นพวกมากนั้นหามิได้คอยเห็นใจเสีย ครั้งนี้แล้ว¹

อีกรายหนึ่ง คือ หลวงธรรมรักษา เจ้ากรมสังฆการีชาว ซึ่งเป็นพระ-
พินลธรรมก่อนนั้น ต้องสึกครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เพราะที่ต้องอธิกรณ์
อหินนทาน แตรรัชกาลที่ 1 ยังทรงแคลงพระหทัยอยู่ จึงโปรดเกล้าฯ ให้พิจารณา
เรื่องนี้ใหม่ ก็ปรากฏว่าหลวงธรรมรักษาเป็นผู้บริสุทธิ์ มิได้ขาดสิกขาบท จึง
โปรดเกล้าฯ ให้กลับไปบวชใหม่ แล้วให้เป็นพระญาณไตรโลก อยู่วัดสลัก

ในกรณีนี้จะเห็นได้ว่า การกระทำที่เป็นความผิดในสมัยหนึ่ง เมื่อมาถึง
อีกสมัยหนึ่งก็อาจกลายเป็นความดี ความชอบ อันเป็นผลให้ได้รับการเลื่อนขึ้นโดย
ได้รับฐานันดรสมณศักดิ์เดิมก่อนการถูกเลื่อนลง ยิ่งกว่านั้นยังได้รับการยกย่อง
สรรเสริญ และเป็นที่ยอมรับของพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ด้วย

กรณีที่สอง รัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ เลื่อนพระราชาคณะที่อยู่สืบต่อมา
ตั้งแต่สมัยธนบุรีให้มีฐานันดรสมณศักดิ์สูงขึ้นกว่าเดิม แบ่งออกได้เป็น 2 พวก คือ

พวกแรก เป็นพวกที่ได้เลื่อนขึ้นโดยยังคงครองวัดเดิม มี 10

รายดังนี้

พระครูเทพสิทธิเทพาธิบดี เป็น พระครูศรีสุนทรภักษรวินิจิตร เป็นตำแหน่ง
คูสวดพระสังฆราช

พระอาจารย์ศรี เป็น พระปัญญาวิศาลเถร

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 27-28.

พระพรหมมุนี เป็น พระพุฒาจารย์ แทนพระพุฒาจารย์องค์เดิมที่มรณภาพ

พระญาณไตรโลก เป็น พระพรหมมุนี

พระเทพกวี เป็น พระธรรมอukum

พระธรรมโฆษา เป็น พระเทพกวี

มหานาก เปรียญเอก เป็น พระพุทธโฆษาจารย์

มหาเกสร เปรียญโท เป็น พระญาณสิทธิ์

มหาณี เปรียญเอก เป็น พระวินัยรักชิต

มหาณี ปากแดง เปรียญเอก เป็น พระโพธิวงศ์

กล่าวได้ว่าสาเหตุและปัจจัยที่ทำให้พระราชาคณะกลุ่มนี้ได้เลื่อนขึ้นมี

2 ประการคือ ประการแรก การเป็นผู้มีความรู้ความสามารถในทางพระพุทธศาสนา ถึงขั้นได้รับเปรียญโท เปรียญเอก ตลอดจนการเป็นผู้ปฏิบัติพระธรรมวินัยเป็นที่น่า เลื่อมใส ประการที่สอง คือ การแทนพระราชาคณะองค์เดิมซึ่งได้เลื่อนฐานันดร- สมณศักดิ์สูงขึ้นหรือถึงแก่กรรม คงเป็นการเลื่อนขึ้นเพื่อให้เต็มตามตำแหน่งและ ฐานันดรศักดิ์ของพระราชาคณะ

พวกที่สอง เป็นพวกที่ได้เลื่อนขึ้นโดยต้องย้ายไปครองวัดอื่น

มี 9 รายดังนี้

มหาเรื่อง ขำหลวงเดิม วัดบางว่าใหญ่ เป็นพระเทพมุนี ไปครองวัด บางว่าน้อยแทนพระพุฒาจารย์ที่มรณภาพ

มหาทองดี เปรียญเอกวัดหงษ์ เป็นพระนิกรมุนี ไปครองวัดนาค

พระอาจารย์ วัดท่าหอย คลองตะเคียน แขวงกรุงเก่า เป็นพระญาณสังวรเถร

ไปครองวัดพลับ

พระเทพโมลี แห่งวัดตม ซึ่งทรงมีฐานันดรสมณศักดิ์เดิม แต่ได้มาครองวัด
ท้ายตลาด *

พระปลัดพระสังฆราช และพระครูเมธีังกร วัดบางว่าใหญ่ เป็นพระ-
โพธิวงศาจารย์ และพระศรีสมโพธิตามลำดับ ไปครองวัดแจ้ง *

นอกจากนี้พระราชกณะฝ่ายรามัญที่ยังหาตัวไม่ได้ ก็โปรดเกล้าฯ ให้จัด
หาพระมหาเถระฝ่ายรามัญ ซึ่งรู้พระวินัย ปริยัติได้ 3 รูป และทรงตั้งเป็นพระมหา-
สุเมธอาจารย์ไปครองวัดทองปู้ พระไตรสรณวัช ไปครองวัดบางหลวง เป็นเจ้าคณะ
รามัญในแขวงเมืองนนทบุรีและสามโลก และพระสุเมธน้องไปครองวัดบางยี่เรือใน

จะเห็นได้ว่า สาเหตุและปัจจัยของพระสงฆ์ที่ได้อเลื่อนขึ้นกลุ่มนี้ก็เหมือนกับ
พวกแรกทั้งสองประการ แต่ต่างกันตรงที่ว่าพระสงฆ์ในกลุ่มนี้ต้องไปครองวัดอื่นตาม
ตำแหน่งที่สูงขึ้น ยกเว้นพระเทพโมลีเพียงรายเดียวที่ยังคงมีฐานันดรสมณศักดิ์เดิม
แม้ว่าจะไปครองวัดอื่นในฐานะเจ้าอาวาส อาจเรียกได้ว่าเป็นการเลื่อนชั้นทาง
สังคมในแนวนอน มิใช่ในแนวตั้งดังพระสงฆ์รายอื่น ๆ

กล่าวโดยสรุป พระสงฆ์เป็นกลุ่มบุคคลพวกที่สามที่มีการเลื่อนชั้นทาง
สังคมในช่วงขึ้นครองราชย์ของรัชกาลที่ 1 โดยมีทั้งการเลื่อนขึ้นและการเลื่อนลง
ซึ่งแตกต่างจากกลุ่มเจ้าและขุนนางในช่วงเวลาเดียวกัน การเลื่อนลงของพระสงฆ์
มีทั้งการถูกถอดจากสมณเพศและการถูกลดฐานันดรสมณศักดิ์ อย่างไรก็ตาม ก็คือพระสงฆ์
ที่ถูกถอดจากสมณเพศก็ยังมีโอกาสได้รับราชการและได้เลื่อนชั้นทางสังคมในระบบ
ราชการโดยพระบรมราชโองการ ทั้งนี้เป็นเพราะรัชกาลที่ 1 ทรงตระหนักถึง
คุณค่าในความเป็นผู้มีความรู้สูงที่จะเป็นประโยชน์ต่อบ้านเมืองต่อไปของบุคคลเหล่านั้น

* วัดท้ายตลาด และวัดแจ้ง แต่เดิมเป็นวัดภายในพระราชวัง ไม่มีพระสงฆ์
อยู่ รัชกาลที่ 1 จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างกุฏิ เสนาสนะสงฆ์ แล้วนิมนต์พระจากวัด
อื่นไปครองโดยจัดให้มีพระสงฆ์ขึ้นทั้ง 2 อาราม.

ส่วนการเลื่อนขึ้นของพระสงฆ์คือการได้รับแต่งตั้งให้เป็นพระราชาคณะ จะเห็นว่าพระสงฆ์บางองค์ก็ได้รับคืนฐานันดร สมณศักดิ์ที่ต้องเสียไปในรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี บางองค์ก็ได้บวชเข้าสู่สมณเพศอีกครั้งหนึ่งภายหลังจากที่ถูกสึกในสมัยธนบุรี และบางองค์ก็ได้ก้าวจากพระสงฆ์ระดับสามัญ ขึ้นสู่การเป็นพระสงฆ์ระดับพระราชาคณะ ซึ่งถือว่าเป็นระดับผู้ปกครอง ปรากฏว่าพระสงฆ์บางองค์ก้าวมาจากสมณศักดิ์ "พระ" อยู่แล้ว บางองค์ก็ก้าวมาจากการเป็น "มหา" พระสงฆ์ที่ไต่เลื่อนขึ้นครั้งนี้มีทั้งหมด 24 องค์ ส่วนใหญ่เป็นการเลื่อนขึ้นทางสังคมในแนวตั้ง สำหรับสาเหตุและปัจจัยที่มีผลต่อการเลื่อนขึ้นทางสังคมของพระสงฆ์คือ การเป็นผู้มีความรู้ ความสามารถและคุณธรรม นอกจากนี้การขึ้นไปแทนที่ตำแหน่งพระสงฆ์ที่ไต่เลื่อนขึ้นสูงขึ้นหรือถูกลงโทษหรือถึงแก่มรณภาพ มีกรณีพิเศษเพียงรายเดียวคือ มหาเรือง ที่หลักฐานบอกว่า เป็นข้าหลวงเดิมของรัชกาลที่ 1 มาก่อนและได้รับการเลื่อนขึ้นทั้งในฐานันดร สมณศักดิ์และตำแหน่ง นอกจากนี้พระสงฆ์ไทยที่ได้รับการเลื่อนขึ้นในวาระนี้แล้ว ยังมีพระสงฆ์มอญรวมอยู่ด้วย ซึ่งรัชกาลที่ 1 ทรงตั้งให้เป็นเจ้าอาวาสปกครองในเขตที่มีชาวมอญตั้งหลักแหล่งอยู่มาก นับเป็นนโยบายที่บำรุงขวัญและกำลังใจให้แก่ชาวมอญโดยตรง อันส่งผลให้เกิดความจงรักภักดีต่อรัชกาลที่ 1 และพระราชวงศ์ซึ่งมีเชื้อสายมอญมาแต่เดิมด้วย

จากการศึกษาการเลื่อนขึ้นทางสังคมของบุคคลในช่วงขึ้นครองราชย์ของรัชกาลที่ 1 นั้น สรุปได้ว่า กลุ่มที่ไต่เลื่อนขึ้นทางสังคมมี 3 ประเภท คือ กลุ่มเจ้าขุนนาง และพระสงฆ์ สำหรับกลุ่มเจ้าและขุนนางนั้นปรากฏแต่การเลื่อนขึ้น ส่วนกลุ่มพระสงฆ์มีทั้งการเลื่อนขึ้นและเลื่อนลง บุคคลทั้ง 3 กลุ่มนี้ไต่เลื่อนขึ้นเป็นจำนวนมาก และการเลื่อนขึ้นเป็นไปอย่างกว้างขวาง ไม่มีกฎเกณฑ์แน่นอนว่าบุคคลใดจะเลื่อนขึ้นได้ถึงเพียงใด ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสาเหตุและปัจจัยภายในซึ่งมีลักษณะร่วมกัน คือการเป็นผู้มีความรู้ ความสามารถ โดยกลุ่มเจ้าและขุนนางเน้นความรู้ ความสามารถในทางราชการและการรบ ส่วนกลุ่มพระสงฆ์เน้นความรู้ ความสามารถในด้านพระพุทธศาสนาและการปฏิบัติพระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัดโดยไม่ประจบสอพลอสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมาก่อน นอกจากนี้กลุ่มเจ้าและกลุ่มขุนนาง

ยังต้องมีความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ 1 และพระญาติวงศ์มาก่อนโดยอาจเป็นเครือญาติ ข้าราชการเดิม หรือผู้อยู่ใต้วงศ์เบญจชา และได้แสดงให้ประจักษ์ว่ามีความซื่อสัตย์ จงรักภักดีต่อรัชกาลที่ 1 และพระราชวงศ์ โดยเฉพาะการมีส่วนสนับสนุนการขึ้น ครองราชย์ของรัชกาลที่ 1 และการสถาปนาพระราชวงศ์ สาเหตุและปัจจัยภายใน เช่นนี้มีความสอดคล้องหรือสนองตอบสาเหตุและปัจจัยภายนอกคือสถานการณ์ บ้านเมืองในขณะนั้น ซึ่งมีใช้ในช่วงขึ้นครองราชย์ของรัชกาลที่ 1 เท่านั้น แต่เป็น ระยะเวลาของการสถาปนาพระราชวงศ์ และการตั้งราชธานีใหม่ ซึ่งนำไปสู่การสร้าง บ้านเมืองใหม่ ประกอบกับยังอยู่ในระหว่างการทำสงครามกับพม่าเพื่อป้องกันตนเองด้วย ดังนั้นกำลังคนที่มีความรู้ความสามารถในด้านการบริหารราชการ การรบ และวิชาการต่าง ๆ ทั้งทางโลกและทางธรรม ตลอดจนการเป็นผู้มีความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์ใหม่ จึงเป็นการสนองตอบ สถานการณ์ของสังคมไทยในช่วงนั้นมาก อันเป็นผลให้กลุ่มบุคคลทั้ง 3 พวกนี้ได้ เลื่อนขึ้นอย่างมากมาและกว้างขวาง โดยเฉพาะกลุ่มขุนนางซึ่งมีจำนวนคนที่ได้ เลื่อนขึ้นเป็นจำนวนมากกว่ากลุ่มอื่น ๆ และผู้ที่ได้เลื่อนขึ้นก็มีชั้นของการเลื่อนขึ้น แตกต่างกันมากตั้งแต่เลื่อนขึ้นแบบคงคงบรรดาศักดิ์เดิม เปลี่ยนแต่ราชทินนามและ ตำแหน่ง เลื่อนขึ้นแบบ 1 ชั้นปกติ จนถึงเลื่อนขึ้นแบบ "ก้าวกระโดด" หลายชั้น

ส่วนพระสงฆ์ซึ่งเป็นกลุ่มเดียวที่มีการเลื่อนลงด้วยนั้น พวกที่เลื่อนลงถึง ชั้นถูกถอดออกจากสมณเพศก็ยังมีโอกาสได้เข้ารับราชการ และเลื่อนขึ้นทางสังคม ในระบบราชการ เนื่องจากเป็นผู้มีความรู้ความสามารถทางวิชาหนังสือมาก่อนนั่นเอง

เป็นที่น่าสังเกตว่า กลุ่มคนทั้ง 3 กลุ่มนี้ ส่วนใหญ่จะได้เลื่อนขึ้นไปแทนที่ กลุ่มเจ้า กลุ่มขุนนาง และกลุ่มพระในสมัยธนบุรี โดยเฉพาะกลุ่มเจ้าและกลุ่มขุนนาง นั้นจะถูกปราบปรามลงตั้งแต่ก่อนรัชกาลที่ 1 ขึ้นครองราชย์ ส่วนพระสงฆ์นั้นเพิ่งมา ถูกพิจารณาลงโทษก่อนรัชกาลที่ 1 ขึ้นครองราชย์แล้ว นอกจากนี้พระสงฆ์บางองค์ ก็เลื่อนขึ้นแทนที่พระสงฆ์ที่ได้เลื่อนฐานันดร สมยศศักดิ์สูงขึ้นหรือถึงแก่มรณภาพ

อย่างไรก็ดี อาจสรุปได้ว่าการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลทั้ง 3 กลุ่มนี้ เป็นการเลื่อนชั้นจากชนชั้นที่มีพื้นฐานอย่างเดียวกันคือ การเป็นคนสามัญแต่เป็นผู้มีโอกาสจะได้เลื่อนชั้นทางสังคมในทางสูงขึ้นไปแล้ว นั่นคือ การเป็นผู้มีความรู้ความสามารถและมีความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ 1 และพระญาติวงศ์ โดยเฉพาะกลุ่มที่ได้เลื่อนชั้นเป็นเจ้า และกลุ่มขุนนางนับได้ว่าอยู่ในชนชั้นผู้ปกครองอยู่แล้ว แมวว่าจะเป็นคนสามัญก็ตาม (คนสามัญในที่นี้หมายถึงคนที่มีได้เป็นเจ้ามาแต่กำเนิด)

สมัยรัชกาลที่ 2

เมื่อรัชกาลที่ 1 เสด็จสวรรคตใน พ.ศ. 2352 กรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระบิดขุนใหญ่* และสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ พระบิดขุนน้อย** พร้อมด้วยพระราชวงศ์ฝ่ายหน้าฝ่ายในได้จัดการพระบรมศพอย่างสมพระเกียรติสำหรับพระมหากษัตริย์ตามโบราณราชประเพณี พระบรมศพพระเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงศรีอยุธยาในระหว่างนั้น กรมพระราชวังบวรฯ ทรงทำหน้าที่สำเร็จราชการแผ่นดิน โดยทรงมีพระนามตามที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า "สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวรสถานมงคล"¹

* คือเจ้าฟ้า กรมหลวงอิศรสุนทร พระราชโอรสของรัชกาลที่ 1 กับกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ทรงได้รับการสถาปนาให้เป็น กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ใน พ.ศ. 2349 แทนกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทที่สิ้นพระชนม์.

** คือ เจ้าฟ้าจุ้ย พระราชอนุชารวมพระราชบิดา พระราชมารดากับเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร.

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 (พระนคร : องค์การค้ำครุสภา, 2504), หน้า 2.

ในช่วงนี้เองได้มีกรณีการเลื่อนชั้นทางสังคมเกิดขึ้น แม้ว่าจะไม่ตรงกับช่วงขึ้นครองราชย์ของรัชกาลที่ 2 ที่เดียว เนื่องจากขณะนั้นพระองค์ยังมีได้เสด็จ เสด็จถว้ด้วยราชสมบัติปราบดาภิเษก แต่ก็อาจนับได้ว่าอยู่ในช่วงเวลาที่ติดต่อกับ-
 เนื่องกัน นั่นคือเกิดกบฏกรมขุนกระษัตราธิบดี* กล่าวคือ มีกาตบหนังสือมาทูลไว้
 ที่ต้นไม้หน้าพระมหาปราสาท พระยานุชิตราชา (น้อย บุญยรัตพันธุ์) เป็นผู้เก็บได้
 แล้วอ่านได้ใจความว่า "พระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร ซึ่งเป็นขุน
 กระษัตราธิบดี เป็นบุตรเจ้ากรมขุนวิกับพี่น้องรวมบิดาเดียวกัน อีกสองคนคือ
 นายหนูคำหนึ่ง จอมมารคาสาลี⁽¹⁾ ในพระบั้นพระน้อยหนึ่งคบคิดกับขุนนางหลาย
 นายจะแย่งชิงเอาราชสมบัติ"¹ พระยานุชิตราชาจึงนำความกราบบังคมทูล
 ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรฯ ก็โปรดให้มีการพิจารณาได้ส่วน
 โดยพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าชายทัฬหี พระราชโอรสพระองค์ใหญ่เป็น
 ประธาน ได้ความว่าขุนนางอีกหลายคนที่มีมือค้าย คือ เจ้าพระยาพลเทพ
 (บุญนาค บ้านแม่ลา) พระยาเพชรบูรณ์ (กล่อม) พระอินทรเคชะ (กระต่าย)
 จมื่นสท้านมณเฑียร (อ่อน) พระยาราม (ทอง) นายขุนเนน หลานเจ้าพระยา
 พลเทพ สมิงรอดสงคราม สมิงศิริบุญ (โคก) บุตรเจ้าพระยามหาโยธา สมิง-
 นัตเบ็ด (ม่วง) และสมิงปอนทะเล² รวมทั้งเข้าในกรมชายหญิงอีก 30 คน รวม
 เป็น 40 คน นำตัวมาชำระเป็นสัจแล้ว ก็มีพระราชบั้นพระค้ำรัสสั่งให้ถอดกรมขุน-
กระษัตราธิบดี ออกจากตำแหน่งที่เรียกชื่อตามเดิมว่าหม่อมเหม็น⁽²⁾ แล้วให้นำ

* เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร กรมขุนกระษัตราธิบดี ซึ่งในเอกสารบางแห่ง
 เขียนว่า เจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิบดี.

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ 2, หน้า 2.

(1) และ (2) จะได้อธิบายในหน้า 170-171

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 3

ไปประหารชีวิตพร้อมนายหนูคำ เจ้าจอมมารค่าสำลี และนักโทษอีก 40 คน โดยให้สำเร็จโทษหม่อมเหมนด้วยทอนจันทน์ที่วัดประทุมคงคา นอกจากนี้ยังให้นำบุตรชายของหม่อมเหมนทั้งหมด (6 คน) ไปถ่วงน้ำที่ปากอ่าว⁽³⁾ สำหรับที่วังและทรัพย์สินของบุคคลชาวไทยของหม่อมเหมนก็พระราชทานให้พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าชายทับทั้งสิ้น⁽⁴⁾ ส่วนบุตรภรรยาของพวกกบฏอื่น ๆ ทรงเห็นว่า "เป็นแต่ปลายเหตุ"¹ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ยกโทษประหารชีวิต พระราชทานให้ส่งไปเป็นคนโทษระบาค⁽⁵⁾ สำหรับภักดีที่มีความชอบโดยคาบหนังสือมาให้นั้น ก็โปรดเกล้าฯ พระราชทานข้าวให้ทุกวันตั้งแต่นั้นมา

จากเรื่องราวดังกล่าวที่ระบุไว้ในพระราชพงศาวดาร จะเห็นว่าในทันทีที่รัชกาลที่ 1 เสด็จสวรรคต ยังมีพันทวยพระเพลิงพระบรมศพ พระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ก็ยังไม่ได้อำนาจอย่างสมบูรณ์ตามโบราณราชประเพณี มีคดีกบฏเกิดขึ้น ซึ่งแสดงถึงความขัดแย้งทางการเมืองภายในระหว่างผู้สืบสายพระโลหิตโดยตรงของรัชกาลที่ 1 แห่งพระราชวงศ์จักรีกับผู้สืบสายพระโลหิตโดยตรงของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งถ้าพิจารณาในแง่ที่มีการกบฏเกิดขึ้นจริงก็นับว่าผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในช่วงนั้นทรงมีพระปรีชาสามารถระงับเหตุร้ายได้ทันทางที่ ทำให้ไม่เกิดเรื่องลุกลามขยายตัวต่อไป ซึ่งจะเป็นผลร้ายต่อความมั่นคงของบ้านเมืองในตอนเปลี่ยนแปลงดิน อยากรักดีเป็นที่น่าสังเกตว่าเรื่องราวของ "พวกกบฏ" เป็นที่เปิดเผยขึ้นมาเพราะบทบาทของสัตว์เคี้ยวรานคือกาเพียงตัวเดียว ซึ่งมีผลพัวพันไปถึงการประหารชีวิตคนเป็นจำนวนมากแม้ว่าจะมีการพิจารณาไต่สวน แต่วิธีการลงโทษอย่างรุนแรงตามแบบจารีตนครบาลก็ยังไม่เปิดโอกาสให้มีการปฏิเสธได้มากนัก และในที่สุดผลก็คือพวกกบฏถูกรับอย่างราบคาบ อาจกล่าวได้ว่ามีลักษณะเป็นแบบ "เชือดไก่ให้ลิงดู" อันเป็นผลในแง่จิตวิทยาทางการเมืองของผู้ปกครองที่จะเป็นการ

(3) (4) และ (5) จะได้อธิบายในหน้า 171

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 3.

"ปราม" ไม่ให้ผู้อื่นกระทำตามอย่างนี้อีก ไม่เช่นนั้นก็จะถูกลงโทษอย่างรุนแรง
 เจียมขนาด และถูกต้องตามกฎหมายเพื่อบริบาลด้วย นอกจากนี้ยังมีแง่คิดว่าในทันทีที่
 สิ้นสมเด็จพะอัยกา (ตา คือรัชกาลที่ 1) ผู้ทรงให้ความเมตตาเอ็นดูและคุ้มครอง
 เจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิราชมาตั้งแต่ต้น พระองค์ก็หมดที่พึ่ง กระทั่งต้องถูกประหาร
 ชีวิตพร้อมด้วยเจ้านองและสายพระโลหิต ผู้ยังทรงพระเยาว์ของพระองค์ โดย
 พระบรมราชโองการของพระมาตุลา (น้าแท้ ๆ คือรัชกาลที่ 2) การประหาร
 ชีวิตพระราชโอรส พระราชธิดาของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี รวมทั้งสายพระโลหิต
 ของเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิราชครั้งนี้เข้าในลักษณะขังข้อความบันทึกของกรมหลวง
 นรินทรเทวี ที่ว่า "ศักดิ์ไม่ ไฉนไฉน ข้าพขอ ไม่เลี้ยงลูก"¹

ในคานการเลื่อนชั้นทางสังคม จะเห็นได้ชัดเจนจากข้อความที่ขีดเส้นใต้
 โดยผู้วิจัยซึ่งมีอยู่ 5 ตอน

ตอนที่ (1) เป็นข้อความในเครื่องหมายคำพูด ซึ่งเป็นบันทึกโดยตรง
 ของพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ แสดงชัดเจนว่า ไม่ใช่คำราชาศัพท์กับ
 สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และสายพระโลหิตของพระองค์เลย พระราชโอรสและ
 พระราชธิดาของพระองค์ซึ่งอย่างน้อยควรจะมีพระอิสริยยศก็คือตามสกุลยโสว่า
 พระองค์เจ้าชาย พระองค์เจ้าหญิง ก็ถูกเรียกเป็นเพียงนายหนูคำ จอมมารคาส่าสี่
 ซึ่งเป็นฐานะของคนสามัญ ส่วนเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิราชนั้นเป็นกรณีพิเศษดัง
 เคยกล่าวมาแล้ว ข้อความดังกล่าวก็เป็นการยืนยันการเลื่อนชั้นทางสังคมในทาง
 ลงของพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์เก่าเมื่อมีการสถาปนาพระมหากษัตริย์และ
 พระราชวงศ์ใหม่ด้วยการปราบดาภิเษก

¹ กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี
 และพระราชวิจารณ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ :
 ศรุสภา, 2516), หน้า 29.

ข้อความตอนที่ (2) ที่ (3) และที่ (4) แสดงการเลื่อนลงอย่างที่สุดของเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิบดี คือ

ประการแรก เป็นการเลื่อนลงจากการมีพระอิสริยยศกษัตริย์ และพระอิสริยยศชั้นเจ้าฟ้ากรมขุนลงเป็นคนสามัญ แม่ว่ายังนับเนื่องอยู่ในราชินิกุลโดยใ้คำเรียกว่า "หม่อม" แต่ก็เป็นกาการเลื่อนลงในชั้นต่ำมากแล้วของเจ้าระดันี้

ประการที่สอง การเลื่อนลงของเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิบดี ยังมีผลกระทบต่อสายพระโลหิตและผู้คน ทรัพย์สินของพระองค์ด้วย คือสายพระโลหิตทุกพระองค์ถูกประหารชีวิตอย่างทารุณในขณะที่ยังทรงพระเยาว์ ส่วนผู้คน ทรัพย์สิน ข้าไท ก็ถูกโอนไปอยู่กับเจ้าพระองค์อื่น ซึ่งย่อมจะมีผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลเหล่านั้นด้วยโดยปริยาย

ส่วนข้อความตอนที่ (5) นั้น แสดงให้เห็นการเลื่อนลงของบุตรภรรยาของพวกกบฏอื่น ซึ่งเป็นผลกระทบมาจากกรณีกบฏเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิบดีด้วย แม่วาบุคคลเหล่านี้จะถือว่าเป็นปลายเหตุมิใช่ต้นเหตุ แต่ก็ถูกเลื่อนชั้นจากการเป็นบุตรภรรยาของขุนนางในระดัชั้นกลางและชั้นผู้ใหญ่ ลงเป็นคนโทษระบาด ซึ่งมีฐานะตกต่ำและไม่มีอิสระแกต่น การเลื่อนลงที่มีผลกระทบถึงเครือญาติเช่นนี้ แสดงให้เห็นพันธระความเป็นเครือญาติของบุคคลในสังคมไทยด้วย¹

ภายหลังการปราบกบฏแล้ว พระราชวงศานุวงศ์ เสนาบดี สมเด็จพระสังฆราช และพระราชาคณะ พรอมกันเชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเษก เป็นพระมหากษัตริย์รัชกาลที่ 2 แห่งพระราชวงศ์จักรี ขณะเมื่อพระชนมายุสี่สิบสามพรรษา หลังจากนั้นรัชกาลที่ 2 ได้ทรงดำเนิการแต่งตั้งบุคคลกลุ่มต่าง ๆ ซึ่งเป็นผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมในทางขึ้นของบุคคลกลุ่มนั้น ๆ ดังนี้

¹พิจารณาเพิ่มเติมใน ปิยนาด บุนนาค, "พันธระของความเป็นเครือญาติ", ในปิยนาด บุนนาค และมรรยาท กิจสุวรรณ, เรื่องเดิม, หน้า 379-385.

กุดมเจ้า

เจ้านายพระองค์แรกที่ไต่เลื่อนขึ้นคือ สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ กล่าวคือ ในทันทีที่เสด็จการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว รัชกาลที่ 2 ได้ทรงทำการอุปราชอภิเษกสมเด็จพระอนุชาธิราช พระบิตุหรุ่นน้อยขึ้นเป็นพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระนามว่า กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ หลังจากนั้นได้เกิดศึกพม่ามาที่เมืองถลางและหัวเมืองตะวันตก เมื่อเสร็จศึกใน พ.ศ. 2353 จึงโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระเกียรติยศสมเด็จพระราชชนนี คือ ทานนาค ขึ้นเป็นกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี และทรงเลื่อนชั้นทางสังคมของพระญาติวงศ์ของสมเด็จพระราชชนนีในสกุลบางช้างขึ้นเป็นราชินิกุล ซึ่งนับว่าเป็นสายแรกของสมัยรัตนโกสินทร์ เรียกว่า "ราชินิกุลบางช้าง"¹

สาเหตุและปัจจัยที่ทำให้เจ้านายทั้งสองพระองค์นี้ไต่เลื่อนชั้นทางสังคมคือสถานการณ์เมื่อรัชกาลที่ 2 ขึ้นครองราชย์จะมีการสถาปนาหรือแต่งตั้งเจ้านายตามประเพณีถือได้ว่าเป็นสาเหตุและปัจจัยภายนอก ซึ่งจะสอดคล้องกับสาเหตุและปัจจัยภายในคือเจ้านายทั้งสองพระองค์นี้ไต่เลื่อนชั้นทางสังคมครั้งนี้เป็นพระญาติทางสายพระโลหิตที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดเป็นลำดับที่หนึ่งของรัชกาลที่ 2 เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์เป็นพระราชอนุชาร่วมพระชนกชนนี ส่วนกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีเป็นพระราชชนนี ทั้งสองพระองค์ได้ "ร่วมทุกข์ร่วมสุข" กับรัชกาลที่ 2 ตลอดมาตั้งแต่ยังเป็นสามัญชน โดยเฉพาะการอุปราชอภิเษกนั้นคงเป็นไปตามธรรมเนียมเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ด้วย ส่วนลักษณะการเลื่อนขึ้นนั้นในกรณีของกรมพระราชวังบวรฯ เป็นการเลื่อนขึ้นตามชั้นตอนของพระอิสริยยศและฐานันดรศักดิ์ มิใช่ "การก้าวกระโดด" จากสามัญชนขึ้นเป็นเจ้าทันทีดังในสมัยรัชกาลที่ 1 แต่การสถาปนากรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีเป็นการเลื่อนขึ้นในลักษณะ "การก้าวกระโดด" ดังกล่าว

¹ดูรายละเอียดใน ปิยนาด บุนนาค "ราชินิกุลรัชกาลที่ 2 (ราชินิกุลบางช้าง)" ใน ปิยนาด บุนนาค และมรรยาท กิจสุวรรณ, เรื่องเดิม, หน้า 273-294.

สรุปได้ว่าในช่วง พ.ศ. 2352 - พ.ศ. 2353 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ขึ้นครองราชย์ของรัชกาลที่ 2 นั้น เกิดกรณีกบฏขึ้นซึ่งมีผลสืบเนื่องถึงการเลื่อนลงของเจ้านายและขุนนางบางกลุ่ม ในขณะที่เดียวกันก็มีการเลื่อนขึ้นของเจ้านาย แต่ปรากฏเพียง 2 พระองค์เท่านั้น

กลุ่มขุนนาง

การเลื่อนบรรดาศักดิ์และตำแหน่งของขุนนางนั้นกระทำในคราวพระราชพิธีบรมราชาภิเษกติดต่อกับการเตรียมทัพรบศึกพม่าที่มาตีเมืองถลาง และหัวเมืองตะวันตก เสนาบดีที่ได้เลื่อนขึ้นในครั้งนี้มี 6 คนคือ

ตารางแสดงการเลื่อนชั้นทางสังคมของขุนนางในสถานการณ์เมื่อรัชกาลที่๒ขึ้นครองราชย์

ลำดับที่	ตำแหน่งและบรรดาศักดิ์ก่อนการเลื่อนชั้น	ชื่อตัว-สกุล	ตำแหน่งและบรรดาศักดิ์ที่ได้รับการเลื่อนชั้น	ความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ 2	หมายเหตุ
1	เจ้าพระยามหาเสนา สมุหกลาโหม	ปิ่น	เจ้าพระยาอภัยราชา หัวหน้าราชการ ฝ่ายพระราชวังบวร ของกรมพระราชวัง บวรมหาเสนาฯ รัชกาลที่ 1	เป็นข้าหลวงเดิมของรัชกาลที่ 1 พระราชปิตุมาทอน มีฐานะเป็น "พ่อตา" ของ ร.2 เพราะธิดา คือ ปราง ใคเป็นเจ้าจอมมารดา ใน ร.2	ใคเป็นสมุหกลาโหมแทนเจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาค) ที่ ถึงอสัญกรรมตอนปลายรัชกาลที่ 1 (เป็นบิดาของเจ้าพระยา บดินทรเดชา (สิงห์) ทนสกุลสิงหนเสนี)
2	เจ้าพระยาพระคลัง เสนาบดีกรมพระคลัง	กุน คนสกุล รัตนกุล	เจ้าพระยารัตนา- ธิเบศร์ ที่สมุหนายก	ไม่ปรากฏหลักฐาน แต่ก็ถือใคว่า เป็น "คนเก่าแก่" ของรัชกาล ที่ 2 เพราะเป็นข้าราชการผู้ใหญ่ ของพระราชบิดา	พระยาพระคลัง (กุน) ใคเลื่อนชั้นเป็นสมุหนายก หลังจาก ที่ตำแหน่งนี้ใคว่างมาแฉว 4 ปี ใคตั้งแต่เจ้าพระยารัตนา- ธิพิศ (สน) สมุหนายกคนแรกของสมัยรัตนโกสินทร์ ถึง อสัญกรรมตั้งแต่ พ.ศ. 2348 และมีใคใคกรตั้งใคดำรง ตำแหน่งนี้จนกระทั่ง ร.2 ขึ้นครองราชย์
3	เจ้าพระยาอมราช- เสนาบดีกรมเมือง	บุญมา สกุล เจกอะหมัด	เจ้าพระยามหาเสนา ที่สมุหกลาโหม	เนื่องจากเป็นที่ต่างมารดาของ เจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาค) จึงเป็นญาติกับ ร. 2 ใคยเพราะ เจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาค) มีความสัมพันธ์เป็นญาติกับ ร.2 ใคโดยการแต่งงานกับใคคุณนวล	

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ลำดับที่	ตำแหน่งและบรรรคา- ศักดิ์ก่อนการ เลื่อนขึ้น	ชื่อตัว-สกุล	ตำแหน่งและบรรรคาศักดิ์ ที่ไ้รับการ เลื่อนขึ้น	ความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ 2	หมายเหตุ
4	พระยาอนุชิตราชา	น้อย สกุล บุษยรัตพันธ์	เจ้าพระยาযযাযা เสนาบดีกรมเมือง	เป็นกรณีเดียวกับลำดับที่ 2 และยังมี ความสัมพันธ์เป็นญาติทางการแต่งงาน กับ ร.2 คูวย กล่าวคือ ศรีใหญ่ (สี) ธิดาของเจ้าพระยาศรีธรรมมาธิราช (บุญรอด) บิดาของทวนไคเป็นเจ้า- จอมมารดาในรัชกาลที่ 2	<ul style="list-style-type: none"> - เข้าใจว่าความดีความชอบคือกร เป็นผู้เก็บหนังสือที่ กาคบชาวภฏของเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิราชไค - เป็นเสนาบดีกรมเมืองแทนเจ้าพระยาযযাযা (บุญมา)
5	พระยาไกรโกษา ปลัดกรมพระคลัง	กร	เจ้าพระยาไกรโกษา เสนาบดีกรมพระคลัง	เป็นปลัดกรม ข้าหลวงเดิมใน ร.2 ก่อนอุปราชากิเมกเป็นกรมพระราช- วังบวรฯ (ใน ร.1) และต่อมาเมื่อ ร.2 อุปราชากิเมกเป็นวังหน้าแล้วก็ ไคเป็นพระยาไกรโกษาในวังหน้าควย	เป็นเสนาบดีกรมพระคลังแทนเจ้าพระยาพระคลัง (ทุน)
6	พระยาสันหมิตร ตำแหน่งพิเศษในกรม- ไคกรมหนึ่ง	สา	เจ้าพระยาพลเทพ เสนาบดีกรมนา	เป็นข้าหลวงเดิมใน ร.2 เมื่อก่อน อุปราชากิเมกเป็นกรมพระราชวังบวรฯ ใน ร.1 ต่อมาเป็นพระยาจาแสน- ยากร สมหมหาคไทยฝ่ายพระราชวัง- บวรฯ เมื่อ ร.2 อุปราชากิเมกเป็น กรมพระราชวังบวรฯ	เป็นเสนาบดีกรมนาแทนเจ้าพระยาพลเทพ (บุญนาค บานแมลา) ซึ่งถูกประหารชีวิตในกรณีกบฏเจ้าฟ้า กรมขุนกระษัตราธิราชในเวลาใกล้เคียงกัน

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สาเหตุและปัจจัยที่มีผลต่อการเลื่อนชั้น

จากตารางชี้ให้เห็นว่า สาเหตุและปัจจัยภายนอกที่มีผลต่อการเลื่อนชั้นของขุนนางกลุ่มนี้ คือสถานการณ์เมื่อรัชกาลที่ 2 ขึ้นครองราชย์ ทำให้มีความจำเป็นต้องปรับปรุงคณะเสนาบดี ผู้เป็นหลักในการบริหารบ้านเมืองก่อนเป็นพวกแรก ซึ่งก็เป็นแนวความคิดเช่นเดียวกับรัชกาลที่ 1 พระราชบิดา ทั้งนี้เพราะในขณะนั้นเสนาบดีบางคนได้ถึงแก่อสัญกรรมลงทั้งแบบปกติและแบบไม่ปกติ คือถูกลงโทษประหารชีวิต เสนาบดีบางคนก็ได้เลื่อนชั้นไปสู่ตำแหน่งและบรรดาศักดิ์ที่สูงขึ้นจากเดิม ด้วยเหตุนี้จึงมีการปรับปรุงเสนาบดีเพื่อให้มีขุนนางเต็มตามตำแหน่งทางราชการของเสนาบดีสำคัญ อันจะทำให้การปกครองเป็นไปได้ตามรูปแบบ อย่างไรก็ตาม การที่ขุนนางผู้ใดจะได้รับแต่งตั้งให้เลื่อนชั้นเพียงใดนั้นก็ย่อมขึ้นอยู่กับสาเหตุและปัจจัยภายในด้วย นั่นคือ ความรู้ความสามารถ และประสบการณ์ ซึ่งปรากฏว่าผู้ใดเลื่อนชั้นแต่ละคนล้วนเป็นขุนนางผู้ใหญ่ระดับพระยา และเจ้าพระยามาก่อนแล้ว นอกจากนี้ยังขึ้นอยู่กับระดับความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ 2 ด้วย ปรากฏว่าขุนนางเหล่านี้ล้วนมีความคุ้นเคยและจงรักภักดีต่อรัชกาลที่ 2 มาแล้วทั้งนั้น ในฐานะต่าง ๆ กัน คือเป็นข้าราชการ "คนเก่าแก่" มาแต่ครั้งพระราชบิดา ดังขุนนางลำดับที่ 1 ถึงที่ 4 เป็นข้าหลวงเดิมของรัชกาลที่ 2 มาตั้งแต่ยังไม่อุปราชภิเษกในสมัยรัชกาลที่ 1 คือขุนนางลำดับที่ 5 และที่ 6 ซึ่งย่อมมีความใกล้ชิดและจงรักภักดีต่อรัชกาลที่ 2 มากเป็นพิเศษ นอกเหนือจากมีความสัมพันธ์ในฐานะต่าง ๆ ข้างต้นแล้ว เสนาบดีบางคนยังมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับรัชกาลที่ 2 ด้วย ดังขุนนางลำดับที่ 1 และลำดับที่ 4 รัชกาลที่ 2 ทรงไต่สรีระในสกุลขุนนางทั้งสองนี้มาเป็นพระสนม ส่วนขุนนางลำดับที่ 3 ก็มีความสัมพันธ์เป็นญาติกับราชินิกุลรัชกาลที่ 2 ด้วย

ลักษณะของการเลื่อนชั้น

เสนาบดีทั้งหมดเลื่อนชั้นมาจากการเป็นเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่ระดับพระยา และเจ้าพระยาแล้วทั้งนั้น แสดงว่ารัชกาลที่ 2 ทรงยอมรับขุนนางที่รับราชการมาตั้งแต่รัชกาลของพระราชบิดาเป็นส่วนใหญ่ รวมถึงเสนาบดีกรมวังซึ่งไม่มีการเปลี่ยนแปลงตัวบุคคลด้วยคือยังคงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาธรรมมา (สด) ผู้

คำร้งตำแหน่งนี้มาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ยังคงเป็นสืบต่อมา มี "คนของพระองค์" โดยตรงเพียง 2 ท่านคือ ขุนนางลำดับที่ 5 และที่ 6 ได้แก่พระยาไกรโกษาและพระยาสันหมิตร (สา) ลักษณะเช่นนี้ส่งผลต่อชั้นของการเลื่อนขึ้น ทำให้ไม่เป็นการเลื่อนขึ้นอย่าง "ฮวบฮาบ" และชั้นก็ไม่แตกต่างกันมาก จะเห็นได้ว่า เป็นการเลื่อนขึ้นโดยคงชั้นบรรดาศักดิ์เจ้าพระยาตามเดิม แต่เปลี่ยนตำแหน่ง 3 คน คือ เจ้าพระยามหาเสนา เลื่อนจาก อัครมหาเสนาบดีฝ่ายกลาโหมขึ้นเป็นเจ้าพระยาอภัยราชา อัครมหาเสนาบดีทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนของวังหน้า เจ้าพระยาพระคลัง เสนาบดีกรมพระคลังเลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาวิธานวิเบศร สมุหนายก และเจ้าพระยายมราช เสนาบดีกรมเมือง เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยามหาเสนา สมุหกลาโหม นอกนั้นเป็นการเลื่อนขึ้น 1 ชั้น และเป็นเสนาบดีซึ่งเป็นตำแหน่งสูงขึ้นไปได้แก่ พระยาไกรโกษา ปลัดกรมพระคลัง เลื่อนขึ้นเป็น เจ้าพระยาในราชทินนามเดิม และเป็นเสนาบดีกรมพระคลัง พระยาอนุชิตราชา เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยายมราช เสนาบดีกรมเมือง และพระยาสันหมิตร เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาพลเทพ เสนาบดีกรมนา

สำหรับขุนนางในระดับรองลงมานั้น ในช่วงขึ้นครองราชย์ ไม่ปรากฏให้เห็นการเลื่อนขึ้น

พระสงฆ์

ในรัชกาลที่ 2 นี้ การตั้งพระราชาคณะตามโบราณราชประเพณีแรกขึ้นครองราชย์ มีขึ้นภายหลังการเลื่อนสมเด็จพะอนุชาธิราช เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนาณรงค์ พระบิดขุน้อยขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และการปล่อยนักโทษให้เป็นอิสระ ปรากฏว่ามีพระสงฆ์ที่ได้รับการเลื่อนขึ้นครั้งนี้เพียงองค์เดียวคือ พระพิมลธรรม (มี) วัดราชบูรณะ เลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จพะพนรัตน์ หลังจากนั้นจึงเป็นการสถาปนาสมเด็จพะบรมราชชนนี (นาค) ดังกล่าวนำแล้ว

นักโทษ

กลุ่มนักโทษที่ได้รับพระราชทานอภัยโทษปล่อยให้เป็นอิสระภายหลังการอุปราชาภิเษกแล้ว คือนักโทษที่มีมาตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ยกเว้นนักโทษที่เป็นพม่าข้าศึก¹ การปล่อยนักโทษให้เป็นอิสระเช่นนี้ก็ เป็นไปตามธรรมเนียมเมื่อขึ้นครองราชย์ดังปรากฏในกฎหมายตราสามดวงที่กล่าวมาแล้วในบทที่ 1 อาจถือได้ว่าการกระทำดังกล่าวเป็นการทำให้นักโทษเหล่านี้ได้เลื่อนชั้นทางสังคมจากการเป็นนักโทษขึ้นเป็นไทแก่ตัว

สรุปได้ว่าการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในช่วงขึ้นครองราชย์ของรัชกาลที่ 2 ก็ยังคงเป็นกลุ่มเจ้า ขุนนาง และพระสงฆ์ เช่นเดียวกับสมัยรัชกาลที่ 1 แต่จำนวนผู้ได้เลื่อนชั้นของสมัยรัชกาลที่ 2 น้อยกว่าของสมัยรัชกาลที่ 1 มาก การเลื่อนชั้นก็ไม่เป็นไปอย่างกว้างขวาง และมีความแตกต่างของชั้นของการเลื่อนชั้นไม่มากมาย ทั้งนี้เป็นเพราะช่วงนี้เป็นสมัยที่สืบเนื่องคิดต่อมาจากสมัยรัชกาลที่ 1 มิใช่เป็นช่วงสถาปนาพระราชวงศ์และราชธานีใหม่ดังสมัยรัชกาลที่ 1 และการสืบราชสมบัติก็เป็นไปโดยเรียบร้อยตามแบบแผน สิ่งที่เพิ่มเติมเข้ามาคือมีการเลื่อนชั้นทางสังคมของนักโทษขึ้นเป็นไทแก่ตัวซึ่งไม่ปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 1

สมัยรัชกาลที่ 3

การเลื่อนชั้นทางสังคมของกลุ่มบุคคลต่าง ๆ มีดังนี้

กลุ่มเจ้า

เมื่อรัชกาลที่ 2 เสด็จสวรรคตใน พ.ศ. 2367 พระสังฆราชพระราชาคณะผู้ใหญ่ พระบรมวงศานุวงศ์ เจ้าต่างกรม และเสนาบดี ได้ประชุมพร้อมกันเลือกผู้ที่เหมาะสมจะได้รับราชสมบัติสืบต่อมา เพราะเมื่อรัชกาลที่ 2 จะสวรรคต พระองค์มิได้ตรัสมอบราชสมบัติให้แก่เจ้านายพระองค์ใด กับทั้งไม่มีเจ้านายที่ดำรงตำแหน่ง

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2,

พระมหากษัตริย์ ซึ่งจะได้รับราชสมบัติโดยทรงด้วย ที่ประชุมได้พร้อมกันอัญเชิญ
กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ของรัชกาลที่ 2 ขึ้นเป็นพระ-
มหากษัตริย์พระองค์ต่อไป ขณะพระชนมายุ 38 พรรษาด้วยเหตุผลว่า

กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงพระสติปัญญาเฉลียวฉลาด ได้วางราชการต่าง
พระเนตรพระกรรณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมาช้านาน ทั้งขาด
ละของคู่สืพระบาทก็มีความจงรักภักดีในพระองค์ท่านก็มาก สมควร
จะครอบครองสิริราชสมบัติรักษาแผ่นดินสืบพระบรมราชตระกูลต่อไป¹

การขึ้นครองราชย์เป็นพระมหากษัตริย์ รัชกาลที่ 3 ของกรมหมื่น
เจษฎาบดินทร์นับว่าติดกับรัชกาลที่ 2 ที่ทรงมีพระสกลยศและพระอิศริยยศเป็น
เจ้าฟ้า กรมหลวง และทรงดำรงตำแหน่งวังหน้าพระมหากษัตริย์อยู่แล้วก่อนขึ้น
ครองราชย์ กับทั้งยังทรงได้รับการมอบราชสมบัติจากรัชกาลที่ 1 สมเด็จพระบรม-
ชนกนาถเองด้วย จึงไม่มีปัญหาว่าใครจะเป็นผู้สมควรได้รับราชสมบัติ และไม่ต้อง
นำไปสู่การประชุมเลือกผู้ที่จะได้รับราชสมบัติสืบต่อมาตั้งเมื่อรัชกาลที่ 2 สวรรคต
ของว่างทางการ เมืองเช่นนี้เป็นการ เปิดโอกาสให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ผู้มี
คุณสมบัติเป็นที่ต้องการของสังคมในขณะนั้น ซึ่งแม้มิได้มีพระสกลยศเป็นเจ้าฟ้า
เนื่องจากมิได้ประสูติจากพระอัครมเหสี ได้ก้าวขึ้นสู่การเป็นพระเจ้าแผ่นดินโดย
ได้รับการอัญเชิญให้เป็น นับว่าเป็นการเลื่อนชั้นทางสังคมข้ามชั้นของการเป็น
เจ้าฟ้า พระมหากษัตริย์ขึ้นสู่การเป็นพระมหากษัตริย์เลยทีเดียว รัชกาลที่ 3
จึงเป็นบุคคลแรกของสังคมไทยในช่วงนี้ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในทางขึ้น และ
เป็นแบบ "ข้ามชั้น" หรือ "ก้าวกระโดด" ด้วย

หลังจากนั้นรัชกาลที่ 3 ได้โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนกรมหมื่นศักดิ์พลเสพ
พระบิดา (อา) ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์พลเสพ พระมหากษัตริย์
วังหน้า นับเป็นเจ้าพระองค์ที่ 2 ที่ได้รับการเลื่อนชั้น มีข้อที่น่าสนใจคือการเลื่อน
ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์วังหน้าครั้งนี้ แม้พระมหากษัตริย์จะเป็นผู้โปรดเกล้าฯ

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ 3 เล่ม 1 (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), หน้า 2.

แต่งตั้งถวายพระองค์เองตั้งสองรัชกาลแรก แต่ก็มีข้อที่แตกต่างกันคือ สองรัชกาลแรก พระมหากษัตริย์ทรงตั้งพระราชอนุชาร่วมพระชนกพระชนนีของพระองค์ขึ้นเป็นวังหน้า ในขณะที่รัชกาลที่ 3 ทรงตั้งพระปิตุลาขึ้นเป็นวังหน้า ทั้งนี้คงเป็นเพราะรัชกาลที่ 3 กับกรมพระราชวังบวรมหาดคีฬเสพ มีความคุ้นเคยกันมาก่อนเนื่องจากทรงอยู่ในบูรณาวคราวเดียวกัน (รัชกาลที่ 3 พระราชสมภพ พ.ศ. 2330 กรมพระราชวังบวรมหาดคีฬเสพ ประสูติ พ.ศ. 2328) และทรงรับราชการในแผ่นดินรัชกาลที่ 2 มาด้วยกัน นอกจากนี้ กรมพระราชวังบวรฯ คงทรงมีส่วนสำคัญในการอัญเชิญรัชกาลที่ 3 ขึ้นครองราชย์โดยไซ้พระอำนาจที่มีอยู่ในฐานะเป็นเจ้านายกำกับราชการกรมกลาโหม ซึ่งเป็นกรมสำคัญในการควบคุมกำลังคนและกำลังอาวุธ ตอนปลายรัชกาลที่ 2 สาเหตุและปัจจัยดังกล่าวข้างต้นทำให้กรมหมื่นศักดิ์พิลเสพ ได้เลื่อนขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรในรัชกาลที่ 3

เจ้านายพระองค์สุดท้ายที่ได้รับการเลื่อนขึ้นในช่วงนี้คือ เจ้าจอมมารดาเรียบ พระราชมารดาของรัชกาลที่ 3 ซึ่งได้รับการสถาปนาจากพระราชโอรสขึ้นเป็นกรมสมเด็จพระศรีสุลาดัย เช่นเดียวกับกรมสมเด็จพระอมรินทรามาตร ทั้งนี้เพื่อเป็นการ "ฉลองพระเดชพระคุณ สมเด็จพระพันปีหลวง"¹ การเลื่อนชั้นทางสังคมของกรมสมเด็จพระศรีสุลาดัย เป็นการเลื่อนขึ้นแบบข้ามชั้น คือจากเจ้าจอมมารดา ซึ่งเป็นคนสามัญและมีไค้เป็นพระอัครมเหสี ขึ้นเป็นเจ้านายฝ่ายหญิงชั้นสูงเทียบเท่าพระอัครมเหสี เป็นการแสดงให้เห็นว่าการเลื่อนขึ้นแบบนี้มาจากสาเหตุและปัจจัยที่สำคัญยิ่งคือการมีพระราชโอรสเป็นพระเจ้าแผ่นดิน และสืบเนื่องจากการเป็นพระญาติทางสายพระโลหิตที่มีความใกล้ชิดเป็นลำดับที่หนึ่งนั่นเอง นอกจากนี้พระญาติวงศ์ของกรมสมเด็จพระศรีสุลาดัยก็ได้รับการยกขึ้นเป็นราชินิกุลรัชกาลที่ 3 ด้วย นับเป็นราชินิกุลสายที่ 2 ของสมัยรัตนโกสินทร์²

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, เล่ม 1, หน้า 6.

² คุรายละเอียดใน ปิยนาด บุนนาค "ราชินิกุลรัชกาลที่ 3" ใน ปิยนาด บุนนาค และมรรยาท กิจสุวรรณ, เรื่องเดิม, หน้า 295-309.

สรุปแล้วการเลื่อนชั้นทางสังคมของเจ้านายเมื่อรัชกาลที่ 3 ขึ้นครองราชย์นั้นมีแต่การเลื่อนชั้นเพียงอย่างเดียว และเป็นการเลื่อนชั้นของเจ้านายเพียง 3 พระองค์เท่านั้น และทุกพระองค์ล้วนเลื่อนชั้นแบบข้ามชั้น นอกจากนี้ยังเกิดเป็นธรรมเนียมของเจ้านายว่า เจ้านายชั้นพระองค์เจ้าเมื่อได้รับพระราชทานให้ทรงกรมแล้ว จึงจะทรงพระวอได้ ส่วนพระองค์เจ้าที่มีได้ตั้งให้ทรงกรม ทรงได้แก่พระเสด็จ

ขุนนาง

เมื่อรัชกาลที่ 3 ขึ้นครองราชย์นั้น มีผู้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีสำคัญอยู่เต็มความอัตราแล้ว อย่างไรก็ตามที่ รัชกาลที่ 3 ได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการเลื่อนชั้นของขุนนางอื่น ๆ อีก 5 คนคือ

จางวางภู ขำหลวงเดิม เป็นพระยาราชนนตรี จางวางมหาดเล็ก
และวาพระคลังมหาสมบัติด้วย

พระพิไชยวารี ขำหลวงเดิม เป็น พระยาพิไชยวารี

เจ้าบัวบุญมา ขำหลวงเดิม เป็นพระวิเศษวารี

พระยาจันทบุรี (ฉิม) บิดาของเจ้าจอมน้อย เข้ามาเป็นพระยาศรีสรไกร

พระยาเกษมทรักษา (สิงห์ สิงหเสนี) นอกราชการเป็นพระยาราชสุภาวดี

เมื่อพิจารณาถึงสาเหตุและปัจจัยของการเลื่อนชั้นทางสังคมของขุนนางทั้ง 5 คนนี้ จะพบว่าส่วนใหญ่มีความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ 3 มาตั้งแต่ก่อนขึ้นครองราชย์คือการเป็นข้าหลวงเดิม แม้พระยาเกษมทรักษาก็มีความคุ้นเคยกับรัชกาลที่ 3 มาก่อน ส่วนพระยาจันทบุรีนั้นก็มีความเกี่ยวข้องเป็น "พ่อตา" ของรัชกาลที่ 3

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3
เล่ม 1, หน้า 9.

ส่วนลักษณะของการเลื่อนขึ้น เป็นการเลื่อนขึ้นภายในชั้นของผู้ที่เป็นขุนนางอยู่แล้ว แต่สถานภาพเดิมก่อนการเลื่อนขึ้นไม่สูงเท่าสมัยรัชกาลที่ 2 ดังจะเห็นได้ว่าขุนนาง 3 คนแรกก้าวมาจากการเป็นจางวาง พระ และเจี๊ว โดยเฉพาะจางวางภู และเจี๊วบุญมานั้นได้เลื่อนขึ้นแบบ "ก้าวกระโดด" เป็นพระยา และพระตามลำดับ สำหรับเจี๊วบุญมานั้นอาจกล่าวได้ว่าเป็นตัวอย่างของชาวจีนนอกระบบไพร่ที่ได้เลื่อนขึ้นในระบบราชการ ส่วนพระพิไชยวารีนั้นได้เลื่อนขึ้นเพียงขั้นเดียวคือเป็น พระยาพิไชยวารี นอกจากนี้ขุนนาง 2 รายหลังคือ พระยาจันทบุรี (ฉิม) และพระยาเกษตรรักษา (สิงห์) เลื่อนขึ้นเพียงเปลี่ยนราชทินนาม ซึ่งคงรวมถึงการ เปลี่ยนตำแหน่งด้วย แต่บรรดาศักดิ์ยังคงเดิม จึงอาจเรียกได้ว่าเป็นการเลื่อนชั้นทางสังคมในแนวอนมิใช่ในแนวตั้งดัง 3 รายแรก

นอกจากนี้รัชกาลที่ 3 ยังโปรดเกล้าฯ ให้เพิ่มเครื่องยศของเจ้าพระยาอภัยภูธร สมุหนายก และเจ้าพระยาอัครมหาเสนา สมุทกลาโหม คือให้อัครมหาเสนาบดีทั้งสองขึ้นเสด็จง่ากันกลดเข้ามาในพระราชวังได้ทุกวัน นับได้ว่าเป็นการเลื่อนชั้นทางสังคมลักษณะหนึ่งแม้ไม่เต็มรูปแบบก็ตาม

พระสงฆ์

ในช่วงเวลานี้ รัชกาลที่ 3 ได้โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งพระราชาคณะ "เป็นฤกษ์ก่อน"¹ 2 องค์ คือพระมทาน้อย เปรียญเอก 8 ประโยค วัดพระเชตุพน เป็น พระศรีสุธรรมมุณี และพระมหาขำ เปรียญเอก 9 ประโยค วัดประยูรวงศ์ เป็นพระญาณไตรโลกย์

จะเห็นได้ว่าการตั้งพระราชาคณะ ซึ่งถือได้ว่าเป็นการเลื่อนชั้นทางสังคมในทางขึ้นของพระสงฆ์ในช่วงขึ้นครองราชย์ของรัชกาลที่ 3 นี้ เป็นการเลื่อนขึ้นตามความรู้ความสามารถในทางพระพุทธศาสนา กล่าวคือ ผู้ที่จะได้เป็นพระราชาคณะ

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 6.

การเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณบ้านเมืองปกติ

ในยามบ้านเมืองเป็นปกตินั้น บุคคลที่ไ้เลื่อนชั้นทางสังคม แยกออกเป็นประเภทใหญ่ ๆ คือ เจ้า ขุนนาง และพระสงฆ์ ดังนี้

เจ้า

จากการศึกษาพบว่าในยามปกตินั้น การเลื่อนชั้นทางสังคมของเจ้าเป็นไปในทางสูงขึ้นเท่านั้น ซึ่งมีอยู่ 3 แนวทาง คือ แนวทางแรกเป็นการไ้รับสถาปนาให้ทรงกรม และการไ้เลื่อนกรม แนวทางที่สองคือการเลื่อนพระสกุลยศให้สูงขึ้นจากพระสกุลยศเดิมที่เป็นไปตามพระกำเนิด และแนวทางสุดท้ายคือการไ้ดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณ และเจ้านายกำกับราชการกรมต่าง ๆ

การเลื่อนชั้นทางสังคมดังกล่าวมี 15 ครั้งตามลำดับรัชกาลดังปรากฏในตารางต่อไปนี้

สถาบันวิทยบริการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางแสดงการเลื่อนชั้นทางสังคมในยามปกติของกลุ่มเจ้าในสมัยรัชกาลที่ 1 (พ.ศ. 2325-2352)

ปีที่ได้รับการสถาปนา	ลำดับที่ในแต่ละครั้ง	พระนามและพระสกุล-ยศเดิม	ประสูติ (พ.ศ.)	พระบิดาพระมารดา	ความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ 1	พระอิสริยยศที่ได้รับการสถาปนาหรือเลื่อนชั้น	พระชนมายุขณะได้รับการสถาปนา	หมายเหตุ
2335	1.1	สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุย	2315	ร.1 กับกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี	พระราชโอรส	สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาบดี	20	
	1.2	สมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้าจุย	2313	สมเด็จพระที่นั่งเชอ กรมพระศรีสุदारักษ กับเจ้าขรัวเงิน	พระเจ้าหลานยาเธอ (หลาน-นา)	สมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนพิทักษ์มนตรี	22	
	1.3	สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าแจม	2313	ร.1 กับกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี	พระราชธิดา	สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนศรีสุนทรเทพ	22	
	1.4	สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าเอียง (เจ้าฟ้าประไพวงศ์)	2320	"	"	สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนเทพยวดี	15	
2346	2.1	พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงจันทบุรี	2341	ร.1 กับเจ้าจอมมารดาเจ้าหญิงทองสุก	พระราชธิดา	สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าคุณชลธิทพวดี	5	

ปีที่ รับ การ สถาปนา	ลำดับที่ ในแต่ละ ครั้ง	พระนามและพระสกุล ยศเดิม	ประสูติ (พ.ศ.)	พระบิดา พระมารดา	ความสัมพันธ์ กับ ร.1	พระอิสริยยศที่ได้รับการสถาปนา หรือเลื่อนขึ้น	พระชนมายุขณะได้ รับการสถาปนา	หมายเหตุ
3	2349	สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร	2310	ร.1 กับกรมสมเด็จพระ อมรินทรามาตย์	พระราช โอรสองค์ ใหญ่	กรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระมหาอุปราช	39	
4	2350	สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาบดี (จุย)	2315	ร.1 กับกรมสมเด็จพระ อมรินทรามาตย์	พระราช โอรส	สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวง เสนานุรักษ์ และได้รับพระบัญชา พระชนมายุขัย	35	
	4.2	สมเด็จพระเจ้าหลานยา- เธอ เจ้าฟ้ากรมขุนพิทักษ์- มนตรี (จุย)	2313	กรมพระศรีสุดารักษ์ กับเจ้าขรัวเงิน	พระเจ้า หลานยาเธอ (หลาน-นา)	สมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวง พิทักษ์มนตรี	37	
	4.3	สมเด็จพระเจ้าหลานยา- เธอ เจ้าฟ้าธรรมวิเศษ	ไม่- ปรากฏ	สมเด็จพระเจ้า กรุงธนบุรีกับเจ้า- จอมมารค. เจ้าฟ้า ฉิมใหญ่	พระเจ้า หลานยา- เธอ (หลาน-ตา สายตรง)	สมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุน กระษัตราธิราช	ไม่ปรากฏ	
	4.4	สมเด็จพระเจ้าหลานยา- เธอ เจ้าฟ้าเทศ	2316	กรมพระศรีสุคา- รักษ์ กับเจ้าขรัว เงิน	พระเจ้า หลานยา- เธอ (หลาน- นา)	สมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุน อิศรานุรักษ์	34	

ครั้งที่	ปีที่ได้ รับการ สถาปนา	ลำดับที่ ในแต่ละ ครั้ง	พระนามและพระสกุล- ยศเดิม	ประสูติ (พ.ศ.)	พระบิดา พระมารดา	ความ สัมพันธ์ กับ ร.1	พระอิสริยยศที่ได้ รับการสถาปนา หรือเลื่อนขึ้น	พระชนมายุขณะ ได้รับการสถาปนา	หมายเหตุ
		4.5	พระเจ้าลูกยาเธอพระ- องค์เจ้าอภัยทัต	2328	ร.1 กับเจ้าจอม มารคานอยแก้ว	พระเจ้าลูกยาเธอ	พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเทพ- พลภักดิ์	22	
		4.6	พระเจ้าลูกยาเธอพระ- องค์เจ้าอรุโณทัย	2328	ร.1 กับเจ้าจอม มารคานูย์ใหญ่ สกุล ณ นคร	"	พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นศักดิ์พลเสพ	22	
		4.7	พระเจ้าหลานยาเธอ พระองค์เจ้าปาน	2313	วังหลังกับพระ ชายาทองอยู่	พระเจ้าหลานยาเธอ (หลานตา สายอ่อม)	พระเจ้าหลานยาเธอ กรมหมื่นนรา- เทเวศร์	37	
		4.8	พระเจ้าหลานยาเธอ พระองค์เจ้าบัว	2318	วังหลังกับพระ ชายาทองอยู่	"	พระเจ้าหลานยาเธอ กรมหมื่น นเรศโยธี	32	
		4.9	พระเจ้าหลานยาเธอ พระองค์เจ้าแดง	2320	"	"	พระเจ้าหลานยาเธอ กรมหมื่น เสนีบริรักษ์	30	
5	2351	5.1	สมเด็จพระเจ้าลูกยา- เธอ เจ้าฟ้ากรมขุน ศรีสุนทรเทพ	2313	ร.1 กับกรมสมเด็จพระ อมรินทรามาตย์	พระราชนัดดา	สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรม- หลวงศรีสุนทรเทพ	ขณะเมื่อได้รับ การเลื่อนให้ เป็นกรมหลวง นั้น พระองค์ เพิ่งสิ้นพระ ชนมลงใน พ.ศ. 2351 พระชนมายุ 38 พรรษา	

ปีที่ใ้ รับการ สถาปนา	ลำดับที่ ในแต่ละ ครั้ง	พระนามและพระสกุล- ยศเดิม	ประสูติ (พ.ศ.)	พระบิดา พระมารดา	ความสัมพันธ์ กับ ร.1	พระอิสริยยศที่ได้รับการ สถาปนาหรือเลื่อนขึ้น	พระชนมายุขณะ ได้รับการสถาปนา	หมายเหตุ
	5.2	สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนเทพยวดี	2320	ร.1 กับกรมสม- เด็จพระอมริน- ทรามาตย์	พระราชธิดา	สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรม- หลวงเทพยวดี	31	
	5.3	สมเด็จพระเจ้าหลาน- เธอ เจ้าฟ้าพิบูลทอง	2320	กรมพระราชวัง- บวรมหาสุรสิงห- นาทกับเจ้าจอม- มารดาเจ้าหญิง ศิริรัตจา ณ เชียงใหม่ พระ- ชายาเอก	สมเด็จพระเจ้า หลานเธอ (หลาน-ลุง)	สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้า กรมขุนศรีสุนทร	31	
	5.4	พระเจ้าหลานยาเธอ พระองค์เจ้าอสนี	2326	กรมพระราชวัง- บวรมหาสุรสิงห- นาท กับเจ้าจอม- มารดาข้า	พระเจ้าหลานยา- เธอ (หลาน-ลุง)	พระเจ้าหลานยาเธอกรมหมื่นเสนี- เทพ	25	การที่ไม่ได้เลื่อน ขึ้นเป็นสมเด็จพระ เจ้าหลานยา เธอเจ้าฟ้า กรมขุนคงเป็น เพราะประสูติ จากพระสนม

ตารางแสดงการเลื่อนชั้นทางสังคมในยามปกติของกลุ่มเจ้าในสมัยรัชกาลที่ 2

(พ.ศ. 2352 - 2368)

ปีที่ได้รับการสถาปนา	ลำดับที่ในแต่ละครั้ง	พระนามและพระสกุลยศเดิม	ประสูติ (พ.ศ.)	พระบิดามารดา	ความสัมพันธ์กับ ร.2	พระอิสริยยศที่ได้รับการสถาปนา	งานที่ได้รับมอบหมาย	พระชนมายุขณะได้รับมอบหมาย	หมายเหตุ
2356	1.1	พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าทับ	2330	ร.2 กับเจ้าจอมมารดา เรียม (กรมสมเด็จ พระศรีสุลาไลย)	พระราชนัดดาองค์ใหญ่	พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์	กำกับราชการ กรมท่า กรมพระคลัง-มหาสมบัติ กรมพระคลังวา ความภูิกา	26	
	1.2	พระเจ้าอนุชาเธอ พระองค์เจ้าทับทิม	2326	ร.1 กับเจ้าจอมมารดา จันทา	พระเจ้าอนุชาเธอต่าง พระมารดา	พระเจ้าอนุชาเธอ กรมหมื่นอินทรพิพิธ	กำกับกรมช่างแส ใหญ่และกรมพระคชบาล	30	
	1.3	พระเจ้าอนุชาเธอ พระองค์เจ้าทับ	2329	ร.1 กับเจ้าจอมมารดา นอย	"	พระเจ้าอนุชาเธอ กรมหมื่นจิตรภักดี	กำกับกรมช่าง สิบหมู่ และ กรมช่างหล่อ	27	
	1.4	พระเจ้าอนุชาเธอ พระองค์เจ้าคันทรส	2330	ร.1 กับเจ้าจอมมารดา พุ่ม	"	พระเจ้าอนุชาเธอ กรมหมื่นศรีสุเรนทร	ไม่ปรากฏ	26	เป็นกวีมีชื่อเสียง ในยุคนั้น สิ้นพระชนม์ อีก 3 ปี ต่อมา

ปีที่ได้รับการสถาปนา	ลำดับที่ในแต่ละครั้ง	พระนามและพระสกุลยศเดิม	ประสูติ (พ.ศ.)	พระบิดาพระมารดา	ความสัมพันธ์กับ ร.2	พระอิสริยยศที่ได้รับ การสถาปนา	งานที่ได้รับมอบหมาย	พระชนมายุขณะได้รับมอบหมาย	หมายเหตุ
2359	2.1	พระเจ้าอนุชาเชอ พระองค์เจ้านคร	2333	ร.1 กับเจ้าจอมมารดา ตานี สกุลขุนนาค	พระเจ้าอนุชาเชอต่าง พระมารดา	พระเจ้าอนุชาเชอ กรมหมื่นสุรินทรรักษ์	กำกับกรมพระนครบาล	26	
	2.2	พระเจ้าอนุชาเชอ พระองค์เจ้าวาสุกรี	2333	ร.1 กับเจ้าจอมมารดา จุฑา	"	พระเจ้าอนุชาเชอ กรมหมื่นนุชิตสินธโรส	ได้รับการสถาปนาให้เป็นพระราชกณะ	26	ทรงผนวชตั้งแต่เป็นสามเณรในรัชกาลที่ 1 แล้วผนวชเป็นพระในรัชกาลที่ 2
2361	3.1	พระเจ้าอนุชาเชอ พระองค์เจ้าสุริยา	2332	ร.1 กับเจ้าจอมมารดา เพ็งใหญ่	พระเจ้าอนุชาเชอต่าง พระมารดา	พระเจ้าอนุชาเชอ กรมหมื่นรามอิศเรศร์	ว่าความรับสั่งและตามฎีกา	29	ต่อเนื่องกับเหตุการณ์ที่กรมพระราชวังบวรมหาเสนา นุรักษ์ท้วงคัดเมื่อ พ.ศ. 2360

ปีที่ได้รับการสถาปนา	ลำดับที่ในแต่ละครั้ง	พระนามและพระสกุลยศเดิม	ประสูติ (พ.ศ.)	พระบิดาพระมารดา	ความสัมพันธ์กับ ร.2	พระอิสริยยศที่ได้รับการสถาปนา	งานที่ได้รับมอบหมาย	พระชนมายุขณะได้รับมอบหมาย	หมายเหตุ
	3.2	พระเจ้าอนุชาเชอ พระองค์เจ้าไกรสร	2334	ร.1 กับเจ้าจอมมารคานอยแก้ว	พระเจ้าอนุชาเชอต่างพระมารดา	พระเจ้าอนุชาเชอ กรมหมื่นรักษรมเรศ	กำกับกรมสังฆการี	27	
	3.3	พระเจ้าลูกยาเชอ พระองค์เจ้ากล้วยไม้	2334	ร.2 กับเจ้าจอมมารคานวน	พระราชนัดดา	พระเจ้าลูกยาเชอ กรมหมื่นสุนทรธิปัตย์	ไม่ปรากฏ	27	
	3.4	พระเจ้าลูกยาเชอ พระองค์เจ้ามิ่ง	2336	ร.2 กับเจ้าจอมมารคานิม สุกบุญ-หลง	พระราชนัดดา	พระเจ้าลูกยาเชอ กรมหมื่นเศรษฐศิลา	กำกับกรมพระอักษรรักษา	25	เป็นหลาน ตาของ เจ้า พระยา พระคลัง (หน)
	3.5	พระเจ้าลูกยาเชอ พระองค์เจ้าพนมวัน	2337	ร.2 กับเจ้าจอมมารคานิลลา ราชนิกุลบางช้าง	พระราชนัดดา	พระเจ้าลูกยาเชอ กรมหมื่นพิพิธภูเบนทร	กำกับกรมพระนครบาล	24	
	3.6	พระเจ้าหลานยาเชอ พระองค์เจ้าประยงค์	2334	กรมพระราชวังบวรมหาดเสนาธิบดี กับเจ้าจอมมารคานวม	พระเจ้าหลานยาเชอ (หลาน-ลุง)	พระเจ้าหลานยาเชอ กรมหมื่นธิเบศร์บริรักษ์ (ธิเบศร์บวร)	ไม่ปรากฏ	27	
	3.7	พระองค์เจ้านิม	2323	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฤกษ์ (กรมหลวงนรินทรเทวี) กับกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์	"ลูกขุนอง" ของ ร.2 เพราะเป็นพระโอรสของพระองค์เจ้าฤกษ์มีศักดิ์เป็น "อา" ของ ร.2	กรมหมื่นนรินทรเทพ	"	38	

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางแสดงการเลื่อนชั้นทางสังคมในยามปกติ ของกลุ่มเจ้าในสมัยรัชกาลที่ 3

(พ.ศ. 2368 - 2394)

ปีที่ได้รับการสถาปนา	ลำดับที่	พระนามและพระสกุลเดิม	ประสูติ (พ.ศ.)	พระบิดาพระมารดา	ความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ 3	พระอิสริยยศที่ได้รับการสถาปนา	งานที่ได้รับมอบหมาย	พระชนมายุขณะได้รับมอบหมาย	หมายเหตุ
2368	1.1	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจาคารากร	2335	ร.1 กับเจ้าจอมมารคาเพ็งใหญ่	พระปิตุลา(อา)	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นศรีสุเทพ	กำกับกรมช่างสิบหมู่	ประมาณ 33-36	
2368	1.2	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าดวงจักร	2335	ร.1 กับเจ้าจอมมารคาปาน	"	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นรงคบริรักษ์	กำกับกรมช่างหล่อ	"	
2368	1.3	พระเจ้าอนุงยาเธอ พระองค์เจ้ากุสุมา	2335	ร.2 กับเจ้าจอมมารคากรุด	พระเจ้าอนุงยาเธอ	พระเจ้าอนุงยาเธอ กรมหมื่นเสขสุนทร	ไม่ปรากฏ	"	
2368	1.4	พระเจ้าอนุงยาเธอ พระองค์เจ้ากฤษร	2341	ร.2 กับเจ้าจอมมารคาศิลา ราชนิกุลมางช้าง	"	พระเจ้าอนุงยาเธอ กรมหมื่นพิทักษ์เทเวศร์	กำกับกรมม้า	ประมาณ 27-30	
2368	1.5	พระเจ้าอนุงยาเธอ พระองค์เจ้าโต	2346	ร.2 กับเจ้าจอมมารคาเลี้ยง	"	พระเจ้าอนุงยาเธอ กรมหมื่นอินทรอมเรศร์	กำกับกรมแสง-ปืนต้น	ประมาณ 22-25	
2368-2371	1.6	พระองค์เจ้าสังกทัต	2332	กรมพระราชวังบวรมหา-สุรสิงหนาทกับเจ้าจอมมารคาฉิม	พระปิตุลา (อา) โดยเป็นลูกบุญ-นongของพระ-ราชบิดา	กรมหมื่นนรานธิต	ไม่ปรากฏ	ประมาณ 36-39	
2371	1.7	พระองค์เจ้าปาน	2337	กรมพระราชวังบวรมหา-เสนาณรงค์กับเจ้าจอม-มารคานวม	"ลูกบุญ"นong	กรมหมื่นอมรมนตรี	ไม่ปรากฏ	ประมาณ 31-34	

ปีที่ได้รับการสถาปนา	ลำดับที่	พระนามและพระสกุลยศเดิม	ประสูติ (พ.ศ.)	พระบิดาพระมารดา	ความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ 3	พระอิสริยยศที่ได้รับการสถาปนา	งานที่ได้รับมอบหมาย	พระชนมายุขณะได้รับมอบหมาย	หมายเหตุ
2371	1.8	พระองค์เจ้าเจ่ง	2329	พระองค์เจ้ากัมกับกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์	พระปิตุลา (อา) โดยเป็น "ลูกคุณนง" ของพระราชบิดา	กรมหมื่นนเรนทรบริรักษ์	ไม่ปรากฏ	ประมาณ 39-42	
2372	2.1	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุริยวงศ์ (หรือสุริยวงศ์)	2334	ร.1 กับเจ้าจอมมารคานวล	พระปิตุลา (อา) โดยเป็นพระราชอนุชาตางพระมารดาของพระราชบิดา	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นสวัสดิวิไชย	"	38	
	2.2	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทัศน์	2341	ร.1 กับเจ้าจอมมารคากลิ่น สกุล ณ พัทลุง	"	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นไกรสรวิชิต	กำกับกรมสังฆการี กรมธรรมการ กรมอาลักษณ์ และคลังเสื้อหมวก	31	กำกับกรมสังฆการีต่อจากกรมหมื่นรักษรมเรศ (พระยศในขณะนั้น) ซึ่งกำกับกรมสังฆการีในรัชกาลที่ 2

ครั้งที่	ปีที่ได้รับการสถาปนา	ลำดับที่	พระนามและพระสกุลยศเดิม	ประสูติ (พ.ศ.)	พระบิดาพระมารดา	ความสัมพันธ์กับรัชกาลที่	พระอิสริยยศที่ได้รับการสถาปนา	งานที่ได้รับมอบหมาย	พระชนมายุขณะได้รับมอบหมาย	หมายเหตุ
3	2379	3.1	พระเจ้าอนุชาเชอ พระองค์เจ้าไพฑูริย	2345	ร.2 กับเจ้าจอมมารคา ทิม ราชนิกุล บางช้าง	พระเจ้าอนุชาเชอต่าง พระมารดา	พระเจ้าอนุชาเชอ กรมหมื่นสนิทนเรนทร	ไม่ปรากฏ	34	
4	2381	4.1	พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงวิลาส	2354	ร.3 กับเจ้าจอมมารคา บาง	พระราชมารดา	พระเจ้าลูกเธอ กรม หมื่นอัปสรสุภาเทพ	"	27	
		4.2	พระเจ้าลูกเธอพระ องค์เจ้าศิริวงศ์	2355	ร.3 กับเจ้าจอมมารคา ทรัพย์ ราชนิกุลรัชกาลที่ 3 กับสายพระยาพิฑูริย (ขุนคางเหล็ก)	พระราชมารดา	พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นมาศยาพิฑูริย	"	26	
5	2385	5.1	พระเจ้าอนุชาเชอ พระองค์เจ้านวม	2351	ร.2 กับเจ้าจอมมารคา ปรากฏใหญ่ ราชนิกุล บางช้าง	พระเจ้าอนุชาเชอต่าง พระมารดา	พระเจ้าอนุชาเชอ กรมหมื่นวงษาราชสนิท	กำกับกรม หมอ	34	
6	2388	6.1	พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าคเนจร	2358	ร.3 กับเจ้าจอมมารคา นอยเมือง	พระราชมารดา	พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นอมเรนทร บดินทร	กำกับกรม ช่างมุก	30	เป็นการสถาปนาในทรงกรมครั้งสุดท้ายในรัชกาล

ปีที่ได้รับการสถาปนา	ลำดับที่	พระนามและพระสกุลยศเดิม	ประสูติ (พ.ศ.)	พระบิดาพระมารดา	ความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ 3	พระอิสริยยศที่ใดรับการสถาปนา	งานที่ได้รับมอบหมาย	พระชนมายุขณะได้รับมอบหมาย	หมายเหตุ
ไม่ปรากฏปี แต่เข้าใจว่าคงหลังปี พ.ศ. 2378 ซึ่งเป็นปีที่พระบิดาคือพระองค์เจ้าลักขณานุคุณสิ้นพระชนม์ แต่คงหลังจากปีที่ไม่แน่นอน เพราะหลังจากนั้นรัชกาลที่ 3 ซึ่งเป็นพระอัยการ (ป) โคตรงรับไปเลี้ยงดูใกล้ชิดพระองค์ เป็นที่โปรดปรานและเมตตาสูงส่งมาก จึงน่าจะโปรดเกล้าฯ สถาปนาให้ทรงมีพระสกุลยศสูงขึ้นในเวลาไม่นานนัก	7.1	หม่อมเจ้าหญิงโสมนัส-วัฒนาวดี	ประมาณ พ.ศ. 2377 เพราะเมื่อได้รับการสถาปนาให้เป็นสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัส-วัฒนาวดี เมื่อเริ่มรัชกาลที่ 4 นั้น (พ.ศ. 2394) มีพระชนมายุ 17 พรรษา	พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าลักขณานุคุณ ซึ่งเป็นพระราชโอรสของ ร.3 กับเจ้าจอมมารดาบาง (เป็นพระเจ้านองยาเชอรวมสายพระโลหิตของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ	พระเจ้าหลานเธอ (หลาน-ป)	พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดี	ไม่ปรากฏ	ไม่ปรากฏ คงอยู่ในระหว่าง 2-16 ธันวาคม (ประมาณ พ.ศ. 2378-2393)	ในรัชกาลที่ 4 ได้รับการสถาปนาเป็นพระมเหสีองค์แรก แต่สิ้นพระชนม์ลงเพียง 1 ปีภายหลังการสถาปนา (พ.ศ. 2395)

ข้อพิจารณาเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมของกลุ่มเจ้าในสถานการณ์บ้านเมืองปกคิคงปรากฏในตาราง มีดังนี้

1. สาเหตุและปัจจัยที่ทำให้มีการเลื่อนชั้นทางสังคม การเลื่อนชั้นทางสังคมของเจ้ากลุ่มนี้เป็นการเลื่อนชั้นทั้งหมด โดยมีสาเหตุและปัจจัยดังต่อไปนี้

1.1 สาเหตุและปัจจัยภายนอก ในยามปกคิ สาเหตุและปัจจัยภายนอกที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นมีเพียงประการเดียวคือ การสิ้นพระชนม์ของเจ้าที่ดำรงพระอิสริยยศและตำแหน่งสำคัญ ซึ่งส่งผลเป็น 2 กรณีคือ กรณีแรก เป็นผลให้เจ้าที่มีคุณสมบัติเหมาะสมได้เลื่อนชั้นเป็นแทน กรณีที่สอง คือเป็นผลสืบเนื่องให้เจ้าบางพระองค์ได้เลื่อนชั้นแต่มิได้แทนที่เจ้าที่สิ้นพระชนม์นั้น สำหรับกรณีแรก สาเหตุและปัจจัยประการนี้ปรากฏในเจ้า 2 ประเภทคือประเภทแรก เจ้าที่ได้เลื่อนพระอิสริยยศและตำแหน่งในคราวเดียวกัน ประเภทที่สองคือ เจ้าที่คงพระอิสริยยศเดิมแต่ได้เลื่อนตำแหน่ง ซึ่งจะได้อธิบายรายละเอียดใน "ข้อ 3 ตำแหน่งหน้าที่ความรับผิดชอบ" ในตอนนี้จะกล่าวถึงเจ้าประเภทแรกซึ่งมีเพียงรายเดียวคือเจ้าคัมที่ ร.1 3.1 สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ในรัชกาลที่ 1 ได้เลื่อนชั้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ตำแหน่งวังหน้า พระมหากุปราช ใน พ.ศ. 2349 แทนกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทซึ่งสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. 2346 การที่รัชกาลที่ 1 ทรงปล่อยให้ตำแหน่งวังหน้าว่างลงถึง 3 ปี คงเป็นเพราะก่อนที่วังหน้าพระองค์เดิมจะสิ้นพระชนม์ ได้มีความขัดแย้งระหว่างวังหลวงและวังหน้าเกิดขึ้น ซึ่งในที่สุดนำไปสู่การเกิดกบฏเจ้าลำควน และเจ้าอินทปัต พระโอรสของวังหน้า ดังจะกล่าวต่อไปในภายหลัง เหตุการณ์ดังกล่าวยอมทำให้รัชกาลที่ 1 ไม่สะดวกพระทัยที่จะตั้งพระราชโอรสเป็นวังหน้าทันที จนเมื่อเวลาผ่านไป 3 ปี จึงได้ทรงดำเนินการ แม้กระนั้นก็ไม่โปรดเกล้าฯ ให้ประทับในพระราชวังบวรฯ ให้เสด็จข้ามไปประทับที่พระราชวังเดิมฝั่งธนบุรี อย่างไรก็ดี

นอกจากสาเหตุและปัจจัยภายนอกดังกล่าวแล้ว การเลื่อนขึ้นครั้งนี้ยังสืบเนื่องมาจากสาเหตุและปัจจัยภายในซึ่งเกิดขึ้นจากกรมพระราชวังบวรฯ เองด้วย นั่นคือการเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ของรัชกาลที่ 1 กับพระอัครมเหสี ได้ทรงร่วมทุกข์ร่วมสุขกับพระราชบิดามาตั้งแต่องขึ้นครองราชย์ และเมื่อพระราชบิดาขึ้นครองราชย์แล้วก็ได้ทรงเป็นกำลังสำคัญของพระราชบิดาในการปกครองบ้านเมือง ประกอบกับในเวลานั้นเจ้านายฝ่ายหน้าชั้นผู้ใหญ่หลายพระองค์โดยเฉพาะกรมพระราชวังบวร-สถานพิมุข รัชหลังได้เสด็จทิวงคตด้วย นอกจากนี้ในขณะนั้นพระองค์เองเจริญพระชนมพรรษาขึ้นเป็น "ผู้ใหญ่" อย่างสมบูรณ์ คือมีพระชนมายุ 39 ชันษา เทียบเท่ากับพระชนมายุทรงกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท พระปิตุลา (อา) เมื่อคราวได้รับสถาปนาขึ้นเป็นวังหน้า แม้ในพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงเวียตนามยามลองที่มีมากราบบังคมทูลรัชกาลที่ 1 แสดงความยินดีที่ทรงตั้งเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรขึ้นเป็นวังหน้า ก็ได้ยกเหตุผลว่า "สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจริญพระชนมพรรษาขึ้นแล้ว พระยากรมสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้อุปราชาภิเษกให้เป็นกรมพระราชวังบวร-สถานมงคลสืบไป"¹ การตั้งวังหน้าครั้งนี้เท่ากับรัชกาลที่ 1 ได้ทรงกำหนดให้เป็นที่ปรากฏชัดแก่คนทั้งหลายว่า พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ซึ่งข้าราชการออกพระนามว่าพระบิณฑูรใหญ่ จะเป็นผู้สืบราชสมบัติต่อจากพระองค์ การเลื่อนขึ้นครั้งนี้เป็นการเลื่อนขึ้นทั้งพระอิสริยยศจากกรมหลวงเป็นกรมพระ และเป็นการได้ดำรงตำแหน่งวังหน้าพระมหาอุปราชในคราวเดียวกันด้วย

ส่วนกรณีที่สองจะเห็นได้ในเจ้า 2 กลุ่ม คือ

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1,

กลุ่มที่ 1 พระโอรส 3 พระองค์ของกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข
วังหลัง ได้เลื่อนขึ้นทรงกรมเป็นกรมหมื่นใน พ.ศ. 2350 ภายหลังพระบิดาลิ้นพระชนม์
1 ปี (พ.ศ. 2349) อาจกล่าวได้ว่าการสิ้นพระชนม์ของวังหลังมีส่วนทำให้รัชกาล
ที่ 1 ซึ่งทรงตระหนักถึงความจงรักภักดีและการสนับสนุนที่วังหลังมีต่อพระองค์ตลอดมา
ได้พิจารณาตอบแทนความดีความชอบด้วยการสถาปนาพระเจ้าลูกยาเธอธรรมาโศภิตของ
วังหลัง (พระชนมายุระหว่าง 30-37 ชันษา) ขึ้นทรงกรม นอกจากนี้กรณีวังหลัง
สิ้นพระชนม์ก็ยังมีส่วนสนับสนุนการเลื่อนเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรขึ้นเป็นวังหน้าด้วย
ทั้งนี้เพราะวังหลังเป็นเจ้านายสำคัญในรุ่นแรกที่สิ้นพระชนม์ลงเป็นองค์สุดท้าย (ไม่
นับรัชกาลที่ 1) รัชกาลที่ 1 จึงขาดเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ที่จะเป็นกำลังช่วยบริหาร
บ้านเมือง ประกอบกับข้าราชการผู้ใหญ่ถึงแก่กรรมลงเป็นส่วนมาก รัชกาลที่ 1 เอง
ก็ทรงพระชรามากแล้ว ด้วยเหตุนี้ภายหลังวังหลังสิ้นพระชนม์ไม่นานก็ได้ทรงตั้ง
พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรขึ้นเป็นวังหน้า ภายหลังที่
ปล่อยให้ตำแหน่งนี้ว่างลงเป็นเวลารวม 4 ปี

กลุ่มที่ 2 พระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าหลานยาเธอ
และ "ลูกขุนอง" จำนวน 7 พระองค์ ได้เลื่อนขึ้นทรงกรมใน พ.ศ. 2361 โดย
เอกสารระบุว่า "เนื่องต่อเหตุที่กรมพระราชวังบวรมหาเสนาณุรักษ์เสด็จสวรรคต"¹
อาจกล่าวได้ว่าการสิ้นพระชนม์ของกรมพระราชวังบวรมหาเสนาณุรักษ์ วังหน้าใน
รัชกาลที่ 2 มีส่วนทำให้เจ้าทั้ง 7 พระองค์นี้ได้เลื่อนขึ้นทรงกรม เพื่อรับผิดชอบ
งานของแผ่นดิน เป็นการช่วยแบ่งเบาพระราชภาระของพระมหากษัตริย์ แม้ว่าจะ
มิได้ดำรงตำแหน่งวังหน้าแทนก็ตาม

¹ กษ. เรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 84.

เหตุการณ์ในทำนองนี้เกิดขึ้นอีกครั้งหนึ่งในสมัยรัชกาลที่ 3 เมื่อกรม-
พระราชวังบรมมหาศกดิพลเสพ วังหน้าเสด็จทิวงคต รัชกาลที่ 3 ได้โปรดเกล้าฯ
ให้เลื่อนกรมและตั้งกรมเจ้า 8 พระองค์ ทั้งนี้เนื่องจากมีปัญหาความขัดแย้งทาง
การเมืองเกิดขึ้นดังจะได้อธิบายต่อไปในหัวข้อ "การเลื่อนชั้นทางสังคมในภาวะบ้าน-
เมืองไม่ปกติ" ซึ่งจะติดกับการเลื่อนชั้นทรงกรมของเจ้าทั้ง 7 พระองค์ในรัชกาล
ที่ 2 ดังกล่าว แม้ว่าจะเป็นเหตุสืบเนื่องจากวังหน้าเสด็จทิวงคตเช่นเดียวกันก็ตาม

อย่างไรก็ดี อาจสรุปได้ว่าการเลื่อนชั้นพระชนม์ของเจ้าสำคัญ โดยเฉพาะ
วังหน้าและวังหลังมีส่วนสำคัญทำให้เจ้าบางพระองค์ได้ทรงเลื่อนชั้น แต่มิได้เลื่อนชั้น
ดำรงพระอิสริยยศและตำแหน่งแทนเจ้าที่สิ้นพระชนม์เสมอไป การจะเลื่อนชั้นได้
ถึงระดับไหนนั้นย่อมต้องขึ้นกับเงื่อนไขต่าง ๆ โดยเฉพาะความเหมาะสมในเรื่อง
พระชาติกำเนิด พระชนมายุ ระยะเวลา และพระราชดำริของพระมหากษัตริย์เอง
ดังจะเห็นได้ในสาเหตุและปัจจัยภายใน

1.2 สาเหตุและปัจจัยภายใน จากการศึกษาพบว่าในสถานการณ์บ้าน-
เมืองปกติในสาเหตุและปัจจัยภายในนับเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นของ
เจ้ายิ่งกว่าสาเหตุและปัจจัยภายนอก ได้แก่

1.2.1 ความสัมพันธ์กับองค์พระมหากษัตริย์แต่ละรัชกาล เจ้าทั้ง
42 พระองค์ล้วนเป็นพระญาติทางสายพระโลหิตของพระมหากษัตริย์แต่ละรัชกาล
แต่จะแตกต่างกันตรงระดับความใกล้ชิดมากน้อย ซึ่งก็จะมีผลต่อการเลื่อนชั้นทั้งพระ
สกุลยศ และพระอิสริยยศ กล่าวคือ พระญาติทางสายพระโลหิตที่มีความสัมพันธ์
ใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์ หรือมีพระกำเนิดเดิมสูง มักจะได้รับการสถาปนาให้มี
พระสกุลยศสูง ซึ่งก็จะทำให้ทรงได้รับการเลื่อนพระอิสริยยศขึ้นสูงกว่าพระญาติที่มี
ความใกล้ชิดกับองค์พระมหากษัตริย์น้อยกว่า และมีพระสกุลยศเดิมต่ำกว่า ดังจะเห็น
ได้ชัดในกรณีการสถาปนาเจ้านายให้ทรงกรมในสมัยรัชกาลที่ 1 กล่าวคือ ในจำนวน

เจ้า 7 พระองค์ที่ได้รับการสถาปนาให้เป็นเจ้าฟ้ากรมขุนนั้น สามพระองค์คือ ลำดับที่ ร.1 1.1 ร.1 1.3 และ ร.1 1.4 ซึ่งได้แก่ เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาณรงค์ เจ้าฟ้ากรมขุนศรีสุนทรเทพ และเจ้าฟ้ากรมขุนเทพยวดี มีความสัมพันธ์เป็นพระราชโอรสและพระราชธิดาของรัชกาลที่ 1 กับพระอัครมเหสี สองพระองค์คือลำดับที่ ร.1 1.2 และ ร.1 4.4 เจ้าฟ้ากรมขุนพิทักษ์มนตรี และเจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณรงค์ มีความสัมพันธ์เป็น "หลาน-น้า" ของรัชกาลที่ 1 อีกสองพระองค์คือลำดับที่ ร.1 4.3 และ ร.1 5.3 เจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิราช และเจ้าฟ้ากรมขุนศรีสุนทรเป็น "หลาน-ตา" และ "หลาน-ลุง" ของรัชกาลที่ 1 ตามลำดับ โดยที่เจ้าทั้ง 7 พระองค์นี้ นอกจากเป็นพระญาติผู้ใกล้ชิดแล้ว ยังทรงคุ้นเคยกันมาตั้งแต่ยังไม่ขึ้นครองราชย์ด้วย ดังนั้นพระญาติกลุ่มนี้จึงได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าฟ้าตั้งแต่เมื่อแรกรัชกาลที่ 1 ขึ้นครองราชย์ และเมื่อได้รับมอบหมายให้ทรงกรม ก็ได้เป็นเจ้าฟ้ากรมขุนเลยที่เดียว

ต่อมาอีก 15 ปี-16 ปี ในรัชกาลเดียวกัน เจ้าฟ้ากรมขุนสี่พระองค์ในกลุ่มนี้ได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าฟ้ากรมหลวง ได้แก่ลำดับที่ ร.1 4.1 เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนาณรงค์ ร.1 4.2 เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ร.1 5.1 เจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพ และ ร.1 5.2 เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพยวดี หลังจากนั้นจนตลอดสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ไม่มีเจ้าพระองค์ใดได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าฟ้ากรมขุน และเจ้าฟ้ากรมหลวงในภาวะบ้านเมืองปกติอีกเลย เจ้าพระองค์อื่นอีก 34 พระองค์ ดังที่ปรากฏในตารางล้วนได้รับการสถาปนาเป็นกรมหมื่นเท่านั้น โดยในสมัยรัชกาลที่ 1 มี 6 พระองค์ ซึ่งมีความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ 1 ต่าง ๆ กันคือสองพระองค์เป็นพระราชโอรสผู้ประสูติจากพระสนม (ลำดับที่ ร.1 4.5, ร.1 4.6) สามพระองค์เป็นพระเจ้าหลานชายเธอ "หลาน-ทาสายอ้อม" (ลำดับที่ ร.1 4.7 ถึง ร.1 4.9) และหนึ่งพระองค์เป็น "หลาน-ลุง" (ลำดับที่ ร.1 5.4) ในสมัยรัชกาลที่ 2 มี 13 พระองค์ สี่พระองค์เป็นพระราชโอรสผู้ประสูติจากพระสนม

(ลำดับที่ ร.2 1.1, ร.2 3.3 ถึง ร.2 3.5) เจ็ดพระองค์เป็นพระเจ้านองยาเชอต่างพระมารดา (ลำดับที่ ร.2 1.2, ถึง ร.2 1.4, ร.2 2.1, ร.2 2.2, ร.2 3.1 และ ร.2 3.2) อีกสองพระองค์เป็น "ลูกบุญรอง" และ "หลาน-ลุง" (ลำดับที่ ร.2 3.7 และ ร.2 3.6 ตามลำดับ) ในสมัยรัชกาลที่ 3 มี 15 พระองค์ ทหพระองค์เป็นพระปิตุลา (อา) ของรัชกาลที่ 3 (ลำดับที่ ร.3 1.1, ร.3 1.2, ร.3 1.6, ร.3 1.8, ร.3 2.1 และ ร.3 2.2) ห้าพระองค์เป็นพระเจ้านองยาเชอต่างพระมารดา (ลำดับที่ ร.3 1.3 ถึง ร.3 1.5, ร.3 3.1, และ ร.3 5.1) หนึ่งพระองค์เป็น "ลูกบุญรอง" (ลำดับที่ ร.3 1.7) และอีกสามพระองค์เป็นพระราชโอรสพระราชธิดาซึ่งประสูติจากเจ้าจอมมารดา (ลำดับที่ ร.3 4.1, ร.3 4.2 และ ร.3 6.1) เป็นที่น่าสังเกตว่าในสมัยรัชกาลที่ 3 ไม่ปรากฏว่าได้มีการสถาปนาพระเจ้าหลานยาเชอขึ้นทรงกรมดังสองรัชกาลแรกเลย ทั้งนี้อาจเป็นเพราะพระเจ้าหลานยาเชอในรัชกาลที่ 3 ยังทรงพระเยาว์อยู่มาก เพราะแม้แต่พระราชโอรสพระราชธิดาที่ได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมก็มีเพียง 3 พระองค์ และได้รับการสถาปนาตอนช่วงปลายรัชกาลแล้ว

1.2.2 การเป็นที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์ สืบเนื่องมาจากความสัมพันธ์ระหว่างเจ้ากับพระมหากษัตริย์ในประเด็นแรก ผู้ที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์ก็มักเป็นที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์ เพราะได้มีโอกาสปรนนิบัติรับใช้ใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาทมากกว่าบุคคลอื่น ส่วนมากเป็นเจ้าที่มีความสัมพันธ์ทางสายพระโลหิตในระดับใกล้ชิด เช่นพระราชโอรส พระราชธิดา พระเจ้าหลานยาเชอ พระเจ้าหลานยาเชอสายตรง การเป็นที่โปรดปรานนี้เองเป็นปัจจัยประการหนึ่งที่น่าไปสู่การเลื่อนชั้นของเจ้านาย ดังจะเห็นได้จากในสมัยรัชกาลที่ 1 ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือ เจ้าฟ้ากรมขุนศรีสุนทรเทพ พระราชธิดาพระองค์โต เมื่อสิ้นพระชนม์ลงใน พ.ศ. 2351 นั้น รัชกาลที่ 1 พระราชธิดาได้ทรงพระภูษาสายพันขาว

ทุกวัน คำว่า "ลูกคนนี้รักมากต้องนุงขาวให้"¹ และภายหลังจากพระศพแล้ว ได้โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระอัฐิขึ้นเป็น เจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพ แล้วจึงเลื่อนเจ้าฟ้ากรมขุนเทพยวดี พระราชธิดาพระองค์เล็ก ซึ่งยังมีพระชนม์อยู่เป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงคยวเสนกัน กรณีนี้แสดงให้เห็นถึงความโปรดปราน ที่รัชกาลที่ 1 มีต่อเจ้าฟ้ากรมขุนศรีสุนทรเทพ เป็นผลให้ทรงได้เลื่อนขึ้น แม้จะเป็นการเลื่อนพระอัฐิกิตาม และยังมีเนื้อผ้าให้พระชนินรภาพลอยได้รับการเลื่อนขึ้นตามไปด้วย

อีกรายหนึ่งคือ เจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิราช ซึ่งเป็น "หลาน-ตา" สายตรงเพียงพระองค์เดียว เป็นที่โปรดปรานเมตตาสงสารของรัชกาลที่ 1 มาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ก่อนรัชกาลที่ 1 ขึ้นครองราชย์ดังกล่าวมาแล้ว จึงทรงสถาปนาให้เป็นเจ้าฟ้า และได้ทรงกรมเป็น "กรมขุน" ต่อมาตามลำดับ ซึ่ง "หลาน-ปู่" หลายพระองค์ของรัชกาลที่ 1 ที่มีพระกำเนิดในระดัับเดียวกับเจ้าฟ้ากรมขุนพระองค์นี้ มิได้ทรงได้รับโอกาสเช่นนี้เลย

นอกจากนี้ในกรณีพระโอรสของวังหลังถึง 3 พระองค์ที่ได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมใน พ.ศ. 2350 ก็แสดงให้เห็นว่าแม้ทั้ง 3 พระองค์นี้จะเป็นพระเจ้าหลานยาเชอ ในระดัับห่างคือเป็น "หลาน-ตา" สายอ้อม โดยที่พระบิดาเป็น "หลาน-น้า" ของรัชกาลที่ 1 แต่เนื่องจากพระบิดาเป็น "หลาน-น้า" ที่รัชกาลที่ 1 โปรดปรานมากกว่าพระเจ้าหลานยาเชอ พระองค์อื่นในระดัับเดียวกัน จึงส่งผลต่อการเลื่อนขึ้นของพระโอรสทั้ง 3 พระองค์ภายหลังเมื่อวังหลังสิ้นพระชนม์เพียง 1 ปี ดังกล่าวมาแล้ว ในขณะที่ไม่โปรดเกล้าฯ สถาปนาพระอิสริยยศให้แก่บรรดาพระโอรสพระธิดาของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ซึ่งเป็น "หลาน-ลุง" เลย ทั้ง ๆ ที่วังหน้าก็ทรงหาคณะประโยชน์อย่างใหญ่หลวงให้แก่บ้านเมืองมาตลอดพระชนม์ชีพ

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 341.

ทั้งนี้คงเป็นเพราะความบาดหมางระหว่างวังหลวงและวังหน้า จนถึงเกิดการกบฏของพระโอรสรุ่นใหญ่ของวังหน้าขึ้นนั่นเอง จึงน่าจะทำให้พระโอรสพระธิดาพระองค์อื่น ๆ ไม่เป็นที่โปรดปรานของพระบิดา (ลุง) ค้วย ซึ่งเป็นผลให้มิได้รับการเลื่อนขึ้น ทั้ง ๆ ที่ในช่วงเวลาที่ "หลาน-คา สายอ้อม" ได้เลื่อนขึ้นนั้น พระโอรสพระธิดาพระองค์ใหญ่ของวังหน้าที่ยังมีพระชนม์อยู่คือ พระองค์เจ้ากอนแก้ว และเจ้าฟ้าพิกุลทอง มีพระชนมายุ 26 ชันษา และ 31 ชันษา ตามลำดับ ซึ่งก็อยู่ในวัย "ผู้ใหญ่" และมีฐานะตามพระชาติกำเนิดที่จะได้รับมอบหมายให้ทรงกรมได้ อย่างไรก็ตาม ในปีต่อมา (พ.ศ. 2351) เจ้าฟ้าพิกุลทองและพระองค์เจ้าอสุณี พระธิดาองค์ใหญ่และพระโอรสองค์ที่สองของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทก็ได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมเป็นกรมขุน และกรมหมื่นตามลำดับ การที่ได้ทรงกรมต่างกันคงเป็นเพราะเจ้าฟ้าพิกุลทองทรงได้รับการสถาปนาเป็นเจ้าฟ้ามาตั้งแต่แรกรัชกาลที่ 1 ขึ้นครองราชย์ เพราะเป็นพระธิดาซึ่งประสูติจากพระชายาเอกที่มีพระสกุลยศเป็นเจ้าหญิง ส่วนพระองค์เจ้าอสุณีประสูติจากพระสนม ยิ่งกว่านั้น พระมารดาของเจ้าฟ้าพิกุลทองคือเจ้าจอมมารดา เจ้าหญิงศิริรัตจา เป็นพระชนนีฐานของพระเจ้าเชียงใหม่ (พระยาภาวดีละเคิม) เจ้าประเทศราชของไทยซึ่งเป็นผู้ที่แสดงให้เห็นเป็นที่ประจักษ์ว่ามีความจงรักภักดีต่อรัชกาลที่ 1 และพระราชวงศ์จักรีเสมอมา จึงเป็นที่โปรดปรานของรัชกาลที่ 1 ซึ่งก็คงเชื่อแน่ว่าถึงเจ้าฟ้าพิกุลทองจะเป็น "หลาน" ค้วย ประกอบกับเจ้าฟ้าพิกุลทองเป็นสายพระโลหิตพระองค์แรกของกรมพระราชวังบวรฯ ที่รัชกาลที่ 1 คงทรงคุ้นเคยมาตั้งแต่ก่อนครองราชย์ ค้วยเหตุนี้จึงน่าจะจะเป็นปัจจัยทำให้เจ้าฟ้าพิกุลทองทรงได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนเสียทีเดียว ส่วนพระองค์เจ้าอสุณีนั้นไม่มีเหตุผลว่าเหตุใดจึงทรงได้รับการสถาปนาให้เป็นกรมหมื่นเส็นแทน จะว่าเป็นเพราะเป็นพระโอรสองค์ใหญ่ของวังหน้าในขณะนั้นก็ไม่ใช้* พระมารดาก็ไม่มี

*พระโอรสองค์ใหญ่พระองค์เจ้ากอนแก้ว ขณะนั้นพระชนมายุ 27 ชันษา ไม่ได้รับการสถาปนาให้ทรงกรม.

ประวัติออกมาปรากฏเด่นชัดว่ามีบทบาทหรือความสัมพันธ์อันใดกับรัชกาลที่ 1 อันจะเป็นเหตุให้ทรงได้รับการเลื่อนชั้นในครั้งนี้ดังพระเชษฐภคินี ส่วนด้านพระปรีชาสามารถที่จะเป็นปัจจัยต่อการเลื่อนชั้นก็ไม่ปรากฏ อย่างไรก็ตามแม้ว่ารัชกาลที่ 1 จะทรงสถาปนาพระโอรส พระธิดาของวังหน้าให้ทรงกรม แต่ก็ยังมีเพียง 2 พระองค์ ซึ่งนับว่าน้อยมากเมื่อเทียบกับการสถาปนาพระโอรสพระธิดาของเจ้าพี่เจ้าน้องพระองค์อื่น นอกจากนี้การเลื่อนชั้นก็เป็นไปอย่างช้ามากคือก่อนสิ้นรัชกาลเพียง 1 ปี นับเป็นเจ้ากลุ่มสุดท้ายที่ได้เลื่อนชั้นในรัชกาลนี้

สำหรับรัชกาลที่ 2 สาเหตุและปัจจัยของการเลื่อนชั้นประการนี้สามารถพิจารณาได้ในกรณีกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ซึ่งถึงแม้มิใช่พระราชโอรสที่ประสูติจากพระอัครมเหสี แต่ก็เป็นผู้ที่รัชกาลที่ 2 โปรดปรานไว้วางพระราชหฤทัยมากกว่าพระราชโอรสองค์อื่น ๆ ได้ทรงมอบหมายงานราชการให้ปฏิบัติแทนพระองค์มาตั้งแต่ก่อนราชาภิเษก ดังจะเห็นได้ในกรณีกฎกรมขุนกระษัตริย์ราชบุตร ทั้งนี้คงเป็นเพราะกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ย่อมมีความใกล้ชิดกับสมเด็จพระบรมชนกนาถมาก ประกอบกับทรงสนพระทัยในกิจการบ้านเมือง จึงเป็น "คู่คิด" ที่ดีของรัชกาลที่ 2 ซึ่งสนพระทัยด้านวรรณกรรม ในขณะที่เจ้าฟ้ามงกุฎพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ที่ประสูติจากพระอัครมเหสียังทรงพระเยาว์อยู่มาก มีพระชนม์มัยน้อยกว่ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ สมเด็จพระเชษฐาธิราชพระมารดาถึงกว่า 15 ชันษา ความใกล้ชิดและความโปรดปรานนี้เองเป็นปัจจัยประการหนึ่งที่ทำให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ได้รับการสถาปนาให้ทรงเป็นพระองค์แรกในภาวะบ้านเมืองปกติสมัยรัชกาลที่ 2

ส่วนรัชกาลที่ 3 จะเห็นได้จากกรณีกรมหมื่นอัปสรสุตาเทพ ซึ่งเป็นพระราชธิดาที่ใกล้ชิดและโปรดปรานมาก ทั้งนี้แม้ว่ากรมหมื่นอัปสรสุตาเทพฯ เป็นพระราชธิดาองค์ที่ 2 แต่พระราชธิดาพระองค์ใหญ่คือ พระองค์เจ้าหญิงใหญ่ พระภคินีต่างพระมารดาสิ้นพระชนม์ลงตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 (พ.ศ. 2368) เมื่อรัชกาลที่ 3 ขึ้นครองราชย์

กรมหมื่นอัปสรฯ จึงเป็นพระราชธิดาพระองค์ใหญ่ แต่กระนั้นก็มีไคทรงสถาปนาให้
ทรงกรมทันที คงเป็นเพราะทรงเห็นว่ายังทรงพระเยาว์ (พระชันษา 15 พรรษา)
เมื่อเปรียบเทียบกับเจ้านายพระองค์อื่นในขณะนั้น รัชกาลที่ 3 จึงทรงสถาปนาให้
เจ้านายที่ "อาวุโส" กว่า อันได้แก่พระปิตุลาและพระราชอนุชาของพระองค์ไคทรง
กรมก่อน ต่อมาเมื่อกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพเจริญพระชนมายุขึ้น จึงโปรดเกล้าฯ
สถาปนาให้ทรงกรม เป็นพระราชธิดาพระองค์แรกและพระองค์เดียวที่ทรงกรมใน
จำนวน 3 พระองค์ แต่อีก 7 ปีต่อมา กรมหมื่นอัปสรฯ ก็สิ้นพระชนม์ลงเมื่อพระ
ชนมายุเพียง 35 ชันษา รัชกาลที่ 3 ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดเทพธิดาพระราช-
ทานแก่พระเจ้าลูกเธอพระองค์นี้ นับเป็นประจักษ์พยานแห่งความรักและโปรดปราน
ของพระองค์ด้วย

นอกจากในกรณีเจ้านายทรงกรมดังกล่าวแล้ว การเป็นที่โปรดปรานของ
พระมหากษัตริย์ยังส่งผลให้เห็นได้ชัดเจนต่อการเลื่อนขึ้นของเจ้านายประเภทการเลื่อน
พระสกุลยศสูงขึ้นจากพระสกุลยศตามพระกำเนิดเดิมซึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
ปรากฏเพียง 2 พระองค์เท่านั้น คือเจ้าฟ้าคุณทลทิพยวดี กับพระองค์เจ้าโสมนัส-
วัฒนาวดี

เจ้าฟ้าคุณทลทิพยวดีเดิมคือพระองค์เจ้าจันทบุรี เป็นพระราชธิดาของ
รัชกาลที่ 1 กับเจ้าจอมมารดาเจ้าหญิงทองสุก พระธิดาของพระเจ้ากรุงเวียงจันทน์
เจ้าเมืองประเทศราชของไทย ได้รับการเลื่อนขึ้นจากพระสกุลยศ ขึ้นพระองค์เจ้า
ใน พ.ศ. 2346 ขณะเมื่อพระชนมายุ 6 ชันษา และเป็นเวลาก่อนสิ้นรัชกาลที่ 1
หกปี สาเหตุที่ทำให้ได้เลื่อนขึ้นสืบเนื่องมาจากเหตุการณ์เมื่อคราวตามเสด็จรัชกาล
ที่ 1 ไปทรงลอยพระประทับ ณ พระตำหนักแดง ไคเสด็จขึ้นก่อนพระราชบิดา ทรง
ก้าวพลัดตกจากพระตำหนักแพลงน้ำหายไป ในที่สุดได้มีผู้พบพระองค์เกาะท่อนหยวก
อยู่ท้ายน้ำโดยไม่ทรงเป็นอันตรายใด ๆ รัชกาลที่ 1 และคนทั้งปวงเห็นเป็นเหตุ

อัครวรย์ อันแสดงถึงความเป็นผู้มีบุญของพระเจ้าลูกเธอพระองค์นี้ ประกอบกับทรงมีพระทัยกรุณาพระเจ้าลูกเธอเป็นทุนเดิมอยู่แล้ว เนื่องจากทรงกำพร้าพระมารดามาตั้งแต่พระชนมายุ 5 ชันษา กับทั้งยังทรงมีฐานะชาติกำเนิดทางพระมารดาสูงกว่าพระเจ้าลูกเธอ ซึ่งประสูติจากเจ้าจอมมารดาอื่น ๆ ด้วย¹ ดังนั้นรัชกาลที่ 1 จึงโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระสกุลยศของพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าจันทบุรีขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากัญชลทิพยวดี* เช่นเดียวกับสมเด็จเจ้าลูกเธอที่ประสูติจากพระอัครมเหสี แต่แตกต่างกันตรงที่ไม่มีใ้รับการสถาปนาให้ทรงกรม อย่างไรก็ตาม อย่างไรก็ดี จะเห็นได้ว่าการเลื่อนพระสกุลยศครั้งนี้มาจากการเป็นที่โปรดปรานของพระราชบิดาเป็นสาเหตุสำคัญประการหนึ่ง การเป็นที่โปรดปรานนี้จะเห็นได้อีกในเวลา 3 ปี ต่อมา เมื่อคราวที่เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ใ้รับการสถาปนาขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวร เจ้าฟ้ากัญชลทิพยวดีเป็นพระเจ้าลูกเธอพระองค์เดียวที่ใ้รับพระราชโองการให้ออกมาเชิญเสด็จกรมพระราชวังบวรฯ พระองค์ใหญ่ เข้าไปในพระราชวัง² ซึ่งถือได้ว่าเป็นหน้าที่ที่มีเกียรติอย่างยิ่ง แม้ว่าขณะนั้นจะมีพระชนมายุเพียง 9 ชันษาเท่านั้น และยังมีพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกเธออีกหลายพระองค์ มีพระชนมายุมากกว่าพระองค์ก็ตาม ส่วนพระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดีนั้น มีพระสกุลยศตามพระกำเนิดเดิมเป็นหม่อมเจ้า เป็นพระธิดาของพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ พระราช

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 314.

* ต่อมาในรัชกาลที่ 2 เจ้าฟ้ากัญชลทิพยวดี ใ้รับการแต่งตั้งให้เป็นพระราชาขยาในรัชกาลที่ 2 ซึ่งเป็นพระเชษฐาต่างพระมารดา.

² ป. 342 เรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 50.

โอรสของรัชกาลที่ 3 (ไม่ปรากฏพระมารดา) เมื่อประสูติได้ไม่นานพระบิดาก็สิ้นพระชนม์ รัชกาลที่ 3 ซึ่งเป็นพระอัยกา (ปู่) จึงทรงรับมาเลี้ยงดูอย่างใกล้ชิดตลอดรัชกาล ซึ่งนอกจากทรงเมตตาสงสารเพราะเป็นกำพร้าแล้ว ความใกล้ชิดยังทำให้โปรดปรานพระเจ้าหลานเธอพระองค์นี้เป็นพิเศษ จึงทรงสถาปนาขึ้นเป็นพระเจ้าหลานเธอพระองค์เจ้า นับว่าสูงกว่าพระเจ้าหลานเธอพระองค์อื่นซึ่งมีพระสกุลยศเป็นเพียงหม่อมเจ้า นอกจากนี้ยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดราชนัคคารามใกล้ ๆ กับวัดเทพธิดารามพระราชทานเป็นพระเกียรติยศด้วย ซึ่งเป็นเครื่องยืนยันถึงความโปรดปรานที่มีต่อพระเจ้าหลานเธอพระองค์นี้เป็นพิเศษเช่นเดียวกับที่ทรงโปรดปรานพระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ผู้เป็น "ป้าแท้ ๆ" ของพระองค์เจ้าโสมนัสฯ ดังกล่าวมาแล้ว

จากประเด็นข้อ 1.2.1 และ 1.2.2 จะเห็นได้ว่าความสัมพันธ์ใกล้ชิดและการเป็นที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์ เป็นสาเหตุและปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการเลื่อนชั้นในยามปกติของกลุ่มเจ้า แม้กระนั้นจะเห็นได้ว่าแม้ในสมัยรัชกาลที่ 1 ความสัมพันธ์ใกล้ชิดและความโปรดปรานของพระมหากษัตริย์เป็นสาเหตุและปัจจัยสำคัญต่อการเลื่อนชั้น ทำให้พระราชโอรสและพระราชธิดาเป็นผู้ที่ได้เลื่อนชั้นเป็นจำนวนมากที่สุด แต่มาในสมัยรัชกาลที่ 2 ผู้ได้เลื่อนชั้นเป็นจำนวนมากที่สุดคือ พระเจ้าน้องยาเธอ รongลงมาได้แก่พระราชโอรสที่ประสูติจากพระสนม ถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ผู้ได้เลื่อนชั้นจำนวนมากที่สุดคือพระปิตุลา (อา) รongลงมาคือพระเจ้าน้องยาเธอต่างพระมารดา พระราชโอรสและพระราชธิดาตามลำดับ ด้วยเหตุนี้จึงอาจกล่าวได้ว่าแม้ความสัมพันธ์ใกล้ชิดและการเป็นที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์จะเป็นสาเหตุและปัจจัยสำคัญต่อการเลื่อนชั้น แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าเจ้าทุกพระองค์ที่ได้เลื่อนชั้นจะเป็นพระญาติผู้ใกล้ชิดและโปรดปรานของพระมหากษัตริย์เสมอไป ดังนั้นจึงน่าจะมีปัจจัยอื่นที่สำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน ซึ่งคงได้แก่พระชนมายุที่เหมาะสม ดังจะเห็นได้ว่าพระเจ้าน้องยาเธอต่างพระมารดา และพระปิตุลาได้รับการเลื่อนชั้นในสอง

รัชกาลหลังเป็นจำนวนมากกว่าพระราชโอรสพระราชธิดา ซึ่งมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดทางสายพระโลหิตกับพระมหากษัตริย์มากกว่า ซึ่งย่อมแสดงว่าพระชนมายุที่เหมาะสมก็น่าจะได้รับการนำมาพิจารณาประกอบการเลื่อนชั้นด้วย คงจะโคกกล่าวในประเด็นต่อไป

1.2.3 พระชนมายุ ตารางแสดงการเลื่อนชั้นของเจ้าข้างคันทน์ให้เห็นว่าโดยทั่วไปแล้วผู้จะได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมในครั้งแรกมักมีพระชนมายุระหว่าง 20-35 ชันษา ยกเว้นกรณีเจ้าฟ้ากรมขุนเทพทวดีซึ่งมีพระชนมายุเพียง 15 ชันษา และเจ้ารุ่นใหญ่เพียงไม่กี่พระองค์ที่ได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมเมื่อมีพระชนมายุเลย 35 ชันษาขึ้นไปแล้ว

สำหรับในกรณีพระชนมายุโดยเฉลี่ยระหว่าง 20-35 ชันษานั้นนับว่าเป็นช่วงที่เหมาะสมเพราะเป็นช่วงอายุที่บุคคลโดยทั่วไปมีความเจริญเติบโตทั้งร่างกายจิตใจ และสมอง ผ่านประสบการณ์ การศึกษา และการเรียนรู้มากพอที่จะปฏิบัติงานในความรับผิดชอบให้ตนเอง ครบครัน และสังคมในฐานะ "ผู้ใหญ่" คนหนึ่งได้ ซึ่งสำหรับเจ้าในสมัยนั้นก็คือการรับมอบหมายให้ทรงกรมดังจะพบได้ในจดหมายเหตุตั้งกรมและเลื่อนกรมว่าเป็นเพราะ "...ทรงปรีชารอบราชการ"¹ หรือ "...ทรงพระปรีชารอบคอบในราชกิจ"² อาจสรุปได้ว่าพระมหากษัตริย์ทั้ง 3 รัชกาลต่างทรงตระหนักถึงความสำคัญของพระชนมายุที่เหมาะสมเช่นเดียวกัน กล่าวคือ เจ้าที่จะโปรดเกล้าฯ ให้ปฏิบัติราชการด้วยการทรงกรมนั้นจะต้องมีพระชนมายุระหว่าง 20-

¹ ตทช. , จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 เรื่องตั้งเจ้าประเทศราชและตั้งกรม ร.1 - ร.3 แต่ จ.ศ. 1153 เลขที่ 3.

² ตทช. , จดหมายเหตุรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 3 และจดหมายเหตุรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 3.

35 ชั้นษา ซึ่งอยู่ในช่วงอายุที่ปัจจุบันเรียกว่า "บรรลุนิติภาวะ" แล้ว แต่ขณะเดียวกันก็ไม่ใช่อายุมากจนทำให้ขาด "ความคล่องตัว" ในการปฏิบัติงาน ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าพระชนมายุเป็นปัจจัยสำคัญที่เป็นเกณฑ์กลางทั่วไปสำหรับการเลื่อนขึ้นของเจ้าให้ทรงกรมทั้ง 3 รัชกาล แต่การจะทรงกรมเป็นกรมหมื่น หรือกรมขุนนั้นก็ขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์ พระสกุลยศเดิม และการเป็นที่โปรดปรานดังกล่าวดังนี้ใน 2 ประเด็นแรก

อย่างไรก็ดี เมื่อพิจารณาการเลื่อนขึ้นของเจ้าในแต่ละรัชกาล โดยพิจารณาจากประเด็นพระชนมายุ จะเห็นได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 1 พระชนมายุยังเป็นสิ่งที่มีอิทธิพลของเจ้านายที่ได้รับการเลื่อนขึ้นตามความสัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์ และการเป็นที่โปรดปรานได้อย่างเด่นชัด กล่าวคือ เจ้าที่ได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมในระดับเจ้าฟ้ากรมขุนนั้นพวกหนึ่ง มีพระชนมายุระหว่าง 20-22 ชั้นษา อีกพวกหนึ่งมีพระชนมายุระหว่าง 30-37 ชั้นษา พวกแรกมีความสัมพันธ์ใกล้ชิด และเป็นที่ยอมรับของรัชกาลที่ 1 มากกว่าพวกที่สอง ได้แก่พระราชโอรส พระราชธิดา ที่ประสูติจากพระอัครมเหสี และ "หลาน-น้า" อีกพระองค์หนึ่ง ส่วนพวกที่สองมีความสัมพันธ์ในระดับห่างออกมาคือเป็น "หลาน-น้า" "หลาน-ลุง" และ "หลาน-ตา" สายตรง โดยเฉพาะในพวกแรกนั้น มีกรณีพิเศษ คือ เจ้าฟ้ากรมขุน

* เจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตริราชูชิต เอกสารไม่ระบุปีประสูติไว้ แต่อาจสันนิษฐานได้ว่าขณะได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมคงมีพระชนมายุระหว่าง 30-37 ชั้นษา เพราะคงต้องประสูติในสมัยธนบุรี (พ.ศ. 2310 - 2325) ก่อน พ.ศ. 2322 ซึ่งเป็นปีสิ้นพระชนม์ของเจ้าจอมมารดาเจ้าหญิงฉิมใหญ่ พระมารดา แต่คงไม่ก่อน พ.ศ. 2310 เพราะพระราชบิดาคือพระเจ้ากรุงธนบุรี ยังไม่ได้ปราบดาภิเษกเป็นพระมหากษัตริย์ ซึ่งก็หมายความว่าในขณะนั้นพระอัยกา (ตา) คือรัชกาลที่ 1 ยังมิได้มาเข้ารับราชการกับพระเจ้ากรุงธนบุรี นั่นก็คือพระมารดา ยังไม่ได้ถวายตัวเป็นพระสนมของพระเจ้ากรุงธนบุรี.

เทพยวดี ซึ่งเป็นพระราชธิดาองค์เล็ก จึงอาจเป็นไปได้ว่า เมื่อรัชกาลที่ 1 ทรงสถาปนาพระราชโอรสพระราชธิดารุ่นใหญ่แล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้แต่งตั้งพระราชธิดาองค์เล็กในคราวเดียวกัน แต่การทรงกรมเมื่อพระชนมายุ 15 ชั้นชานี้ ไม่ใช่ของแปลก เพราะเมื่อรัชกาลที่ 1 ขึ้นครองราชย์ก็โปรดเกล้าฯ สถาปนาเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรพระเชษฐาของเจ้าฟ้ากรมขุนเทพยวดีขึ้นทรงกรมเป็นครั้งแรกในขณะพระชนมายุ 15 ชั้นชาเช่นเดียวกัน

เจ้านายในระดักรมหมื่นก็เช่นเดียวกัน พวกหนึ่งมีพระชนมายุ 22 ชั้นชา อีกพวกหนึ่งมีพระชนมายุ 25-37 ชั้นชา พวกแรกคือพระราชโอรสที่ประสูติจากพระสนม ส่วนพวกหลังคือ "หลาน-ตา" สายอ่อม และหลานลุง พวกแรกย่อมต้องมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับรัชกาลที่ 1 และเป็นทีโปรดปรานของพระองค์มากกว่าพวกที่สองอย่างแน่นอน

ส่วนอีก 2 รัชกาลนั้น ไม่สามารถระบุลงไปอย่างแน่ชัดได้ว่า ผู้มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดและเป็นทีโปรดปรานของพระมหากษัตริย์จะได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมขณะพระชนมายุอ่อนและเร็วกว่าเจ้าฟ้างอื่น เพราะไม่ว่าจะเป็นพระราชโอรสพระราชธิดา พระราชอนุชา พระปิตุลา หรือพระญาติ ในระดับอื่น ล้วนได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมเป็นกรมหมื่น ในช่วงอายุที่ใกล้เคียงกันคือระหว่าง 24-30 ชั้นชา ในสมัยรัชกาลที่ 2 (ยกเว้น "ลูกขุนอง" พระองค์หนึ่งมีพระชนมายุ เมื่อได้รับการสถาปนา 38 ชั้นชา) และระหว่าง 22-42 ชั้นชาในสมัยรัชกาลที่ 3 (สำหรับรัชกาลนี้เข้าไปโดยประมาณ เพราะปีของการสถาปนาเจ้านายบางปีไม่แน่นอน) ยิ่งกว่านั้นในสองรัชกาลหลังนี้เจ้าที่ไคเลื่อนขึ้นเป็นส่วนใหญ่ ไคแก่พระเจ้านองยาเธอและพระปิตุลา โดยเฉพาะรัชกาลที่ 3 นั้น พระราชโอรสพระราชธิดากว่า จะได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมก็เป็นเวลาเกือบปลายรัชกาลแล้ว และมีเพียง 3 พระองค์เท่านั้น ย่อมแสดงว่าในสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 นั้น ระบบอาวุโสนับว่ามีสำคัญอย่างยิ่งต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของเจ้า

กล่าวโดยสรุป พระมหากษัตริย์แห่งสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นทรงใช้พระชนมายุเป็นเกณฑ์สำคัญในการสถาปนาเจ้าให้ทรงกรมในยามปกติ โดยต้องทรงอยู่ในวัย "บรรลุนิติภาวะ" ที่จะรับผิดชอบงานที่ได้รับมอบหมายในฐานะเจ้าทรงกรมได้ ยกเว้นในกรณีพิเศษ ซึ่งมีอยู่เพียงรายเดียวในสมัยรัชกาลที่ 1 อย่างไรก็ตามก็ดี ความสัมพันธ์ใกล้ชิดและการเป็นที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์ก็ยังคงมีความสำคัญต่อการเลื่อนขึ้นในรัชกาลที่ 1 อย่างมากคงจะเห็นได้ว่าเจ้าประเภทนี้มีโอกาสได้เลื่อนขึ้นเร็วกว่าเจ้าที่มีความสัมพันธ์ในระดับห่างออกไป กับทั้งยังได้ทรงกรมขณะพระชนมายุยังน้อยอีกด้วย ในขณะที่สมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 การเลื่อนขึ้นจะเป็นไปตามพระชนมายุที่เจริญวัยขึ้นในระบบอาวุโสมากกว่าการคำนึงถึงความสัมพันธ์ใกล้ชิด และเป็นที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์เท่านั้น

ส่วนเจ้าที่เลื่อนกรมสูงขึ้นจากกรมเดิมนั้น ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีอยู่เพียง 5 พระองค์ ล้วนอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 1 เจ้าสี่พระองค์เลื่อนจากเจ้าฟ้ากรมขุนเป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงขณะมีพระชนมายุระหว่าง 31-38 ชันษา และระยะเวลาที่เลื่อนขึ้นห่างจากเมื่อได้รับสถาปนาให้ทรงกรมครั้งแรกเป็นเวลา 15-16 ปี อีกพระองค์หนึ่งเลื่อนจากเจ้าฟ้ากรมหลวงเป็นกรมพระราชวังมรวรฯ มีพระชนมายุ 39 ชันษา ห่างจากการได้รับสถาปนาให้ทรงกรมครั้งแรก 24 ปี ถึงแม้ว่าเจ้า 5 พระองค์นี้จะได้รับการเลื่อนขึ้นเพราะการมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดทางสายพระโลหิตกับรัชกาลที่ 1 และการเป็นที่โปรดปรานของพระองค์ แต่ขณะเดียวกันความเหมาะสมของพระชนมายุก็เป็นเกณฑ์สำคัญในการเลื่อนกรมด้วย การที่มีพระชนมายุสูงขึ้น และการที่ทรงกรมเกามาเป็นเวลา 10 กว่าปีเช่นนี้ยอมทำให้เจ้านายดังกล่าวผ่านประสบการณ์ มีความชำนาญและพระปรีชาสามารถ ดังจะเห็นได้จากเอกสารเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ระบุดาเหตุเจ้าฟ้ากรมขุนเสนานุรักษ์ และเจ้าฟ้ากรมขุนพิทักษ์มนตรีได้รับการเลื่อนขึ้นเป็นกรมหลวงไว้ว่าเจ้าทั้งสองพระองค์นี้ "ทรงจำเริญชำนาญในราชการและทรง

พระปรีชาสามารถอยู่แล้ว"¹ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพระชนมายุที่เจริญวัยขึ้นประกอ
กับการที่ไคทรงกรมเป็นกรมขุนเป็นเวลาถึง 15 ปี ย่อมทำให้ทรงมีพระปรีชาสามารถ
และมีประสบการณ์ในการปฏิบัติราชการทำให้เหมาะสมที่จะได้รับการเลื่อนกรมให้สูง
ขึ้นไป ส่วนรายอื่น ๆ ไม่มีหลักฐานระบุแน่ชัดถึงสาเหตุการเลื่อนขึ้นสำหรับกรณี
เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรนั้นจะไคพบในประเด็นต่อไป

อย่างไรก็ดี ในกรณีการเลื่อนขึ้นของพระสกลยศนั้น ความสัมพันธ์ใกล้ชิด
และการเป็นที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์นับเป็นสาเหตุและปัจจัยสำคัญยิ่งกว่า
พระชนมายุที่เจริญวัยขึ้น ดังจะเห็นไคจากกรณีพระองค์เจ้าหญิงจันทบุรี และหม่อมเจ้า
หญิงโสมนัสฯ ซึ่งขณะเมื่อไคเลื่อนขึ้นนั้นยังทรงพระเยาว์อยู่มาก (5-6 ชันษา)

จะเห็นไคว่าสาเหตุและปัจจัยที่ส่งผลให้เจ้าไคเลื่อนขึ้นในยามปกตินั้นมิใช่
ทำให้เจ้าทุกพระองค์ไคมีโอกาสเลื่อนขึ้นอย่างเสมอภาคกัน โดยเฉพาะสาเหตุและ
ปัจจัยภายในในเรื่องระดับความสัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์ และการเป็นที่โปรดปราน
ของพระมหากษัตริย์ สำหรับในเรื่องพระชนมยุ้นค่อนข้างจะเป็นเกณฑ์กลางที่ทำให้
เจ้าไคไม่ว่าจะมีความสัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์ในระดับไหนไคมีโอกาสเลื่อนขึ้นเช่น
เดียวกันโดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 ส่วนสาเหตุและปัจจัยภายใน
นอกนั้นก็ส่งผลต่อการเลื่อนขึ้นของเจ้าเฉพาะบางพระองค์เท่านั้น

2. ลักษณะของการเลื่อนชั้นทางสังคม แบ่งการศึกษาไคเป็น 2 ประเด็น
คือ

2.1 จำนวนครั้งและระยะเวลาของการเลื่อนชั้นทางสังคม การ
เลื่อนชั้นทางสังคมเป็นการเลื่อนขึ้นทั้งหมดมี 15 ครั้ง ในรัชกาลที่หนึ่ง 5 ครั้ง
รัชกาลที่สอง 3 ครั้ง และรัชกาลที่สาม 7 ครั้ง เจ้าไคไคเลื่อนขึ้นมี 42 พระองค์
เลื่อนขึ้นในสมัยรัชกาลที่สามมากที่สุดจำนวน 16 พระองค์ ส่วนสมัยรัชกาลที่ 1 และ

¹ป.342 เรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ กรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 60-61.

รัชกาลที่ 2 มีจำนวนเท่ากันคือ 13 พระองค์

ในด้านระยะเวลาของการเลื่อนขึ้นนั้นไม่เหมือนกันทั้งสามรัชกาล กล่าวคือ ในสมัยรัชกาลที่ 1 เริ่มเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. 2335 หลังจากรัชกาลที่ 1 ขึ้นครองราชย์แล้ว 10 ปี ส่วนสมัยรัชกาลที่ 2 เริ่มเป็นครั้งแรกหลังจากที่รัชกาลที่ 2 ขึ้นครองราชย์แล้ว 4 ปี สำหรับสมัยรัชกาลที่ 3 มีการเลื่อนขึ้นครั้งแรกภายหลังจากที่รัชกาลที่ 3 ขึ้นครองราชย์แล้วไม่นาน อย่างไรก็ตามก็ระยะเวลาที่รัชกาลที่ 3 โปรค-เกล้าฯ ให้เจ้าเลื่อนขึ้นนั้นไม่อาจจะระบุได้แน่นอน เพราะไม่มีหลักฐานชัดเจน คงกล่าวได้แต่เพียงว่าอยู่ในระหว่าง พ.ศ. 2368 - 2371 ดังนั้นจึงไม่อาจสรุปได้ว่าแต่ละรัชกาลจะโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าได้เลื่อนขึ้นในยามปกติเมื่อใดคงเป็นไปตามสาเหตุและปัจจัยต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้ว ด้านความถี่-ห่างของระยะเวลาในการเลื่อนขึ้นครั้งต่อ ๆ มาในแต่ละรัชกาลนั้นไม่แตกต่างกันมากนักคืออยู่ในระหว่าง 1-4 ปี ยกเว้นการเลื่อนขึ้นครั้งที่ 2 ของสมัยรัชกาลที่ 1 ห่างจากการเลื่อนขึ้นครั้งแรกเป็นระยะเวลา 11 ปี และการเลื่อนขึ้นครั้งที่ 3 ของสมัยรัชกาลที่ 3 ห่างจากการเลื่อนขึ้นครั้งที่ 2 เป็นระยะเวลา 7 ปี อาจกล่าวได้ว่าการที่ระยะเวลาของการเลื่อนขึ้นส่วนใหญ่อยู่ในระหว่าง 1-4 ปี ซึ่งเป็นเวลาที่ไม่ห่างกันเช่นนี้ แสดงให้เห็นว่ากลุ่มเจ้ามีโอกาสมากที่จะได้เลื่อนขึ้นในยามปกติ ซึ่งสำหรับในสมัยรัชกาลที่ 1 โอกาสเช่นนี้จะเห็นได้ชัดเจนว่าจะเริ่มตั้งแต่ช่วงกลางรัชกาล และถี่ขึ้นในช่วงปลายรัชกาลนับตั้งแต่ พ.ศ. 2346 จนถึง พ.ศ. 2351 ซึ่งเป็นระยะเวลาก่อนรัชกาลที่ 1 สวรรคตเพียงปีเดียว ส่วนในสมัยรัชกาลที่ 2 นั้นโอกาสในการเลื่อนขึ้นเริ่มเร็วกว่าสมัยรัชกาลที่ 1 คือเพียง 4 ปีภายหลังจากที่รัชกาลที่ 2 ขึ้นครองราชย์ และค่อนข้างถี่ในช่วงกลางรัชกาลคืออยู่ในระหว่าง 2-3 ปี แต่โอกาสในการเลื่อนขึ้นก็สิ้นสุดลงอย่างรวดเร็วคือก่อนสิ้นรัชกาลถึง 7 ปี ภายหลังจากที่มีการเลื่อนขึ้นของเจ้ากลุ่มสุดท้าย ใน พ.ศ. 2361 สำหรับในสมัยรัชกาลที่ 3 โอกาสในการเลื่อนขึ้นไม่อาจจะระบุได้

อย่างแน่นอน แต่ก็คงอยู่ในระยะภายหลังจากเริ่มรัชกาลไม่นาน คือระหว่าง พ.ศ. 2368-2371 โอกาสในการเลื่อนขึ้นของกลุ่มเจ้าในยามปกติค่อนข้างมีสม่ำเสมอคืออยู่ในระหว่าง 1-4 ปี (ยกเว้นการเลื่อนขึ้นครั้งที่ 3 ดังกล่าวมาแล้ว) ดังจะเห็นได้ว่าการเลื่อนขึ้นมีถึง 7 ครั้ง และเจ้าที่ไค้เลื่อนขึ้นก็มีถึง 16 พระองค์ อย่างไรก็ตามโอกาสในการเลื่อนขึ้นตอนช่วงปลายรัชกาลก็สิ้นสุดลงก่อนสิ้นรัชกาลถึง 5 ปีโดยที่ไม่มีเจ้าพระองค์ไค้ไค้เลื่อนขึ้นอีกภายหลังจากการเลื่อนขึ้นครั้งสุดท้ายใน พ.ศ. 2388

2.2 สถานะของการเลื่อนชั้นทางสังคม ในจำนวนเจ้าที่ไค้เลื่อนขึ้นทั้ง 42 พระองค์นี้แบ่งเป็น 3 ประเภทคือ

ประเภทแรก เป็นเจ้าที่ไค้ได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมมีอยู่ 39 พระองค์ อย่างไรก็ตามเจ้า 4 พระองค์ในจำนวนนี้ทรงได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมและทรงไค้เลื่อนกรมสูงขึ้นในยามปกติด้วยไค้แก่ เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาณรงค์ เจ้าฟ้ากรมขุนพิทักษ์มนตรี เจ้าฟ้ากรมขุนศรีสุนทรเทพ และเจ้าฟ้ากรมขุนเทพาวดี ไค้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าฟ้ากรมหลวง หลังจากได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมคราวแรกเป็นเวลา 16 ปี เจ้าฟ้าทั้ง 4 พระองค์นั้นนอกจากทรงอยู่ในประเภทแรกนี้แล้ว ยังอาจนับรวมไค้กับประเภทที่สองด้วย

ประเภทที่สอง คือเจ้าที่ไค้เลื่อนกรมสูงขึ้นในยามปกติ มีเพียงพระองค์เดียวคือเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ซึ่งไค้เลื่อนขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระมหาอุปราช ในรัชกาลที่ 1 หลังจากให้ทรงได้รับการสถาปนาให้เป็นกรมหลวง ในวาระที่รัชกาลที่ 1 ขึ้นครองราชย์เป็นเวลาถึง 24 ปี อย่างไรก็ตาม เจ้าฟ้ากรมขุนที่ไค้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าฟ้ากรมหลวง 4 พระองค์ในประเภทแรกก็อาจนับรวมอยู่ในประเภทนี้ไค้ เพราะก็ไค้เลื่อนกรมในยามปกติเช่นเดียวกัน แม้ว่าจะได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมในยามปกติซึ่งแตกต่างจากเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรก็ตาม

ประเภทที่สาม คือเจ้าที่ไค้เลื่อนพระสกุลยศสูงขึ้นจากพระ-
 สกุลยศตามพระกำเนิดเดิม ไม่เหมือนกับสองประเภทแรกที่ได้รับการสถาปนาพระ-
 อีสสรียศและเลื่อนพระอิสสรียศให้สูงขึ้น มีเพียง 2 พระองค์ และเป็นเจ้าย้ายใน
 คือ พระองค์เจ้าจันทบุรี และหม่อมเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี ซึ่งไค้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าฟ้า
 กุมพลทิพยวดี และพระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดีในรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 3 ตามลำดับ

จะเห็นได้ว่าเจ้าที่ไค้เลื่อนขึ้นมากที่สุดคือประเภทแรก ซึ่งก็มีสี่พระองค์ที่ทรง
 มีสถานะอยู่ระหว่างประเภทแรกและประเภทที่สอง ในจำนวนเจ้าประเภทแรกนี้ ยัง
 แบ่งออกไค้เป็นอีก 2 พวก คือพวกที่ได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมแบบปกติ คือเริ่ม
 ตั้งแต่เป็นกรมหมื่น ซึ่งเป็นพระอิสสรียศเบื้องต้นของเจ้าทรงกรม กับพวกที่ได้รับการ
 สถาปนาให้ทรงกรมเป็นกรมขุนเลยโดยไม่ต้องเป็นกรมหมื่นก่อน ปรากฏว่าพวกที่ไค้รับ
 การสถาปนาให้เป็นกรมหมื่นมี 34 พระองค์ ส่วนพวกที่ไค้รับการสถาปนาให้เป็นกรมขุน
 มี 7 พระองค์ ซึ่งล้วนอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 1 ด้วยเหตุนี้จึงกล่าวไค้ว่าในขณะที่สมัย
 รัชกาลที่ 3 มีเจ้าไค้เลื่อนขึ้นมากแต่ก็เป็นแบบที่ไค้รับการสถาปนาเป็นเพียงกรมหมื่น
 เท่านั้น ส่วนสมัยรัชกาลที่ 1 แม้เจ้าจะไค้เลื่อนขึ้นน้อยกว่าแต่กว่าครึ่งของเจ้าทั้งหมด
 ไค้รับการสถาปนาให้เป็นกรมขุน สำหรับสมัยรัชกาลที่ 2 ก็มีแต่เจ้าที่ไค้รับการสถาปนา
 ให้เป็นกรมหมื่นเท่านั้น เป็นที่น่าสังเกตว่าเจ้าที่มีพระสกุลยศเป็นเจ้าฟ้า จะไค้รับการ
 สถาปนาให้เป็นกรมขุนเลยทีเดียว ในขณะที่เจ้าที่มีพระสกุลยศเดิมเป็นพระองค์เจ้าต้อง
 เริ่มจากระดับกรมหมื่นก่อน ทั้งนี้ยอมแสดงว่าเจ้าในสมัยรัชกาลที่ 1 ส่วนใหญ่มีพระ-
 สกุลยศเดิมสูงอยู่ในระดับเจ้าฟ้า ส่วนในอีก 2 รัชกาลนั้นเจ้าที่ไค้รับการสถาปนาล้วน
 มาจากพระสกุลยศเดิมชั้นพระองค์เจ้า การเลื่อนชั้นดังกล่าวชี้ให้เห็นว่าในสมัยรัชกาล
 ที่ 1 มีเจ้าหลายพระองค์ที่มีพระสกุลยศสูง ในขณะที่สมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3
 แทบไม่มีปรากฏเลย การที่สมัยรัชกาลที่ 1 มีเจ้าในระดับสูงมากก็คงเป็นเพราะเป็น
 ช่วงแห่งการสถาปนาพระราชวงศ์ใหม่ รัชกาลที่ 1 จึงทรงสถาปนาพระญาติวงศ์

ผู้ใกล้ชิดที่สนับสนุนพระองค์ขึ้นเป็นเจ้าชั้นผู้ใหญ่เป็นจำนวนมาก (ดู "การเลื่อนชั้นทางสังคมของกลุ่มเจ้าเมื่อรัชกาลที่ 1 ขึ้นครองราชย์") ซึ่งส่วนใหญ่ก็จะสิ้นพระชนม์ลงในรัชกาลต่อมา ผู้สืบสายพระโลหิตของเจ้าเหล่านั้นก็จะมีพระสกุลยศลดลงมาอีก 1 ชั้น คืออยู่ในระดับพระองค์เจ้า ยกเว้นพระราชโอรสและพระราชธิดาขององค์พระมหากษัตริย์และพระมเหสีที่มีพระสกุลยศเป็นเจ้าฟ้า ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ 2 ก็มีเพียง 2 พระองค์และยังทรงพระเยาว์อยู่มากได้แก่ เจ้าฟ้ามงกุฎ และเจ้าฟ้าจุฑามณี สำหรับในสมัยรัชกาลที่ 3 เนื่องจากไม่ทรงตั้งพระอัครมเหสี พระราชโอรสและพระราชธิดาจึงมีฐานะเป็นเพียงพระองค์เจ้า ก็ยังทำให้เจ้าในระดับเจ้าฟ้าลดน้อยลง ที่ยังคงมีอยู่ก็ได้แก่ เจ้าฟ้าที่มีพระชนม์สืบต่อมาจากสมัยรัชกาลที่ 2 เท่านั้น

ข้อสังเกตเกี่ยวกับพระอิสริยยศที่ได้เลื่อนขึ้นมีทุกระดับคือ กรมหมื่นเป็นกลุ่มใหญ่ที่สุด รองลงมาตามลำดับได้แก่กรมขุนมี 7 พระองค์ กรมหลวงมี 4 พระองค์ และกรมพระมี 1 พระองค์ ว่าที่จริงแล้วโอกาสที่จะได้เลื่อนกรมให้สูงขึ้นมีไม่มากนัก จะเห็นจากการเลื่อนกรมจากกรมขุนเป็นกรมหลวง ต้องใช้เวลา 15 - 16 ปี และมีเพียง 4 พระองค์เท่านั้น ซึ่งพระองค์หนึ่งคือเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพ ก็สิ้นพระชนม์ไปแล้วประมาณ 1 ปีจึงได้เลื่อนขึ้น นอกจากนี้การเลื่อนขึ้นเป็นกรมพระยิ่งยากกว่าการเลื่อนขึ้นเป็นกรมหลวง ดังจะเห็นได้ว่าในยามปกติมีเพียงรายเดียว คือเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ซึ่งกว่าจะได้เลื่อนขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวร ก็เมื่อเวลาผ่านไปถึง 24 ปีแล้ว

ข้อสังเกตเกี่ยวกับการเลื่อนขึ้นประการหนึ่ง คือการสถาปนาพระอัฐิ ดังจะเห็นได้ในรายเจ้าฟ้ากรมขุนศรีสุนทรเทพ ซึ่งได้รับการสถาปนาพระอัฐิขึ้นเป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพ ปรากฏว่ามีเพียงรายเดียวเท่านั้นในยามปกติ

3. ตำแหน่งหน้าที่ความรับผิดชอบ ประเด็นนี้จะพิจารณาเฉพาะเจ้าที่ได้เลื่อนขึ้นให้ทรงกรมเท่านั้น เพราะเจ้าที่ได้เลื่อนพระสกุลยศขึ้นมิได้รับมอบหมายหน้าที่

ความรับผิดชอบของเจ้าทรงกรม เจ้าที่ได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมหรือเลื่อนกรมนั้น จะได้รับมอบหมายให้บังคับบัญชาผู้คนซึ่งได้แก่ข้าราชการและไพร่ในกรมตามพระอิสริยยศที่ได้ทรงกรม ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ 2 การสถาปนาให้ทรงกรมยังเป็นการมอบหมายให้เจ้านายปฏิบัติราชการต่างพระเนตรพระกรรณอย่างชัดเจน ซึ่งเรียกว่าการกำกับราชการโดยที่เสนาบดีกรมต่าง ๆ ต้องปรึกษาข้าราชการกับเจ้านายที่กำกับราชการกรมนั้น ๆ ซึ่งจะทรงทำหน้าที่ให้คำปรึกษาหรือที่เป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองดังกล่าวมาแล้วในบทที่ 1 อย่างไรก็ตามก็ มิได้หมายความว่าเจ้าทุกพระองค์ที่ทรงกรมจะได้รับมอบหมายหน้าที่ความรับผิดชอบให้กำกับราชการ จากตารางการเลื่อนชั้นของเจ้าในยามปกติสมัยรัชกาลที่ 2 จะเห็นได้ว่าในเจ้าทรงกรม 13 พระองค์ ปรากฏเจ้าที่ได้กำกับราชการ 8 พระองค์โดย 5 พระองค์เป็นพระเจ้าน้องยาเธอ อีก 3 พระองค์เป็นพระเจ้าลูกยาเธอ หลายพระองค์ได้กำกับกรมเดียว บางพระองค์ก็กำกับมากกว่า 1 กรม กรมที่กำกับเป็นกรมต่าง ๆ รวมทั้งกรมในจุดศดมภัสวกรมยกเว้นกรมนา ในบรรดาเจ้ากำกับราชการเหล่านี้ มีสองพระองค์ที่ทรงได้กำกับราชการมาตั้งแต่แรก ยังมิได้ทรงกรมคือพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าทัฬหี กำกับกรมท่า และพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าไกรสร กำกับกรมพระคชบาล¹ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าเจ้ากำกับราชการไม่จำเป็นต้องทรงกรม อย่างไรก็ตามก็ เจ้านายกำกับราชการมักเป็นเจ้าชั้นผู้ใหญ่ ซึ่งทรงกรมมาตั้งแต่รัชกาลที่ 1 และได้กำกับราชการกรมต่าง ๆ ในรัชกาลที่ 2 ได้แก่

เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี กำกับกรมมหาดไทยและกรมวัง ซึ่งเมื่อพระองค์สิ้นพระชนม์แล้ว เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณฤกษ์ พระอนุชาก็ได้กำกับราชการกรมมหาดไทยต่อมา

¹ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานาถ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 435-436.

เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราบุรีจัญ และพระเจ้านองยาเขอ กรมหมื่นศักติพลเสพ ได้กำกับราชการ กรมกลาโหมด้วยกันทั้งสองพระองค์ในตอนแรก ต่อมาเมื่อเจ้าฟ้ากรมขุนอิศราบุรีจัญไปกำกับกรมมหาดไทย กรมหมื่นศักติพลเสพ จึงได้กำกับราชการ กรมกลาโหมอย่างเต็มที่

พระเจ้านองยาเขอ กรมหมื่นเทพพลภักดิ์ ได้กำกับกรมพระคชชาดร่วมกับพระเจ้านองยาเขอ กรมหมื่นรักษรณเรศ ตั้งแต่ยังไม่ทรงกรม ต่อมาเมื่อทรงกรมแล้ว กรมหมื่นรักษรณเรศจึงได้ไปกำกับกรมสังฆการี

จะเห็นว่าเจ้าทรงกรมที่ได้กำกับราชการนั้นส่วนใหญ่เป็นพระญาติในลำดับทาง มีไชพระญาติที่ใกล้ชิดในระดับพระราชโอรส แสดงว่าการเลื่อนขึ้นในลักษณะที่ ได้รับตำแหน่งเช่นนี้ ขึ้นอยู่กับพระชนมายุที่เหมาะสมในระบบอาวุโส ซึ่งอาจรวมถึง พระปรีชาสามารถที่สั่งสมไว้ตามประสบการณ์มากกว่าความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดทางสายพระโลหิต อย่างไรก็ตาม ความสัมพันธ์ใกล้ชิดทางสายพระโลหิตที่ส่งผลให้พระมหากษัตริย์ ทรงไว้วางพระทัยมอบหมายกรมให้กำกับก็สามารถพบได้ในกรณีกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ซึ่งกำกับกรมท่าตั้งแต่ยังมีได้ทรงกรม และต่อมายังได้กำกับกรมต่าง ๆ อีกหลายกรม กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ได้ทรงแสดงพระปรีชาสามารถให้พระราชบิดาและผู้อื่นประจักษ์ ตลอดเวลาที่ทรงปฏิบัติราชการ กระทั่งต่อมาจึงได้เลื่อนขึ้นเป็นผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณจนสิ้นรัชกาลที่ 2

ตำแหน่งผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณนี้ ในตอนแรกรัชกาลที่ 2 ทรงมอบให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาเสนาบุรีจัญ สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณแทนพระองค์ในการปฏิบัติราชการกิจสำคัญของบ้านเมือง ตลอดเวลาที่ทรงดำรงตำแหน่งวังหน้า 8 ปี จนกระทั่งถึงวตใน พ.ศ. 2360 หลังจากนั้นรัชกาลที่ 2 ได้ทรงแต่งตั้งเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี "ลูกบุญที่" ของพระองค์ซึ่งเป็นเจ้านายที่มีอาวุโสสูงสุดในขณะนั้นปฏิบัติหน้าที่นี้สืบต่อมาจนสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. 2365

แล้วได้โปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์พระราชโอรสองค์ใหญ่เลื่อนขึ้นเป็นแทนดังกล่าวมาแล้ว

นอกจากเจ้าทรงกรมที่ได้เป็นเจ้านายกำกับราชการกรมต่าง ๆ และผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณในสมัยรัชกาลที่ 2 ดังกล่าวแล้ว เจ้าอีกพระองค์หนึ่งที่ได้เลื่อนขึ้นทรงกรมแต่มิได้ดำรงตำแหน่งดังกล่าว คือ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส ทั้งนี้เนื่องจากได้รับสถาปนาให้ทรงกรมในสมณเพศ และทรงได้เลื่อนขึ้นเป็นพระราชอาคันตุกะในเวลาเดียวกัน ซึ่งก็ถือได้ว่าทรงปฏิบัติราชการของฝ่ายสงฆ์ นับว่าเป็นเจ้านายชั้นสูงพระองค์แรกที่เป็นพระราชอาคันตุกะในขณะนั้น

ส่วนการมอบหมายให้เจ้านายกำกับราชการนั้นยังคงมีต่อมาถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ปรากฏว่าในเจ้าทรงกรม 15 พระองค์ เป็นเจ้านายกำกับราชการ 7 พระองค์ โดยเป็นพระปิตุลา 3 พระองค์ พระเจ้าน้องยาเธอ 3 พระองค์ และพระเจ้าลูกยาเธอ 1 พระองค์ เป็นที่น่าสังเกตว่าในรัชกาลนี้พระเจ้าลูกยาเธอได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมช้าและกว่าจะได้รับมอบให้กำกับราชการก็เป็นเวลาช่วงปลายรัชกาลแล้ว กรมที่กำกับก็เป็นกรมซึ่งไม่สำคัญเท่ากับกรมที่เจ้ากำกับในสมัยรัชกาลที่ 2 คงจะเห็นได้ว่ากรมในจตุสดมภ์ก็มีเพียงกรมวังกรมเดียว

กล่าวโดยสรุป เจ้าเพียงปรากฏการปฏิบัติหน้าที่ราชการอย่างเด่นชัดเป็นทางการตามตำแหน่งในสมัยรัชกาลที่ 2 โดยดำรงตำแหน่งเจ้านายผู้กำกับราชการและผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณ โดยเฉพาะเจ้านายผู้กำกับราชการนั้นบางพระองค์เป็นมาตั้งแต่ก่อนทรงกรม แต่ส่วนใหญ่แล้วจะทรงได้รับแต่งตั้งเมื่อได้ทรงกรมแล้ว ปรากฏว่าจากเจ้าทรงกรมในสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 จำนวน 28 พระองค์ เป็นเจ้านายกำกับราชการ 15 พระองค์ ส่วนใหญ่เป็นพระเจ้าน้องยาเธอ และพระปิตุลา ผู้ซึ่งมักมีอาวุโสและประสบการณ์มากกว่าพระราชโอรส อาจถือได้ว่าตำแหน่งเจ้านายผู้กำกับราชการและผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณนี้ชี้ให้เห็นการเลื่อนชั้นทาง

สังคมของเจ้านายในทางขึ้นได้ประการหนึ่ง ซึ่งในยามปกติก็จะพิจารณาได้พร้อม ๆ กับการเลื่อนชั้นทรงกรม ดังแสดงให้เห็นในตารางข้างต้น นอกจากนี้จะเห็นได้ว่าสาเหตุและปัจจัยสำคัญต่อการเลื่อนชั้นในแนวทางที่สามนี้ ประการหนึ่งคือการสิ้นพระชนม์ของเจ้าที่ดำรงตำแหน่งสำคัญมาก่อน เป็นการเปิดโอกาสให้เจ้าที่อาวุโสน้อยกว่าได้เลื่อนชั้นเป็นแทน

กล่าวโดยสรุป จากการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของเจ้าในสถานการณ์บ้านเมืองปกตินั้น จะเห็นได้ว่าการเลื่อนชั้นแต่เพียงอย่างเดียวซึ่งมี 3 แนวทางคือการเลื่อนชั้นให้ทรงกรมและเลื่อนกรม การเลื่อนพระสกุลยศ และการได้รับตำแหน่งเป็นผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณ กับตำแหน่งเจ้านายกำกับราชการกรมต่าง ๆ โดยที่ส่วนใหญ่แล้วจะยังคงดำรงพระอิสริยยศเดิม ในการเลื่อนชั้นทั้งสามแนวทางนี้ การเลื่อนชั้นในแนวทางที่หนึ่ง คือการสถาปนาให้ทรงกรมและการเลื่อนกรมมีอัตราการเลื่อนชั้นสูงที่สุด ในขณะที่การเลื่อนชั้นในแนวที่สองคือการเลื่อนพระสกุลยศมีอัตราต่ำสุด ส่วนการเลื่อนชั้นในแนวที่สามนั้นเป็นการเลื่อนชั้นที่โดยเฉพาะเจาะจงกว่าการเลื่อนชั้นทั้ง 2 แนวทางแรก อย่างไรก็ตาม สาเหตุและปัจจัยในการเลื่อนชั้นทั้ง 3 แนวทางก็เป็นไปในลักษณะเดียวกันเป็นส่วนใหญ่ คือความสัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์ การเป็นที่โปรดปรานและไว้วางพระราชหฤทัยของพระมหากษัตริย์ พระชนมายุที่เหมาะสมซึ่งนำไปสู่พระปรีชาสามารถและประสบการณ์ ตลอดจนการสิ้นพระชนม์ของเจ้านายที่ดำรงตำแหน่งสำคัญ ส่วนสาเหตุและปัจจัยประการไหนจะมีผลต่อการเลื่อนชั้นมากน้อยเพียงใดนั้นก็ขึ้นอยู่กับพระมหากษัตริย์แต่ละรัชกาลที่ทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจที่จะเลื่อนเจ้านายให้สูงขึ้นเป็นสำคัญ อย่างไรก็ตาม จะให้ข้อสังเกตได้ว่าสาเหตุและปัจจัยที่เป็นเกณฑ์กลางที่พระมหากษัตริย์ทั้ง 3 รัชกาลทรงใช้เป็นบรรทัดฐานในการพิจารณาการเลื่อนชั้นอย่างเดียวกันคือพระชนมายุที่เหมาะสม ซึ่งนำไปสู่การใช้ระบอบอาวุโสด้วย นอกจากการเลื่อนชั้นจะขึ้นกับพระมหากษัตริย์แล้วยังขึ้น

กับภาวะการณของบ้านเมืองด้วย ดังจะเห็นไ้ความเคลื่อนไหวขึ้นของเจ้านายในสมัย
 รัชกาลที่ 1 แม้จะน้อยกว่าสมัยรัชกาลที่ 3 ในด้านจำนวน แต่จะสูงกว่ามากในด้าน
 พระอิสริยยศที่เจ้านายได้เลื่อนขึ้นคือในสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 เจ้าทั้ง
 หมจะไ้เลื่อนขึ้นเป็นเพียงกรมหมื่น แต่ในสมัยรัชกาลที่ 1 จะมีทั้งการไ้รับสถาปนา
 ให้เป็นกรมหมื่น กรมขุน และการเลื่อนขึ้นเป็นกรมหลวง และกรมพระ ทั้งนี้จาก
 กล่าวไ้ว่าในระยะนั้นเป็นช่วงการสถาปนาพระราชวงศ์จักรีขึ้นปกครองบ้านเมือง
 รัชกาลที่ 1 ทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้องทำให้พระราชวงศ์มีความเป็นปึกแผ่นมั่นคง
 และวิถีทางหนึ่งคือการสถาปนาพระบรมวงศานุวงศ์ และการเลื่อนชั้นทางสังคมของ
 เจ้านายให้สูงขึ้นโดยการสถาปนาและเลื่อนพระสกุลยศ กับพระอิสริยยศ ซึ่งไ้ทรง
 กระทำมาครั้งหนึ่งแล้วในตอนขึ้นครองราชย์ และยังไ้ทรงดำเนินการติดต่อมาใน
 ยามปกติดังกล่าว โดยในช่วงขึ้นครองราชย์จะเป็นการเลื่อนขึ้นของเจ้านายใน "รุ่น"
 เดียวกับพระองค์เป็นส่วนใหญ่ สำหรับในยามปกตินั้นส่วนใหญ่จะเป็นการเลื่อนขึ้นของ
 เจ้านายใน "รุ่น" พระราชโอรส พระราชธิดา และพระเจ้าหลานยาเขอ ส่วนการ
 จะไ้เลื่อนขึ้นถึงชั้นไหนนั้นก็ขึ้นอยู่กับสาเหตุและปัจจัยต่าง ๆ ดังวิเคราะห์มาแล้ว
 อย่างไรก็ดี เมื่อพิจารณาระยะเวลา สาเหตุและปัจจัยของการเลื่อนขึ้นก็จะได้ไ้ว่า
 ในยามปกตินั้น เจ้านายในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังคงมีโอกาไ้ที่จะไ้เลื่อนขึ้นอยู่
 เกือบตลอดเวลา แม้จะอยู่ในสมณเพศดังในกรณีของกรมหมื่นนุชิตชิโนรส

สถาบันวิทยบริการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ขุนนาง

ในยามปกติผู้ที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในระบบราชการแบ่งออกเป็น 2 ประเภท
คือ

ประเภทที่ 1 ผู้ที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในระบบราชการซึ่งตนปฏิบัติหน้าที่
อยู่แล้วในฐานะขุนนางและเจ้าประเทศราช หรือมีเชื้อสายขุนนางหรือเป็นราชินิกุลอยู่
แล้ว

ประเภทที่ 2 ผู้ที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในทางราชการโดยที่ตนเองมิได้รับ
ราชการ หรือมีเชื้อสายขุนนางหรือเป็นราชินิกุลอยู่ก่อน

ข้อสังเกตคือในการศึกษาการเลื่อนชั้นในระบบราชการของบุคคลทั้ง 2
ประเภทนี้ ผู้วิจัยจะศึกษาเฉพาะบุคคลที่มีข้อมูลชัดเจน โดยเฉพาะในประเด็นของเหตุผล
ที่ทำให้ได้เลื่อนชั้นทางสังคมเป็นสำคัญ ดังนั้นบุคคลอื่นที่ไม่มีข้อมูลในเรื่องนี้ชัดเจนจะ
อยู่นอกขอบข่ายของการศึกษาในตอนนี้

ประเภทที่ 1 ผู้ที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในระบบราชการซึ่งตนปฏิบัติหน้าที่
ในฐานะขุนนางและเจ้าประเทศราช หรือมีเชื้อสายขุนนางหรือเป็นราชินิกุลอยู่แล้ว
บุคคลประเภทนี้เท่าที่พบหลักฐานมี 45 คน ดังปรากฏในตารางต่อไปนี้

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางแสดงการเลื่อนชั้นทางสังคมของผู้ที่เป็นขุนนางหรือมีเชื้อสายขุนนางหรือเป็นราชินิกุลอยู่แล้ว

ลำดับที่ (ร.ก.)	ครั้งที่	ลำดับที่	ราชทินนามและบรรดาศักดิ์เดิม	ราชทินนามและบรรดาศักดิ์ที่เลื่อนขึ้น/เลื่อนลง	สาเหตุ
1.1 (2325)	1	1.1	พระเจ้านครศรีธรรมราช เจ้าประเทศราช	เจ้าพระยานครศรีธรรมราช	เนื่องจาก ร.1 ทรงเห็นว่าการที่พระเจ้ากรุงธนบุรีทรง "ยกเจ้านครขึ้นเป็นพระเจ้าประเทศราชนั้นเป็นการเลื่อนขึ้นไป" (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 90-91) ร.1 ไม่ทรงเห็นด้วย
1.1 (2327)	2	2.1	เจ้าพระยานครฯ	ถูกถอดออกแล้วถูกนำตัวเข้ามาอยู่กรุงเทพฯ	ร.1 มีพระราชดำริว่า เจ้าพระยานครฯ "แกขราว่าราชการบ้านเมืองหันเพื่อนไป มีตราให้หากบิณฑริวเสียหลายครั้ง" (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 90-91).
		2.2	เจ้าพัฒนาอุปราชเมืองนครศรีธรรมราช	เจ้าพระยานครศรีธรรมราช	1. แทนเจ้าพระยานครศรีธรรมราชคนเดิมที่ถูกถอดออก 2. เป็นอุปราชเมืองนครศรีธรรมราชอยู่แล้ว 3. เป็นบุตรเขยเจ้าพระยานครศรีธรรมราช
1.1 (2327)	3	3.1	พระอาลักษณ์ (แก้ว)	พระยาธรรมบริหิต จางวางราชบัณฑิต	สืบเนื่องจากเหตุการณ์สร้างหอพระมณเฑียรธรรม เป็นที่ไว้พระไตรปิฎก รัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้ราชบัณฑิตทั้งปวงที่เป็นอาจารย์มาออกพระปริยัติธรรมแก่ภิกษุสามเณร ณ หอพระมณเฑียรธรรมนี้ ขุนนางทั้งสองคงจะใคร่เลื่อนชั้นเพื่อทำหน้าที่ดังกล่าวในหอพระมณเฑียรธรรม
1.1 (2344)	4	4.1	ขุนช่างเผือก	หลวงอภัยคุณลักษณะ	เนื่องจากเป็นผู้นำจับพระยาช่างเผือกจากเมืองนครราชสีมา มาถวายได้
1.2	1	1.1	เจ้าพระยามรราช (น้อย)	เจ้าพระยาอภัยภูธร สมุหนายก	แทนเจ้าพระยารัตนาธิเบศร สมุหนายกที่ถึงแก่อสัญกรรม

รัชกาลที่ พ.ศ.)	ครั้งที่	ลำดับที่	ราชทินนามและบรรดาศักดิ์ เดิม	ราชทินนามและบรรดาศักดิ์ ที่เลื่อนขึ้น/เลื่อนลง	สาเหตุ
		1.2	พระยาศรีสุริยพาท (น้อย)	เจ้าพระยาอมราช	แทนเจ้าพระยาอมราช (น้อย) ที่ได้รับบรรดาศักดิ์และตำแหน่งสูงขึ้น นอก จากนี้สมเด็จพระยาคำวงศ์ ทรงสันนิษฐานว่าคงเป็นเพราะความชอบที่ เป็นราชทูตไปเมืองฉุาน เมื่อครั้งเป็นพระยาศรีสุริยพาท (สมเด็จพระยาคำวงศ์ ราชานุญาต, พระราชพงศาวดาร... รัชกาลที่ 2, หน้า 380.)
1.2	2	2.1	พระยาราชบุรี (แสง)	เจ้าพระยาวงศาสุรศักดิ์ สมุหกลาโหม	1. แทนเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุญมา) ที่ถึงแก่อสัญกรรม 2. เป็น "ญาติ" กับรัชกาลที่ 2 โดยอยู่ในราชินิกุล บางช้าง
	3	3.1	พระยาศรีสุริยวงศ์ (สังข์) จางวางมหาดเล็ก	เจ้าพระยาพระคลัง	1. แทนเจ้าพระยาไกรโกษาที่ถึงแก่อสัญกรรม 2. เป็นผู้มีความใกล้ชิดในฐานะข้าหลวงเดิมของรัชกาลที่ 2 ตั้งแต่ครั้ง ทรงเป็นกรมพระราชวังบวรฯ 3. เป็น "ลูกพี่ลูกน้อง" กับรัชกาลที่ 2 โดยอยู่ในราชินิกุล บางช้าง
		3.2	พระยาสุริยวงศ์มนตรี (ทิศ) จางวางมหาดเล็ก	พระยาสุริยวงศ์โกษา ในกรมพระคลัง	1. แทนพระยาศรีสุริยวงศ์ (สังข์) ที่เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาพระคลัง 2. เป็น "ญาติ" กับรัชกาลที่ 2 โดยอยู่ในราชินิกุล บุนนาค
	4	4.1	พระยาเพชรบุรี (เทศ)	เจ้าพระยาธรรมมาเสนา- บดีกรมวัง	แทนเจ้าพระยาธรรมมา (สค) ที่ถึงแก่อสัญกรรม
	5	5.1	พระยาราชภักดี (ทองอิน)	เจ้าพระยาพลเทพเสนา- บดีกรมนา	แทนเจ้าพระยาพลเทพ (สา) ที่ถึงแก่อสัญกรรม
	6	6.1	เจ้าพระยานครศรีธรรม- ราช (พัฒน์)	เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี จางวางผู้กำกับราชการ เมืองนครศรีธรรมราช	ความจริงเจ้าพระยานครฯ (พัฒน์) กราบถวายบังคมลาออกจากราชการ เนื่องจากความชรา แต่รัชกาลที่ 2 ทรงเห็นว่าเป็นผู้กระทำความชอบ มาแต่เดิมจึงโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนขึ้นตั้งเกล้า
		6.2	พระบริรักษ์ภูเบศร์ (น้อย)	พระยานครศรีธรรมราช หรือพระยาสุริยธรรมมา- โคกราช ยวราชการ เมืองนครศรีธรรมราช	1. แทนเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (พัฒน์) ที่เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยา- สุธรรมมนตรี 2. เนื่องจากเป็นบุตรเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (พัฒน์) 3. เลื่อมความชอบเอาชนะหมายเมืองต่างพร้อมกันรับมา

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ศกาศที่ (พ.ศ.)	ครั้งที่	ลำดับที่	ราชทินนามและบรรดาศักดิ์ เดิม	ราชทินนามและบรรดาศักดิ์ ที่เลื่อนขึ้น/เลื่อนลง	สาเหตุ
1.2 (2354)	7	7.1	พระวิเศษสุนทร (จิ่ง)	พระยาวิเศษภักดีศรีสรสัง- คราม ผู้ว่าราชการเมือง สงขลา	<ol style="list-style-type: none"> 1. แทนเจ้าพระยาสงขลา (บุญสุข) ที่ถึงแก่อสัญกรรม 2. เป็นหลานเจ้าพระยาสงขลา (บุญสุข) 3. เคยเข้ามารับราชการในกรุงเทพฯ เป็นเวลานานได้แสดงให้เห็นว่า มีน้ำใจสวามิภักดิ์ ซื่อตรง จึงโปรดเกล้าฯ ให้ไปช่วยราชการที่เมือง สงขลา 4. เคยคุมไพร่มาช่วยราชการทัพในสงครามกับพม่า <p>เนื่องจากรับราชการที่เมืองนี้อยู่แล้ว</p> <p>คงเนื่องจากเป็นน้องของพระยาวิเศษภักดีฯ ผู้ว่าราชการเมืองสงขลา</p>
		7.2	หลวงสมบัติภิรมย์	พระยาศรีสมบัติ จางวาง เจ้าเมืองสงขลา	
		7.3	นายเซ่ง	หลวงสุนทรนุรักษ์ ผู้ช่วย- ราชการเมืองสงขลา	เนื่องจากตำแหน่งนี้ว่างอยู่และนายฤทธิฯ มีความชอบแต่ไม่มีหลักฐานระบุไว้
	8	8.1	นายฤทธิมหาดเล็ก	หลวงวิชิตภักดี ผู้ช่วยราชการ เมืองถลาง ทำหน้าที่คุมเลข	
1.2 (2355)	9	9.1	พระราชวังเมือง	พระยากำแหงรามภักดีสุริยะ- ชาติ สมุหพระคชบาล เจ้ากรมช้างขวา	เนื่องจากเป็นผู้ออกไปรับพระยาข้างเผือก จากเมืองโพธิสัตว์มาถึงกรุงเทพฯ โดย สะดวก ปลอดภัย ถือเป็นความชอบ
		9.2	หลวงอินชสัถ	พระราชวังเมืองสุริยะชาติ สมุหพระคชบาล เจ้ากรม ช้างซ้าย	

รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ครั้งที่	ลำดับที่	ราชทินนามและบรรดาศักดิ์ เดิม	ราชทินนามและบรรดาศักดิ์ ที่เลื่อนขึ้น/เลื่อนลง	สาเหตุ
ร.2 (2357)	10	10.1	พระยาราม (สมิงขอมมา)	พระยานครเขื่อนขันธ์ ผู้รักษา เมืองนครเขื่อนขันธ์	<ol style="list-style-type: none"> 1. เนื่องจากเมืองนครเขื่อนขันธ์สร้างเสร็จ จำเป็นต้องมีเจ้าเมืองซึ่งควรเป็นผู้นำของชาวมอญ เพราะเมืองนี้มีชาวมอญตั้งถิ่นฐานอยู่เป็นจำนวนมาก การมีผู้รักษาเมืองเป็นชาวมอญก็จะทำให้การปกครองเป็นไปโดยดี 2. เมืองนครเขื่อนขันธ์เป็นเมืองหน้าด่านสำคัญ ต้องได้ชาวมอญที่มีความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อไทยเป็นผู้รักษาเมือง นั่นก็คือสมิงขอมมา ซึ่งเป็นบุตรของเจ้าพระยามหาโยธา (เจ๋ง) และเป็นน้องของเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรีย) ซึ่งได้พิสูจน์แล้วว่ามีความสามารถและซื่อตรงจงรักภักดีต่อไทยตลอดมา
ร.2 (2358)	11	11.1	พระราชาโยธา (สิงห์ สิงห์เสณี)	พระยาเกษมทรักษา ว่าการ กรมหน้าฝ่ายพระราชวังบวรฯ	นอกจากเป็นผู้มีความสามารถแล้ว บิดายังเป็นเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่ฝ่ายพระราชวังบวรฯ ด้วย
ร.2 (2359)	12	12.1	พระยาเจียงใหม่ (น้อยธรรม)	พระเจ้าเจียงใหม่ข้างเือก	ถวายข้างเือกพระยาเศวตไอยรา แคว้นกาลที่ 2
ร.2 (2360)	13	13.1	พระยาเกษมทรักษา (สิงห์)	ถูกถอดลงเป็นนักโทษว่าที่	เนื่องจากเล่นเรือดำริ้วกระบวนตัดหน้าเรือเสด็จของวังหน้า เนื่องจากกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ขอพระราชทานอภัยโทษให้ และมีความชอบมาแต่เดิม
ร.2 (2364)	14	14.1	เจ้าพระยาพระคลัง (สิงห์)	เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา- สมุหกลาโหม	แทนเจ้าพระยาวงศาสุรศักดิ์ (แสง) ที่ถึงแก่อสัญกรรม
		14.2	พระยาสุริยวงศ์โกษา (คิส บุนนาค)	เจ้าพระยาพระคลัง	<ol style="list-style-type: none"> 1. แทนเจ้าพระยาโกษา (สิงห์) เสนาบดีกรมคลังที่ได้เลื่อนขึ้นเป็นสมุหกลาโหม 2. เพื่อเตรียมรับรอง จอห์น ครอฟอร์ด ทูตอังกฤษที่จะเข้ามาเจรจาทำสนธิสัญญากับไทย

รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ครั้งที่	ลำดับที่	ราชทินนามและบรรดาศักดิ์ เดิม	ราชทินนามและบรรดาศักดิ์ ที่เลื่อนขึ้น/เลื่อนลง	สาเหตุ
ร.3 (2379)	1	1.1 1.2	พระยาสุโขทัย หลวงณรงค์ อาษา นายกอง นอก	ถูกถอดลงเป็นนักโทษ พระยาสุโขทัย เจ้าเมือง สุโขทัย	เนื่องจากขมเหงเรียกเอาเงินจากราษฎร แทนพระยาสุโขทัยที่ถูกถอด และเนื่องจากเป็นบุตรพระยาสุโขทัยคนเก่าด้วย (เขาใจว่าไม่ใช่พระยาสุโขทัยที่ถูกถอดโทษ)
ร.3 (2382)	2	2.1	พระยาเพชรบูรณ์ (ไม่ปรากฏชื่อตัว)	หลักฐานระบุว่าถูก ถอดเท่านั้น	ได้รับการกล่าวโทษ รัฐบาลจึงให้นำมาพิจารณาที่กรุงเทพฯ ได้ความว่า 1. พระยาเพชรบูรณ์กับพวกได้รับเอาเงินค่าเรอส่วยของหลวงไว โดย มิได้บอกส่งลงไปเป็นของหลวง 2. เรียกเอาเงินกับตัวเลกคุณกรรจ์ 3. ทำการขมเหงเอาบุตรหลานลาวท้าวเพี้ย เมืองหล่มสักเป็นภริยา ชอบเสพสุราและขมเหงราษฎร
ร.3 (2383)	3	3.1 3.2	หลวงยกกระบัตร เมือง เพชรบูรณ์ หลวงเมือง	ถูกถอดลงเป็นนักโทษ หลวงยกกระบัตร	ขอพบสุราและขมเหงราษฎร แทนหลวงยกกระบัตรที่ถูกถอด
ร.3 (2386)	4	4.1	ขุนชนสมบัติ	พระยาสุนทรบริรักษ์พิไชย- สงคราม พระยานครไชยศรี	1. แทนพระยานครไชยศรีที่ป่วยถึงแก่อนิจกรรม 2. เนื่องจาก "ขุนชนสมบัติ" ขาหลวงเดิมทำราชการในกรมพระคลัง สินค้านาน รัชชนบราชการ มีสติกำลังสดชื่นมั่นคงก็พอจะเป็น เจ้าเมืองได้" (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 20)
ร.3 (2386)	5	5.1	นายคัค	หลวงสุรมวร ผู้ช่วยพระ- วิเสทชุมพล	เนื่องจาก 1. เป็นบุตรเขยพระวิเสทชุมพล และรับราชการด้วยความซื่อสัตย์ 2. พระวิเสทฯ ขอพระราชทานแต่งตั้ง
ร.3 (2386)	6	6.1	ขุนโมชฎากร	พระนครพระรามลพบุรี เจ้าเมืองลพบุรี	1. เพื่อแทนพระยาลพบุรี (ป้อม) ที่ถึง ๖๐ นิจกรรม 2. ทำราชการสนองพระเดชพระคุณในฐานะภาคภูมิ 3. มีคุณสมบัติพอจะเป็นเจ้าเมืองได้

รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ครั้งที่	ลำดับที่	ราชทินนามและบรรดาศักดิ์ เดิม	ราชทินนามและบรรดาศักดิ์ ที่เลื่อนขึ้น/เลื่อนลง	สาเหตุ
ร.3 (2386)	7	6.2	นายคล้าย	หลวงสุนทรพิทักษ์ ผู้ช่วยราชการ เมืองลพบุรี	เนื่องจากทั้งสองคร เป็นบุตรพระยาชลบุรีคนเก่าและเป็นคนมีสติกำลัง
		6.3	นายทองคำ	หลวงมหาคไทย ผู้ช่วย- ราชการ เมืองลพบุรี	
		7.1	พระนรงเรืองฤทธิ์	ถูกถอดออกจากตำแหน่ง และบรรดาศักดิ์	เนื่องจากเป็นคนสูบฝิ่นกินเหล้า ไม่ฟังคำสั่งคัมภีร์ชา
		7.2	หลวงบัวรุ่งทองนอก	หลวงณรงค์เรืองเดช	เนื่องจาก
					<ol style="list-style-type: none"> 1. เป็นบุตรพระพิจิตรผู้เคยว่ากล่าว เมืองภูมิมาก่อน 2. เป็นคนซื่อสัตย์
ร.3 (2386)	8	8.1	หลวงปลัดเมืองอุทัยธานี	พระสันตบริย เจ้าเมือง อุทัยธานี	เนื่องจากหลวงปลัดเมืองอุทัยธานีรับราชการที่เมืองนี้มานาน และเมืองนี้ เป็นเมืองสำคัญต่อแดนพม่า รามัญ จึงควรใคร่มีประสพการณ์เป็นเจ้าเมือง
		8.2	หลวงสัสดี	พระศรีสุนทรเทพ ปลัด เมืองอุทัยธานี	<ol style="list-style-type: none"> 1. เพื่อแทนที่หลวงปลัดที่ว่างอยู่เพราะหลวงปลัดได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าเมือง 2. หลวงสัสดีรับราชการมานาน เป็นคนสัตย์ซื่อมั่นคง และมีสติปัญญา 3. พระสันตฯ ขอพระราชทานแต่งตั้ง
ร.3 (2387)	9	9.1	นายเนตร	พระราชบริรักษ์	<ol style="list-style-type: none"> 1. เพื่อแทนที่พระราชบริรักษ์ที่ว่างอยู่ 2. นายเนตร เป็นบุตรพระยาณรงค์ฤทธิ์ไกร 3. นายเนตรทำราชการมีความชอบ ถอดปรควยความเพียรมาก
ร.3 (2388)	10	10.1	ขุนแสวง	หลวงปลัดอินทบุรี	<ol style="list-style-type: none"> 1. เพื่อแทนที่หลวงปลัดอินทบุรีที่ถึงแก่กรรม 2. ขุนแสวง ทำราชการซื่อสัตย์ พอจะเป็นปลัดกรมการผู้ใหญ่ได้

รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ครั้งที่	ลำดับที่	ราชทินนามและบรรดาศักดิ์ เดิม	ราชทินนามและบรรดาศักดิ์ ที่เลื่อนขึ้น/เลื่อนลง	สาเหตุ
ร.3 (2389)	11	10.2 10.3 11.1 11.2	นายหลัง หมื่นโพธิ พระพลสงคราม หลวงพิพิธอภัย	ขุนลคอร เมืองอินทบุรี ขุนสุนมาตรา เมืองอินทบุรี พระยากำแพงเพชร พระพลสงคราม จางวาง ช่วยราชการพระยากำแพง- เพชร	เนื่องจากเคยทำราชการสนองพระเดชพระคุณ เพื่อแทนที่พระยากำแพงเพชรที่ป่วยถึงแก่กรรม เนื่องจากการกราบบังคมทูลของพระยากำแพงฯ ซึ่งเป็นพี่ชาย
ร.3 (2389)	12	12.1 12.2	หลวงพิพิธเสนา เมืองฉะเชิงเทรา ขุนราม	ถูกถอด หลวงพิพิธเสนา	เนื่องจากเขียนแซ่เป็นหนี้สินมาก และแก้ชราว่ากล่าวขุนหมื่น ไพรพล ไม่ได้ 1. เพื่อแทนที่หลวงพิพิธเสนาที่ถูกถอด 2. ขุนรามเป็นคนซื่อตรงแข็งแรง ไปราชการสงครามที่หลวงหล่ายบุรี มีความชอบ นอกจากนี้ก็เป็นคนกว้างขวางจัดเจน รู้จักขุนหมื่นไพรพลมา 3. ขุนรามเป็นบุตรเขยหลวงพิพิธเสนาคนเก่า
	13	13.1	พระยานครศรีธรรมราช (น้อย)	เจ้าพระยานครศรีธรรมราช	สืบเนื่องต่อจากเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (พันธ์) ถึงแก่อสัญกรรม
	14	14.1	เจ้าพระยาอมราช (น้อย)	เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา- สมุหกลาโหม	แทนเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (สังข์) ที่ถึงแก่อสัญกรรม
	15	15.1	เจ้าพระยาพระคลัง (ทิศ มุนนาค)	เจ้าพระยาพระคลังว่าที่ สมุหกลาโหม	1. แทนเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (น้อย) สมุหกลาโหมที่ถึงแก่อสัญกรรม 2. รัชกาลที่ 3 มีพระราชดำริว่าไม่เห็นวามใดจะเป็นสมุหกลาโหมคนนอก- จากทาน ดังนั้นแม่เจ้าพระยาพระคลัง (ทิศ) จะปฏิบัติในครั้งแรก พระองค์ก็ ทรงยืนยันให้เป็นพร้อมทั้งยังคงให้เป็นเจ้าพระยาพระคลังด้วย

รัชกาลที่	ครั้งที่	ลำดับที่	ราชทินนามและบรรดาศักดิ์เดิม	ราชทินนามและบรรดาศักดิ์ที่เลื่อนขึ้น/เลื่อนลง	สาเหตุ
ร.3 (2393)	16	16.1	จมีนไวยวรรณ (ช่วง บุนนาค)	พระยาศรีสุริยวงศ์ จางวาง มหาดเล็ก	1. เพื่อเตรียมต้อนรับเจรจากับเซอร์เจมส์ บรัค ทูตอังกฤษที่จะขอมา แก้ไขสนธิสัญญาเบอร์นีที่ท่าไผ่แทนเจ้าพระยาพระคลังวาที่สมุหกลาโหม

ที่มาของข้อมูล

เอกสารชั้นต้น

- กษ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 กฎพระบรมราชโองการ เรื่องตั้งเจ้าพิทักษ์เป็นเจ้าพระยานครศรีธรรมราช ร.ศ. 1146
- กษ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 ร.ศ. 1146 เลขที่ 1/ก
- กษ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 รายงานเรื่องรับพระเทพกษัตริย์มาตั้งกรุงเทพฯ จ.ศ. 1163.
- กษ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 สารตราตั้งพระบริรักษ์เป็นพระยานครศรีธรรมราช เลขที่ 1/ก.
- กษ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 รายงานวาทกรรมรับพระยาข้างสำคัญในรัชกาลที่ 2 ร.ศ. 1174 เลขที่ 21.
- กษ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 สำเนาพระราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาอัครเสนาฯ เจ้าพระยาอภัยภูธรฯ ี่เสด็จยงา จ.ศ. 1186 เลขที่ 3.
- กษ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 สารตราเจ้าพระยาจักรี เรื่องตั้งหลวงณรงค์อาณาเป็นพระยาสุโขทัย จ.ศ. 1198 เลขที่ 2.
- กษ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1201 เลขที่ 7
- กษ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 หนังสือพระยามหาอำมาตย์ถึงพระยาเพชรบูรณ์ เรื่องถอดหลวงยกกระบัตร จ.ศ. 1202 เลขที่ 148.
- กษ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 สารตราเจ้าพระยาจักรี เรื่องตั้งขุนชนสมบัติเป็นพระยานพิชัยศรี จ.ศ. 1205 เลขที่ 20.
- กษ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 สารตราเจ้าพระยาจักรี เรื่องตั้งหลวงบำรุงกองนอกเป็นพระณรงค์เรืองเดช เจ้าเมืองภูมิ เลขที่ 22
- กษ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 สารตราเจ้าพระยาจักรี เรื่องตั้งไวยปากร กรมานาเป็นพระนครพระรามลพบุรี จ.ศ. 1205 เลขที่ 23.
- กษ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 สารตราเจ้าพระยาจักรี จ.ศ. 1205 เลขที่ 23.
- กษ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 สารตราเจ้าพระยาจักรี เรื่องตั้งหลวงสวัสดิ์ เมืองอุทัย เป็นปลัด จ.ศ. 1205 เลขที่ 24
- กษ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 หมายกำหนดการเกณฑ์ จ.ศ. 1206 เลขที่ 11.
- กษ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 สารตราเรื่องตั้งขุนทรวงเป็นที่หลวงปลัดฯ จ.ศ. 1207 เลขที่ 41.
- กษ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 สารตรา ถึงเมืองกำแพงเพชร เรื่องการตั้งหลวงพิพิธภัย เป็นพระพลสงครามฯ จ.ศ. 1208 เลขที่ 16.
- กษ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 สารตราถึงเมืองตะเภาไชยเชษฐา เรื่องตั้งขุนรามเรืองหลวงพิพิธเสนาฯ จ.ศ. 1208 เลขที่ 21.

ข้อพิจารณาเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมของกลุ่มบุคคลประเภทแรกดัง
ปรากฏในตาราง คือ

ประการแรก จำนวนและบุคคลผู้ได้เลื่อนชั้นทางสังคม ในยามปกติมีขุนนาง
และเจ้าเมืองประเทศราชได้เลื่อนชั้นทางสังคม 45 คน โดยเป็นขุนนาง 43 คน
เจ้าเมืองประเทศราช 2 คน คือเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชซึ่งเป็นมาตั้งแต่สมัยธนบุรี
และเจ้าเมืองประเทศราชเมืองเชียงใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 2 ผู้ที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคม
ดังกล่าวอยู่ในรัชกาลที่ 1 จำนวน 5 คน รัชกาลที่ 2 จำนวน 18 คน และรัชกาลที่ 3
จำนวน 22 คน ซึ่งทั้งหมดนี้จัดเป็นลำดับการเลื่อนชั้นทางสังคมได้ 5 ลำดับเพราะมี
ผู้ได้เลื่อนชั้นทางสังคมหลายครั้ง 7 คน จัดลำดับได้ 16 ลำดับ การเลื่อนชั้นทางสังคม
มีทั้งการเลื่อนขึ้นและเลื่อนลง

ผู้ที่ได้เลื่อนชั้นในแต่ละรัชกาลมีดังนี้

รัชกาลที่ 1 มี 4 คน คือ ลำดับที่ ร.1 2.2 ร.1 3.1 ร.1 3.2 และ
ร.1 4.1

รัชกาลที่ 2 มี 18 คน 21 ลำดับคือ ลำดับที่ ร.2 1.1 ร.2 1.2
ร.2 2.1 ร.2 3.1 ร.2 3.2 ร.2 4.1 ร.2 5.1 ร.2 6.1 ร.2 6.2
ร.2 7.1 ร.2 7.2 ร.2 7.3 ร.2 8.1 ร.2 9.1 ร.2 9.2 ร.2 10.1
ร.2 11.1 ร.2 12.1 ร.2 13.1 ร.2 14.1 และ ร.2 14.2 โดยที่มีผู้
เลื่อนชั้น 2 ครั้ง 3 คน คือ ลำดับที่ ร.2 3.1 ร.2 3.2 และ ร.2 11.1 ซึ่ง
เลื่อนชั้นในลำดับที่ ร.2 14.1 ร.2 14.2 และ ร.2 13.12 ตามลำดับ

รัชกาลที่ 3 มี 21 คน 21 ลำดับ คือลำดับที่ ร.3 1.2 ร.3 3.2 ร.3 4.1
ร.3 5.1 ร.3 6.1 ร.3 6.2 ร.3 6.3 ร.3 7.2 ร.3 8.1 ร.3 8.2
ร.3 9.1 ร.3 10.1 ร.3 10.2 ร.3 10.3 ร.3 11.1 ร.3 11.2 ร.3 12.2

ร.3 13.1 ร.3 14.1 ร.3 15.1 และ ร.3 16.1 ส่วนผู้ที่ถูกเลื่อนลงมี 7 คน ในแต่ละรักษากดดังนี้

รักษากดที่ 1 มี 1 คน 2 ลำดับ คือ ลำดับที่ ร.1 1.1 และ ร.1 2.1

รักษากดที่ 2 มี 1 คน คือ ลำดับที่ ร.2 13.1

รักษากดที่ 3 มี 5 คน คือลำดับที่ ร.3 1.1 ร.3 2.1 ร.3 3.1

ร.3 7.1 และ ร.3 12.1

เป็นที่สังเกตว่าผู้ที่ได้เลื่อนขึ้นและถูกเลื่อนลงปรากฏในรักษากดที่ 3 มากที่สุด โดยเป็นผู้ได้เลื่อนขึ้น 21 คน ผู้ถูกเลื่อนลง 5 คน ในจำนวนนี้เป็นขุนนางหัวเมือง ถึง 22 คน ส่วนอีก 4 คนเป็นขุนนางในเมืองหลวง ส่วนสมัยรักษากดที่ 2 ซึ่งมีผู้เลื่อนขึ้นมากเป็นลำดับที่ 2 คือ 18 คน แต่เป็นการเลื่อนขึ้นถึง 21 ลำดับเท่ากับ สมัยรักษากดที่ 3 นั้น 10 คนเป็นขุนนางในเมืองหลวง 7 คนเป็นขุนนางหัวเมือง และ 1 คนเป็นเจ้าของเมืองประเทศราชคือเมืองเชียงใหม่ สำหรับสมัยรักษากดที่ 1 ซึ่ง ในยามปกติมีผู้ได้เลื่อนขึ้นเพียง 4 คนนั้นเป็นขุนนางในเมืองหลวง 3 คน ขุนนาง หัวเมืองสำคัญ 1 คน ทั้งสมัยรักษากดที่ 1 และรักษากดที่ 2 มีผู้ถูกเลื่อนลงจำนวน 1 คนเท่ากันโดยสมัยรักษากดที่ 1 เป็นเจ้าเมืองประเทศราชคือเมืองนครศรีธรรมราช ส่วนสมัยรักษากดที่ 2 ผู้ถูกเลื่อนลงเป็นขุนนางผู้ใหญ่ในเมืองหลวง อย่างไรก็ตาม เมื่อ เทียบอัตรากับผู้ได้เลื่อนขึ้นแล้ว จัดได้ว่าสมัยรักษากดที่ 2 ในยามปกติขุนนางมีโอกาส จะได้เลื่อนขึ้นทางสังคมในทางสูงขึ้นไปมากพอ ๆ กับสมัยรักษากดที่ 3 ขณะที่โอกาสเช่นนี้ มีน้อยในสมัยรักษากดที่ 1 นอกจากนี้ในยามปกติขุนนางในหัวเมืองมีโอกาสได้เลื่อนขึ้น หรือจะถูกเลื่อนลงได้มากโดยเฉพาะในสมัยรักษากดที่ 3 ส่วนเจ้าเมืองประเทศราชมี โอกาสได้เลื่อนขึ้นและเลื่อนลงได้เพียงกรณีละ 1 ราย การที่จำนวนและบุคคลผู้ได้ เลื่อนขึ้นทางสังคมเป็นดังที่นำเสนอมาข้างต้นก็สืบเนื่องมาจากสาเหตุและปัจจัยที่ส่งผล ต่อการเลื่อนขึ้นทางสังคมในประการที่สอง

ประการที่สอง สาเหตุและปัจจัยที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคม การเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณ์บนเมืองปกติของบุคคลเหล่านี้ ซึ่งมีทั้งการเลื่อนชั้นและการเลื่อนลงนั้นมาจากสาเหตุและปัจจัยทั้งภายนอกและภายใน ดังจะได้แบ่งการศึกษาเป็นสาเหตุและปัจจัยต่อการเลื่อนชั้น กับสาเหตุและปัจจัยต่อการเลื่อนลง

สาเหตุและปัจจัยต่อการเลื่อนชั้น

สาเหตุและปัจจัยภายนอก คือสถานการณ์ที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลผู้เกี่ยวข้อง สำหรับการเลื่อนชั้นได้แก่

1. การเลื่อนชั้นดำรงตำแหน่งราชการที่ว่างอยู่ แบ่งได้เป็น 4 กรณี คือ

1.1 การเลื่อนชั้นแทนขนนางตำแหน่งเดิมซึ่งได้เลื่อนชั้นดำรงตำแหน่งสูงขึ้น มี 4 คนได้แก่ ลำดับที่ ร.2 1.2 ร.2 3.2 ร.2 6.2 ร.2 14.2 และ ร.3 8.2 โดยลำดับที่ ร.2 3.2 ได้เลื่อนชั้นในลำดับที่ ร.2 14.2 ในกรณีเดียวกันอีกครั้งหนึ่ง

1.2 การเลื่อนชั้นแทนขนนางตำแหน่งเดิมผู้ถึงแก่อสัญกรรม ถึงแก่อนิจกรรม และถึงแก่กรรม มี 11 คน คือ ลำดับที่ ร.2 1.1 ร.2 2.1 ร.2 3.1 ร.2 4.1 ร.2 5.1 ร.2 7.1 ร.2 14.1 ร.3 4.1 ร.3 6.1 ร.3 10.1 ร.3 11.1 ร.3 14.1 และ ร.3 15.1 โดยลำดับที่ ร.2 3.1 ได้เลื่อนชั้นในลำดับที่ ร.2 7.1 ในกรณีเดียวกันอีกครั้งหนึ่ง

1.3 การเลื่อนชั้นแทนขนนางตำแหน่งเดิมผู้ถูกถอดออกจากตำแหน่ง มี 5 คน คือ ลำดับที่ ร.1 2.2 ร.3 1.2 ร.3 3.2 ร.3 7.2 และ ร.3 12.2

1.4 กรณีที่ไม่รู้สาเหตุ กรณีนี้ไม่มีหลักฐานระบุว่าตำแหน่งที่ว่างอยู่นั้นเป็นเพราะสาเหตุใด บอกแต่เพียงว่าเป็นการเลื่อนชั้นดำรงตำแหน่งที่ยังว่างอยู่ มี 2 ลำดับ คือลำดับที่ ร.2 8.1 และ ร.3 9.1

จะเห็นได้ว่าการเลื่อนขึ้นในกรณีที่ 1.2 มีมากที่สุด โดยมีจำนวนใกล้เคียงกันในสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 ส่วนการเลื่อนขึ้นในกรณีที่ 1.1 และ 1.3 มีจำนวนใกล้เคียงกัน แต่กรณี 1.1 นั้นปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 2 มากที่สุด จากกรณีที่ 1.1 และ 1.2 แสดงว่าในยามปกติสมัยรัชกาลที่ 2 มีตำแหน่งขุนนางว่างมากทั้งจากการถึงแก่อสัญกรรมและการได้เลื่อนตำแหน่งสูงขึ้น จึงทำให้ขุนนางมีโอกาสดำเนินการเลื่อนขึ้นเป็นจำนวนมากในขณะที่เลื่อนลงเพียงรายเดียว ส่วนกรณี 1.3 แสดงว่าสมัยรัชกาลที่ 3 มีขุนนางถูกถอดจากตำแหน่งมากที่สุด จึงเป็นโอกาสให้ขุนนางที่ต่ำกว่าได้เลื่อนขึ้นแทน กล่าวคือ เมื่อเกิดเหตุการณ์สำคัญบางประการขึ้นก็เป็นผลสืบเนื่องให้บุคคลที่มีความเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์นั้นหรือเป็นผู้มีความรู้ความสามารถตรงกับสถานการณ์ในขณะนั้นได้เลื่อนขึ้น มี 4 กรณี คือ

2.1 สืบเนื่องจากเหตุการณ์สร้างหอพระมณเฑียรธรรม และการจัดให้มีการบอกระเบียบพิธีกรรม ณ หอพระมณเฑียรธรรมนี้ ผู้ที่ได้เลื่อนขึ้นในกรณีนี้มี 2 ลำดับ คือ ลำดับที่ ร.1 3.1 และ ร.1 3.2

2.2 สืบเนื่องจากเหตุการณ์สร้างเมืองนครเขื่อนขันธ์ขึ้นเป็นเมืองหน้าด่านสำคัญ ผู้ที่ได้เลื่อนขึ้นมีลำดับเดียวคือ ลำดับที่ ร.2 10.1

2.3 สืบเนื่องจากการเตรียมต้อนรับและเฝ้าเจ้าท่าสนธิสัญญากับทูตชาวตะวันตกในฐานะที่เสมอกัน ทำให้มีการเลื่อนขึ้น 2 ลำดับคือ ลำดับที่ ร.2 14.2 และ ร.3 16.1

2.4 สืบเนื่องจากการถึงแก่กรรมของขุนนางผู้ใหญ่ ซึ่งมีความสัมพันธ์เป็นเครือญาติกัน ในกรณีนี้มีใช่เป็นการเลื่อนขึ้นแทนตำแหน่งขุนนางผู้ถึงแก่กรรมนั้น แต่เป็นการเลื่อนบรรดาศักดิ์สูงขึ้นอีกระดับหนึ่ง ในทันทีที่ขุนนางผู้นั้นถึงแก่กรรมแล้ว มีเพียงคนเดียวคือลำดับที่ ร.3 13.1

ผู้ที่ได้เลื่อนขึ้นจากสาเหตุและปัจจัยภายนอกประการที่สองนี้มีเป็นจำนวนน้อยกว่าผู้ที่ได้เลื่อนขึ้นจากสาเหตุและปัจจัยภายนอกประการแรก และอัตราผู้เลื่อนขึ้นในทั้ง 3 รัชกาลก็ไม่แตกต่างกัน นอกจากนี้จะเห็นได้ว่าสาเหตุและปัจจัยภายนอกเหล่านี้ไม่ปรากฏในกรณีการเลื่อนขึ้นของเจ้าเมืองประเทศราช

สาเหตุและปัจจัยภายใน ถึงแม้สาเหตุและปัจจัยภายนอกจะเป็นสถานการณ์ที่เอื้อต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมในทางสูงขึ้นดังกล่าว แต่ก็มีสาเหตุและปัจจัยภายในประกอบกันด้วย จึงทำให้บุคคลนั้น ๆ ได้เลื่อนสูงขึ้น ซึ่งแบ่งเป็น 2 ประการดังนี้

1. การเป็นผู้มีความดีความชอบ มีความรู้ ความสามารถและประสบการณ์
 ความดีความชอบคือความดีความชอบที่มีมาแต่เดิม เช่นการเคยชวายนในราชการสงคราม การเป็นทูตไปเจริญสัมพันธไมตรี การเป็นข้าหลวงเดิม ซึ่งล้วนแสดงถึงความซื่อตรงจงรักภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์และบ้านเมือง นอกจากนี้ยังได้แก่ความดีความชอบในขณะนั้นซึ่งก็คือการจัดหาพระยาช่างเผือกมาถวายพระมหากษัตริย์ได้ ความดีความชอบซึ่งส่งผลต่อการเลื่อนชั้นเช่นนี้ทำให้ลำดับที่ ร.1 4.1 ได้เลื่อนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 และทำให้ขุนนาง 2 คน คือลำดับที่ ร.2 9.1 ร.2 9.2 และเจ้าเมืองประเทศราช คือ ร.2 12.1 ได้เลื่อนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 2 นอกจากนี้ผู้มีความรู้ ความสามารถและประสบการณ์ ซึ่งจำเป็นสำหรับการบริหารบ้านเมืองในยามปกติก็มักจะได้เลื่อนขึ้นในตอนนี้ ได้แก่การเป็นผู้มีความรู้ด้านหนังสือ พระธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนา หรือเป็นผู้มีความรู้และประสบการณ์ในด้านการปกครอง ซึ่งส่วนใหญ่มักรับราชการอยู่ในกรม หรือเมืองที่ได้เลื่อนขึ้นอยู่แล้ว ปรากฏว่าผู้ที่ได้เลื่อนขึ้นเนื่องจากสาเหตุและปัจจัยภายในประการแรกนี้มีจำนวนมากที่สุดถึง 27 คน คือนอกจากลำดับที่ ร.1 4.1 ร.2 9.1 ร.2 9.2 และ ร.2 12.1 แล้ว ยังได้แก่ลำดับที่ ร.1 2.2 ร.1 3.1 ร.1 3.2 ร.2 1.2 ร.2 6.1 ร.2 6.2 ร.2 7.1 ร.2 7.2 ร.2 11.1 ร.2 13.2 ร.3 4.1 ร.3 5.1 ร.3 6.1 ร.3 6.2 ร.3 6.3 ร.3 7.2 ร.3 8.1 ร.3 8.2 ร.3 9.1 ร.3 10.1 ร.3 10.2 ร.3 10.3

และ ร.3 12.2 โดยลำดับที่ ร.1 2.2 ได้เลื่อนขึ้นอีกครั้งหนึ่งในลำดับที่ ร.2 6.1

2. การมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติ แบ่งเป็น 2 กรณี คือ

2.1 การมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับพระมหากษัตริย์ มี 4 ราย ซึ่งล้วนเป็นราชินิกุลในรัชกาลที่ 2 ได้แก่ ลำดับที่ ร.2 2.1 ร.2 3.1 ร.2 3.2 และ ร.3 16.1

2.2 การมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับขุนนางชั้นผู้ใหญ่ มีทั้งความสัมพันธ์ทางเครือญาติโดยสายโลหิต และโดยการแต่งงาน ความสัมพันธ์เช่นนี้ทำให้บุคคลได้มีโอกาสเข้ารับราชการและได้เลื่อนขึ้นในระบบราชการ จากในตารางจะเป็นขุนนางในเมืองหลวงเพียง 3 ราย คือลำดับที่ ร.2 11.1 ร.3 9.1 และ ร.3 16.1 ขุนนางในหัวเมือง 12 ราย ได้แก่ลำดับที่ ร.1 2.2 ร.2 6.2 ร.2 7.1 ร.2 7.3 ร.2 10.1 ร.3 1.2 ร.3 5.1 ร.3 6.2 ร.3 6.3 ร.3 7.2 ร.3 11.2 และ ร.3 12.2 การมีความสัมพันธ์เป็นเครือญาติของขุนนางชั้นผู้ใหญ่ โดยเฉพาะในหัวเมืองมีความสำคัญเพราะในการปกครองหัวเมืองใหญ่ หรือเมืองหน้าด่านย่อมต้องการผู้ที่ทางราชการไว้วางใจว่ามีความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ และบ้านเมือง กับทั้งมีเชื้อสายของผู้นำในแถบนั้นอยู่แล้ว เพื่อที่จะทำให้การปกครองเป็นไปด้วยดีทั้งแก่ชาวเมืองต่อพระมหากษัตริย์ และบ้านเมือง

จะเห็นได้ว่าขุนนางบางคนมีคุณสมบัติอยู่ใน ๓ เหตุและปัจจัยภายในทั้ง 2 ประการ โดยที่สาเหตุและปัจจัยภายในทั้ง 2 ประการนี้ล้วนมีส่วนทำให้ขุนนางและเจ้าเมืองประเทศราชข้างต้นเป็นที่รู้จักและโปรดปรานของพระมหากษัตริย์เมื่อประกอบกับสาเหตุและปัจจัยภายนอกดังกล่าวมาแล้ว จึงส่งผลต่อการเลื่อนขึ้นของบุคคลเหล่านั้น

สาเหตุและปัจจัยต่อการเลื่อนลง

สาเหตุและปัจจัยภายนอกที่ส่งผลต่อการเลื่อนลงปรากฏเพียงประการเดียว คือสถานการณ์ที่พระมหากษัตริย์ ซึ่งเคยโปรดปรานขุนนาง หรือเจ้าเมืองประเทศราชนั้น ๆ

สวรรคตลง ซึ่งส่งผลสืบเนื่องต่อการเลื่อนลงของบุคคลผู้นั้น เพราะไม่เป็นที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ ในที่นี้มีเพียงรายเดียว คือลำดับที่ ร.1 1.1 เจ้าประเทศราชเมืองนครศรีธรรมราช

ส่วนสาเหตุและปัจจัยภายในที่ส่งผลต่อการเลื่อนลงนั้นได้แก่ ความไม่สามารถในการปกครองบ้านเมือง ซึ่งอาจเนื่องจากความชราพันเพี้ยน ว่ากล่าวไพร่พลไม่ได้ ดังในลำดับที่ ร.1 2.1 ร.3 12.1 สำหรับลำดับที่ ร.3 12.1 นั้นยังมีหนี้สินมาก อีกด้วย ซึ่งเป็นการไม่สมควรสำหรับขุนนางผู้ใหญ่ในหัวเมือง หรือได้แก่การประพฤติชมเหษราษฎรและประพฤติทุจริตต่อทางการ หรือชอบสูบเงินกินเหล้า ไม่ฟังคำสั่งบังคับบัญชาของทางการ ดังลำดับที่ ร.3 1.1 ร.3 2.1 และ ร.3 7.1 นอกจากนี้สาเหตุและปัจจัยภายในอีกอย่างหนึ่งคือการกระทำความผิดซึ่งเสมือนคุณมีพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ ได้แกลำดับที่ ร.2 13.1 การประพฤติปฏิบัติดังกล่าวนี้ย่อมแสดงถึงการขาดความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และบ้านเมือง จึงเป็นผลให้ถูกเลื่อนลง

จะเห็นได้ว่าสาเหตุและปัจจัยของการเลื่อนลงนั้นมาจากสาเหตุและปัจจัยภายในคือความประพฤติ และการปฏิบัติคนมากกว่าสาเหตุและปัจจัยภายนอก ผิดกับการเลื่อนขึ้นซึ่งสาเหตุและปัจจัยทั้งภายนอกและภายในมักจะส่งผลประกอบกัน

ประการที่สาม ลักษณะของการเลื่อนชั้นทางสังคม

3.1 การเลื่อนชั้นทางสังคมในยามปกติเป็นการเลื่อนขึ้นมากกว่าการเลื่อนลง กล่าวคือ ผู้ที่ได้เลื่อนขึ้นมี 43 คน ผู้ที่ถูกเลื่อนลงมี 7 คน ผู้ที่ได้เลื่อนขึ้นจึงมีจำนวนมากกว่าผู้ถูกเลื่อนลงในอัตรา 7 : 1 ในบรรดาผู้ที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมซึ่งจำนวนจริงมี 45 คน เป็นผู้ที่ได้เลื่อนขึ้นหรือลงในลักษณะพิเศษคือมากกว่า 1 ครั้งขึ้นไป จำนวน 7 คน และ 16 ลำดับดังนี้

เลื่อนลง-ลง มี 1 คน คือลำดับที่ ร.1 1.1 ร.1 2.1

เลื่อนขึ้น-ขึ้น มี 4 คน คือลำดับที่ ร.1 2.2 ร.2 6.1

ลำดับที่ ร.2 1.2 ร.3 14.1

ลำดับที่ ร.2 3.1 ร.2 14.1

ลำดับที่ ร.2 6.2 ร.3 13.1

เลื่อนขึ้น-ขึ้น-ขึ้น มี 1 คนคือลำดับที่ ร.2 3.2 ร.2 14.2 ร.3 15.1

เลื่อนขึ้น-ลง-ขึ้น มี 1 คนคือลำดับที่ ร.2 11.1 ร.2 13.1 ร.2 13.2

จะเห็นได้ว่าผู้ที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในลักษณะพิเศษดังกล่าวยังเป็นผู้ที่ได้เลื่อนชั้นมากกว่าผู้ที่ถูกเลื่อนลงอยู่นั่นเอง คือมีอัตรา 5 คนต่อ 1 คน ส่วนคนสุดท้ายก็ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในทางขึ้น 2 ครั้งและลง 1 ครั้ง

3.2 ในด้านการเลื่อนชั้นของบรรดาศักดิ์ มีลักษณะดังนี้

การเลื่อนชั้น

รัชกาลที่ 1

อุปราชเมืองประเทศราช เป็นเจ้าพระยา ตำแหน่งเจ้าเมือง
ชั้นเจ้าพระยามหานคร 1 คน

พระ → พระยา 1 คน

หลวง → พระยา 1 คน

ขุน → หลวง 1 คน

รัชกาลที่ 2

เจ้าพระยา → เจ้าพระยาตำแหน่งอัครมหาเสนาบดี 3 คน

พระยา → เจ้าพระยา 6 คน

พระยา → พระยา ตำแหน่งสูงชั้น 2 คน

พระ → พระยา 4 คน

หลวง → พระยา 1 คน

หลวง → พระ 1 คน

นักโทษผู้ถูกถอดบรรดาศักดิ์ → พระยา 1 คน

นาย → หลวง 2 คน

พระยา เมืองประเทศราช → พระเจ้าเมืองประเทศราช 1 คน

รัชกาลที่ 3

เจ้าพระยา → เจ้าพระยา ตำแหน่งอัครมหาเสนาบดี 2 คน

พระยา → เจ้าพระยา 1 คน

พระ → พระยา 1 คน

หลวง → พระยา 1 คน

หลวง → พระ 3 คน

หลวง → หลวง ตำแหน่งสูงขึ้นไป 2 คน

ขุน → พระยา 1 คน

ขุน → พระ 1 คน

ขุน → หลวง 2 คน

(จมีน) หมื่น → พระยา 1 คน

หมื่น → ขุน 1 คน

นาย → พระ 1 คน

นาย → หลวง 3 คน

นาย → ขุน 1 คน

การเลื่อนขึ้นของบรรดาศักดิ์ดังกล่าวนอกจากเป็นการเลื่อนขึ้นปกติ 1 ชั้น ซึ่งมีอยู่ 21 คน โดยในรัชกาลที่ 1 จำนวน 2 คน ในรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 จำนวน 11 คน และ 8 คนตามลำดับแล้ว ยังมีการเลื่อนขึ้นแบบข้ามชั้นตั้งแต่ 2 ชั้น ถึง 5 ชั้นดังนี้

ข้าม 2 ชั้น ในรัชกาลที่ 1 จำนวน 1 คน

ในรัชกาลที่ 2 จำนวน 1 คน

ในรัชกาลที่ 3 จำนวน 3 คน

ข้าม 3 ชั้น ในรัชกาลที่ 2 จำนวน 2 คน

ในรัชกาลที่ 3 จำนวน 4 คน

ข้าม 4 ชั้น มีเพียงรัชกาลเดียวคือ รัชกาลที่ 3 จำนวน 2 คน

ข้ามอย่างน้อย 5 ชั้น มีเพียงรัชกาลเดียวคือรัชกาลที่ 2 จำนวน 1 คน

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าในยามปกติ ขุนนางก็มีโอกาสเลื่อนขึ้นในลักษณะข้ามชั้น ตั้งแต่ 2 ชั้นขึ้นไปได้เป็นจำนวนไม่น้อย แต่ก็ไม่มากเท่าสมัยสถาปนาพระราชมารชาวงศ์จักรี ตอนรัชกาลที่ 1 ขึ้นครองราชย์ ยิ่งกว่านั้นขุนนางบรรดาศักดิ์สูงแต่เดิม ซึ่งถูกเลื่อนลง เป็นนักโทษ ถ้าทำความดีความชอบมาก่อน และมีผู้สนับสนุนก็จะกลับมาได้รับราชการ และได้เลื่อนขึ้นสูงข้ามชั้น ไม่น้อยกว่า 5 ชั้น ดังในกรณี นายสิงห์ (สิงหนเสนี) ลำดับที่ ร.2 13.1 และ ร.2 13.2

นอกจากนี้ขุนนางอีก 9 คน แม้จะเลื่อนขึ้นโดยคงบรรดาศักดิ์เดิม แต่ก็ได้เลื่อนตำแหน่งสูงขึ้น ซึ่งส่วนใหญ่ได้เลื่อนจากเสนาบดีขึ้นเป็นอัครมหาเสนาบดี ส่วนเจ้าเมืองประเทศราช มีลักษณะการเลื่อนขึ้นที่แตกต่างไปโดยเป็นการเลื่อนขึ้นเป็นเจ้าตั้งในลำดับที่ ร.2 12.1 ส่วนลำดับที่ ร.1 2.2 แม้จะเลื่อนจากอุปราชเมืองเจ้าประเทศราชมาเป็นเจ้าพระยา แต่ก็ถือได้ว่าเป็นการเลื่อนขึ้นเพราะได้เป็นเจ้าเมืองหัวเมืองเอก ซึ่งมีความสำคัญอย่างยิ่งทางภาคใต้ของไทย

การเลื่อนลง

ผู้ที่ถูกเลื่อนลงทั้งหมด 7 คน ส่วนถูกถอดจากตำแหน่งและบรรดาศักดิ์เดิมลงเป็นไพร่ และถูกลงโทษจำคุกในรัชกาลที่ 1 เจ้าประเทศราชถูกลดเป็นเจ้าเมือง และถูกถอดในรัชกาลที่ 2 พระยาถูกลด 1 คน ในรัชกาลที่ 3 พระยาถูกลด 2 คน

พระฤๅษี 1 คน หลวงฤๅษี 1 คน

กล่าวโดยสรุป จากการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของผู้ที่เป็นขุนนาง และเจ้าประเทศราช หรือผู้มีเชื้อสายขุนนางและราชินิกุลอยู่แล้ว จะเห็นได้ว่าในยามปกติบุคคลกลุ่มนี้มีโอกาสจะได้เลื่อนชั้นอย่างมาก ทั้งในด้านจำนวนผู้ที่ได้เลื่อนชั้น และชั้นของการเลื่อนชั้น แม้จะไม่มากเท่าสถานการณ์เมื่อสถาปนาพระราชวงศ์จักรี แต่ก็เห็นว่าโอกาสในการเลื่อนชั้นทางสังคมในภาวะปกติที่ไม่น้อยทีเดียว โดยเฉพาะกลุ่มขุนนางมีโอกาสดจะได้เลื่อนชั้นมากกว่าเจ้าเมืองประเทศราช ทั้งนี้โดยอาศัยสาเหตุและปัจจัยภายนอกและภายในประกอบกัน ส่วนการเลื่อนลงก็มีอยู่บ้างแต่เป็นจำนวนน้อยกว่าการเลื่อนขึ้นมากถึงอัตรา 7 : 1 ทั้งนี้โดยมาจากสาเหตุและปัจจัยภายในเป็นสำคัญ

ประเภทที่ 2 ผู้ที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในทางราชการโดยที่ตนเองมิได้รับราชการ หรือมีเชื้อสายขุนนาง หรือเป็นราชินิกุลอยู่ก่อน แบ่งเป็น 2 พวก คือ ไพรหรือสามัญชน และบุคคลนอกระบบไพร

2.1 ไพรหรือสามัญชน ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเท่าที่พบจากเอกสาร มีไพรหรือสามัญชนปรากฏชื่อว่าได้เลื่อนชั้นทางสังคมเพียง 11 คน โดยเป็นการเลื่อนชั้นทั้งหมดตามลำดับดังนี้

ครั้งที่ 1 มี 2 คนคือ หมอน้อย และนายล่าความได้เลื่อนชั้นเป็นขุนเสวกคชดักษณ และหมื่นสวัสดิคุณุชร์ ตามลำดับใน พ.ศ. 2344 รัชกาลที่ 1 ทั้งนี้เนื่องจากสามารถจับช้างเผือกจากเมืองนครราชสีมาเข้ามาถวาย รัชกาลที่ 1 ได้¹

¹ กทข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 รายงานเรื่องรับพระเทพคุณุชร์มาถึงกรุงเทพฯ จ.ศ. 1163 และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 277-279 เป็นคราวเดียวและเรื่องเดียวกับที่ขุนช้างเผือกได้เลื่อนชั้นเป็นหลวงอภัยคชดักษณ ดังได้กล่าวมาแล้วในการเลื่อนชั้นทางสังคมของขุนนางในยามปกติ.

นอกจากได้รับบรรดาศักดิ์เป็นขุนนางแล้ว ยังได้รับพระราชทานเสื้อผ้า เงินตราอีกด้วย

ครั้งที่ 2 มีเพียง 1 คน คือสุนทรภู่ ได้เป็นขุนสุนทรโวหารอาลักษณ์ ใน พ.ศ. 2363 รัชกาลที่ 2 เนื่องจากมีความสามารถรอบรู้ความรู้กว้างขวางคำประพันธ์ โดยเฉพาะต่อหน้าพระที่นั่ง¹

ครั้งที่ 3 มี 7 คน ได้เลื่อนขึ้นใน พ.ศ. 2387 รัชกาลที่ 3 โดยเลื่อนฐานะจากการเป็นคนสามัญขึ้นเป็นเสนา รัชการหัวเมือง ได้แก่ นายนก นายน้อย นายภู นายผึ้ง นาจอ นายคือ และนายกรี เลื่อนขึ้นเป็นหมื่นระวางอินเสนา กรุงเก่า ขุนวิเสฏฐเสนาเมืองเพชรบุรี ขุนศรีเสนาเมืองอ่างทอง ขุนพรหมเสนา เมืองพรหม ขุนพรหมเสนา กรุงเก่า หมื่นราชบาลเมืองสระบุรี และหมื่นทิพเสนาเมือง นครไชยศรี ตามลำดับ²

ครั้งที่ 4 มี 1 คนคือนายอัน เป็นขุนบำรุงไพร่วันนายอากรรักษา ซี่ผึ้งฝากตะวันออก แขวงเมืองกำแพงเพชรใน พ.ศ. 2393 รัชกาลที่ 3 โดยเป็น แทนนายอากรคนเดิมซึ่งไม่ส่งสี่ผึ้งแก่ทางการ³

¹ฉันทน์ ขำวิไล, 100 ปีของสุนทรภู่ (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2502), หน้า 197.

²กทช., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 สารตราเจ้าพระยาจักรี เรื่องทราน้ำตั้งเสนาฯ เลขที่ 27.

³กทช., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212 เลขที่ 105.

จะเห็นได้ว่าไพร่ที่ไ้เลื่อนขึ้นทั้ง 11 คนนี้มีสาเหตุและปัจจัยของการเลื่อนขึ้น คือการทำความดีความชอบต่อองค์พระมหากษัตริย์ ไ้แก่การสามารถจับช้างเผือกมาถวาย ไ้ในกรณีกุ่มแรก การเป็นกวีที่รอบรู้และเชี่ยวชาญในการประพันธ์ ซึ่งตรงกับ ความสนพระทัยและโปรดปรานของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 ในกรณีสุนทรภู่ ส่วนกุ่ม 7 คนในสมัยรัชกาลที่ 3 นั้น เอกสารมิไ้ระบุความดีความชอบไว้แต่อาจสันนิษฐานไ้ว่าคงเนื่องจากคนกุ่มนี้เป็นชาวพื้นเมืองในหัวเมืองนั้น ๆ อยู่แล้ว และคงแสดงไ้ทางการเห็นว่สามารถจะเป็นตัวแทนรับราชการในหัวเมืองดังกล่าวไ้ สำหรับคนสุดท้ายเป็นการเลื่อนขึ้นแทนผู้ไ้มีความสามารถโดยใช้ความรู้ความสามารถ คำนเศรษฐกิจมาเป็นสาเหตุและปัจจัยในการเลื่อนขึ้น อย่างไรก็ตามก็ไ้ ความดีความชอบที่ปรากฏไ้เห็นนั้นต้องใช้ความรู้ความสามารถและประสบการณ์เฉพาะตัว จึงจะทำให้สามารถปฏิบัติความดีความชอบดังกล่าวไ้ นอกจากนี้มีข้อสังเกตคือจำนวนคน-สามัญที่ไ้เลื่อนขึ้นและชั้นของการเลื่อนขึ้นที่ถึงเพียงระดับหมื่นและขุนเท่านั้น นับว่เป็นการเลื่อนขึ้นที่น้อยมาก ทั้งค่านจำนวนและชั้นของการเลื่อนขึ้นเมื่อเปรียบเทียบกับ การเลื่อนขึ้นของกลุ่มขุนนางประเภทแรก

ส่วนการเลื่อนลงมีปรากฏเพียงรายเดียวคือสุนทรภู่ ซึ่งไ้เลื่อนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 2 ถึงสมัยรัชกาลที่ พ.ศ. 2367 ไ้ถูกถอดออกจากราชการ ทั้งนี้เนื่องจากถูกกล่าวหาว่าชอบเสพสุรา และคงเป็นเพราะรัชกาลที่ 3 ซึ่งเพิ่งขึ้นครองราชย์ทรงยังคงขุนเคืองพระราชนัดดาที่สุนทรภู่เคยทักแกพระนิพนธ์ต่อหน้าพระที่นั่งมาถึง 2 ครั้ง ตั้งแต่ยังทรงเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ในรัชกาลที่ 2¹ จะเห็นไ้ว่าสาเหตุของการ

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณคดี, 2516), หน้า 24-25. เจื้อ สตะเวทิน, สุนทรภู่ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สุทธิสารการพิมพ์, 2516), หน้า 21 และ ฉันทน์ ขำวิไล, เรื่องเดิม, หน้า 197.

เลื่อนลงก็เป็นในด้านความประพฤติส่วนตัว และการแสดงตนเสมือนเป็นการดูหมิ่น "หักหน้า" เจ้านายชั้นสูง เช่นเดียวกับสาเหตุการเลื่อนลงของกลุ่มขุนนางประเภทแรก แม้ว่าจะมีจำนวนผู้เลื่อนลงน้อยกว่ากันก็ตาม

ถึงแม้จะทราบข้อมูลเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมของสามัญชนหรือไพร่ น้อยกว่าคนกลุ่มอื่นในประวัติศาสตร์ แต่ก็เป็นไปได้ว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ไพร่เป็นจำนวนไม่น้อยมีโอกาสได้เลื่อนชั้นทางสังคมเข้าสู่ระบบราชการได้ โดยอาศัยสถาบันสงฆ์ เป็นปัจจัยช่วย ทั้งนี้เพราะในสมัยนั้นมีการออกกฎหมายเปิดโอกาสให้ผู้มีความรู้ความสามารถมาเป็นข้าราชการได้ ประกอบกับมีปัญหาความขาดแคลนกำลังคนทั้งในระดับมุสนายและไพร่ดังกล่าวมาแล้วในสองบทแรก จึงเท่ากับเป็นการเปิดโอกาสให้ไพร่ได้อาศัยการบวชเข้าสู่สมณเพศ ศึกษาหาความรู้จนได้เปรียญแล้วลาสิกขาบทยออกมาเป็นข้าราชการตามกรมกองต่าง ๆ¹ ซึ่งก็คงจะมีเป็นจำนวนมาก จนกระทั่งรัฐต้องออกประกาศใช้กฎหมาย 2 ฉบับเมื่อ พ.ศ. 2397 โดยฉบับแรกระบุว่ามิพระสงฆ์เปรียญ กับพระราชคณะลาสิกขาบทยมาก คงจะเข้ามารับราชการตามกรมกอง จึงโปรดเกล้าฯ ให้กำหนดว่าพระสงฆ์ที่จะลาสิกขาบทยออกไป เมื่อสึกแล้วต้องไปเป็นไพร่หลวงโรงพิมพ์² หรือมิฉะนั้นก็เข้ารับราชการได้ใน 5 กรมที่ระบุไว้ในกฎหมายฉบับที่สอง อันได้แก่ กรมลูกขุน กรมอาลักษณ์ กรมธรรมการ กรมราชบัณฑิต และกรมสังฆการี ส่วนกรมกองที่ขึ้นต่อกรมกลาโหม กรมมหาดไทย และกรมท้าวานั้น มีพระราชประสงค์จะให้บุตรขุนนาง

¹ อัญชดี สุสาขันธ์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบ...", หน้า 204.

² คุราวณะเอียดใน ร.ศ.ท.เสถียร ลาวัลย์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก..., หน้า 108-109.

และผู้มีชาติตระกูลเข้าดำรงตำแหน่ง¹ การที่ต้องจำกัดกรมกองสำหรับพระสงฆ์ที่ลาสิกขาบทมาเป็นข้าราชการคงเป็นเพราะในขณะนั้นมีข้าราชการเพิ่มมากขึ้น ซึ่งทำให้มีการสิ้นเปลืองเบี้ยหวัดเพิ่มมากขึ้นตามไปด้วย นอกจากนี้ยังอาจเพื่อมิให้ไพร่ใช้สถาบันสงฆ์ในการเลื่อนชั้นทางสังคมขึ้นเป็นมูลนายด้วย² อย่างไรก็ตามนี้มิได้กระทบไพร่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เพราะเพิ่งประกาศใช้เมื่อต้นรัชกาลที่ 4 อย่างไรก็ตามการออกกฎหมายดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นคือในช่วงสามรัชกาลแรก คงมีไพร่เป็นจำนวนมากใช้สถาบันสงฆ์เป็นวิถีทางหนึ่งในการเลื่อนชั้นทางสังคมโดยไต่เต้าจากข้าราชการชั้นผู้น้อยซึ่งบางคนอาจก้าวขึ้นสู่การเป็นมูลนายในที่สุด ซึ่งแสดงให้เห็นถึงโอกาสในการเลื่อนชั้นทางสังคมของคนไทยสามัญในช่วงนั้นว่ายังมีอยู่ค่อนข้างมาก แม้กระนั้นหลักฐานที่เป็นตัวบุคคลก็มีค่อนข้างจำกัด

2.2 บุคคลนอกกระบบไพร่ ไค้แก่ชาวจีนและชาวตะวันตก

2.2.1 ชาวจีน จากบทที่ 2 จะเห็นว่าชาวจีนเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในทางเศรษฐกิจของไทย เท่าที่พบจากเอกสารมีชาวจีนปรากฏชื่อว่าไค้เลื่อนชั้นทางสังคมในระบบราชการไทย จำนวน 18 คน และเป็นการเลื่อนชั้นโดยแบ่งเป็น 2 กลุ่มคือ

กลุ่มที่ 1 เป็นกำลังสำคัญในการค้าสำเภาโดยเฉพาะกับจีน และเป็นผู้ทำรายไค้ให้แก่รัฐจนได้รับการแต่งตั้งให้เป็นขุนนางและไค้เลื่อนชั้นในระบบราชการปรากฏชื่อ 5 คน ไค้แก่ จินเว็ก เป็นขุนทองสี่อักษร และพระยาไกรโกษา พระคลังในกรมพระราชวังบวรในรัชกาลที่ 1 ตามลำดับ

จินโต เป็นพระยาราชเศรษฐีเจ้าเมืองจันทบุรีในสมัยรัชกาลที่ 2 เนื่องจาก

¹ดูรายละเอียดใน ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 111-112.

²อัญชลี สุสัยพันธ์, เรื่องเดิม, หน้า 205.

มีความชอบทำรายได้ให้รัฐเมื่อเป็นนายอากรเตาสุรา¹

จีนอิน เป็นพระอินทรอากรในสมัยรัชกาลที่ 2 และพระยาอินทรอากรในสมัยรัชกาลที่ 3 ตามลำดับ

ทองจีน บุตรพระยาไกรโกษา (เริก) เป็นพระยาโชฎีกกราชเศรษฐี เจ้ากรมท่าซ้ายฝ่ายจีนในสมัยรัชกาลที่ 3²

นายอากรภูมิ เป็น หลวงบำรุงราชพานิช จางวางจีน บังคับบัญชาว่ากล่าวจีนเมืองไชนาต เนื่องจากนายอำเภोजีนคนเดิม (ขุนบำรุงพานิช) ถึงแก่กรรมประกอมนายอากรภูมิเป็นคนชื่อสัตย์มั่นคง และเป็นคนกว้างขวางรู้จักจีนมีชื่อแขวงเมืองไชนาตทั้งสิ้น³

กลุ่มที่ 2 พวกที่ทำหน้าที่นายอากรรับทำอากรประเภทต่าง ๆ ส่วนใหญ่อยู่ตามหัวเมือง เท่าที่ปรากฏชื่อ 13 คนนี้อยู่ในสมัยรัชกาลที่ 3 ทั้งสิ้นดังนี้

ชาวจีน แซ่หลิน เป็นขุนพัฒนาอากร ตำแหน่งนายอากรโรงหวย

จีนเส็ง เป็นขุนอินทร์ รับทำอากรเตาสุรา เมืองนครนายก เมืองปราจีน แทนคนเดิมที่ให้เงินแก่ทางการไม่ครบ⁴

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, เล่ม 1, หน้า 10.

² "เรื่องของเจ้าพระยามหิธร" พิมพ์ในหนังสืองานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าพระยามหิธร (ลออ ไกรฤกษ์).

³ กทช., จดหมายเหตุการณ์รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 สวรรคตเจ้าพระยาจักรี ถึงเมืองไชนาต เรื่องตั้งอากรภูมิเป็นหลวงบำรุงพานิช เลขที่ 28.

⁴ กทช., จดหมายเหตุการณ์รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204 ร่างตราพระยามหาอำมาตย์ ถึงหลวงยกกระบัตรพระนครนายก เมืองปราจีน เรื่องตั้งจีนเส็งเป็นที่ขุนอินทร์ เลขที่ 77.

จิ้นน้อย เป็นขุนเทพอากร เรียกอากรสมภักษร เมืองกำแพงเพชร เนื่องจากเมืองกำแพงเพชรซึ่งราษฎรปลุกพืช ยังไม่มีนายอากร¹

จิ้นซุน เป็นนายอากรสมภักษร เป็องสมุทราปราการแทนคนเดิมที่ให้เงินแก่ทางการไม่ครบ²

จิ้นสันโต เป็นขุนนัฒสมบัติ เก็บไหมจิ้นเมืองจันทบุรี แทนคนเดิมที่เก็บอากรไม่ครบตามจำนวน³

จิ้นแก เป็นขุนพิฒสมบัติ นายอากรบ่อนเบี้ยเมืองนครไชยศรี แทนคนเดิม (จิ้นเลียง) ซึ่งส่งเงินให้ทางการไม่ครบจำนวน⁴

จิ้นมาก เป็นขุนชำนาญไพศาล นายอากร เรียกอากรรับจ้างบันทึกลงของ⁵

¹ กทช., จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3 จ.ศ. 1204 สารตราเจ้าพระยาจักรี เรื่องนำตั้งจิ้นน้อยเป็นนายอากรสมภักษร เมืองกำแพงเพชร เลขที่ 79.

² กทช., หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 5.

³ กทช., หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 6.

⁴ กทช., จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3 จ.ศ. 1206 สารตราเจ้าพระยาจักรี ถึงพระยาสุทรบุรี เรื่องนำตั้งจิ้นแกเป็นขุนพิฒสมบัติ นายอากรบ่อนเบี้ย เลขที่ 25.

⁵ กทช., จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3 จ.ศ. 1207 สารตราเรื่องตั้งให้จิ้นมากเป็นที่ขุนชำนาญไพศาล นายอากร เลขที่ 48.

เงินทอง เป็นขุนบารุงสมบัตินายอากร เมืองสวรรค เมืองไชนนาท แทนขุนบารุงสมบัติ (เหล็ก) คนเดิมที่ออกไปเมืองจีน¹

เงินชีว เป็นขุนพัชสมบัติ นายอากรบ่อนเบี้ย เมืองสวรรค แทนขุนพัชสมบัติ (เงินเจียง) ซึ่งส่งอากรให้ทางการไม่ครบ²

เงินคือ เป็นหมื่นทิมอากร เมืองสิงห์บุรี แทนนายสิงนายคอนที่ทำอากรมาแต่เดิม และส่งเงินให้ทางการไม่ครบ³

เงินยี่ เป็นขุนพัชสมบัติ นายอากรบ่อนเบี้ย เมืองอุทัยธานี แทนเงินบันที่เก็บอากรอยู่เดิม และส่งให้ทางการไม่ครบ⁴

เงินจึง เป็นขุนพัชสมบัติ นายอากรบ่อนเบี้ยเงิน เมืองนครไชยศรี แทนขุนพัชสมบัติ (เงินแก่) คนเดิมที่ถึงแก่กรรม⁵

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 สารตราถึงเมืองสวรรค เมืองไชนนาท เรื่องนำตั้งเงินทองเป็นขุนบารุงสมบัติ เลขที่ 13.

² กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 สารตราถึงเมืองสวรรค เรื่องนำตั้งเงินชีว เป็นที่ขุนพัชสมบัติ นายอากรบ่อนเบี้ย เลขที่ 14.

³ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 สารตราตั้งเงินคือเป็นหมื่นทิมอากร เมืองสิงห์บุรี เลขที่ 44.

⁴ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 สารตราเรื่องตั้งเงินยี่เป็นที่ขุนพัชสมบัติ นายอากรบ่อนเบี้ย เลขที่ 45.

⁵ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 เรื่องสารตราเรื่องตั้งเงินจึงเป็นที่ขุนพัชสมบัติ นายอากรบ่อนเบี้ยเงิน เลขที่ 47.

คอซู้เจียง เป็นหลวงรัตนเศรษฐ นายอัครภูษาคหบดีเมืองระนอง¹ *

สาเหตุและปัจจัยร่วมซึ่งถือว่าเป็นสาเหตุและปัจจัยภายในที่ทำให้ชาวจีน 2 กลุ่มนี้ได้เลื่อนชั้นคือ คุณสมบัติที่เป็นความรู้ ความสามารถเฉพาะทางด้านเศรษฐกิจ อันเกิดจากการสั่งสมจากประสบการณ์และสายเลือด ซึ่งไม่ค่อยพบในคนไทย โดยเฉพาะทางด้านการค้า และการรับทำอากร ความรู้ความสามารถเฉพาะทางเช่นนี้ คงจะทำรายได้ให้แก่รัฐในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นจำนวนไม่น้อย ประกอบกับ คุณสมบัติอื่น ๆ คือความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และบ้านเมืองรวมทั้งการเป็นคนกว้างขวางในหมู่คนจีน จึงทำให้คนจีนเหล่านี้ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ในระบบราชการตามธรรมเนียมไทย โดยเฉพาะชาวจีนกลุ่มแรกได้เป็นขุนนางไทย และได้มีการเลื่อนชั้นทางสังคมตามระบบราชการ ตั้งแต่ขุนหรือพระจนถึงระดับพระยา ซึ่งถือว่าเป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่และมีตำแหน่งในทางราชการ ทั้งในส่วนกลางและหัวเมือง ตลอดจนการเป็นหัวหน้าปกครองคนจีนในเมืองไทยขึ้นต่อทางการไทยอีกต่อหนึ่ง ส่วนขุนนางกลุ่มที่ 2 นอกจากอาศัยสาเหตุและปัจจัยข้างต้นเช่นเดียวกับกลุ่มที่ 1 แล้ว ยังสืบเนื่องจากสาเหตุและปัจจัยภายนอกคือการที่ตำแหน่งนายอกรว่างอยู่โดยที่นายอกรเดิมอาจถึงแก่กรรมหรือไม่อยู่ปฏิบัติหน้าที่ แต่ที่พบมากที่สุดคือการที่นายอกรคนเดิมสอบความประพฤติในทางทุจริต คือส่งเงินรายได้ให้แก่รัฐไม่ครบตามจำนวน ขุนนางไทยผู้ปกครองหัวเมืองจึงเสนอแนะขอให้รัฐตั้งคนใหม่เป็นแทน ซึ่งส่วนใหญ่ก็เป็นชาวจีนในแถบนั้น คนจีนที่เป็นนายอกรแทนก็จะได้รับบรรดาศักดิ์เป็นหมื่น ขุน

¹ ครุณี แก้วม่วง, "พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) : ผู้ว่าการปกครองไทยหัวเมืองฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2444-2456" (วิทยานพนธ์ปริญาโท มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2525), หน้า 19.

* ชาวจีนที่เป็นกำนันตลาดผู้เข้าสวนและอากรตลาดซึ่งมีอยู่ 3-4 รายนั้น ไม่มีบรรดาศักดิ์ทางราชการ จึงมิได้นำมาศึกษาด้วย ดู กทช., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 สารตราถึงพิษณุโลก สุโขทัย พิษณุ นครสวรรค์ พิไชย เรื่องตั้งกำนันตลาด เลขที่ 46.

และหลวง ส่วนใหญ่จะเป็นขุน มีหมื่นและหลวงกรณิละ 1 ราย เมื่อพิจารณาพร้อมกับ
 ชาวจีนกลุ่มที่ 1 อาจกล่าวได้ว่ากรเริ่มรับเป็นนายอากรและได้รับบรรดาศักดิ์ขุนนาง
 ไทยเช่นนี้เท่ากับเป็นหนทางไต่เต้าขึ้นไปสู่การเป็นขุนนางในระดับสูงต่อไป ดังรายจีนโต
 จีนอิน และนายอากรภูมิ ในกลุ่มที่ 1 มีข้อสังเกตคือนายอากรนิยมรับทำอากรเตาสุรา
 อากรโรงหยย อากรบอนเบี้ย และอากรสมภักษร การที่สมัยรัชกาลที่ 3 มีนายอากร
 มากเช่นนี้ก็สืบเนื่องจากการนำเอาระบบเจ้าภาษีนายอากรมาใช้อย่างจริงจังในรัชกาลนี้
 ดังกล่าวมาแล้วในบทที่ 2 คำนเศรษฐกิจ

อย่างไรก็ดี ในจำนวนชาวจีนที่ปรากฏชื่อว่าได้เลื่อนชั้นทางสังคม ซึ่งเป็น
 การเลื่อนชั้นจำนวน 18 คนนี้ มีผู้ที่ได้เลื่อนลงในเวลาต่อมา 1 คนคือจีนโต ซึ่งเป็น
 พระยาราชเศรษฐีเจ้าเมืองจันทบุรีในสมัยรัชกาลที่ 2 ถูกถอดออกจากการเป็นเจ้าเมือง
 ด้วยเหตุผลที่ว่าพระยาราชเศรษฐีผู้นี้เป็นจีนจะว่าราชการเมือง ไม่มีผู้ใดกลัวเกรง¹
 นอกจากนี้ก็คงได้แก่ชาวจีนที่เป็นนายอากรและถูกถอดซึ่งก็มีเป็นจำนวนเท่ากับชาวจีนที่
 เป็นนายอากรแทนในกลุ่มที่ 2² ดังนั้นจะเห็นได้ว่าสาเหตุของการเลื่อนลงอยู่ที่ความ
 ประพฤติหรือคุณสมบัติส่วนตัวของชาวจีนนั้น ๆ เป็นสำคัญประการหนึ่ง

โดยสรุปแล้วชาวจีนมีโอกาสได้เลื่อนชั้นมากกว่าเลื่อนลง โดยอาศัยความรู้
 และความสามารถเฉพาะทางค่านเศรษฐกิจ ซึ่งจะมาจากการค้าและการรับเป็นเจ้า
 ภาษีนายอากร เป็นสำคัญโดยที่จะได้รับบรรดาศักดิ์เริ่มจากระดับขุนเป็นส่วนใหญ่ แล้ว
 ก็จะได้เลื่อนขึ้นในระบบราชการจนถึงชั้นพระยาได้ แม้กระนั้นถ้าไม่อาจทว่ารายได้ให้
 แก่รัฐอย่างพอเพียงซึ่งแสดงถึงการหย่อนสมรรถภาพก็จะถูกเลื่อนลงคือถูกถอดจากการเป็น
 นายอากรโดยไม่มีโอกาสไต่ก้าวสูงขึ้นต่อไป ถึงแม้ชาวจีนบางคนจะได้เลื่อนขึ้นสูงถึง
 เป็นเจ้าเมืองและมีบรรดาศักดิ์ระดับพระยา แต่ก็ไม่เป็นที่นิยมในเมืองนั้น ซึ่งอาจรวมถึง

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, หน้า 10.

² ดูรายละเอียดในเอกสารชิ้นต้นต่าง ๆ ที่เป็นเอกสารอ้างอิงของชาวจีนกลุ่มที่ 2.

พระมหากษัตริย์ไม่โปรดปรานด้วย ก็จะถูกเลื่อนลงคือถูกถอดไต่ง่าย ๆ เหมือนกัน ดังกรณีพระยาราชาศรี แต่ก็มีปรากฏเพียงรายเดียว

ชาวตะวันตก ชาวตะวันตกที่ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์และเครื่องยศเหมือนข้าราชการไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมี 3 คนคือ ฟรานซิส ไลต์ ชาวอังกฤษซึ่งเข้ามาในสมัยรัชกาลที่ 1 คาร์โลส มานูเอล เคอ ซิลเวรา หุตโปรตุเกส และกัปตันแฮน ชาวอเมริกัน ซึ่งเข้ามาในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้รับบรรดาศักดิ์เป็นพระยาราชกปิตัน หลวงอภัยพานิช และหลวงภักดีราชกะปิตัน ตามลำดับ¹ ทั้งนี้โดยความดีความชอบคือ ฟรานซิส ไลต์ กับกัปตันแฮน ได้ถวายปืนแด่รัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 เพื่อให้ไทยไว้ป้องกันบ้านเมือง โดยเฉพาะกัปตันแฮนถวายปืนคาบศิลาถึง 2 ครั้ง การให้เป็นแก่ไทยเช่นนี้ย่อมตรงกับความต้องการของไทยที่จะนำไว้ต่อสู้ป้องกันตนเอง จากศัตรู โดยเฉพาะพม่าในภาวะการก่อสร้างตัวใหม่เช่นนี้ ส่วนคาร์โลส มานูเอล เคอ ซิลเวรา นั้น มีความชอบคือการเป็นหุตชาวตะวันตกคนแรกที่เข้ามาเจริญพระราชไมตรีกับไทย และได้เป็นกงสุลชาวตะวันตกคนแรกในกรุงเทพฯ ด้วย อย่างไรก็ตาม ไรก็ดี ชาวตะวันตกทั้งสามเพียงแต่ได้รับบรรดาศักดิ์ และเครื่องยศอย่างขุนนางไทย แต่มิได้เข้ามารับราชการกับไทยดังขุนนางไทยและจีน

จากที่นำเสนอมาข้างต้น จะเห็นได้ว่าผู้ที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในยามปกติในระบบราชการไม่ว่าจะอยู่ในบุคคลประเภทไหนล้วนเป็นชายทั้งสิ้น ดังนั้นจึงน่าพิจารณาว่าในยามปกติสตรีมีโอกาสจะได้เลื่อนชั้นทางสังคมหรือไม่

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 115 และหน้า 140-141 เพ็ญศรี คุก และปิยนาด บุนนาค, หนังสือเรียนสังคมศึกษารายวิชา ๓391 ประวัติศาสตร์ไทย 1 (กรุงเทพฯ : อักษรการพิมพ์, 2524), หน้า

กลุมสตรี

ในยามปกติมีหลักฐานแสดงว่าสตรีก็มีโอกาสจะได้เลื่อนชั้นทางสังคมด้วยตนเอง ถ้ามีความสามารถ ซึ่งเท่าที่ปรากฏมีเพียงรายเดียวคืออำแดงสาต ได้เป็นกำนันตลาด เมืองกำแพงเพชรในสมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2389)¹ แต่ก็ไม่ได้รับบรรดาศักดิ์ในทางราชการ อย่างไรก็ตามก็อำแดงสาตเป็นตัวอย่างของสตรีไทยที่มีความสามารถทางค้า เศรษฐกิจ จนถึงได้รับการแต่งตั้งให้เป็นกำนันตลาด ซึ่งมักอยู่ในหมู่ชายจีน

อย่างไรก็ดี โดยทั่วไปมักได้เลื่อนชั้นทางสังคมตามสามี ซึ่งเป็นผู้นำของครอบครัวทั้งในทางขึ้นและลง ทั้งนี้ตามพันธะแห่งความเป็นเครือญาติกันโดยการแต่งงาน² กล่าวคือถ้าสามีเป็นเจ้า หรือเป็นขุนนางที่ได้รับบรรดาศักดิ์สูงภรรยาที่จะได้เลื่อนชั้นตามไปด้วย แต่ถ้าสามีทำความผิดต้องถูกถอดบรรดาศักดิ์ลงเป็นไพร่ ถูกจำคุกหรือถูกประหารชีวิต ภรรยา รวมทั้งลูกหลานและเครือญาติก็จะถูกลงโทษตามไปด้วย โดยถูกถอดจากชนชั้นสูงลงเป็นไพร่ไปอยู่ในสังกัดของเจ้านายองค์อื่นหรือในกรมกองต่าง ๆ หรือถึงขั้นถูกประหารชีวิตคงจะเห็นตัวอย่างได้ในกรณีกบฏเจ้าฟ้ากรมขุนภานุรัตนอุทิศ

ในด้านการเลื่อนชั้นนั้น จากการศึกษาการแต่งงานและระบบเครือญาติของเจ้า ราชินิกุลบางช้าง ราชินิกุลบุนนาค และสกุลขุนนางอีก 9 สกุล สรุปได้ว่าสตรีจะได้เลื่อนชั้นตามสามีในกรณีต่อไปนี้³

¹ กทข., จดหมายเหตุการณ์รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 เลขที่ 19.

² คุ ปิยนาด บุนนาค และมรรยาท กิจสุวรรณ, "การวิเคราะห์ค่านิยมและบรรทัดฐาน...", หน้า 379-390.

³ คุการศึกษาเรื่องนี้ใน ปิยนาด บุนนาค และมรรยาท กิจสุวรรณ, เรื่องเดิม, หน้า 206-370.

1. สามีเป็นพระมหากษัตริย์และกรมพระราชวังบวรฯ สตรีที่ถวายตัว ซึ่งส่วนใหญ่เป็นเครื่องใช้ในราชินิกุล หรือเป็นธิดาของสกุลขุนนางใหญ่ ๆ เชื้อสายไทย จีน มอญ แขก ในส่วนกลางและหัวเมือง หรือเป็นธิดาเจ้าเมืองประเทศราช จะได้เป็นพระสนม หรือเจ้าจอม ถ้ามีพระราชโอรส พระราชธิดา ก็จะเป็นเจ้าจอมมารดา เป็นที่สังเกตว่าสตรีที่เป็นพระมเหสีเอกมิได้รับการสถาปนาพระอิสริยยศในรัชกาลของพระสวามีแต่จะมารับการสถาปนาโดยพระราชโอรส ซึ่งได้ขึ้นครองราชย์เป็นพระมหากษัตริย์ ดังจะเห็นได้ว่า ทานผู้หญิงนาค อัครมเหสีของรัชกาลที่ 1 ได้รับการสถาปนาจากรัชกาลที่ 2 พระราชโอรส เป็น กรมสมเด็จพระอมรินทรมาศย์ เจ้าจอมมารดา เรียม ได้รับการสถาปนาจากรัชกาลที่ 3 พระราชโอรสเป็น กรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย และเจ้าฟ้าบุญรอด ได้รับการสถาปนาจากรัชกาลที่ 4 พระราชโอรสเป็นกรมสมเด็จ พระศรีสุริเยนทรมาศย์.

2. สามีเป็นเจ้าทรงกรม สตรีที่เป็นพระชายาจะได้เป็นหม่อม เป็นที่น่าสังเกตว่าสตรีที่มาเป็นหม่อมนั้นมักมีความสัมพันธ์เป็นญาติกับเจ้าพระองค์นั้นอยู่แล้ว เช่น หม่อมจันในกรมหลวงวงศาธิราชสนิท หม่อมภาพในกรมหลวงสรรพศิลป์ปรีชา หม่อมอ่วมในกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ และหม่อมลัดในกรมหลวงวรวงศ์คาศรีพิศาล เป็นต้น สตรีดังกล่าวมาจากราชนิกุลบางช่วง ซึ่งเป็นพระญาติกับเจ้านายเหล่านั้นอยู่แล้ว

3. สามีเป็นขุนนางระดับพระยา เจ้าพระยา และสมเด็จเจ้าพระยา ภรรยาเอกซึ่งส่วนใหญ่มีความสัมพันธ์เป็นญาติกับขุนนางผู้นั้นอยู่แล้ว หรืออยู่ในสกุลขุนนางใหญ่เช่นเดียวกัน จะได้เลื่อนขึ้นเป็นคุณหญิง และทานผู้หญิงตามลำดับดังตัวอย่าง

ทานผู้หญิงพูน + เจ้าพระยาราชบุรี (เสมอ) - ราชินิกุลบางช่วงด้วยกัน
 ทานผู้หญิงน้อย ราชินิกุลบางช่วง + สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติราชินิกุล บุนนาค
 ทานผู้หญิงหนู สกุล ณ นคร + เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ สกุลบุนนาค
 คุณหญิงจำเริญ + พระยาประเสริฐสุภกิจ (เพิ่ม) สกุลไกรฤกษ์ด้วยกัน

คุณหญิงหนู + พระยาวงศาภรณ์ภูษิต (เมฆ) สกุลมุนนาคด้วยกัน
 คุณหญิงสาย ราชินิกุลบางช้าง + พระยากลาโหมราชเสนา (ฉำ) สกุลมุนนาค
 คุณหญิงเปี่ยม ราชินิกุลมุนนาค + พระยาสุรเสนา (สวัสดิ์ ชูโต) ในราชินิกุล บางช้าง
 คุณหญิงนวล สกุลรัตนกุล + พระยาประธานนคโรทัย (บุญรอด) สกุลรัตนวราหะ

จากการศึกษาพบว่าสตรีที่ได้เลื่อนขึ้นในลักษณะนี้มีเป็นจำนวนมาก นอกจากนี้
 สตรีบางคนเป็นพี่น้องกัน ได้สามีคนเดียวกันและก็ได้เลื่อนขึ้นเช่นเดียวกันอีกด้วย เช่น
 คุณหญิงปริก และคุณหญิงสายหยุด พี่น้องร่วมบิดาเดียวกันในราชินิกุลมุนนาค
 + เจ้าพระยาภาณุวงศ์ (ท้วม) พี่ชายต่างมารดาแต่ร่วมบิดาเดียวกัน (คือเจ้าพระยา
 พระคลังว่าที่สมุหกลาโหม หรือต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 คือสมเด็จพระยาบรมมหา-
 ประยูรวงศ์ -ดิศ มุนนาค)

คุณหญิงเปี่ยม และคุณหญิงเผือก ธิดาเจ้าพระยาพระคลัง ว่าที่สมุหกลาโหม
 ในสมัยรัชกาลที่ 3 (ดิศ) ราชินิกุลมุนนาค + พระยาสุรเสนา (สวัสดิ์ ชูโต) ในราชินิกุล
 บางช้าง

ส่วนสตรีสามัญที่จะมีโอกาสได้เลื่อนขึ้นนั้นแทบไม่ปรากฏ ทั้งนี้เพราะไม่มี
 หลักฐานที่แน่ชัด เท่าที่พบมีเพียง 1 ราย คือเจ้าจอมมารดาพิง ในรัชกาลที่ 3 ซึ่ง
 เป็นชาวบ้านบางกอบัว อำเภอพระประแดง สมุทรปราการ¹

กล่าวโดยสรุปแล้วในยามปกติสตรีไทยส่วนใหญ่ก็เลื่อนขึ้นทางสังคมตามสามี
 ซึ่งถือว่าเป็นผู้นำครอบครัวมากกว่าจะเลื่อนขึ้นทางสังคมด้วยตนเอง ดังนั้นการแต่งงาน
 จึงเป็นวิธีการเลื่อนขึ้นทางสังคมของสตรีไทยที่สำคัญประการหนึ่ง การเลื่อนขึ้นทาง
 สังคมเช่นนี้มีทั้งการเลื่อนขึ้นและการเลื่อนลง และส่วนใหญ่สตรีดังกล่าวมักมาจากราชินิกุล
 และสกุลขุนนางทั้งในหัวเมืองและส่วนกลาง

¹ ขำรงค์ศักดิ์ อายุวัฒน์นะ, ราชสกุลจักรีวงศ์ และราชสกุลสมเด็จพระเจ้าตากสิน-
 มหาราช ฉบับสมบูรณ์ (ภาคต้น), หน้า 179.

พระสงฆ์

การเลื่อนชั้นทางสังคมของพระสงฆ์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในภาวะบ้านเมืองปกตินั้น มีทั้งการเลื่อนขึ้นและการเลื่อนลง

การเลื่อนขึ้น จากหลักฐานเท่าที่มีระบุแต่การเลื่อนขึ้นของพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ระดับพระราชอาคันตุกะเป็นส่วนใหญ่ ปรากฏว่ามีการเลื่อนขึ้น 8 ครั้ง พระสงฆ์ที่ได้เลื่อนขึ้นมี 11 รูปดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 14

ตารางแสดงการเลื่อนชั้นของพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่
ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

กาลที่ (ปีที่เลื่อนขึ้นเป็น พ.ศ.)	ลำดับที่	สมณศักดิ์เดิมก่อนการเลื่อนขึ้น	สมณศักดิ์ที่ได้เลื่อนขึ้น	สาขาและปัจจัย
ร.1 (2337)	1	พระวันรัต (ศุข หรือสุก) วัดพระศรีสรรเพชญ์	สมเด็จพระสังฆราช	แทนสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) วัดระฆังฯ ที่มรณภาพ
ร.2 (2358)	2	พระวันรัต (มี) วัดราชบูรณะ	"	แทนสมเด็จพระสังฆราช (ศุข) ที่มรณภาพ
	3	พระพิมลธรรม (อาจหรืออาด) วัดสระเกศ	พระวันรัต	แทนพระวันรัต (มี) ที่ได้เลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช
ร.2 (2362)	4	พระวันรัต (อาจ)	สมเด็จพระสังฆราช	แทนสมเด็จพระสังฆราช (มี) ที่มรณภาพ
ร.2 (2363)	5	พระญาณสังวรเถร วัดพลับ	สมเด็จพระสังฆราช	แทนสมเด็จพระสังฆราช (อาจ) ที่ต้องอธิกรณ์

เรียงที่	รัชกาลที่ (ปีที่ โค่นล้มขึ้นเป็น พ.ศ.)	ลำดับที่	สมณศักดิ์เดิมก่อน การเลื่อนขึ้น	สมณศักดิ์ที่โค่น ล้ม	สาเหตุและปัจจัย
5	ร.2 (2365)	6	พระวันรัต (ฉอน) วัดสระเกศ	สมเด็จพระสังฆ- ราช	แทนสมเด็จพระสังฆราช (พระญาณสังวร) ที่มรณภาพ เนื่องจากมีความรู้ได้เปรียญ
		7	มหาจี เปரியูเอก วัดเดียบ	พระอมรโมฬี	
		8	มหาถึก เปரியูเอก วัดพระเชตุพนฯ	พระศรีวิสุทธิ- วงศ์	เนื่องจากมีความรู้ได้เปรียญ
6	ร.2	9	กรมหมื่นนุชิตชิโนรส	พระราชาคณะ	เนื่องจากมีคุณธรรมความ รู้ระดับเปรียญเอก และเป็น เจ้าชั้นสูง
7	ร.3 (2386)	10	พระวันรัต (นาค) วัดราชบูรณะ	สมเด็จพระสังฆ- ราช	แทนสมเด็จพระสังฆราช (ฉน) ที่มรณภาพ
3	ร.3	11	วชิรญาณภิกขุ	พระราชาคณะ	เนื่องจากมีคุณธรรมความ รู้เปรียญเอก และเป็นเจ้าชั้นสูง

ที่มาของข้อมูล

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (พระนคร : องค์การคานของกรุงสุภา, 2503), หน้า 241-242.

_____, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 (พระนคร : โรงพิมพ์-
กรุงสุภา, 2504), หน้า 78, 109, 130, 150 155.

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุง
รัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, เล่ม 2 (พระนคร : โรงพิมพ์กรุงสุภา, 2505), หน้า 62-64, 170.

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 2,
หน้า 81.

ตารางข้างต้นแสดงให้เห็นการเลื่อนชั้นทางสังคมในทางขึ้นของพระสงฆ์ตามข้อพิจารณาดังนี้

1. สาเหตุและปัจจัยของการเลื่อนชั้น มีทั้งสาเหตุและปัจจัยภายนอก กับสาเหตุและปัจจัยภายใน

1.1 สาเหตุและปัจจัยภายนอก มี 3 กรณีคือ กรณีแรก การเลื่อนชั้นแทนสมเด็จพะสังฆราชองค์เดิมที่มรณภาพ ซึ่งจะเห็นได้ทั้งใน 3 รัชกาล ได้แก่ลำดับที่ 1 2 4 และ 10 กรณีที่สองเป็นการเลื่อนชั้นแทนสมเด็จพะสังฆราชที่ต้องอธิกรณ์ และถูกถอดออกจากสมณศักดิ์ มีปรากฏเพียงรายเดียวคือลำดับที่ 4 ส่วนกรณีสุดท้ายคือการเลื่อนชั้นแทนตำแหน่งเดิมของพระที่ได้เลื่อนสูงขึ้น เห็นได้ในลำดับที่ 3 เพียง 1 ราย

1.2 สาเหตุและปัจจัยภายใน โดยทั่วไปได้แก่การเป็นผู้มีคุณธรรมและความรู้สูงในระดับเปรียญเอก ซึ่งคงเป็นคุณสมบัติที่ทำให้พระสงฆ์ทั้ง 10 รูปได้เลื่อนชั้น ซึ่งหลักฐานจะชี้บอชัดเจนในลำดับที่ 7 8 9 และ 11 โดยเฉพาะลำดับที่ 9 และ 11 ซึ่งได้แก่กรมหมื่นนุชิตชิโนรส และวชิรญาณภิกขุ (เจ้าฟ้ามงกุฎ) นั้นคงเป็นเพราะกรที่ทรงเป็นเจ้าของชั้นสูงด้วยอีกประการหนึ่ง ทั้งนี้เพราะคุณสมบัติดังกล่าวจะทำให้พระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีพระราชอำนาจในการแต่งตั้งพระสงฆ์ ได้ทรงรู้จักและคุ้นเคยอยู่ก่อนแล้ว ทรงเห็นพระปรีชาสามารถและคุณธรรม จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีการเลื่อนชั้นดังกล่าว คุณสมบัตินี้จะเป็นโอกาสให้ทั้งสองพระองค์ได้เลื่อนชั้นคล่องตัวกว่าพระสงฆ์ที่มาจากสามัญชน อย่างไรก็ตาม พระสงฆ์ระดับเจ้าชั้นสูงซึ่งได้เลื่อนขึ้นเป็นพระราชาคณะมีเพียง 2 พระองค์นี้เท่านั้น และมีเพียงรัชกาลละ 1 องค์

ลักษณะของการเลื่อนชั้น จากการเลื่อนชั้นทั้ง 8 ครั้งนี้ ปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 2 มากที่สุดคือ 5 ครั้ง มีพระสงฆ์ที่ได้เลื่อนชั้น 7 รูป รongลงมาได้แก่สมัยรัชกาลที่ 3 มี 2 ครั้ง พระสงฆ์ 2 รูปและสมัยรัชกาลที่ 1 มี 1 ครั้ง พระสงฆ์ 1 รูป ดังนั้นสาเหตุ

และปัจจัยของการเลื่อนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 2 จึงครอบคลุมทุกเรื่อง นอกจากนี้ระยะเวลาของการเลื่อนขึ้นก็ค่อนข้างดี คือระหว่าง 1-2 ปี หึ่ง ๆ ที่ช่วงเวลาในสมัยรัชกาลที่ 2 สั้นกว่าสมัยรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 3

ส่วนสถานภาพของการเลื่อนขึ้นนั้นมี 4 ประเภท คือประเภทแรกเลื่อนจากสมณศักดิ์พระวันรัตขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช มี 5 รูป คือลำดับที่ 1 2 4 6 และ 10 ประเภทที่สองเลื่อนจากพระญาณสังวรขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชมีเพียง 1 รูป คือลำดับที่ 5 ประเภทที่สาม เลื่อนจากพระพิมลธรรมขึ้นเป็นพระวันรัตมี 1 รูปคือลำดับที่ 3 และประเภทที่สี่เลื่อนจากมหาเปรียญเอกขึ้นเป็นพระราชาคณะมี 4 รูปได้แก่ ลำดับที่ 7 8 9 และ 11 อย่างไรก็ตามก็ปรากฏ 1 รายที่มีเลื่อนขึ้นซ้ำของบุคคลคนเดียวกันคือลำดับที่ 3 และลำดับที่ 4 พระพิมลธรรมเลื่อนขึ้นเป็นพระวันรัตและสมเด็จพระสังฆราชตามลำดับ และต่อมาอีก 1 ปีก็ถูกเลื่อนลง ซึ่งจะได้กล่าวในหัวข้อต่อไป

นอกจากนี้เป็นที่น่าสังเกตว่าในสมัยรัชกาลที่ 2 พระที่ได้รับการแต่งตั้งเป็นสมเด็จพระสังฆราชไม่ว่าจะอยู่ที่วัดใดมาก่อนก็จะได้รับการเชิญมาอยู่ ณ วัดมหาธาตุฯ ดังนั้นวัดมหาธาตุฯ จึงเป็นเสมือนเครื่องหมายที่แสดงว่าพระผู้ครองวัดนี้มีฐานะเป็นสมเด็จพระสังฆราชผู้เป็นอธิบดีสงฆ์

การเลื่อนลง ในยามปกติมีพระสงฆ์ถูกเลื่อนลง 3 ครั้ง คือ

ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2359 พระพุทธโฆษาจารย์ (บุญศรี) วัดมหาธาตุฯ พระญาณสมโพธิ (เต็ม) วัดนาคกลาง และพระมงคลเทพมุนี (จิว) วัดหน้าพระเมรุเก่า กระทำเมตุนปาราชิกจนมีบุตรเติบโตใหญ่หลายคน รัชกาลที่ 2 โปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นรักษาราชเรศ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ และกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ เป็นตราการชำระ

พิจารณาได้ความจริง จึงให้ลงโทษโดยจับสึก แล้วส่งไปจำคุก¹ *

ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2363 สมเด็จพระสังฆราช (อาจ) ต้องอธิกรณ์เนื่องจากพอใจมูลค่าของที่ดับพวกศิษย์ที่รุ่นหนุ่มสวย ๆ รัชกาลที่ 2 โปรดเกล้าฯ ให้ตระลาการชำระไต่ความจริง แต่เพียงนั้นไม่ถึงปาราชิก แต่ทรงเห็นว่ามัวหมอง จึงโปรดเกล้าฯ ให้ถอดออกจากสมณศักดิ์สมเด็จพระสังฆราช แล้วให้ทรเทศจากวัดมหาธาตุ²

ครั้งที่ 3 พ.ศ. 2385 รัชกาลที่ 3 โปรดเกล้าฯ ให้ชำระความพระสงฆ์ที่ประพฤติอนาจารมีคาว ปรากฏว่าได้ตัวพระสงฆ์กระทำความผิด ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้จับสึกประมาณ 500 คนเศษ ที่หนีไปก็มาก ในจำนวนนี้เป็นพระราชาคณะที่เป็นปาราชิกหลายรูป³

¹สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 541 และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 80.

* การเลื่อนลงโทษการจับสึกเช่นนี้เป็นไปตามกฎพระสงฆ์ คู กรมศิลป์ากร, กฎหมายตราสามดวง "กฎพระสงฆ์" (กรุงเทพฯ : ทางหน่วนงานเจ้าคณะมหาคศึกษา, 2521), หน้า 547, 552, 554 และ 565.

²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 121 เรื่องนี้เอกสารตั้งของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ไม่ระบุชัดเจนว่าสมเด็จพระสังฆราช (อาจ) ถูกจับสึกหรือไม่ แต่เข้าใจว่าคงไม่ได้ถูกจับสึก เพียงแต่ถูกลดสมณศักดิ์จากชั้นพระราชาคณะเพราะดีอวายังไม่ถึงปาราชิก.

³เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, เล่ม 2, หน้า 81.

จะเห็นได้ว่าการเลื่อนลง 2 ครั้งแรก ปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 2 ซึ่งเป็นสมัยที่มีการเลื่อนขึ้นมากที่สุดครั้งมาแล้ว พระที่ท้องถูกเลื่อนลงเท่าที่ปรากฏหลักฐานล้วนเป็นพระชั้นผู้ใหญ่ รัชสมัยพระราชาคณะ และที่สูงที่สุดคือเป็นสมเด็จพระสังฆราช ซึ่งเป็นอธิบดีของสงฆ์ ความผิดที่ทำล้วนเป็นความผิดทางเพศ ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นความผิดที่ร้ายแรงสำหรับสมณเพศ โดยเฉพาะพระ 3 รูปแรกได้กระทำความผิดที่เป็นข่าศึกแห่งพรหมจรรย์ของภิกษุ ถึงขั้นมีบุตรเติบโตหลายคน ส่วนรายที่ 4 แม้ไม่ถึงขั้นปราศิกเหมือน 3 รายแรก แต่ก็มีส่วนทำให้สถาบันสงฆ์มีหมอง จึงต้องมีพระบรมราชโองการให้ลงโทษ

ส่วนครั้งที่ 3 นั้นปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 3 จะเห็นได้ว่าเป็นการชำระความพระสงฆ์ครั้งใหญ่ ได้ตัวผู้กระทำความผิดจนจำคุกถึงต้องจับสึกเป็นจำนวนมากคือประมาณ 500 คนเศษ ในจำนวนนี้ก็มีพระราชาคณะหลายรูป และยังมีพระที่หนีไปอีกมาก หลักฐานไม่ใคร่ระบุความผิดของพระเหล่านี้ลงไปอย่างแน่ชัด แต่จากข้อความในพระราชพงศาวดารที่ว่าประพฤติดาณาจารย์มิดวร แสดงว่าเป็นความผิดทางเพศ อีกเช่นเดียวกัน จึงทำให้นาคคิดว่าพระเป็นจำนวนมากนั้นยังไม่สามารถตัดกิเลสในฐานะปุดชนได้ ยังคงมีความต้องการทางเพศอยู่ จึงกระทำความผิดซึ่งไม่เหมาะสมแก่สมณเพศ ทั้ง ๆ ที่เป็นการเสี่ยงต่อการถูกเลื่อนลงประกอบกับน่าจะได้เห็นตัวอย่างการเลื่อนลงของพระ 2 ครั้งแรกแล้ว ถึงกระนั้นพระเหล่านั้นก็ยังกล้ากระทำความผิดในทำนองเดียวกันอีก

อย่างไรก็ดี ก่อนที่จะมีการพิจารณาลงโทษ พระมหากษัตริย์ทั้ง 2 รัชกาลก็โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งคณะกรรมการเพื่อพิจารณาไต่สวนหาความจริงเสียก่อน ในที่สุดเมื่อไต่ความว่าผิดจริงจึงโปรดเกล้าฯ ให้ลงโทษโดยพวกที่ถึงขั้นปราศิกก็ถูกถอดจากสมณศักดิ์เดิม และถูกไล่ออกจากวัดที่ครองอยู่ตามสมณศักดิ์ รวมความว่าพระที่ทำความผิดดังกล่าวล้วนถูกเลื่อนลงซึ่งจะมากหรือน้อยก็ขึ้นอยู่กับขอบเขตของความผิด ดังนั้นกล่าวได้ว่า การเลื่อนลงของพระคือการถูกจับสึกออกจากสมณเพศ การถูกถอดสมณศักดิ์ หรือ ถูกลดสมณศักดิ์

สรุปได้ว่า พระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ระดับพระราชคณะในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในยามปกตินั้นมีโอกาสที่จะได้เลื่อนชั้นทางสังคมทั้งในทางขึ้นและในทางลง แต่น่าจะได้เลื่อนชั้นมากกว่าถูกเลื่อนลง ดังจะเห็นได้จากมีการเลื่อนขึ้นถึง 8 ครั้งในขณะที่มีการเลื่อนลงเพียง 3 ครั้ง การเลื่อนขึ้นและเลื่อนลงมีมากที่สุด ในสมัยรัชกาลที่ 2 การเลื่อนขึ้นคือการก้าวขึ้นสู่สมณศักดิ์สูงระดับพระราชาคณะ และการเป็นสมเด็จพระสังฆราช ทั้งนี้โดยมีสาเหตุและปัจจัยหลายประการ ส่วนการเลื่อนลงเท่าที่พบมีสาเหตุเพียงประการเดียวคือการกระทำความผิดทางเพศ ซึ่งเป็นศัตรูต่อพรหมจรรย์ของการครองสมณเพศ การถูกเลื่อนลงมีหลายระดับ คือการถูกถอดออกจากสมณศักดิ์ ถูกลดสมณศักดิ์ และถูกจับสึกออกมาเป็นคนสามัญ ซึ่งบางรายก็อาจถึงขั้นถูกจำคุกต่อมาด้วย สำหรับพระสงฆ์โดยทั่วไปนั้น ปรากฏการเลื่อนลงครั้งใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งก็มาจากความผิดในเรื่องเพศนั่นเอง

จากการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณืบ้านเมือง เป็นปกตินั้น จะเห็นได้ว่ามีกลุ่มบุคคลที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมหลากหลายกว่าการเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณืเมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์ กล่าวคือ มีทั้งกลุ่มเจ้า กลุ่มขุนนาง ซึ่งยังแบ่งเป็นขุนนางที่รับราชการหรือเป็นผู้มีเชื้อสายขุนนางหรือเป็นราชินิกุลอยู่แล้ว หรือเป็นเจ้าของเมืองประเทศราช กับขุนนางที่ไม่มีคุณสมบัติดังกล่าว ซึ่งได้แก่ไพร่หรือสามัญชน และบุคคลนอกระบบไพร่ซึ่งได้แก่ชาวจีนกับชาวตะวันตก และกลุ่มพระสงฆ์ นอกจากนี้มีสตรีเป็นจำนวนไม่น้อยที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมด้วย การเลื่อนชั้นทางสังคมมีทั้งการเลื่อนขึ้นและการเลื่อนลง ซึ่งขึ้นอยู่กับสาเหตุและปัจจัยภายนอกอันได้แก่สถานการณืและความจำเป็นในขณะนั้น กับสาเหตุและปัจจัยภายในซึ่งมาจากคุณสมบัติและความประพฤติของผู้จะได้เลื่อนชั้นทางสังคมเอง ปรากฏว่าในยามปกติการเลื่อนขึ้นมีมากกว่าการเลื่อนลง ยกเว้นกลุ่มพระสงฆ์ซึ่งมีการเลื่อนลงเป็นจำนวนมาก ในสมัยรัชกาลที่ 3 ผู้ที่ได้เลื่อนชั้นส่วนใหญ่เป็นเจ้า ขุนนาง และสตรี มีข้อสังเกตว่าบุคคลกลุ่มอื่นได้เลื่อนชั้นทางสังคมด้วยสาเหตุและปัจจัยภายในซึ่งเกิดจากตนเอง เป็นสำคัญ

แต่กลุ่มลกรีนนั้นมักเลื่อนชั้นทางสังคมตามสามี ที่เลื่อนชั้นทางสังคมด้วยตนเองเท่าที่ปรากฏชื่อมีเพียงรายเดียวและเป็นหญิงชาวบ้าน คืออำแดงสาตที่ได้เป็นกำนันตลาด แต่ก็ไม่มีใครรับพระราชทานบรรดาศักดิ์ดังกล่าวมาแล้ว การเลื่อนชั้นทางสังคมในยามปกติเช่นนี้จะมีลักษณะที่แตกต่างจากการเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณ์บ้านเมืองไม่ปกติอย่างเห็นได้ชัดดังจะกล่าวในบทต่อไป

สถาบันวิทยบริการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 5

การเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณบ้านเมืองไม่ปกติ

จากบทที่ 2 จะเห็นได้ว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สถานการณ์ของบ้านเมืองอยู่ในภาวะไม่ปกติหลายครั้ง ซึ่งเกิดจากความขัดแย้งและปัญหาทางการเมืองทั้งภายในและภายนอก เหตุการณ์ดังกล่าวส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลผู้เกี่ยวข้องของทั้งชนชั้นผู้ปกครอง และชนชั้นผู้ถูกปกครอง อย่างไรก็ตามในการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมในสภาวะบ้านเมืองไม่ปกตินั้น ผู้วิจัยจะไม่แบ่งกลุ่มบุคคลที่จะศึกษาออกเป็นกลุ่มต่าง ๆ ดังที่ได้กระทำมาแล้วในประเด็นการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมเมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์ ทั้งนี้เพราะการศึกษาในประเด็นดังกล่าวโดยแบ่งกลุ่มบุคคลจะทำให้เข้าใจยากและไม่ชัดเจนเท่าที่ควร ดังนั้นการนำเสนอต่อไปนี้จะเป็นการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของกลุ่มบุคคล ซึ่งประกอบด้วยเจ้านายขุนนาง ไพรและทาสในเหตุการณ์นั้น ๆ ในคราวเดียวกัน โดยสำหรับเจ้านายและขุนนางจะแสดงในรูปของตาราง ส่วนไพร่นั้นมีปัญหาที่ไม่อาจแสดงให้เห็นชัดได้จึงจะกล่าวต่อไปภายหลัง จากนั้นจะสรุปประเด็นการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลดังกล่าว

การเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณบ้านเมืองไม่ปกติ เนื่องจากปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายใน

ปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายในที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในสมัยนั้นมี 5 กรณีด้วยกัน ดังปรากฏในตารางต่อไปนี้

ตารางแสดงการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในสถานการณบ้านเมืองไม่ปกติ
เนื่องจากปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายใน

กรณี	รัชกาลที่ (พ.ศ.) และเหตุการณ์	ลำดับที่ของบุคคลตามกรณี	สถานภาพเดิมก่อนการเลื่อนชั้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภายหลังการเลื่อนชั้นทางสังคม	สาเหตุ	หมายเหตุ
1	ร.1 (2345) การกบฏ	1 2 3	พระองค์เจ้าลำควน พระองค์เจ้าอินทปัต พระยากลาโหม วังหน้า (ทองอิน)	เจ้าลำควน เจ้าอินทปัต	เนื่องจากบุคคลดังกล่าวร่วมกันก่อการกบฏต่อ ร.1 ภายหลังเมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท พระบิดาของพระองค์เจ้าทั้งสองทิวศคคหังมีโดยที่ ร.1 กับกรมพระราชวังบวรฯ ทรงมีเรื่องบาดหมางพระทัยกันมาแล้วก่อนหน้านี้	ภายหลังการเลื่อนชั้นทางสังคมลงแล้ว ก็ถูกประหารชีวิต
2	ร.2	1	เจ้าฟ้ากรมขุนภระณีรัตนนุชิต	หม่อมเหม็น	เนื่องจากถูกกาคาบข่าว่าร่วมมือกับพวกอีกหลายคนก่อการกบฏต่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวรสถานมงคล (ร.2)	ดูรายละเอียดตอนการเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณเมื่อ ร.2 ขึ้นครองราชย์
3	ร.3 (2367) การก่อกวนวุ่นวาย	1	พระยาปลัดจันเมืองจันทรบุรี	ตะพุนหญ้าช้าง ซึ่งเป็นไพร่หลวงงานหนัก	เนื่องจากรู้มรู้เห็นเป็นใจกับพวกจีนตัวเหี้ยก่อกวนวุ่นวายขึ้นที่เมืองจันทรบุรี	การถูกลงโทษให้เป็นตะพุนหญ้าช้างถือได้ว่าเป็นการลงโทษขั้นหนักมากคล้ายกับขาราชการให้ไม่มีโทษถึงขั้นประหารชีวิต

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ลำดับที่	รัชกาลที่ (พ.ศ.) และเหตุการณ์	ลำดับที่ของบุคคลตามกรณี	สถานภาพเดิมก่อนการเลื่อนชั้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภายหลังการเลื่อนชั้นทางสังคม	สาเหตุ	หมายเหตุ
4	ร.3 (2375) การแข่งขันทางการเมือง	1 2 3 4 5 6 7	กรมหมื่นเทพพลภักดิ์ กรมหมื่นรักษรมเรศ กรมหมื่นเสนาบดีวิรัช กรมหมื่นรามอิสเรศ กรมหมื่นเศรษฐศิคร กรมหมื่นพิพิธภูเบนทร เจ้าฟ้าจุฑามณี	กรมหลวงเทพพลภักดิ์ กรมหลวงรักษรมเรศ กรมหลวงเสนาบดีวิรัช กรมขุนรามอิสเรศ กรมขุนเศรษฐศิคร กรมขุนพิพิธภูเบนทร เจ้าฟ้ากรมขุนอิสเรศรังสรรค์	สืบเนื่องจากเมื่อกรมพระ- ราชวังมวรมหาศกิดิพลเสพ ทิวศคใน พ.ศ. 2375 ร.3 มิได้ทรงแต่งตั้งผู้ใด ดำรงตำแหน่ง "วังหน้า" แทน ทำให้ขุนไทยเจ้าทรง- กรมกรมใหญ่ต่าง ๆ คิดกัน ไปว่าเจ้าของตนจะได้รับ การแต่งตั้งให้เป็นวังหน้า คางก็หาเครื่องยศ ย่าสมปัก หอก รัศประคคกันอยาง เอิกเกริก เป็นการแข่งขัน ทางการเมืองระหว่างกรม ต่าง ๆ อยู่ในที่ ร.3 จึงทรง ยกเจ้าทรงกรมผู้ใหญ่เลื่อนขึ้น เป็นกรมหลวง กรมขุน เพื่อ ยุติการแข่งชันทางการเมือง ดังกล่าว	ข้อสังเกต 1. ไม่มีการแต่งตั้งวังหน้า อีกในรัชกาลนี้ 2. ไม่ปรากฏหลักฐานสาเหตุ การเลื่อนชั้นของเจ้านาย เหล่านี้ในประเด็นอื่นนอก จากสาเหตุทางการเมือง ดังกล่าว ยกเว้นกรมหลวง รักษรมเรศ ซึ่งปรากฏว่า โคเคยรวมเป็น "เพื่อน ยาก" มาด้วยกันกับ ร.3 ตั้งแต่ในสมัย ร.2 จึง ทรงไว้วางพระทัยให้ช่วย ราชการแผ่นดินต่อมา 3. มีเจ้านายระดับสูงชั้น เจ้าฟ้าเพียงพระองค์เดียว ที่ทรงรับราชการและได้ รับการสถาปนาให้ทรง- กรมเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนใน คราวนี้

กรณี	รัชกาลที่ (พ.ศ.) และเหตุการณ์	ลำดับที่ของ บุคคลตามกรณี	สถานภาพเดิมก่อนการเลื่อน ชั้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภายหลังการ เลื่อนชั้นทางสังคม	สาเหตุ	หมายเหตุ
5	ร.3 (2389) การกบฏ	1	กรมหลวงรักษมรรเวศร์	หม่อมไกรสร	เนื่องจากถูกกล่าวโทษว่า ซำระความไม่ยุติธรรมจึงถูก สอบสวน โคความวาประพัติ เช่นนั้นจริงหลายครั้งแล้ว กับตั้งยังรับสินบนในคดีต่าง ๆ นอกจากนี้ยังยุ่งเกี่ยวกับพวก ละคร ไม่นสนพระทัยเจ้าจอม หม่อมทาม แต่ความผิดฉกรรจ์ คือมีความมักใหญ่ใฝ่สูง ประพัติตนเยี่ยงพระมหา- กษัตริย์ เกลี่ยกล่อมขุนนาง เขาเป็นพวกพ้องมากมาย มีพฤติกรรมเยี่ยงกบฏ	กรมหลวงรักษมรรเวศร์ ถูกเลื่อนลงภายหลังจาก ได้เลื่อนขึ้นอยู่ข้างสูง เมื่อ 14 ปีที่แล้วและ ยังถูกกล่าวโทษประหาร ชีวิตควย

กรณี	รัชกาลที่ (พ.ศ.) และเหตุการณ์	ลำดับที่ของบุคคล ตามกรณี	สถานภาพเดิมก่อนการ เลื่อนชั้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภายหลัง การเลื่อนชั้นทางสังคม	สาเหตุ	หมายเหตุ
		2	หม่อมเจ้าหญิงบุษยง	บุษยง	สืบเนื่องจากกรมหลวงวิสุทธิกระษัตริ์ ถูกเลื่อนลงคังกลาว เป็นผลให้พระ- ธิดาถูกเลื่อนลงเป็นสามัญชนด้วย	

ที่มาของข้อมูล เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (พระนคร : องค์กรคำของคุรุสภา, 2503), หน้า 255-256, 305.
 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 (พระนคร : องค์กรคำของคุรุสภา, 2504), หน้า 2-3.
 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 1 (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), หน้า 11, 123.
 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 2 (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), หน้า 132-134.
 ชำรงศักดิ์ อายุวัฒน์, ราชสกุลจักรีวงศ์ และราชสกุลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ฉบับสมบูรณ์ภาคต้น (นครหลวง : โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, 2515),
 หน้า 158.

ข้อพิจารณาเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในสถานการณื
บ้านเมืองไม่ปกติเนื่องจากปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายในตามตารางข้างต้น
มีดังนี้

ประการแรก ประเภทของบุคคลที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคม ในตาราง
แสดงถึงสถานภาพเดิมของผู้ที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมเพียง 2 ประเภท คือ เจ้าและ
ขุนนาง โดยเป็นเจ้า 11 พระองค์ ขุนนาง 2 คน การเลื่อนชั้นทางสังคมของ
บุคคลเหล่านี้เป็นผลที่ได้รับโดยตรงจากสถานการณืข้างต้น อย่างไรก็ตามก็ยังคงมีการ
เลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลอีกประเภทหนึ่ง ซึ่งเป็นผลกระทบบโดยอ้อมจากสถานการณื
นั่นคือ ไพร่และทาสที่ต้องถูกเลื่อนชั้นทางสังคมตามมุลนายของตนด้วย โดยเฉพาะ
การเลื่อนลง กล่าวคือ เมื่อมุลนายถูกเลื่อนลงโดยถูกถอดยศศูรามรรคาศักดิ์หรือถูก
ประหารชีวิต ไพร่และทาสก็จะถูกโอนไปขึ้นสังกัดกรมกองต่าง ๆ ของรัฐ หรือถูก
ยกให้ขึ้นกับเจ้าพระองค์อื่น โดยเฉพาะไพร่สมจะถูกโอนมาเป็นไพร่หลวงดังกล่า
มาแล้วในบทที่ 1 หรือในกรณีตัวอย่างคือกบฏเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิราช ซึ่งกล่าว
ในรายละเอียดในสถานการณืเมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์แล้ว เนื่องจาก
ข้อมูลเกี่ยวกับไพร่และทาสไม่ชัดเจน ผู้วิจัยจึงมีใค่นำมาแสดงไว้ด้วยในตาราง
แต่ก็พอจะสรุปได้ว่าบุคคลที่เลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณืเช่นนี้มีทั้งผู้ที่ได้รับผล
โดยตรงซึ่งส่วนใหญ่เป็นเจ้า ส่วนน้อยเป็นขุนนาง กับผู้ที่ได้รับผลโดยอ้อมคือไพร่
และทาสของมุลนายนั้น ๆ

ประการที่สอง สาเหตุและปัจจัยที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคม
จะเห็นได้ว่าการเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณืนี้มีทั้งการเลื่อนลงและการเลื่อนขึ้น
โดยเป็นการเลื่อนลง 4 ครั้ง เป็นการเลื่อนขึ้น 1 ครั้ง สาเหตุที่ทำให้มีการเลื่อน
ลงได้แก่การก่อกองกบฏต่อพระมหากษัตริย์ และการประพฤติมิชอบของขุนนางด้วยการ
ร่วมมือสนับสนุนพวกที่ก่อความวุ่นวายแก่บ้านเมือง ส่วนสาเหตุที่ทำให้มีการเลื่อนขึ้น
ซึ่งมีอยู่เพียงกรณีเดียวได้แก่การแข่งขันอำนาจทางการเมืองในระหว่างเจ้าทรงกรม-
ใหญ่ด้วยกันเพื่อตำแหน่งพระมหาอุปราชวังหน้า ส่วนปัจจัยของการเลื่อนขึ้นคือการ
เป็นผู้มีกำลังอำนาจในฐานะเป็นเจ้าทรงกรมใหญ่ และการเป็นเจ้าระดับอาวุโสหรือ

เป็นเจ้าของในระดับสูง

ประการที่สาม ลักษณะของการเลื่อนชั้นทางสังคม ลักษณะของการเลื่อนชั้นทางสังคมในกรณีการเลื่อนลงนั้น ผู้ได้รับโทษด้วยสาเหตุกบฏในรายที่เป็นเจ้าจะถูกเลื่อนลงอย่างมากโดยถูกถอดพระสกุลยศและพระอิสริยยศแล้วถูกประหารชีวิต ในรายที่เป็นขุนนางก็จะถูกเลื่อนลงเป็นคนสามัญ โดยถูกถอดยศ ราชทินนาม และอื่น ๆ ที่แสดงถึงความเป็นขุนนาง แล้วก็ถูกประหารชีวิต นอกจากนี้ครอบครัวไพร่และทาสของมูลนายนั้น ๆ ก็จะได้รับโทษตามไปด้วย ทั้งนี้เป็นไปตามกฎหมายหรือขึ้นอยู่กับพระบรมราชโองการ คงจะเห็นได้ในรายหม่อมเจ้าหญิงบุษบงซึ่งถูกเลื่อนลงเป็นสามัญชนเนื่องมาจากความผิดของบิดา เป็นต้น

ส่วนในกรณีการเลื่อนลงของผู้ที่ประพฤตินิชอบ สนับสนุนการก่อความวุ่นวายแก่บ้านเมืองซึ่งปรากฏเพียงรายเดียว นั้น ถูกเลื่อนลงจากสถานภาพขุนนางชั้นผู้ใหญ่ลงเป็นตะพุดหาช้างซึ่งเป็นไพร่หลวงงานหนัก และถือได้ว่าเป็นการลงโทษชั้นหนักมากสำหรับข้าราชการที่โทษยังไม่ถึงขั้นประหารชีวิต อย่างไรก็ตาม เมื่อเปรียบเทียบกับกรณีการเลื่อนลงด้วยสาเหตุกบฏ จะเห็นได้ว่าการเลื่อนลงด้วยสาเหตุนี้ยังไม่รุนแรงเท่า

สำหรับในกรณีการเลื่อนชั้นที่มีอยู่เพียงกรณีเดียว นั้น เป็นการเลื่อนชั้นของเจ้าที่ทรงกรมอยู่แล้วเป็นส่วนใหญ่ยกเว้นเจ้าฟ้าจุฑามณีรายเดียว นอกจากนี้ชั้นที่ได้เลื่อนชั้นก็แตกต่างกันทั้ง ๆ ที่เจ้าทรงกรมทั้ง 6 พระองค์ที่ได้เลื่อนชั้นมาจากพระอิสริยยศกรมหมื่นเหมือนกัน กล่าวคือ เจ้าสามพระองค์แรกได้เลื่อนข้ามชั้นกรมขุนขึ้นเป็นกรมหลวง ส่วนเจ้าสามพระองค์หลังได้เลื่อนขึ้นเป็นกรมขุนซึ่งเป็นการเลื่อนชั้นตามชั้นปกติ ทั้งนี้โดยไม่มีหลักฐานระบุสาเหตุและปัจจัยของการเลื่อนชั้นที่แตกต่างกันเช่นนี้ ยกเว้นในรายกรมหลวงรักษนเรศวรที่เอกสารระบุว่า "เพื่อนยาก" ของรัชกาลที่ 3 มาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2¹ อย่างไรก็ตาม อาจนำ

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 134-135.

ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าเหล่านี้กับรัชกาลที่ 3 และพระชนมายุขณะที่ได้เลื่อนขึ้นมา
ประกอบการพิจารณาด้วย ดังตารางต่อไปนี้

ตารางแสดงความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าที่เลื่อนขึ้นในสถานการณบ้านเมือง
ไม่ปกติ (ภายใน) กับรัชกาลที่ 3 และพระชนมายุขณะได้เลื่อนขึ้น

ลำดับที่	เจ้าที่ได้เลื่อนขึ้น	ความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ 3	พระชนมายุขณะ เลื่อนขึ้น (พรรษา)	ประสูติ (พ.ศ.)
1	กรมหลวงเทพพลภักดิ์	พระปิตุลา (อา)	47	2328
2	กรมหลวงวิสุทธิกระษัตริ์	พระปิตุลา (อา)	41	2334
3	กรมหลวงเดนมบริรักษ์	พระญาติ "ลูกพี่ลูกน้อง"	55	2320
4	กรมขุนรามอิสเรศร์	พระปิตุลา (อา)	43	2332
5	กรมขุนเคชอศิคร	พระราชอนุชาต่างพระมารดา	39	2336
6	กรมขุนพิพิธภูเบนทร์	พระราชอนุชาต่างพระมารดา	38	2337

ที่มาของข้อมูล เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ 3 เล่ม

ตารางข้างต้น แสดงให้เห็นว่าเจ้าที่ไค่เลื่อนขึ้นเป็นกรมหลวงส่วนใหญ่เป็น เจ้าระคัมอาวุธในขณะนั้น ทั้งในด้านความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ 3 คือเป็นพระปิตุลา หรือเป็นพระญาติในอันดับเดียวกับรัชกาลที่ 3 และในด้านพระชนมายุซึ่งมากกว่า 40 พรรษาขึ้นไปจนถึง 55 พรรษา ในขณะที่เจ้าที่ไค่เลื่อนขึ้นเป็นกรมขุนสองพระองค์ หลังมีอาวุธน้อยกว่า คือเป็นพระราชอนุชาต่างพระมารดาของรัชกาลที่ 3 และพระชนมายุก็ไม่ถึง 40 พรรษา ดังนั้นอาจเป็นไปได้ว่ารัชกาลที่ 3 คงจะพิจารณาเรื่องนี้ประกอบการเลื่อนขึ้นด้วยนอกเหนือจากที่เจ้าทรงกรมทั้งหมดเป็นเจ้ากรมใหญ่ รวมถึงสถานการณบ้านเมืองที่เป็นสาเหตุทำให้ทรงเลื่อนเจ้าเหล่านี้ขึ้นดังกล่าวมาแล้ว อย่างไรก็ตามก็ตีเกณฑนี้ไม่อาจใช้ได้กับรายกรมขุนรามอิศเรศวรซึ่งเป็นพระปิตุลา และมีพระชนมายุเกิน 40 พรรษา มากกว่ากรมหลวงรักษัรณเรศวรเสียอีก แต่ไค่เลื่อนขึ้นเป็นเพียง กรมขุนเท่ากัยเจ้า "รันทลาน" ซึ่งมีพระชนมายุต่ำกว่า 4-5 พรรษา

ข้อสังเกตสำหรับการเลื่อนขึ้นครั้งนี้ คือ กรมหลวงรักษัรณเรศวรเป็นเจ้าพระชนมายุที่น้อยที่สุดที่ไค่เลื่อนขึ้นสูงถึงชั้นกรมหลวง ทั้งนี้ก็คงเป็นเพราะความดีความชอบดังกล่าวมาแล้ว สำหรับเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศวรรังสรรค์ซึ่งเป็นเจ้าองค์เดียวที่ได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมนั้น ก็ไค่เป็นกรมขุนเลยทีเดียวโดยไม่ต้องผ่านการเป็นกรมหมื่น ทั้งนี้เป็นไปตามธรรมเนียมซึ่งปรากฏให้เห็นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ว่าเจ้าที่มีสถานภาพเดิมเป็นเจ้าฟ้าจะได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมเป็นกรมขุนเลยทีเดียว สำหรับปัจจัยที่ทำให้เจ้าฟ้าจุฑามณีได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศวรรังสรรค์ คงเป็นเพราะทรงเป็นเจ้าชั้นสูงระดับเจ้าฟ้าเพียงพระองค์เดียวในขณะนั้นที่ทรงรับราชการ ทรงมีความสัมพันธ์เป็นพระราชอนุชาต่างพระมารดาของรัชกาลที่ 3 โดยที่พระราชมารดามีฐานะเป็นสมเด็จพะอัครมเหสีของรัชกาลที่ 2 และพระชนมายุขณะนั้น

นอกจากนี้มีข้อที่น่าสนใจคือ กรมหลวงรักษัรณเรศวรเป็นตัวอย่างของการเลื่อนขึ้นและการเลื่อนลงอย่างรวดเร็วในชั่วอายุของพระองค์ กล่าวคือพระองค์เป็นเจ้าที่ก้าวขึ้นเป็นกรมหลวงอย่างรวดเร็ว แต่อีก 14 ปีต่อมาในรัชกาลเดียวกัน และจากสถานการณบ้านเมืองไม่ปกติสืบเนื่องจากปัญหาความขัดแย้งทางการเมือง

ภายในเช่นเดียวกัน (แม้ว่าจะไม่ใช่เรื่องเดียวกัน) พระองค์กลับถูกลื่อนลงเป็นเพียง "หม่อมไกรสร" และถูกประหารชีวิตในที่สุด

จากการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณบ้านเมืองไม่ปกติ สืบเนื่องจากปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายใน สรุปได้ว่าเหตุการณ์ดังกล่าวเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 รัชกาลละ 1 ครั้ง โดยในสมัยรัชกาลที่ 1 เกิดขึ้น 6 ปีก่อนสิ้นรัชกาล สมัยรัชกาลที่ 2 เกิดขึ้นในช่วงเวลาเดียวกับที่รัชกาลที่ 2 จะขึ้นครองราชย์ ดังนั้นเหตุการณ์ในรัชกาลนี้จึงสามารถจัดอยู่ได้ทั้งในสถานการณเมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์ และในสถานการณบ้านเมืองภายในไม่ปกติ สำหรับในสมัยรัชกาลที่ 3 นั้นปรากฏว่ามีเหตุการณ์ดังกล่าวเกิดขึ้นถึง 3 ครั้ง โดยเกิดขึ้นทั้งตอนต้น ตอนกลาง และตอนปลายรัชกาล จึงนับว่าเป็นรัชกาลที่มีปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายในมากที่สุด แม้ว่าตอนกลางรัชกาลปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองจะทำให้มีการเลื่อนชั้นทางสังคมในทางขึ้น ซึ่งนับว่าเป็นครั้งเดียวในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็ตาม จากปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายในที่มีผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคม 5 ครั้งนี้เป็นผลต่อการเลื่อนลงถึง 4 ครั้ง เป็นผลต่อการเลื่อนขึ้นเพียง 1 ครั้งดังกล่าวแล้ว แสดงให้เห็นว่าสถานการณบ้านเมืองไม่ปกติสืบเนื่องจากปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายในนั้น ทำให้คนในสังคมไทยผู้เกี่ยวข้องทั้งเจ้าขุนนางไพร่และทาส ถูกเลื่อนชั้นทางสังคมลงเกือบทั้งหมด ยกเว้นในกรณีการเลื่อนขึ้นซึ่งมีเพียงกรณีเดียว ทั้งนี้คงเป็นเพราะปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายในสืบเนื่องมาจากการก่อกองกบฏเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งถือว่าเป็นภัยที่ร้ายแรงมากต่อความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์และบ้านเมือง โดยส่วนรวมนั่นเอง

การเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณ์บ้านเมืองไม่ปกติเนื่องจากปัญหาความขัดแย้ง
ทางการเมืองภายนอก

จากบทที่ 2 จะเห็นได้ว่า ปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายนอกที่มี
สาเหตุจากความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างประเทศเกิดขึ้นบ่อยครั้ง โดยเฉพาะ
ในสมัยรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 3 ส่วนใหญ่เป็นในรูปของสงครามกับพม่าและ
ญวน ในรูปของปัญหาทางการเมือง การปกครอง และการกอบกฏ จากหัวเมือง
ประเทศราชมลายู เขมร และลาว ตลอดจนปัญหาการกระทบกระทั่งกับประเทศ
ตะวันตกโดยเฉพาะอังกฤษ ซึ่งทำให้บ้านเมืองอยู่ในภาวะไม่ปกติ และส่งผลต่อการ
เลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลที่เกี่ยวข้อง ดังปรากฏในตารางต่อไปนี้

สถาบันวิทยบริการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางแสดงการเลื่อนชั้นทางสังคมของชนบาง และเจ้าเมืองประเทศราชในสถานการณ์
บ้านเมืองไม่ปกติ เนื่องจากความขัดแย้งทางการเมืองภายนอก

ความสัมพันธ์ทาง การเมืองระหว่าง ประเทศ	รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ลำดับที่ของ เหตุการณ์	ลำดับที่ของ บุคคลตาม เหตุการณ์	สถานภาพเดิมก่อน การเลื่อนชั้นทาง สังคม	สถานภาพใหม่ภายหลัง การเลื่อนชั้นทาง สังคม	สาเหตุของการเลื่อนชั้น ทางสังคม	หมายเหตุ
ก. พม่า	ร.1 (2328)	1 สงครามเก้า ทัพ	1.1 1.2 1.3	เจ้าพระยาธรรมา (บุญรอด) เสนาบดี กรมวัง พระยายมราช เสนาบดีกรมเมือง สมเด็จพระเจ้าหลาน ยาเธอ เจ้าฟ้ากรม หลวงอนุรักษ์เทเวศร์	เสนาบดีทั้งสองถูกลง โทษโดนตีระฆังและ ตระเวนรอมคาย แล้วถูกถอดออกจาก ตำแหน่งและบรรดาศักดิ์ ถึงลงเป็นคนสามัญ ดำรงพระเกียรติยศที่ กรมพระราชวังบวร สถานพิมุข "วังหลัง"	เนื่องจากเสนาบดีทั้งสอง ได้รับมอบหมายให้ไปตั้ง รับทัพพม่าที่เมืองราชบุรี แต่ประมาณไม่จัดกองลา- ตระเวนไปสืบฟังราชการ ศึก จึงทำให้ไม่รู้เท่าพิของ ศัตรู เป็นอันครายคอทัพ ไทย กรมพระราชวังบวร มหาสุรสิงหนาทแม่ทัพจะ ใหญ่ประหารชีวิต แต่ ร.1 ขอไทยกโชนประหารชีวิต เพราะมีความชอบมาแต่ ก่อน ไหลงอาญาทำโทษ ประจานตามกฎอัยการศึก มีความชอบรบชนะพม่า ทางภาคเหนือ	เสนาบดีทั้งสองถูกเลื่อนลง ในระหว่างสงครามครั้งนี้

ความสัมพันธ์ทางการ เมืองระหว่าง ประเทศ	รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ลำดับที่ของ เหตุการณ์	ลำดับที่ของ บุคคลตาม เหตุการณ์	สถานภาพเดิมก่อนการ เลื่อนชั้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภายหลัง การ เลื่อนชั้นทางสังคม	สาเหตุของการ เลื่อนชั้นทางสังคม	หมายเหตุ
			1.4	พระยาอุทัยธรรม (มุนาค)	พระยาอมราช เสนาบดีกรมเมือง	1. ขุนนางทั้งสองมีความชอบคือ สามารถตั้งรับทัพพม่าที่ยกเข้ามาทางเมืองอุทัยธานีไว้ได้ 2. เพื่อแทนตำแหน่งเจ้าพระยาสุรรมาฯ และพระยาอมราช ที่ถูกเลื่อนลง เพราะความผิด ในระหว่างสงคราม	คุณหญิงจันทร์ เป็นภริยาพระยา กลางผู้เพิ่ง ถึงอนิจกรรม ก่อนที่พม่าจะมาถึงเมืองกลาง ดังนั้นขณะนั้น ตำแหน่งพระยา กลางจึงว่างลง
			1.5	พระยาพิพัฒน์โกษา (ทองดี)	พระยาธรรมาธิกรณ เสนาบดีกรมวัง		
			1.6	คุณหญิงจันทร์	ท้าวเทพสตรี	สตรีทั้งสอง และกรมการเมือง กลางมีความชอบคือเป็นหัวหน้า รวบรวมผู้คนชาวเมืองกลาง , ตลอดจนป้องกันเมืองกลางจากพม่า ได้สำเร็จ	
			1.7	มุก น้องสาวคุณหญิงจันทร์	ท้าวศรีสุนทร		
			1.8	กรมการเมืองกลางผู้หนึ่ง (ไม่ปรากฏชื่อ)	พระยากลาง เจ้าเมืองกลาง	เป็นพระยากลางแทนพระยา กลางที่ถึงอนิจกรรมก่อนสงคราม ครั้งนี้	

ความสัมพันธ์ทาง การ เมืองระหว่าง ประเทศ	รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ลำดับที่ของ เหตุการณ์	ลำดับที่ของ บุคคลตาม เหตุการณ์	สถานภาพเดิมก่อนการ เลื่อนชั้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภาย- หลังการ เลื่อนชั้น ทางสังคม	สาเหตุของการ เลื่อนชั้นทาง สังคม	หมายเหตุ
			1.9	มหาชาย	พระยาทุกขราษฎร์ ตำแหน่งกรรมการ เมืองพัทลุง	มีความชอบคือเป็นผู้นำชาว เมืองพัทลุงมาคอยค้ำทัพพม่า ที่จะไปตีเมืองพัทลุง	ในระหว่างสงคราม อยู่ในสมณเพศ ภาย หลังสงคราม สึกแล้ว เข้ารับราชการ
			1.10	บุญรอด	พระยาศรีธรรมมาธิราช จางวางกรมวัง	เนื่องจาก ร.1 ทรงเห็นว่า แม่ขุนนางทั้งสองจะมีความผิด แต่เป็นผู้มีความรู้และเป็น ข้าราชการ เกา	เป็นการ เลื่อนชั้นหลัง สงครามยุติลงหลังจาก เลื่อนบุคคลอื่นขึ้นแล้ว แต่ก็เป็น การ เลื่อนชั้น เป็นผู้ช่วยเสนาบดี มีโช ตัวเสนาบดีเองตั้งก่อน ถูกเลื่อนลง
			1.11	ผู้ที่ถูกถอดจากพระยา ยมราชในระหว่าง สงคราม			
			1.12	พระยาราชสงคราม (เป่า)	พระยาเพชรพิไชย	1. ร.1 เห็นควรให้เลื่อนชั้น ในคราวเดียวกับโปรด เกล้าให้เลื่อนขุนนางขึ้น ภายหลังสงครามยุติลง 2. เพื่อขึ้นมาแทนพระยา เพชรพิไชย (หงส์) ที่ ถึงแก่กรรม 3. เนื่องจากมีเชื้อสายเป็น บุตรขุนนางที่มีความสำคัญ มาแต่เดิมคือเป็นบุตรพระ- ยาราชสงคราม ซึ่งชโล พระอนนต์ปาโมกข์ครั้งกรุงเก่า	

ความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างประเทศ	รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ลำดับที่ของเหตุการณ์	ลำดับที่ของบุคคลตามเหตุการณ์	สถานภาพเดิมก่อนการเลื่อนชั้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภายหลังการเลื่อนชั้นทางสังคม	สาเหตุของการเลื่อนชั้นทางสังคม	หมายเหตุ
	ร.1 (2330)	สงครามไทย-พม่าเกี่ยวกับหัวเมืองล้านนาไทย	2.1	พระยาภาววิไลเจาเมืองลำปาง	พระยาเชียงใหม่เจาเมืองเชียงใหม่	สืบเนื่องมาจากสงครามครั้งนี้ไทยจับตัวแม่ทัพพม่าได้และสอบสวนได้ความว่าพม่าจะกลับมาตั้งรักษาเมืองเชียงใหม่อีกซึ่งไทยจะยอมไม่ได้ เพราะเป็นอันตรายต่อไทย จึงทูลขอให้พระยาภาววิไลเจาเมืองลำปางขึ้นไปครองเมืองเชียงใหม่ ซึ่งเป็นเมืองสำคัญกว่าลำปาง ทั้งนี้เพราะ "พระยาภาววิไลนี้มีฝีมือเข้มแข็งในการสงคราม จะโคป้องกันรักษาพระราชอาณาเขตในมณฑล ฝ่ายประเทศตะวันตกเฉียงเหนือ อยุธยาใหม่จามีครมาย้ายมีท่าโค" (พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 162)	
			2.2	น้อยธรรม	พระยาอุปราชมืองเชียงใหม่	เนื่องจากเป็นน้อง (คนที่สอง) ของพระยาภาววิไล	
			2.3	พุทธสาร	พระยาราชวงศ์ เมืองเชียงใหม่	เนื่องจากเป็นญาติ (ฝ่ายมารดา) ของพระยาภาววิไล	
			2.4	คำโสม	พระยานครลำปาง	เนื่องจากเป็นน้อง (คนที่หนึ่ง) ของพระยาภาววิไล	

ความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างประเทศ	รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ลำดับที่ของเหตุการณ์	ลำดับที่ของบุคคลตามเหตุการณ์	สถานภาพเดิมก่อนการเลื่อนชั้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภายหลังการเลื่อนชั้นทางสังคม	สาเหตุของการเลื่อนชั้นทางสังคม	หมายเหตุ
	ร.1 (2334)	3 สงครามไทย-พม่าที่เมืองทวาย	2.5 2.6 3.1	ดวงทิพ หมูล่า พระราชภาติไนยหญิงของรัชกาลที่ 1 พระธิดาของพระเจ้ารามณรงค์พระเจ้าเชษฐา	พระยาอุปราชมืองลำปาง พระยาราชวงศ์เมืองลำปาง เจ้าฟ้าฝ่ายใน มีพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้านหลานเชอเจ้าฟ้า	เนื่องจากเป็นน้อง (คนที่สาม) ของพระยา กาวิละ เนื่องจากเป็นน้อง (คนที่สี่) ของพระยา กาวิละ 1. ทวายจึงเป็นเมืองขึ้นของพม่า โคขอมาสวามีภักดิ์กับไทยและเพื่อเป็นการเอาใจไทยจึงนำพระราชภาติไนย ซึ่งถูกกวาดต้อนมาอยู่เมืองทวาย ตั้งแต่ครั้งกรุงแตก มาถวายรัชกาลที่ 1 2. เนื่องจากเป็นพระญาติทางสายพระโลหิตระดับ "หลาน" ที่ประสูติจากพระเจ้าเชษฐา รวมพระชนกชนนี	เป็นการเลื่อนชั้นก่อนที่จะเกิดสงครามไทย-พม่าครั้งนี้

ความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างประเทศ	รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ลำดับที่ของเหตุการณ์	ลำดับที่ของบุคคลตามเหตุการณ์	สถานภาพเดิมก่อนการเลื่อนชั้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภายหลังการเลื่อนชั้นทางสังคม	สาเหตุของการเลื่อนชั้นทางสังคม	หมายเหตุ
			3.2 3.3	พระอินทร เกษ (บุญเมือง) พระยามหามนตรี (ปลื) เจ้ากรมพระตำราจ	บุญเมือง ปลื	เนื่องจากเป็นผู้สนับสนุนพระยาอภิบาลราชกิจ กงสุลาของทัพหลวงฝ่ายไทยไม่ให้เปิดค่ายให้ทัพของเจ้าพระยารัตนาพิพิธ (สน) เจ้าพระยามหาเสนา (ปลื) และพระยายมราช (บุญนาค) ซึ่งถูกทวายทรยศไปช่วยพม่าที่แตกพ่ายมาขอเขาไปตั้งตัวในกองหน้าของทัพหลวง แต่พระยาอภิบาลฯ ไม่ยอมโดยการสนับสนุนของขุนนางทั้งสอง	ถูกลงอาญาจำขังค่วย

ความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างประเทศ	รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ลำดับที่ของเหตุการณ์	ลำดับที่ของบุคคลตามเหตุการณ์	สถานภาพเดิมก่อนการเลื่อนชั้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภายหลังการเลื่อนชั้นทางสังคม	สาเหตุของการเลื่อนชั้นทางสังคม	หมายเหตุ
			3.4	จมีนราชาบาล (กระต่าย)	พระอินทรเคศ	1. มีความชอบที่ได้ขอให้พระยาอภัยฯ เปิดประกาศยรับแม่ทัพทั้งสาม แต่พระยาอภัยฯ ไม่เชื่อ	1. ขุนนางลำดับที่ 3.4 และ 3.5 เป็นบุตรเจ้าพระยาราชบุรี (เสม ๗ บางขวาง)
			3.5	จมีนสมุหพิมาณ (แสง)	พระราชวรินทร์ในกรมพระตำราวจ	2. เลื่อนชั้นเพื่อแทนขุนนางลำดับที่ 2 และที่ 3 แต่ลำดับที่ 3 เนื่องจากบรรดาศักดิ์สูงถึงชั้นพระยาจมีนสมุหพิมาณจึงได้เลื่อนขึ้นถึงเพียงชั้นพระ เพื่อให้เท่ากับจมีนราชาบาล ซึ่งมีความชอบอย่างเดียวกัน แต่ก็เป็นตำแหน่งในกรมพระตำราวจเช่นเดียวกับลำดับที่ 3	2. ภายหลังสงครามครั้งนี้ไทยเป็นฝ่ายปราชัย ต้องเสียไพร่พลมาก แม่พระยาอภัยฯ ก็รักนาคายไว้มิได้ เจ้าพระมหาเสนา (ปลื้) แม่ทัพไทยซึ่งถูกกักกันไม่ให้เข้าค่ายของเสียชีวิตในสงคราม คอยเหตุนี้พระยาอภัยฯ จึงถูกลงโทษประหารชีวิต หลักฐานไม่ใ้คมบอกว่าให้ถอดพระยาอภัยฯ ออกจากฐานันดรศักดิ์ของขุนนางก่อนถูกประหารชีวิต
	ร.1 (2345)	สงครามไทย-พม่าเกี่ยวกับหัวเมืองฉาน-นาไทย	4.1	พระยาจาแสนยากร	หลักฐานระบุเพียงถูกถอดออกจากที่พระยาจาแสนยากร ไม่บอกว่าถูกเลื่อนลงเป็นอะไร	เนื่องจาก เป็นคนอ่อนแอในการสงครามระหว่างไทยกับพม่าที่เมืองเชียงใหม่	สองรายนี้เป็นการเลื่อนชั้นทางสังคมในระหว่างสงคราม
			4.2	พระไกรภพ (บุรอก)	พระยาราชแสนยากร	มีความสามารถกว่าพระยาจาแสนยากร คนเดิมจึงได้เลื่อนชั้น	

ความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างประเทศ	รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ลำดับที่ของเหตุการณ์	ลำดับที่ของบุคคลตามเหตุการณ์	สถานภาพเดิมก่อนการเลื่อนชั้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภายหลังการเลื่อนชั้นทางสังคม	สาเหตุของการเลื่อนชั้นทางสังคม	หมายเหตุ
			4.3	พระยาภาววิละ	พระบรมราชาธิบดีศรี-สุริยวงศ์ฯ พระเจ้าเชียงใหม่หรือพระเจ้ากาวิละ มีฐานะเป็นเจ้าประเทศราชของไทย เป็นใหญ่ในเมืองลานนา 57 เมือง	มีความชอบมากโดยที่มีความจงรักภักดี อดทนเข้มแข็ง สามารถรักษาเมืองเชียงใหม่ไว้ได้เป็นเวลานาน จนทัพกรุงเทพฯ ยกขึ้นไปช่วยและรวมกันตีพม่าแตกพ่ายไป	ข้อควรพิจารณาคือเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริวฤทธิ์ และพระยาอมราชซึ่งแสดงความอ่อนแอในการสงครามถูกลงโทษเพียงลงพระราชอาญาซึ่งไว้ในเขตพระบรมมหาราชวังชั้นนอก และต่อมาเมื่อสมเด็จพระที่นั่งเชออาหังสองมาขอพระราชทานโทษ ก็โปรดเกล้าฯ พระราชทานให้ ผิดกับรายอื่น ๆ ที่ยอมมา ถ้าเป็นเช่นนี้ก็จะถูกลงโทษเลื่อนลง
	ร.2 (2352)	5 สังคมไทย-พม่าทางหัวเมืองบักขีโต	5.1	พระยาไทรบุรี (ตนกูปะแงรัน) หรือพระยารัตนสงคราม เจ้าเมืองไทรบุรี มีฐานะเป็นเจ้าประเทศราชของไทย	เจ้าพระยาไทรบุรี	มีความชอบมากโดยยกกองทัพไปช่วยไทยรบพม่าที่หัวเมืองบักขีโตของไทย กับหังลงไปที่เมืองเประมา เป็นประเทศราชของไทยด้วย	

ความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างประเทศ	รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ลำดับที่ของเหตุการณ์	ลำดับที่ของบุคคลตามเหตุการณ์	สถานภาพเดิมก่อนการเลื่อนชั้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภายหลังการเลื่อนชั้นทางสังคม	สาเหตุของการเลื่อนชั้นทางสังคม	หมายเหตุ
ช. มลายู	ร. 1 (2328)	1 การปราบกบฏเมืองปัตตานี	1.1	พระจะหนะ	เจ้าเมืองปัตตานี	มีความชอบในการสงครามช่วยไทยปราบเมืองปัตตานี	เข้าใจว่าต่อมาไม่นานมักคงถูกเลื่อนลงเพราะไปคุมกับแขกเชื้อยะกอการกบฏต่อไทย จนเจ้าเมืองสงขลาต้องไปปราบ
	ร. 1 (2328)	1 การปราบกบฏเมืองปัตตานี	1.2	หลวงสุวรรณศิริสมบัติ (บุญสุข) เจ้าเมืองสงขลา	พระยาสุวรรณศิริสมบัติ	มีความชอบช่วยตีเมืองปัตตานี	ร. 1 โปรดเกล้าฯ ให้สงขลาซึ่งเคยขึ้นกับเมืองนครศรีธรรมราชมาขึ้นกรุงเทพฯ โดยตรง พร้อมทั้งโคกปกครองเมืองปัตตานีและตรังگانู
			1.3	พระยาสุวรรณศิริสมบัติ	เจ้าพระยาสุวรรณศิริสมบัติ	มีความชอบช่วยตีเมืองปัตตานี ที่คุมกับแขกเชื้อยะเป็นกบฏอีก	
	ร. 1 (2334)	สงครามกับแขกเชื้อยะ	2.1	พระยาพัทลุง	ถูกถอดออกจากตำแหน่งพระยาพัทลุงและถูกจำขังในกรุงเทพฯ	เนื่องจากไคอพยพครอบครัวกูรมการหนีเขาป่าไม้ไคคิกตั้งมั่นสมทบหาที่อาศัย หัง ๆ ที่ยังไม่ไคยกมาถึงเมืองพัทลุง	
			2.2	หลวงศักดิ์นายเวรมหาคเล็ก	พระยาพัทลุง	- เพื่อแทนพระยาพัทลุงที่ถูกถอด - เป็นบุตรของพระยาพัทลุงคนก่อนพระยาพัทลุงที่ถูกถอด	

ความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างประเทศ	รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ลำดับที่ของเหตุการณ์	ลำดับที่ของบุคคลตามเหตุการณ์	สถานภาพเดิมก่อนการเลื่อนชั้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภายหลังการเลื่อนชั้นทางสังคม	สาเหตุของการเลื่อนชั้นทางสังคม
	ร.1 (2328)	การจัดการปกครองเมืองไทรบุรีในฐานะเมืองประเทศราช	3.1 3.2 3.3 3.4	ตนกูปะแวงวัน ตนกูบัสัน พระยาอภัยนุราช ตนกูอิมราฮิม	พระยารัตนสงคราม เจ้าเมืองไทรบุรี หรือพระยาไทรบุรี พระยาอภัยนุราช ตำแหน่งอุปราชรามูตา เมืองไทรบุรี พระยาอภัยนุราช ตำแหน่งเจ้าเมืองสตูล อุปราชรามูตา	สืบเนื่องจากเมื่อไทยยกทัพไปปราบกบฏเมืองปัตตานีสำเร็จ เมืองไทรบุรีได้มาขอสวามิภักดิ์เป็นเมืองขึ้นของไทย ไทยจึงจัดการปกครองโดยแต่งตั้งตนกูปะแวงวัน ซึ่งเป็นผู้นำของไทรบุรีอยู่แล้ว ให้เป็นเจ้าเมืองประเทศราช ต่อมาโคเป็นเจ้าพระยาไทรบุรี ดังกล่าวไว้ใน ก.5 ร.1 เนื่องจากเป็นน้องชายต่างมารดาของตนกูปะแวงวัน เนื่องจากเมื่อพระยารัตนสงครามเลื่อนชั้นเป็นเจ้าพระยาไทรบุรีแล้ว มีเรื่องผูกใจกับพระยาอภัยนุราช ถึงกับอยเมืองเดียวกันไม่คู่ รัชกาลที่ 2 จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีการแต่งตั้งใหม่ 1. เพื่อแทนพระยาอภัยนุราช (ตนกูบัสัน) 2. เป็นน้องชายคนที่สามของเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแวงวัน)
	ร.2 (2364)	4 การปราบกบฏเมืองไทรบุรี	4.1	เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแวงวัน)	หนีไปอยู่กับอังกฤษจึงออกจากการเป็นเจ้าเมืองไทรบุรีโดยปริยาย	เนื่องจากเป็นกบฏต่อไทย

ความสัมพันธ์ ทางการเมือง ระหว่างประเทศ	รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ลำดับที่ของ เหตุการณ์	ลำดับที่ของ บุคคลตาม เหตุการณ์	สถานภาพเดิมก่อนการ เลื่อนชั้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภาย หลังการเลื่อนชั้น ทางสังคม	สาเหตุของการเลื่อนชั้นทางสังคม
	ร.3 (2382)	5 การจัดการปกครองเมืองไทรบุรี ภายหลังจากไทรบุรีก่อการกบฏอีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ. 2381 เพราะไม่พอใจที่ขุนนางไทยไปเป็นเจ้าเมือง	4.2 4.3 5.1 5.2 5.3 5.4	พระยาภักดีบริรักษ์ พระยาภักดีบริรักษ์ ผู้รักษาเมืองไทรบุรี ตนกอาหนม ตนกเสคอุเซ็น ตนกอาสัน ตนกมัตตาเกียบ	ผู้รักษาเมืองไทรบุรี พระยาอุภัยธิเบศร์ ตำแหน่งเจ้าเมืองไทรบุรี ผู้ว่าราชการเมืองไทรบุรี ผู้ว่าราชการเมืองปูลิส ผู้ว่าราชการเมืองกระบังปาสู ผู้ว่าราชการเมืองสตูล	<ul style="list-style-type: none"> - เพื่อแทนเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรงวัน) ที่เป็นกบฏและหนีไปอยู่กับอังกฤษที่เกาะหมาก - เป็นบุตรของเจ้าพระยามครศรีธรรมราช (น้อย ๓ นคร) ผู้ปราบกบฏเมืองไทรบุรีโค - เนื่องจากไทยเห็นว่าพลเมืองไทรบุรีส่วนใหญ่เป็นชาวมลายู นับถือศาสนาอิสลาม ถ้าไทยคนไทยยังรักษาเมืองน้อยต่อไป ก็จะทำให้เรื่องยุ่งยากคงกรณีกบฏที่ผ่านมา จึงได้แยกไทรบุรีออกเป็น 4 เมือง ให้ชาวมลายูปกครองกันเองตั้งแต่นั้นมา - ทั้งสี่คนเป็นชาวมลายูที่มีความสวามิภักดิ์ต่อฝ่ายไทย ทั้งสี่คน - เป็นญาติกับเจ้าพระยาไทรบุรี

ความสัมพันธ์ ทางการเมือง ระหว่างประเทศ	รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ลำดับที่ของ เหตุการณ์	ลำดับที่ของ บุคคลตาม เหตุการณ์	สถานภาพเดิมก่อนการ เลื่อนชั้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภาย หลังการเลื่อนชั้น ทางสังคม	สาเหตุของการเลื่อน ชั้นทางสังคม	หมายเหตุ
	ร.3 (2384)		5.5	เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะ แงร์น) ขณะที่ไม่ได้เป็น ผู้ว่าราชการเมือง	ผู้ว่าราชการเมือง ไทรบุรี	เนื่องจากได้รับพระ- ราชทานอภัยโทษจาก ร.3 เพราะทรงเห็น ว่าเจ้าพระยาไทรบุรี ซุรมาากแล้ว คงไม่ ก่อความยุ่งยากแก่ ฝ่ายไทยอีก ประกอบ กับไทรบุรีก็ถูกตัดกำลัง ลงจึงให้เป็นผู้ว่าราชการ เมืองไทรบุรีแทน ตนกอหนุมซึ่งไปรุก- เกลาฯ ให้เป็นผู้ว่า- ราชการเมืองกระบัง- ปาสู แทนตนกอฮาน	1. หลักฐานไม่ใคร่ระบุว่าตนกอ ฮานผู้ว่าราชการเมือง กระบังปาสูไปเป็นอะไรต่อไป 2. ตนกอหนุมยังคงมีสถานภาพ เดิมคือกฏาเป็นผู้ว่าราชการ เมือง แต่ชายเมืองจึงไม่นับ อยู่ในตารางนี้
	ร.3 (2391)		5.6	ตนกอฮันคูลลา	อุปราชรามคณา เมืองไทรบุรี	แทนเจ้าพระยาไทร- บุรี (ปะแงร์น) ที่ถึง อสัญกรรม	ตนกอฮันคูลลาเคยก่อกบฏต่อ ไทยใน พ.ศ. 2382
			5.7	อุปราชรามคณาเมือง ไทรบุรี (ตนกอฮันคูลลา)	เจ้าพระยาไทรบุรี	เป็นหลานของเจ้า พระยาไทรบุรี (ปะแงร์น)	

ความสัมพันธ์ ทางการเมือง ระหว่างประเทศ	รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ลำดับที่ของ เหตุการณ์	ลำดับที่ของ บุคคลตาม เหตุการณ์	สถานภาพเดิมก่อนการ เลื่อนชั้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภาย หลังการเลื่อนชั้น ทางสังคม	สาเหตุของการเลื่อน ชั้นทางสังคม	หมายเหตุ
ค. ลาว	ร.1 (ไม่ปรากฏ ปี) ร.1 (2337)	1 การจัดการ ปกครองลาว ในฐานะเมือง ประเทศราช	1.1 1.2 1.3	เจ้านันทเสน เจ้านันทเสน เจ้าอินทวงศ์	เจ้ากรุงเวียงจันทน์ ถูกถอดจากตำแหน่ง เจ้ากรุงเวียงจันทน์ เจ้ากรุงเวียงจันทน์	1. เนื่องจากเจ้า นันทเสนเป็นบุตรคน โตของเจ้าศรีบุญสาร เจ้ายุครองเวียงจันทน์ คนก่อน 2. เจ้านันทเสนคงมี ความจริงรักภักดีต่อไทย เพราะ ร.1 โคตรง นำมาเลี้ยงที่กรุงเทพฯ ตั้งแต่ยังเยาว์ 1. แทนเจ้านันทเสน ที่ถูกถอด 2. เป็นน้องคนโตของ เจ้านันทเสนและแสดง ให้เห็นว่ามีความสวา มิภักดีต่อ ร.1 ชิดา คนหนึ่งเป็นพระชายา เอกของกรมพระราช วังบรมมหาสุรสิงหน าดา	ต่อมาเจ้านันทเสนต้องถูกลี งเพราะฝ่ายไทยเห็นว่าไม่มี ความสามารถในการปกครอง บ้านเมืองและก่อการกบฏขอ กรุงเทพฯ ควาย

ความสัมพันธ์ ทางการเมือง ระหว่างประเทศ	รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ลำดับที่ของ เหตุการณ์	ลำดับที่ของ บุคคลตาม เหตุการณ์	สถานภาพเดิมก่อนการ เลื่อนชั้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภาย หลังการเลื่อนชั้นทาง สังคม	สาเหตุของการเลื่อน ชั้นทางสังคม	หมายเหตุ
			1.4	เจ้านวงศ์	อุปราชกรุงเวียง- จันทน์	น้องของเจ้านันทเสน และเจอาอินทวงศ์	ภายหลังในสมัย ร.3 เจา อนวงศ์โคกอกการกมกทอไทย จึงถูกจับมาประจานและถึง แก่กรรมในที่สด
			1.5	เจ้านวงศ์ อุปราชกรุง เวียงจันทน์	เจ้ากรุงเวียงจันทน์	- แทนเจอาอินทวงศ์ผู้ ถึงแก่พิราลัย - มีสติปัญญา มีความ สามารถในการรบ - มีความชอบช่วยไทยรบ พม่าในลานนาไทย พ.ศ. 2340 และ พ.ศ. 2347	
	ร.3 (2369)	2 การปราบกบฏ เจ้านวงศ์	2.1	คุณหญิงโม	ท้าวสุรนารี	เนื่องจากเป็นผู้นำในการ ชักจูงชาวไทยที่ตกกองทัพ ลาวจับตัวไปรวมใจกัน ต่อสู้ เอาชนะโคสำเร็จ	
			2.2	พระยาปลัด ปลัดเมือง นครราชสีมา	พระยามหิศราธิบดี ที่ปรึกษาราชการ เมือง นครราชสีมา		พระยาปลัดเป็นสามีของ คุณหญิงโม
			2.3	พระยาราชสุภาวดี (สิงห์ สิงหเสนี)	เจ้าพระยาราชสุภา- วดี	เนื่องจากมีความชอบ ปราบกบฏเจ้านวงศ์ ครั้งที่ 1	

ความสัมพันธ์ ทางการเมือง ระหว่างประเทศ	รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ลำดับที่ของ เหตุการณ์	ลำดับที่ของ บุคคลตาม เหตุการณ์	สถานภาพเดิมก่อนการ เลื่อนชั้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภาย หลังการเลื่อนชั้น ทางสังคม	สาเหตุของการเลื่อน ชั้นทางสังคม	หมายเหตุ
			2.4	เจ้าพระยาราชสุภาวดี	ว่าที่สมุหนายก	- แทนเจ้าพระยา อภัยภทร (นอญ บุญรัตพันธุ์) สมุห- นายกที่ถึงอสัญกรรม - ร.3 ยังไม่โปรด เกล้าฯ ให้เป็นสมุห- นายกเต็มตำแหน่ง เพราะไม่พอพระทัย ที่เจ้าพระยาราชสุภา- วดียังจับตัวเจาอนุ- วงศ์ไม่ไค ทั้งยังไม่ ทำลายเมืองเวียง- จันทน์	
	ร.3 (2370)		2.5	เจ้าพระยาราชสุภาวดี ว่าที่สมุหนายก	เจ้าพระยามหินทร- เคชา ตำแหน่ง สมุหนายก	เนื่องจากปราบกบฏ เจาอนุวงศ์สำเร็จ จับตัวเจาอนุวงศ์และ เครือญาติมาชำระคดี ที่กรุงเทพฯ	
			2.6	เจาอนุวงศ์ เจ้ากรุง เวียงจันทน์	ถูกถอดจากตำแหน่ง	ภายหลังถูกประจาน และถึงแก่กรรม	

ความสัมพันธ์ ทางการเมือง ระหว่างประเทศ	รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ลำดับที่ของ เหตุการณ์	ลำดับที่ของ บุคคลตาม เหตุการณ์	สถานภาพเดิมก่อนการ เลื่อนชั้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภาย หลังการเลื่อนชั้น ทางสังคม	สาเหตุของการเลื่อน ชั้นทางสังคม	หมายเหตุ
ง. เขมร	ร.3 (2369)	3 กมฺภพระยา เชียงใหม่	3.1	พระยาไกรโกษา (ไม่ ปรากฏนามเดิม)	ถูกถอดออกจาก ตำแหน่งและบรรดาศักดิ์ ขุนนางลงเป็น นักโทษ	เนื่องจากไม่สามารถ ปราบกบฏพระยา เชียงใหม่ได้ ซ้ำยัง ถูกตีทัพแตกพ่ายหนี พม่า	ตอนแรก ร.3 จะส่งโทษประหาร ชีวิตตามความผิดในการสงคราม แต่เนื่องจากทรงเห็นว่า เป็นคน เก๋มาตั้งแต่ครั้งพระราชาธิบดี จึงผ่อนปรนลงโทษลง
	ร.1 (ชวชน ร.1)	1 การจัดการ ปกครอง	1.1	แบบ	พระยาอมราชรักษา ราชการเมืองเขมร ชั่วคราว	1. เป็นข้าราชการ เขมรที่แสดงความ จงรักภักดีนักร้องเอง และ ร.1 2. รักษาราชการแทน นักร้องเอง เจ้าเขมร ในระหว่างที่ยังเยาว์ และ ร.1 โปรด- เกล้าฯ ให้นำมาชุม เลี้ยงที่กรุงเทพฯ	ต้นสกุลกษัตริย์วงศ์
	ร.1 (2337)		1.2	นักร้องเอง	ได้รับการอภิเษก จาก ร.1 เป็น สมเด็จพระนารายณ์ ราชาปกครองเขมร	1. เนื่องจากเป็น เจ้าเขมรที่เหลืออยู่ เพียงคนเดียวที่จะ ครองเขมรได้ 2. ร.1 แน่พระทัยว่าสมเด็จพระนารายณ์ฯ จะจงรักภักดี ต่อไทยเพราะมาอยู่กรุงเทพฯ ตั้งแต่ยังเยาว์ 3. บรรลุนิติภาวะแล้ว (อายุ 21 ปี)	

ความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างประเทศ	รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ลำดับที่ของเหตุการณ์	ลำดับที่ของบุคคลตามเหตุการณ์	สถานภาพเดิมก่อนการเลื่อนชั้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภายหลังการเลื่อนชั้นทางสังคม	สาเหตุของการเลื่อนชั้นทางสังคม	หมายเหตุ
			1.3	พระยาโกษา (ปก)	สมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะ ท้าวแห่งที่ปรึกษา (เจ้านครองเขมร)	1. เป็นข้าราชการเขมร ที่แสดงความจงรักภักดี นักองคฺ์เอง และ ร.1 2. เป็นพี่เลี้ยงของ นักองคฺ์เอง ระหว่าง อยู่ที่กรุงเทพฯ	ต้นสกุลปกมนตรี
			1.4	พระยายมราช (แมน)	เจ้าพระยาอภัยภู- เบศร์ เจ้าเมือง เขมรสวนใน	1. มีความชอบที่ช่วย ดูแลรักษาราชการ เมือง เขมรนานถึง 12 ปี 2. เพื่อมิให้พระยายม- ราชเกิดความโหม่นัส	เนื่องจากสาเหตุข้างต้น (ตาม ที่ปรากฏในของสาเหตุของการ เลื่อนชั้น) ร.1 จึงทรงขอ เมืองพระตะบองและเสียมราฐ หรือเขมรสวนในจากสมเด็จพระ พระนารายณ์ฯ ทำให้เจ้าพระยา อภัยภูเบศร์ปกครองขึ้นตรงต่อ กรุงเทพฯ
	ร.1 (2341)		1.5	สมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะ (ปก) ที่ปรึกษาเจ้านคร องเขมร	สมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะ ผู้สำเร็จราชการเมือง เขมร	1. เนื่องจากสมเด็จพระ นารายณ์ฯ ถึงพิราลัยและ บุตรคนโตคือนักองคฺ์จันทร์ ยังเยาว์อยู่มาก 2. เพื่อรักษาราชการแทน นักองคฺ์จันทร์และดูแลนักองคฺ์ จันทร์คาว	

ความสัมพันธ์ ทางการ เมือง ระหว่างประเทศ	รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ลำดับที่ของ เหตุการณ์	ลำดับที่ของ บุคคลตาม เหตุการณ์	สถานภาพเดิมก่อนการ เลื่อนชั้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภายหลัง การเลื่อนชั้นทางสังคม	สาเหตุของการ เลื่อนชั้นทางสังคม	หมายเหตุ
	ร.1 (2349)		1.6	นักองค์จันทร์	สมเด็จพระอุทัยราชา เจ้านครองเขมร	<ol style="list-style-type: none"> 1. เนื่องจากเป็นบุตรคนโตของสมเด็จพระนารายณ์ 2. เจริญวัยขึ้น (อายุ 16 ปี) 3. สมเด็จพระเจ้าฟ้าทละหะ (ปก) ถึงอนิจกรรม 	ในสมัยสมเด็จพระอุทัยราชา เขมรหันไปฝากใญ่วานมูก ในที่สุดสมัย ร.3 ไทยต้องทำสงครามสู้รบกับญวนเป็นเวลาถึง 14 ปี เพื่อชิงความเป็นใหญ่เหนือเขมร

ความสัมพันธ์ ทางการ เมือง ระหว่างประเทศ	รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ลำดับที่ของ เหตุการณ์	ลำดับที่ของ บุคคลตาม เหตุการณ์	สถานภาพเดิมก่อนการ เลื่อนชั้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภายหลัง การเลื่อนชั้นทางสังคม	สาเหตุของการเลื่อน ชั้นทางสังคม	หมายเหตุ
จ. อังกฤษ	ร. 3 (2369)	การสู้รบ กับอังกฤษ ควยเรือ ไปตีครัว เมืองของ อังกฤษ	1.1	พระยาชุมพร (ชุม) เจ้าเมืองชุมพร	ถูกถอดออกจากตำแหน่ง และบรรดาศักดิ์ลงเป็น นักโทษ	เนื่องจากไปตีครัว เมืองซึ่งอังกฤษได้ขอ คืนโดยดี แต่พระชุมพร ไม่ไหว จึงมีการสู้รบ กันขึ้น พระยาชุมพรแพ้ ร. 3 ทรงกริ้วมากที่ พระยาชุมพร "ทำให้ เสียพระเกียรติยศ"	

ที่มาของข้อมูล

- กองหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 เรื่องแต่งตั้งเจ้าเมืองประเทศราช.
กองหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 เรื่องเศกเจ้าประเทศราชออกไปครองเมืองต่าง ๆ จ.ศ. 1153-1172
เลขที่ 2.
กองหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 เรื่องเศกเจ้าประเทศราชออกไปครองเมืองต่าง ๆ จ.ศ. 1153-1172
เลขที่ 3.
เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1.
เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2.
เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3. (2 เล่ม) (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506).
สมเด็จพระยาคำรกราชานาภาพ, ไทยรบพม่า.
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, ตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์.

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ข้อพิจารณาเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในสถานการณบ้านเมืองไม่ปกติเนื่องจากปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายนอกตามตารางข้างต้นคือ

ประการแรก ประเภทของบุคคลที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคม

ในสถานการณเช่นนี้ บุคคลที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมมีทั้งได้เลื่อนขึ้นและถูกเลื่อนลง ซึ่งเมื่อรวมแล้วมีจำนวน 48 คน แบ่งเป็นเจ้าฝ่ายไทย 2 พระองค์ ขุนนางไทย 20 คน สตรีในสกุลขุนนาง 3 คน พระสงฆ์ 1 รูป และเจ้ากับขุนนางเมืองประเทศราช 22 คน แสดงให้เห็นว่าในสถานการณบ้านเมืองดังกล่าว บุคคลส่วนใหญ่ที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคม คือ ขุนนางไทยและเจ้ากับขุนนางเมืองประเทศราช ซึ่งเมื่อรวมกันมีจำนวนถึง 42 คน โดยที่บุคคลทั้ง 2 ประเภทนี้มีจำนวนไม่แตกต่างกัน ส่วนบุคคลอีก 3 ประเภทคือ เจ้าฝ่ายไทย สตรีในสกุลขุนนาง และพระสงฆ์นั้นได้เลื่อนชั้นทางสังคมเป็นจำนวนน้อยมาก รวมกันได้เพียง 6 คน ซึ่งเป็นจำนวนน้อยกว่าบุคคล 2 ประเภทแรกข้างต้นรวมกันถึง 7 เท่า (1 : 7)

ประการที่สอง สาเหตุและปัจจัยที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคม
การเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณบ้านเมืองไม่ปกตินี้ มีทั้งการเลื่อนขึ้นและการเลื่อนลง ซึ่งมาจากสาเหตุและปัจจัยต่าง ๆ ดังนี้

สาเหตุและปัจจัยภายนอก คือสถานการณที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลผู้เกี่ยวข้อง ได้แก่

1. การสงครามกับประเทศเพื่อนบ้าน ในที่นี้คือการสงครามกับพม่าเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลทั้งทางขึ้นและทางลง ดังปรากฏในบุคคลลำดับที่ ก. ร. 1 1.1 ถึงลำดับที่ ก. ร. 2 5.1 ในตาราง

2. การจัดการปกครองหัวเมืองประเทศราช นับว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดสถานการณอันมีผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลส่วนใหญ่ในสถานการณเช่นนี้ตามปกติ ไทยพยายามดำเนินนโยบายผูกใจเจ้าเมืองประเทศราช

ตลอดจนขุนนางเมืองประเทศราช ด้วยการให้ความอุปถัมภ์ ชูบเลี้ยง รวมทั้งจัดการ
 ราชากิเชก และให้ยศฐานบรรดาศักดิ์ ส่วนเมืองประเทศราชก็มีข้อผูกพันกับไทยด้วย
 การส่งดอกไม้เงินทองมาให้ และปฏิบัติตามเงื่อนไขอื่น ๆ โดยเฉพาะการส่งกำลัง
 มาช่วยเหลือเมื่อไทยทำศึกสงคราม โดยทั่วไปไทยจะไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับกิจการ
 ภายในของเมืองประเทศราช ซึ่งเป็นผลให้เมืองประเทศราชมีอิสระในการปกครอง
 ตนเองด้านต่าง ๆ ประกอบกับระยะทางที่ห่างไกลจากราชธานีของไทย ก็มักทำให้
 เจ้าเมืองประเทศราชผู้ไม่ค่อยมีความจงรักภักดีและผูกพันกับไทยนัก ก่อการกบฏขึ้น
 เพื่อแยกตนเองเป็นอิสระซึ่งปรากฏขึ้นหลายครั้งหลายหน ในกรณีเช่นนี้ไทยก็จำเป็นต้อง
 ยกกองทัพไปปราบปรามอย่างเด็ดขาด บางครั้งก็ต้องเข้าแทรกแซงกิจการภายใน
 เช่นการจัดการปกครอง การเลือกแต่งตั้งผู้เป็นเจ้าเมือง และการลงโทษผู้ก่อกอง
 กบฏ ทั้งนี้เพื่อมิให้เป็นเยี่ยงอย่าง และเพื่อเป็นการรักษาสีหิและอำนาจของไทย
 ในดินแดนประเทศราชเหล่านั้น เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นดังกล่าวจึงส่งผลต่อการเลื่อน
 ชั้นทางสังคมของบุคคลดังจะเห็นได้จากตำแหน่งบุคคลลำดับที่ ช. ร. 1 1.1 ถึงลำดับที่
 ง. ร. 1 1.6 ในตาราง

3. ปัญหาการกระทบกระทั่งกับประเทศตะวันตก ใน
 ที่นี้คือกับประเทศอังกฤษ ทำให้บุคคลถูกเลื่อนลง 1 ราย คือ จ. ร. 3 1.1

4. การเลื่อนชั้นแทนที่บุคคลที่ถูกเลื่อนลงหรือถึง
 แก่กรรม สถานการณ์เช่นนี้ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นเพียงอย่างเดียว สำหรับการ
 เลื่อนชั้นแทนที่บุคคลที่ถูกเลื่อนลงมีหลายคนเช่น พระยาอุทัยธรรม และพระยา-
 พิพัฒน์โกษา เลื่อนชั้นแทนพระยาบวรราช และเจ้าพระยาธรรมมาที่ถูกเลื่อนลง (ดูใน
 ก. 11.4 และ ก. 11.5) และจมีนราชบาด เลื่อนชั้นแทนพระอินทรเดช (ดูใน
 ก. 3 3.4) พระไกรภพ เลื่อนชั้นแทนพระยาจาแสนยากร (ดูใน ก. 4 4.2)
 เป็นต้น ส่วนการเลื่อนชั้นแทนที่บุคคลที่ถึงแก่กรรมปรากฏเพียงรายเดียวคือ
 เจ้าอนุวงศ์เลื่อนชั้นเป็นเจ้ากรุงเวียงจันทน์แทนเจ้าอินทวงศ์ ผู้ถึงพิราลัย (ดู
 ค. 11.5)

สาเหตุและปัจจัยภายใน สาเหตุและปัจจัยภายในย่อมส่งผลให้ปรากฏสาเหตุและปัจจัยภายในอันเกิดจากตัวผู้ที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมเอง ซึ่งในกรณีการเลื่อนชั้นของคนไทยคือคุณสมบัติของความเป็นนักรบ ทั้งในการทำสงครามและการปราบปรามพวกกบฏอันได้แก่ความรู้ความสามารถในการรบ ความกล้าหาญ และความจงรักภักดี ส่วนคุณสมบัติของเจ้าและขุนนางเมืองประเทศราชคือความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ไทย ความรู้ความสามารถในการปกครองและการรบ ตลอดจนการมีเชื้อสายเจ้าเมืองประเทศราช เป็นที่ยอมรับในเมืองประเทศราชนั้น ๆ รวมทั้งการเป็นญาติกับผู้ที่พระมหากษัตริย์ไทยไว้วางใจและโปรดปรานด้วย อย่างไรก็ตาม จะเห็นได้ว่าคุณสมบัติที่สำคัญมากของบุคคลทั้งสองพวกคือ ความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์ นอกจากนี้ในกรณีขุนนางไทยที่ถูกเลื่อนลงแล้วถูกเลื่อนขึ้นในเวลาต่อมาไม่นานซึ่งมีอยู่ 2 รายคือ เจ้าพระยาธรรมาและพระยายมราชถูกเลื่อนลงใน ก1 1.1 และ ก1 1.2 และได้รับการเลื่อนขึ้นใน ก1 1.10 และ ก1 1.11 นั้นสืบเนื่องมาจากสาเหตุและปัจจัยสำคัญคือเป็นผู้มีความรู้ในทางราชการ และเป็นข้าราชการเก่าซึ่งรัชกาลที่ 1 ย่อมทรงแน่ใจในความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระองค์ คุณสมบัติดังกล่าวยังทำให้ขุนนางทั้งสองซึ่งแม้จะขาดคุณสมบัติของความเป็นนักรบไปบ้าง ได้รับการลดโทษไม่ต้องถูกประหารชีวิตตามกฎหมายอีกด้วย

นอกจากนี้ได้แก่ความเป็นพระประยูรญาติกับพระมหากษัตริย์ ดังจะเห็นได้ในกรณีพระราชภาคินยหญิงของรัชกาลที่ 1 (ดูใน ก3 3.1) สำหรับสมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์นั้นนอกจากเป็นพระประยูรญาติที่โปรดปรานของรัชกาลที่ 1 แล้ว ยังทรงพระปรีชาสามารถในการรบ มีความชอบในการสงครามด้วย จึงทรงได้เลื่อนขึ้นเป็นวังหลัง ซึ่งมีอยู่เพียงพระองค์เดียวในสมัยรัตนโกสินทร์ (ดูใน ก1 1.3)

ส่วนสาเหตุและปัจจัยภายในที่ทำให้บุคคลถูกเลื่อนลง ในกรณีของขุนนางไทยคือความสามารถในการรบซึ่งได้แก่ความอ่อนแอ การขาดความรู้ และมีความประมาทในการทำสงคราม ส่วนของเจ้าและขุนนางประเทศราชคือความสามารถ

ในการปกครอง และที่สำคัญที่สุดคือการขาดความจงรักภักดีในพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์ไทย ควบคู่การเอาใจออกห่างไปฝากฝังกับประเทศอื่นและก่อการกบฏต่อไทย

ประการที่สาม ลักษณะของการเลื่อนชั้นทางสังคม

การเลื่อนชั้นทางสังคมซึ่งมีทั้งการเลื่อนขึ้นและการเลื่อนลงของบุคคล 48 คนนี้แบ่งเป็นการเลื่อนขึ้น 54 ครั้ง การเลื่อนลง 11 ครั้ง โดยที่เป็นการเลื่อนขึ้นของเจ้าฝ่ายไทย 2 ครั้ง ขุนนางไทย 18 ครั้ง สตรีเชื้อสายขุนนาง 3 ครั้ง พระ 1 ครั้ง และเจ้ากับขุนนางเมืองประเทศราช 30 ครั้ง ส่วนการเลื่อนลงเป็นของขุนนางไทย 8 ครั้ง เจ้ากับขุนนางเมืองประเทศราช 3 ครั้ง แสดงให้เห็นว่าในสถานการณ์บ้านเมืองไม่ปกติเช่นนี้ บุคคลผู้เกี่ยวข้อมีโอกาสได้เลื่อนขึ้นมากกว่าเลื่อนลงในอัตราส่วน 5 : 1 การเลื่อนขึ้นมีลักษณะเป็นแนวตั้งเป็นส่วนใหญ่ ยกเว้นบางคนที่เป็นการเลื่อนขึ้นในแนวระดับเช่นพระยาราชสงคราม (เป่า) เป็นพระยาเพชรพิชัยใน ก1 1.12 บรรดาศักดิ์ยังคงเดิมแต่ราชทินนามเปลี่ยนไปเข้าใจว่าศักดินาอาจเพิ่มขึ้นเพราะพระยามีศักดินาไคร่หว่าง 1,000 - 10,000 ผู้ที่ได้เลื่อนขึ้นจำนวนมากที่สุดคือ เจ้ากับขุนนางเมืองประเทศราช ส่วนผู้ที่ถูกเลื่อนลงมากที่สุดคือขุนนางไทยแต่ก็เป็นจำนวนน้อยมากเมื่อเทียบกับการเลื่อนขึ้น การเลื่อนชั้นทางสังคมดังกล่าวเกิดขึ้นมากที่สุดในสมัยรัชกาลที่ 1 รองลงมาคือสมัยรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 2 ตามลำดับ

การเลื่อนขึ้น-ลงเช่นนี้ตามปกติเป็นการเลื่อนขึ้นหรือลงของบุคคลแต่ละคนเป็นจำนวน 1 ครั้งในสถานการณ์ดังกล่าว ซึ่งการเลื่อนขึ้นในสถานการณ์เช่นนี้ไม่มีลักษณะ "ข้ามขั้นหลายขั้น" อย่างการเลื่อนขึ้นในสถานการณ์เมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์ ดังจะเห็นได้ใน ก 11.4 และ ก 11.5 พระยาอุทัยธรรมและพระยาพิพัฒน์โกษา ซึ่งแม้จะได้เลื่อนขึ้นเป็นเสนาบดีแต่ก็ยังคงบรรดาศักดิ์เดิมและเปลี่ยนราชทินนาม อย่างไรก็ตาม ไร่อิศ ศักดินาเพิ่มขึ้นเป็น 10,000 ในฐานะเสนาบดี หรือใน ก2 3.4 และ ก2 3.5 จมื่นราชยาว และจมื่นสมุททิมาน ก็ได้เลื่อนขึ้นเพียง 1 ขั้นคือเป็นพระเท่านั้น ส่วนการเลื่อนลงคือการถูกถอดออกจากฐานันดรศักดิ์ที่ดำรง

อยู่นั้นก็เป็นเช่นเดียวกับการเลื่อนลงในสถานการณบ้านเมืองภายในไม่ปกติดังกล่าวมาแล้ว อย่างไรก็ตาม การเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณ์บ้านเมืองไม่ปกติมีข้อที่นาพิจารณาเป็นพิเศษอีก 3 ประการคือ

ประการที่หนึ่ง ผู้ที่ถูกเลื่อนลงแต่ถ้ามีคุณสมบัติอื่นซึ่งสามารถชดเชยสาเหตุที่ถูกเลื่อนลงได้ก็มีโอกาสจะได้เลื่อนชั้นต่อมาดังในราย ก ร.1 1.1 และ ก ร.1 1.2 ซึ่งได้เลื่อนชั้นใน ก ร.1 1.10 และ ก ร.1 1.11

ประการที่สอง การที่บุคคลคนเดียวกันได้เลื่อนชั้นหรือลงหลายครั้งในสถานการณ์แบบเดียวกันมี 13 คนจากจำนวนทั้งหมด 48 คนโดยเป็นขุนนางไทย 5 คน เจ้ากับขุนนางเมืองประเทศราช 8 คน ซึ่งแบ่งตามลักษณะการเลื่อนชั้นทางสังคมออกได้เป็น 6 ประเภทดังนี้

1. เลื่อนชั้น-ขึ้น คือผู้ที่ได้เลื่อนชั้น 2 ครั้ง

ขุนนางไทย : หลวงสุวรรณคีรีสมบัติ ใน ข 1 1.2 และ ข 1 1.3 (ในตาราง)

พระยาภักดีบริรักษ์ ใน ข 4 4.2 และ

ข 4 4.3 (ในตาราง)

เจ้าและขุนนางเมืองประเทศราช : พระยาภาวโณ ใน ก 2 2.1 ก 4 4.3

คนภูบศุ ใน ข 3 3.2 ข 3 3.3

คนภูอับคูลลา ใน ข 5 5.6 ข 5 5.7

แบน ใน ง 1 1.1 ง 1 1.4

พระยาภลาโหม (ปก) ใน ง 1 1.3 ง 1 1.5

2. เลื่อนชั้น-ขึ้น-ขึ้น คือผู้ที่ได้เลื่อนชั้น 3 ครั้ง

ขุนนางไทย : พระยาราชสุภาวดี ใน ค 2 2.3 ค 2 2.4 ค 2 2.5

3. เลื่อนชั้น-ลง คือผู้ที่ได้เลื่อนชั้น 1 ครั้ง ลง 1 ครั้ง

เจ้าเมืองประเทศราช : เจ้านันทเสน ใน ค 1 1.1 ค 1 1.2

4. เลื่อนลง-ขึ้น คือ ผู้ที่ถูกเลื่อนลง 1 ครั้ง ได้เลื่อนขึ้น 1 ครั้ง
ขุนนางไทย : เจ้าพระยาธรรมา ใน ก1 1.1 ก1 1.10
พระยายมราช ใน ก1 1.2 ก1 1.11
5. เลื่อนขึ้น-ขึ้น-ลง คือ ผู้ที่ได้เลื่อนขึ้น 2 ครั้ง ลง 1 ครั้ง
เจ้าเมืองประเทศราช : เจ้านางศ ใน ค1 1.4
ค1 1.5 ค2 2.6
6. เลื่อนขึ้น-ขึ้น-ลง-ขึ้น คือ ผู้ที่ได้เลื่อนขึ้น 2 ครั้ง แล้วถูก
เลื่อนลง 1 ครั้ง แล้วได้เลื่อนขึ้นอีก 1 ครั้ง เป็นครั้งสุดท้าย
เจ้าเมืองประเทศราช : พระยาไทรบุรี ใน ก5 5.1
ข3 3.1 ข4 4.1 ข5 5.5

จะเห็นว่าสถานการณบ้านเมืองไม่ปกติเนื่องจากปัญหาความขัดแย้ง
ทางการเมืองภายนอก ตลอดจนอุปนิสัยและคุณสมบัติของผู้จะได้เลื่อนชั้นทางสังคม
เองทำให้มีการเลื่อนชั้นทางสังคมในลักษณะพิเศษได้ถึง 6 ประเภท ในจำนวนนี้
พระยาราชสุภาวดีเป็นขุนนางไทยที่มีความชอบอย่างสูงด้วยคุณสมบัติสำคัญคือความ
กล้าหาญ ความสามารถในการรบ ตลอดจนความจงรักภักดีต่อรัชกาลที่ 3 และ
บ้านเมือง ทำให้ได้เลื่อนชั้นถึง 3 ครั้งในเวลาใกล้เคียงกัน และในสถานการณ์
แบบเดียวกันอีกคนหนึ่งคือเจ้าพระยาไทรบุรี ก็มีความชอบคือความสามารถในการรบ
และมีความจงรักภักดีต่อไทย กับทั้งยังเป็นผู้นำเมืองมลายูอยู่แล้ว จึงทำให้ได้เลื่อน
ชั้น 2 ครั้งในระยะแรก แต่ต่อมาพระยาไทรบุรีเอาใจออกห่างจากไทย จึงถูก
เลื่อนลง 1 ครั้ง อย่างไรก็ตาม เมื่อเข้ามาขอรับผิดและขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมาตาม
เดิม รัชกาลที่ 3 ก็โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนขึ้นอีกครั้งหนึ่ง ลักษณะการเลื่อนชั้นทาง
สังคมเช่นนี้จะไม่พบในการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในสถานการณ์เมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์

ประการที่สาม ในสถานการณ์บ้านเมืองไม่ปกติ สตรีมีโอกาสได้เลื่อนขึ้นถึง 3 คน ทั้งนี้โดยอาศัยคุณสมบัติที่เป็นผู้กล้าหาญ มีความฉลาดไหวพริบ และมีความตั้งใจที่จะรักษาป้องกันบ้านเมืองจากการรุกรานของศัตรู ซึ่งแสดงถึงความรักชาติบ้านเมือง ความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ และความรับผิดชอบต่อบ้านเมือง การเลื่อนขึ้นของสตรีทั้งสามจะเห็นได้ในลำดับที่ ก ร.1 1.6 ลำดับที่ ก ร.1 1.7 และลำดับที่ ค ร.3 2.1 โดยได้เลื่อนจากสตรีในสกุลขุนนางและมีบรรดาศักดิ์ เป็นคุณหญิงตามสามี 2 ท่าน และจากไม่มีบรรดาศักดิ์แต่เป็นน้องสาวอีก 1 ท่าน ขึ้นเป็นท้าวเทพสตรี ท้าวศรีสุนทร และท้าวสุนารี ตามลำดับ เข้าใจว่าคงมีฐานะ และศักดินาเช่นเดียวกับท้าวอินสุริยา ท้าวเทพภักดี ท้าวทองกีบม้า และ ฯลฯ ซึ่งเป็นวิเศษกลางนอก มีศักดินา 400¹ นอกจากนี้ในสถานการณ์เดียวกัน พระซึ่งมีคุณสมบัติเช่นเดียวกับสตรีทั้งสามก็มีโอกาสเลื่อนขึ้นในระบบราชการได้ โดยการสึกออกจากสมณเพศด้วยความสมัครใจแล้วเข้ารับราชการ ซึ่งทางการก็บำเหน็จความชอบด้วยการให้บรรดาศักดิ์เป็นพระยาและมีตำแหน่งเป็นกรมการเมือง อย่างไรก็ตามก็มีการนี้ไม่มีปรากฏเพียงรายเดียวคือลำดับที่ ก ร.1 1.9

นอกจากข้อที่นำพิจารณาเป็นพิเศษ 3 ประการดังกล่าวแล้ว ยังมีเรื่องที่ควรกล่าวเพิ่มเติมอีกเรื่องหนึ่งคือ การเลื่อนชั้นทางสังคมของเจ้าบ้ำเรอภูธร (เรื่อง) ซึ่งเป็นสามัญชนชาวจีน และได้เป็นพระญาติวงศ์กับพระราชวงศ์จักรี แต่ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นเจ้าในสถานการณ์เมื่อรัชกาลที่ 1 ขึ้นครองราชย์ และสถาปนาพระราชวงศ์จักรี โดยรับราชการในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ดังกล่าวมาแล้วในบทที่ 3 ต่อมาเจ้าบ้ำเรอภูธรฯ ได้เลื่อนชั้นทางสังคมโดยได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นกรมหมื่น และกรมขุนสุนทรภู่เบศร์ตามลำดับ ทั้งนี้คงเนื่องมาจาก

¹กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 222.

เป็นเพราะได้มีโอกาสปฏิบัติราชการ มีความชอบในการสงคราม¹ อย่างไรก็ดี ไม่มีหลักฐานชั้นต้นระบุชัดว่าท่านได้เลื่อนขึ้นเป็นกรมหมื่นและกรมขุนคังกล่าวตั้งแต่เมื่อไร และเพราะเหตุใด แต่อาจสันนิษฐานได้ว่าคงทรงได้เลื่อนเป็นกรมขุนก่อนสงครามไทย-พม่า ครั้งที่ 7 พ.ศ. 2345 อย่างแน่นอน เพราะว่าหลักฐานระบุว่าในการรบครั้งนี้กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทประชวรหนักที่เมืองเถิน จึงรับสั่งให้กรมขุนสุนทรภู่เบศรี เป็นแม่ทัพพร้อมด้วยพระองค์เจ้าลำควน พระองค์เจ้าอินทปัต และคนอื่น ๆ นำทัพวังหน้าขึ้นไปช่วยเมืองเชียงใหม่² และสามารถตีหักเข้าค่ายพม่าได้ก่อนกองทัพของวังหลวง นอกจากนี้ความชอบที่ทำให้เลื่อนขึ้นก็คงเป็นเพราะทรงเป็น "พี่น้องร่วมสาบาน" กับกรมพระราชวังบวรฯ คงเป็นที่โปรดปรานของวังหน้า ในส่วนพระองค์ของกรมขุนสุนทรภู่เบศรีก็ทรงมีพระปรีชาสามารถในการรบได้ทำการรบ "เคียงบ่าเคียงไหล่" กับกรมพระราชวังบวรฯ หลายครั้ง จนกระทั่งบั้นปลายแห่งพระชนม์ชีพของวังหน้าเอง อย่างไรก็ดี เนื่องจากไม่มีหลักฐานระบุการได้เลื่อนขึ้นทั้ง 2 คราวดังกล่าว ผู้วิจัยจึงมิได้นำไปใส่ไว้ในตารางและข้อพิจารณาในการเลื่อนชั้นทางสังคมดังรายอื่น ๆ แต่เนื่องจากการเลื่อนชั้นทางสังคมของท่านเป็นเรื่องที่น่าสนใจ และมีหลักฐานว่าเป็นการเลื่อนชั้นทางสังคมที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 และในสถานการณ์บ้านเมืองไม่ปกติ ผู้วิจัยจึงนำมาพิจารณาไว้ด้วยในหัวข้อเดียวกันนี้

¹ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ (พ.ศ. 2325 - 2525) (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), หน้า 160.

²สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำวรางราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า

กล่าวโดยสรุป จะเห็นได้ว่าการเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณ์บ้านเมืองไม่ปกติ สืบเนื่องจากปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายนอกส่งผลให้มีการเลื่อนชั้นมากกว่าการเลื่อนลง การเลื่อนขึ้นและลงก็ทำได้หลายครั้งโดยเฉพาะการเลื่อนขึ้นซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นพวกเจ้าและขุนนางเมืองประเทศราช ทำให้เห็นว่าฝ่ายไทยก็มีนโยบายสนับสนุนให้เจ้าและขุนนางเมืองประเทศราชได้เลื่อนขึ้นตราบเท่าที่จงรักภักดีต่อฝ่ายไทย แม้เอาใจออกห่างเมื่อกลับมาสวามิภักดิ์ก็ตามเดิมฝ่ายไทยก็ยอมยกโทษให้ นับว่าไทยมีนโยบายผ่อนปรนในการปกครองเมืองประเทศราช ส่วนคนไทยที่ทำความชอบก็จะได้เลื่อนขึ้นมากและน้อยตามความชอบของตน โดยไม่มีการปิดกั้นโอกาสในการเลื่อนชั้นทางสังคม นอกจากนี้ขุนนางผู้ใดทำความผิด แต่ถ้ายังมีความชอบอยู่บ้างก็จะได้รับการผ่อนปรนในการลงโทษทัณฑ์ และยังมีโอกาสได้เลื่อนขึ้นต่อมาด้วย นับว่าพระมหากษัตริย์ไทยในสมัยนั้นโดยเฉพาะรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 3 ทรงมีพระราชโบายสร้างทั้งพระเดชและพระคุณในการปกครองคนทั้งชาวไทยและพวกเมืองประเทศราช

บทสรุป

การเลื่อนชั้นทางสังคมในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นคือ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ถึง รัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๒๕ - พ.ศ. ๒๓๕๔) นั้น ส่วนใหญ่เป็นการเลื่อนชั้นทางสังคมในระบบราชการซึ่งเป็นวิถีทางที่บุคคลจะได้เลื่อนชั้นทางสังคมมากที่สุด โดยเป็นไปตามพระบรมราชโองการของพระมหากษัตริย์ ดังนั้นการเลื่อนชั้นทางสังคมจึงย้อมขึ้นกับสถานการณ์ของบ้านเมืองที่จะทำให้นักลผู้เกี่ยวข้องได้ปฏิบัติราชการอันเป็นผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมตามระบบราชการนั้นก็คือ สถานการณ์เมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์ สถานการณ์บ้านเมืองปกติ และสถานการณ์บ้านเมืองไม่ปกติ การเลื่อนชั้นทางสังคมมี ๒ แบบคือ แบบการเลื่อนขึ้นซึ่งหมายถึงการที่บุคคลได้รับบรรดาศักดิ์และตำแหน่งสูงขึ้นตามความดีความชอบ และการเลื่อนลงคือ การที่ผู้กระทำความผิดถูกถอดออกจากบรรดาศักดิ์และตำแหน่งลง เป็นไพร่ ถูกจำคุกหรือถูกประหารชีวิตตามโทษานุโทษของตน

กลุ่มบุคคลที่มีโอกาสเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณ์เมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์ทั้งสามรัชกาลคือ เจ้า ขุนนาง และพระสงฆ์ โดยที่สำหรับเจ้าและขุนนางจะเป็นการเลื่อนชั้น ส่วนพระสงฆ์มีทั้งการเลื่อนขึ้นและการเลื่อนลง สาเหตุและปัจจัยที่ทำให้เจ้าและขุนนางได้เลื่อนชั้น นอกจากเป็นเพราะสถานการณ์เมื่อพระมหากษัตริย์ได้ขึ้นครองราชย์ชั้นถือได้ว่าเป็นสาเหตุและปัจจัยภายนอกประการหนึ่งที่ทำให้ต้องมีการเลื่อนยศและตำแหน่ง เจ้าและขุนนางที่ทำความคิดความชอบต่อพระมหากษัตริย์ตามธรรมเนียมและเพื่อแทนที่ตำแหน่งที่ว่างอยู่จากรัชกาลก่อนแล้ว ยังสืบเนื่องจากสาเหตุและปัจจัยภายใน คือ ความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับพระมหากษัตริย์ ความซื่อตรง จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์ ความสามารถในด้านการรบการเป็นข้าหลวงเดิม หรือเป็นผู้ปฏิบัติบังคับบัญชามาก่อน การมีส่วนเป็นผู้สนับสนุนการขึ้นครองราชย์ การมีความรู้ความสามารถทางด้านการบริหารราชการในกรมต่าง ๆ ที่จะได้เลื่อนชั้นมาก่อน ตลอดจนการเป็นที่โปรดปรานขององค์พระมหากษัตริย์ ทั้งนี้โดยที่ในช่วงขึ้นครองราชย์ดังกล่าว พระชนมายุยังไม่เป็นเกณฑ์สำคัญในการเลื่อนชั้นของเจ้า เจ้าที่พระชนมายุน้อย ถ้าอยู่ในข่ายของสาเหตุและปัจจัยภายในข้างต้นก็สามารถได้เลื่อนชั้นสูงกว่าเจ้าที่พระชนมายุมากกว่า ส่วนขุนนางที่ได้เลื่อนชั้นเป็นขุนนางชั้นสูงระดับพระยาและเจ้าพระยานั้น อายุนับว่ามีความสำคัญไม่น้อย เพราะส่วนใหญ่มักมีอายุในขั้นผู้ใหญ่ หรือเป็นผู้อาวุโสที่ผ่านชีวิตการรับราชการมีประสบการณ์มากพอที่จะเป็นขุนนางระดับเสนาบดีได้

ในสถานการณ์เมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์ทั้ง ๓ รัชกาลนี้ ปรากฏว่าในรัชกาลที่ ๑ มีเจ้าและขุนนางได้เลื่อนขึ้นเป็นจำนวนมากและเป็นไปอย่างกว้างขวางคือ มีลักษณะแบบ"ก้าวกระโดด" ขึ้นหลายชั้น ยิ่งกว่าอีก ๒ รัชกาล ทั้งนี้เป็นเพราะว่าช่วงสมัยรัชกาลที่ ๑ มิใช่เป็นช่วงขึ้นครองราชย์เท่านั้น แต่เป็นช่วงของการสร้างบ้านเมืองใหม่ และตั้งพระราชวงศ์ใหม่ ดังนั้นจึงต้องมีการสถาปนา เจ้าของพระราชวงศ์ใหม่ขึ้น เป็นจำนวนมาก รวมทั้งการแต่งตั้งขุนนางของพระมหากษัตริย์ในพระราชวงศ์ใหม่ด้วย ซึ่งเป็นผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมในทางขึ้นของบุคคลทั้ง ๒ กลุ่มซึ่งมาจากพื้นฐานอย่างเดียวกันคือการเป็นคนสามัญ (ผู้มีใช้เป็นเจ้าแต่กำเนิด) ในสกุลขุนนาง เช่นเดียวกัน โดยที่พวกหนึ่งก้าวขึ้นเป็นเจ้าในพระราชสกุลวงศ์ อีกพวกหนึ่งยังคงอยู่ในสกุลขุนนาง และมีการเลื่อนชั้นในระบบราชการภายใต้พระราชวงศ์ใหม่ สำหรับในรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ นั้น การเลื่อนชั้นของเจ้ามีเพียง ๒ - ๓ พระองค์ และเป็นเจ้าระดับที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์และเป็นตำแหน่งเจ้าสำคัญในระดับพระมหาอุปราช และพระราชมารดา เท่านั้น ส่วนขุนนางก็มีเพียงไม่กี่คนทั้งนี้เพราะในช่วงนี้มีใช้เป็นช่วงสถาปนาบ้านเมืองและพระราชวงศ์ใหม่ แต่เป็นช่วงของการสืบสันตติวงศ์ที่ต่อเนื่อง ผู้คนทั้งเจ้าและขุนนางส่วนใหญ่ก็ยังคงมีชีวิตอยู่และดำรงตำแหน่งสืบทอดมาแต่รัชกาลก่อน จากระยะที่ ๑ ไปสู่รัชกาลที่ ๒ และจากระยะที่ ๒ ไปสู่รัชกาลที่ ๓ ตามลำดับ ดังนั้นจะเห็นได้ว่าการเลื่อนชั้นทางสังคมในกลุ่มเจ้าและขุนนางเช่นนี้ เป็นการเลื่อนชั้นทางสังคมของชนชั้นผู้ปกครองอยู่ก่อนแล้ว แม้ว่าในสถานการณ์เมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์ เจ้าและขุนนางจะได้เลื่อนขึ้นทั้งหมดดังกล่าว อย่างไรก็ตาม ในช่วงระหว่างรัชกาลที่ ๑ สวรรคต ต่อเนื่องถึงช่วงที่รัชกาลที่ ๒ จะขึ้นครองราชย์ มีการเลื่อนชั้นทางสังคมของเจ้าและขุนนางกลุ่มหนึ่งในทางลง คือการถูกถอดยศ บรรดาศักดิ์และตำแหน่งลงเป็นสามัญชน และบางส่วนได้ถูกประหารชีวิตในข้อหากบฏ มีข้อสังเกตคือ เจ้ากลุ่มนี้มีใช้เป็นเชื้อพระวงศ์ในพระราชวงศ์จักรีโดยตรง

ส่วนพระสงฆ์ซึ่งมีทั้งการเลื่อนขึ้นและเลื่อนลงนั้น การเลื่อนขึ้นคือการได้เลื่อนขึ้นเป็นพระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่และสมเด็จพระสังฆราช ส่วนการเลื่อนลงคือการถูกถอดฐานันดรศักดิ์หรือถูกถอดออกจากสมณเพศลง เป็นคนสามัญ การเลื่อนขึ้นและเลื่อนลงจะปรากฏในสมัยรัชกาลที่ ๑ มากที่สุด ส่วนสองรัชกาลหลังมีแต่การเลื่อนขึ้นและไม่น้อยราย สาเหตุและปัจจัยที่ทำให้พระสงฆ์ได้เลื่อนชั้นทางสังคมคือ นอกจากสถานการณ์เมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์แล้ว สำหรับ

ผู้ที่ได้เลื่อนขั้นได้แก่ การเป็นผู้ประพติพระธรรมวินัย เครื่องครัด มีความรู้ความสามารถสูงในทาง พระพุทธศาสนา ส่วนผู้ที่ถูกเลื่อนลงได้แก่การประพติผิดพระธรรมวินัย ประจบสอพลอ อย่งไร ก็ดี พระสงฆ์ที่ถูกเลื่อนลงโดยการถูกถอดออกจากสมณเพศก็จะได้เข้ารับราชการและมีโอกาสได้ เลื่อนขั้นในระบบราชการทั้งนี้เพราะรัชกาลที่ ๑ ทรงเห็นคุณค่าว่า เป็นผู้มีความรู้สูง ในวิชา หนังสือ ซึ่งจำเป็นสำหรับสถานการณ์บ้าน เมืองในขณะนั้น ข้อสัง เกตอีกประการหนึ่งสำหรับการ เลื่อนขั้นทางสังคมในสถานการณ์ เช่นนี้คือ มีการปล่อยนักโทษให้ เป็นอิสระ ซึ่งอาจจะถือได้ว่า เป็นการเลื่อนขั้นทางสังคมลักษณะหนึ่ง จากการ เป็นนักโทษมาเป็นไทแก่ตัว แต่เรื่องนี้จะไม่ ปรากฏหลักฐานทั้งในรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๓

สำหรับการ เลื่อนขั้นทางสังคมในสถานการณ์บ้าน เมืองปกตินั้นก็ยังคง เป็นของ กลุ่มเจ้า ขุนนาง และพระสงฆ์ เป็นหลัก โดยที่การ เลื่อนขั้นทางสังคมของ เจ้าจะเป็นการ เลื่อนขั้นแต่ เพียงอย่าง เดียว ซึ่งมี ๓ แนวทางคือการ เลื่อนขั้นให้ทรงกรมกับการ เลื่อนกรม การ เลื่อนพระ สกุลยศ และการได้รับตำแหน่ง เป็นผู้สำเร็จราชการต่างพระ เเนตรพระกรรณกับตำแหน่ง เจ้านาย กำนับราชการกรมต่าง ๆ โดยที่ส่วนใหญ่แล้วจะยังคง ดำรงพระอิสริยยศเดิม ในการ เลื่อนขั้น ทั้งสามแนวทางนี้ การ เลื่อนขั้นในแนวทางที่หนึ่งหรือการสถาปนาให้ทรงกรมและการ เลื่อนกรม มีอัตราการ เลื่อนขั้นสูงที่สุดในขณะที่การ เลื่อนขั้นในแนวที่สองก็ดูมีการ เลื่อนพระสกกุลยศมีอัตราต่ำสุด ส่วนการ เลื่อนขั้นในแนวที่สามนั้น เป็นการ เลื่อนขั้นที่ดูเฉพาะเจาะจงกว่าการ เลื่อนขั้นทั้ง ๒ แนว ทางแรก อย่งไรก็ดีสาเหตุและปัจจัยในการ เลื่อนขั้นทั้งสามแนวทางก็ เป็นไปเป็นลักษณะ เดียวกัน เป็นส่วนใหญ่คือ ความสัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์ การเป็นที่โปรดปรานและไว้วางพระราชหฤทัย ของพระมหากษัตริย์ พระชนมายุที่เหมาะสม ซึ่งนำไปสู่พระปรีชาสามารถและประสพการณ์ ตลอดจนการ ลินพระชนมายุของ เจ้านายที่ดำรงตำแหน่งสำคัญ ส่วนสาเหตุและปัจจัยประการไหน จะมีผลต่อการ เลื่อนขั้นมากน้อย เพียงใดนั้นก็ขึ้นอยู่กับพระมหากษัตริย์แต่ละรัชกาลที่ทรงไว้ซึ่งพระ ราชอำนาจที่จะเลื่อน เจ้านายให้สูงขึ้น เป็นสำคัญ อย่งไรก็ดีพอจะให้ข้อสัง เกตได้ว่า สาเหตุ และปัจจัยที่เป็น เกณฑ์กลางที่พระมหากษัตริย์ทั้ง ๓ รัชกาลทรงใช้ เป็นบรรทัดฐานในการพิจารณา การ เลื่อนขั้นอย่าง เดียวกันคือ พระชนมายุที่เหมาะสมซึ่งนำไปสู่การใช้ระบบอาวุโสด้วย นอกจากนี้ การ เลื่อนขั้นจะขึ้นกับพระมหากษัตริย์แล้วยังขึ้นกับภาวะ การณ์ของบ้าน เมืองด้วย ดังจะเห็นได้ว่า

การเลื่อนชั้นของเจ้านายในสมัยรัชกาลที่ ๑ แม้จะน้อยกว่าสมัยรัชกาลที่ ๓ ในด้านจำนวน แต่จะสูงกว่ามากในด้านพระอิสริยยศที่เจ้านายได้เลื่อนชั้นคือ ในสมัยรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ เจ้าทั้งหมดจะได้เลื่อนชั้นเป็นเพียงกรมหมื่น แต่ในสมัยรัชกาลที่ ๑ จะมีทั้งการได้รับสถาปนาให้เป็นกรมหมื่น กรมขุน และการเลื่อน^{ขึ้น}เป็นกรมหลวง และกรมพระทั้งนี้อาจกล่าวได้ว่า ในระยะนั้นเป็นช่วงการสถาปนาพระราชวงศ์จักรีขึ้นปกครองบ้านเมือง รัชกาลที่ ๑ ทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้องทำให้พระราชวงศ์มีความเป็นปึกแผ่นมั่นคง และวิถีทางหนึ่งคือการสถาปนาพระบรมวงศานุวงศ์และการเลื่อนชั้นทางสังคมของเจ้านายให้สูงขึ้น โดยการสถาปนาและเลื่อนพระสกุลยศกับพระอิสริยยศซึ่งได้ทรงกระทำมาครั้งหนึ่งแล้วในตอนขึ้นครองราชย์ และยังได้ทรงดำเนินการติดต่อมาในยามปกติ ดังกล่าวโดยในช่วงขึ้นครองราชย์จะเป็นการเลื่อนชั้นของเจ้านายใน "รุ่น" เดียวกันพระองค์เป็นส่วนใหญ่ สำหรับในยามปกตินั้นส่วนใหญ่จะเป็นการเลื่อนชั้นของเจ้านายใน "รุ่น" พระราชโอรส พระราชธิดาและพระเจ้าหลานยาเธอ ส่วนการจะได้เลื่อนชั้นถึงขั้นไหนนั้นก็ขึ้นอยู่กับสาเหตุและปัจจัยต่าง ๆ ทั้งวิเคราะห์มาแล้ว อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาระยะเวลาสาเหตุและปัจจัยของการเลื่อนชั้นจะเห็นได้ว่าในยามปกตินั้นเจ้านายในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังคงมีโอกาสที่จะได้เลื่อนชั้นอยู่เกือบตลอดเวลาแม้จะอยู่ในสมณเพศดังในกรณีของกรมหมื่นนุชิตชิโนรส

ส่วนขุนนางนั้น ผู้ที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในภาวะปกติแบ่งได้เป็น ๒ ประเภทคือ ผู้ที่เป็นขุนนางและเจ้าประเทศราช หรือเป็นผู้มีเชื้อสายขุนนางและราชินิกุลอยู่แล้วประเภทหนึ่ง กับผู้ที่มีได้รับราชการหรือมีเชื้อสายขุนนางหรือเป็นราชินิกุลมาก่อนซึ่งได้แก่ไพร่ และบุคคลนอก ระบบไพร่คือ ชาวจีนกับชาวตะวันตก การเลื่อนชั้นทางสังคมมีทั้งการเลื่อนขึ้นซึ่งได้แก่การได้เลื่อนบรรดาศักดิ์ และตำแหน่งกับการเลื่อนลง โดยถูกถอดจากบรรดาศักดิ์และตำแหน่ง ปรากฏว่าผู้ที่ได้เลื่อนขึ้นมีจำนวนสูงกว่าผู้ที่ถูกเลื่อนลงมาก ทั้งนี้โดยมีสาเหตุและปัจจัยต่าง ๆ เช่นการเลื่อนชั้นแทนตำแหน่งที่ว่างอยู่ การเป็นผู้มีความรู้ความสามารถ โดยเฉพาะชาวจีนซึ่งมีความรู้ความสามารถด้านเศรษฐกิจ ความดีความชอบ การมีความสัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์ เป็นต้น ส่วนการเลื่อนลงมักเป็นในลักษณะที่ไม่เป็นที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์ การประพฤตินมิชอบต่อหน้าที่ราชการและราษฎร

ตลอดจนการไม่จัดส่งรายได้มาให้รัฐครบตามจำนวนและกำหนดเวลา นอกจากนี้ในภาวะปกติขุนนางก็มีโอกาสได้เลื่อนขั้นในลักษณะ "ข้ามขั้น" ด้วย แต่สำหรับไพร่จะได้เลื่อนขั้นเป็นเพียงระดับหมื่น และขุนเท่านั้น ส่วนชาวจีนจะได้เลื่อนขั้นถึงพระยาส่วนชาวตะวันตกนั้นการเลื่อนขั้นเป็นเพียงแต่ในนามคือการได้รับบรรดาศักดิ์และเครื่องยศอย่างขุนนางไทย มิใช่เป็นการรับราชการกับไทยอย่างแท้จริง นอกจากนี้ในภาวะปกติ การเลื่อนขั้นของสตรีส่วนใหญ่เป็นไปตามสามี การที่จะเลื่อนขั้นด้วยตนเองนั้นปรากฏเพียง ๑ ราย

สำหรับพระสงฆ์นั้นในยามปกติมีโอกาสได้เลื่อนขั้นทางสังคมทั้งในทางขึ้นและลง พระสงฆ์ในระดับพระราชาคณะเป็นการเลื่อนขึ้นมากกว่าการเลื่อนลง ซึ่งสาเหตุและปัจจัยที่ทำให้เลื่อนขึ้นคือ การแทนที่พระสงฆ์สมณศักดิ์สูง เป็นสำคัญ ส่วนพระสงฆ์ทั่วไป จะพบการเลื่อนลงเป็นจำนวนมาก ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ความผิดที่ทำให้เลื่อนลงคือ การกระทำความผิดทางเพศ นอกจากนี้สามัญชนก็มีโอกาสใช้สถาบันสงฆ์ เป็นวิธีทางที่ทำให้ได้เลื่อนขั้นด้วย

สำหรับการเลื่อนขั้นทางสังคมในสถานการณ์บ้านเมืองไม่ปกตินั้น สืบเนื่องมาจากปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายใน และปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายนอก ปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายในเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ รัชกาลละ ๑ ครั้ง โดยในสมัยรัชกาลที่ ๑ เกิดขึ้น ๖ ปีก่อนสิ้นรัชกาล สมัยรัชกาลที่ ๒ เกิดขึ้นในช่วงเวลาเดียวกับที่รัชกาลที่ ๒ จะขึ้นครองราชย์ ดังนั้นเหตุการณ์ในรัชกาลนี้จึงสามารถจัดอยู่ได้ทั้งในสถานการณ์เมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์ และในสถานการณ์บ้านเมืองภายในไม่ปกติ สำหรับในสมัยรัชกาลที่ ๓ นั้นปรากฏว่ามีเหตุการณ์ดังกล่าวเกิดขึ้นถึง ๓ ครั้ง โดยเกิดขึ้นทั้งตอนต้น ตอนกลาง และตอนปลายรัชกาล จึงนับว่าเป็นรัชกาลที่มีปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายในมากที่สุด แม้ว่าตอนกลางรัชกาลปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองจะทำให้มีการเลื่อนขั้นทางสังคมในทางขึ้น ซึ่งนับว่าเป็นครั้งเดียวในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็ตาม จากปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายในที่มีผลต่อการเลื่อนขั้นทางสังคม ๕ ครั้งนี้เป็นผลต่อการเลื่อนลงถึง ๔ ครั้ง เป็นผลต่อการเลื่อนขึ้นเพียง ๑ ครั้ง ดังกล่าวแล้ว แสดงให้เห็นว่ามีสถานการณ์บ้านเมืองไม่ปกติสืบเนื่องจากปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายในนั้น ทำให้คนในสังคมไทยผู้เกี่ยวข้องทั้ง เจ้า ขุนนาง ไพร่ และทาส ถูกเลื่อนขั้นทางสังคมลงเกือบทั้งหมด ยกเว้นในกรณีการเลื่อนขึ้นซึ่งมีเพียงกรณีเดียว ทั้งนี้คงเป็นเพราะปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายในสืบเนื่องมาจากกรก่อการกบฏ เป็นส่วนใหญ่ ซึ่งถือว่า เป็นภัยที่ร้ายแรง

มากต่อความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์และบ้านเมือง โดยส่วนรวมนั้นเอง

ส่วนการเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณ์บ้านเมืองไม่ปกตินั้นสืบเนื่องจาก ปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายนอก ซึ่งส่งผลให้มีการเลื่อนชั้นมากกว่าการเลื่อนลง การเลื่อนชั้นและลงก็ได้หลายครั้ง โดยเฉพาะการเลื่อนชั้น ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นพวกเจ้า และขุนนางเมืองประเทศราช ทำให้เห็นว่าฝ่ายไทยก็มีนโยบายสนับสนุนให้เจ้าและขุนนาง เมืองประเทศราชได้เลื่อนชั้นตราบเท่าที่จงรักภักดีต่อฝ่ายไทย แม้เอาใจออกห่าง เมื่อ กลับมาสวามิภักดิ์ตามเดิมฝ่ายไทยก็ยอมยกโทษให้ นับว่าไทยมีนโยบายผ่อนปรนในการ ปกครองเมืองประเทศราช ส่วนคนไทยที่ทำความชอบก็จะได้เลื่อนชั้นมากและน้อยตาม ความชอบของตนโดยไม่มีการปิดกั้นโอกาสในการเลื่อนชั้นทางสังคม นอกจากนี้ขุนนาง ผู้ใดทำความผิด แต่ถายังมีความชอบอยู่บ้างก็จะได้รับการผ่อนปรนในการลงโทษทัณฑ์ และยังมีโอกาสได้เลื่อนชั้นต่อมา ยังนับว่าพระมหากษัตริย์ไทยในสมัยนั้น โดยเฉพาะรัชกาล ที่ 1 และรัชกาลที่ 3 ทรงมีพระราชโบายสร้างทั้งพระเดชและพระคุณในการปกครอง คนทั้งชาวไทยและพวกเมืองประเทศราช

จากการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในทั้งสามสถานการณ์จะเห็น ได้ว่าการเลื่อนชั้นทางสังคมจะเกิดขึ้นในกลุ่มเจ้า และพระสงฆ์มากกว่ากลุ่มอื่น และ การเลื่อนชั้นทางสังคมจะเป็นการเลื่อนชั้นมากกว่าเลื่อนลง อย่างไรก็ตาม เพื่อให้การ ศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลชัดเจนยิ่งขึ้น ผู้วิจัยจะได้นำศึกษาตัวบุคคลเป็น การเฉพาะ เพื่อเป็นตัวอย่างให้เห็นการเลื่อนชั้นทางสังคมในชั่วอายุของบุคคลผู้นั้น และระหว่างชั่วอายุของบุคคลผู้นั้นกับบิดา ทั้งนี้โดยมีเกณฑ์ในการนำบุคคลมาเป็นตัวอย่าง ศึกษาดังนี้

ประการแรก เป็นบุคคลที่มีกรเลื่อนชั้นทางสังคมในชั่วอายุปรากฏหลายครั้ง ในงานวิจัยนี้

ประการที่สอง จำนวนผู้ที่จะเป็นตัวอย่างศึกษาในกลุ่มละ 2 คน สำหรับ
เจ้ากับขุนนาง ส่วนไพร่และสตรีนั้นมีกรณีละ 1 ตัวอย่าง เพราะข้อมูลมีจำกัด สำหรับ
พระสงฆ์และบุคคลนอกระบบไพร่ขอไม่นำมาศึกษาในที่นี้ เพราะมีปัญหาข้อมูลไม่ชัดเจน

เจ้า ได้แก่ รัชกาลที่ 3 และหม่อมไกรสร

ขุนนาง ได้แก่ เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) และเจ้าพระยา
พระคลัง ว่าที่สมุหกลาโหม (ดิศ บุนนาค)

ไพร่ คือ สุนทรภู่

สตรี คือ ท้าวสุรนารี (คุณหญิงโม)

เจ้า

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 พระนามเดิมคือพระองค์เจ้าทับ
เป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ของรัชกาลที่ 2 กับเจ้าจอมมารดาเรียบ พระราชสมภพ
เมื่อ พ.ศ. 2330 พระองค์ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในทางขึ้นอยู่ตลอดเวลาตามลำดับ คือ
ขณะดำรงพระสกุลยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าทับได้ทรงกำกับราชการกรมท่า
หรือกรมพระคลัง ต่อมาเมื่อพระชนมายุ 26 พรรษา (พ.ศ. 2356) ได้ทรงเลื่อนขึ้น
เป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ และทรงกำกับราชการกรมอื่น ๆ อีกหลายกรม จนเมื่อ
พระชนมายุ 35 พรรษา ได้ทรงเป็นผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณรัชกาลที่ 2
พระราชบิดา ซึ่งถือว่าเป็นตำแหน่งสำคัญรองลงมาที่แต่รัชกาลที่ 2 เท่านั้น จากพระ-
ปรีชาสามารถ ประสบการณ์ในทางราชการ ตลอดจนงานที่ได้ทรงปฏิบัติราชการร่วมกัน
มากับเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่หลายท่าน ทำให้ทรงได้รับการอัญเชิญจากที่ประชุมเจ้านาย
ขุนนาง เสนาบดี ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์รัชกาลที่ 3 ภายหลังจากพระราชบิดาสวรรคต
โดยมิได้ทรงขอราชสมบัติให้แก่ผู้ใด ขณะเมื่อมีพระชนมายุ 37 พรรษา (พ.ศ. 2367)
ทั้งนี้แม้ว่ารัชกาลที่ 3 จะมีได้เป็นพระราชโอรสที่ประสูติจากอัครมเหสี และขณะนั้นมี
พระราชโอรสประสูติจากอัครมเหสี 2 พระองค์คือ เจ้าฟ้ามงกุฎ และเจ้าฟ้าจุฑามณีก็ตาม

เมื่อศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมเปรียบเทียบในระหว่างชั่วอายุคน คือระหว่างรัชกาลที่ 3 กับรัชกาลที่ 2 พระราชบิดา จะเห็นได้ว่า พระราชบิดาทรงถือกำเนิดมาในสกุลขุนนาง มีพระนามเดิมว่าฉิม เป็นบุตรคนโตของหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรี (พระยศในขณะนั้นของรัชกาลที่ 1 คือใน พ.ศ. 2310 ซึ่งเป็นปีพระราชสมภพของรัชกาลที่ 2) เมื่อสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก พระราชบิดาปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์รัชกาลที่ 1 และสถาปนาพระราชวงศ์ใหม่แล้ว ก็โปรดเกล้าฯ สถาปนาฉิมขึ้นเป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ขณะพระชนมายุ 15 พรรษา (พ.ศ. 2325) ต่อมาพระชนมายุ 39 พรรษา (พ.ศ. 2349) ก็ได้เลื่อนขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ตำแหน่งพระมหาอุปราช และได้ทรงรับมอบราชสมบัติจากพระราชบิดาขึ้นครองราชย์เป็นพระมหากษัตริย์รัชกาลที่ 2 เมื่อพระชนมายุ 42 พรรษา (พ.ศ. 2352)

จะเห็นได้ว่า การเลื่อนชั้นทางสังคมของรัชกาลที่ 2 เป็นการเลื่อนชั้นเหมือนกัน แต่เป็นการเลื่อนชั้นที่สูงกว่ารัชกาลที่ 3 ในด้านพระสกุลยศและพระอิสริยยศ แต่ในด้านตำแหน่งใกล้เคียงกัน ในช่วงหลังรัชกาลที่ 3 ได้เลื่อนขึ้นเร็วกว่ารัชกาลที่ 2 เมื่อพิจารณาถึงพระชนมายุคือทรงเป็นพระมหากษัตริย์เมื่อพระชนมายุเพียง 37 พรรษา ขณะที่พระราชบิดาเป็นเมื่อพระชนมายุ 42 พรรษา พระองค์ยังครองราชย์นานกว่าพระราชบิดาคือถึง 27 ปี ขณะที่พระราชบิดาทรงครองราชย์เพียง 15 ปี อย่างไรก็ตาม การที่รัชกาลที่ 3 ทรงได้เลื่อนขึ้นถึงเพียงนี้ก็เป็นที่น่าแปลกใจ เพราะพื้นฐานต่าง ๆ ที่ทรงได้รับจากพระราชบิดาเป็นสิ่งสำคัญ นอกเหนือจากคุณสมบัติส่วนพระองค์แล้ว

หม่อมไกรสร เป็นพระราชโอรสของรัชกาลที่ 1 กับเจ้าจอมมารคาน้อยแก้ว ประสูติ พ.ศ. 2334 โดยมีพระสกุลยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าไกรสร ทรงได้เลื่อนขึ้นเป็นครั้งแรกในรัชกาลที่ 2 ซึ่งมีศักดิ์เป็น "พี่ต่างพระมารดา" โดยได้กำกับกรมพระคชบาล ตั้งแต่ยังไม่ทรงกรม (ไม่อาจระบุปีได้) ต่อมาเมื่อพระชนมายุ 27 พรรษา (พ.ศ. 2361) ได้รับความสถาปนาให้ทรงกรมเป็นพระเจ้าอนุชาเธอ กรมหมื่นนันทนเรศร์

และกำกับราชการกรมสังขการ ต่อมาในรัชกาลที่ 3 เมื่อพระชนมายุ 41 พรรษา (พ.ศ. 2375) ก็ได้เลื่อนขึ้นเป็นกรมหลวงรักษมณฑล แต่ต่อมาอีก 16 ปี คือเมื่อพระชนมายุ 57 พรรษา (พ.ศ. 2391) ก็ถูกถอดออกจากการเป็นเจ้าลงเป็นหม่อมไกรสร และถูกประหารชีวิต

จะเห็นได้ว่า หม่อมไกรสร เป็นตัวอย่างของการเลื่อนขึ้นอย่างรวดเร็วติดต่อกันหลายครั้ง แต่ก็ถูกเลื่อนลงอย่างมากที่สุด และถูกประหารชีวิตเพียงในช่วงชีวิตของหม่อมไกรสร เท่านั้น ดังได้วิเคราะห์สาเหตุและปัจจัยของการเลื่อนขึ้นและเลื่อนลงไว้แล้วในบทที่ 5 เมื่อศึกษาเปรียบเทียบกับพระราชบิดาก็จะเห็นว่าพระราชบิดาคือรัชกาลที่ 1 ทรงได้การเลื่อนชั้นทางสังคมในทางสูงขึ้นไปเพียงอย่างเดียว แม้ว่าจะถือกำเนิดมาในสกุลขุนนาง ขณะที่หม่อมไกรสรถือกำเนิดมาในฐานะพระราชโอรสของพระมหากษัตริย์ แม้จะมีพระมารดาเป็นพระสนมก็ตาม และในที่สุดพระราชบิดาก็ได้เป็นปฐมกษัตริย์ ส่วนหม่อมไกรสรนั้นปลายชีวิตประสบความล้มเหลวอย่างสิ้นเชิง อาจกล่าวได้ว่าฐานะชาติกำเนิดที่ได้จากพระราชบิดาเป็นพื้นฐานสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้หม่อมไกรสรได้เลื่อนสูงขึ้นตามลำดับดังกล่าว แต่พฤติกรรมของตนเองในระยะหลังได้ทำให้หม่อมไกรสรต้องประสบเคราะห์กรรมดังกล่าว ซึ่งส่งผลกระทบต่อให้สายโลหิตต้องเลื่อนลงเป็นสามัญชนด้วยดังกล่าวมาแล้ว

ขุนนาง

เจ้าพระยาบดินทรเดชา นามเดิมคือ สิงห์ เป็นบุตรเจ้าพระยาอภัยราชา (ปิ่น) เกิดเมื่อ พ.ศ. 2320 ก่อนการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ 5 ปี ในสมัยรัชกาลที่ 1 ได้เป็นจมื่นเสมอใจราช หัวหมื่นมหาดเล็ก ขณะนั้นคงมีอายุราว 32 ปี (พ.ศ. 2352) ในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้ไปรับราชการวังหน้าเป็นพระยาเกษมศรีรักษา ขณะนั้นอายุคงประมาณ 32-39 ปี แต่เนื่องจากพายุเรือตัดหน้าเรือพระที่นั่งของกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ จึงถูกถอดบรรดาศักดิ์และตำแหน่ง เมื่อวังหน้าวังคตใน พ.ศ. 2360 และรัชกาลที่ 3

ขณะเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ขอพระราชทานอภัยโทษให้ จึงได้เข้ารับราชการใหม่ และได้เป็นที่พระยาท้ายน้ำ ถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ได้เป็นพระยาราชสุภาวดี ขณะอายุประมาณ 40 ปี (พ.ศ. 2367) เมื่อไปราชการทัพปราบกบฏเวียงจันทน์ ครั้งแรกมีความชอบ ก็ได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาราชสุภาวดี ขณะนั้นอายุประมาณ 42 ปี (พ.ศ. 2369) เมื่อเจ้าพระยาอภัยภูธร สมุหนายก (น้อย บณยรัตพันธุ์) ถึงแก่อสัญกรรม ท่านก็ได้เลื่อนขึ้นเป็นที่สมุหนายก อายุประมาณ 43 ปี (พ.ศ. 2370) ต่อมาไม่นานภายหลังการปราบกบฏเวียงจันทน์ได้ ก็ได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาบดินทร์เดชา สมุหนายก ซึ่งขณะนั้นก็ยังคงมีอายุ 43 ปี ท่านถึงแก่อสัญกรรมใน พ.ศ. 2392 อายุ 72 ปี

จะเห็นได้ว่าเจ้าพระยาบดินทร์เดชา ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในทางขึ้น แล้วยังคง ช่วงหนึ่งในตอนอายุประมาณเกือบ 40 ปี แต่ก็ไม่นานนัก เพราะในไม่ช้า ก็ได้เลื่อนขึ้น จนกระทั่งเป็นอัครมหาเสนาบดีที่สมุหนายก เมื่ออายุเพียง 42 ปี ทั้งนี้เพราะความรู้ความสามารถด้านการรบ และเป็นที่ยอมรับปรานของรัชกาลที่ 3

ส่วนบิดาของเจ้าพระยาบดินทร์เดชา คือเจ้าพระยาอภัยราชา (ปิ่น) เป็นข้าหลวงเดิมในรัชกาลที่ 1 ได้เป็นพระยาพลเทพและเป็นเจ้าพระยามหาเสนาสมุหนกลาโหมตามลำดับในสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงสมัยรัชกาลที่ 2 ได้เป็นเจ้าพระยาอภัยราชาที่สมเด็จเจ้าพระยาวังหน้า ขึ้นไปรับราชการในพระราชวังบวรฯ จนถึงแก่อสัญกรรม ดังนั้นจะเห็นได้ว่าการเลื่อนชั้นทางสังคมในระหว่างชั่วอายุระหว่างบิดากับบุตรในสกุลสิ่งหนึ่งนี้ บิดาจะได้เลื่อนขึ้นอย่างเดียว ขณะที่บุตรมีการเลื่อนลงหนึ่งครั้ง อย่างไรก็ตามก็บิดาและบุตรคู่นี้ก็ได้เลื่อนขึ้นสูงเป็นอัครมหาเสนาบดีเช่นเดียวกัน

เจ้าพระยาพระคลังวาที่สมุหนกลาโหม นามเดิมคือ คีศ เป็นบุตรของเจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) และเจ้าคุณนวล พระกนิษฐภคินีในกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี พระราชมารดาของรัชกาลที่ 2 เกิดเมื่อ พ.ศ. 2331 ในสมัย

รัชกาลที่ 1 ซึ่งเมื่อเจริญวัยขึ้นก็ได้ถวายตัวเป็นนายสุจินดา หุ้มแพรมหาดเล็ก หลวงศักดิ์นายเวรมหาดเล็ก และจมนไวยวรรณาก หัวหมื่นมหาดเล็ก ตามลำดับ การได้เลื่อนขึ้นดังกล่าวนี้อายุคงอยู่ในระหว่าง 15-21 ปี (พ.ศ. 2346-2352) ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้เป็นพระยาสุริยวงศ์มนตรี จางวางมหาดเล็ก ขณะเมื่ออายุประมาณ 20-32 ปี และได้เป็นพระยาสุริยวงศ์โกษา อายุประมาณ 33-34 ปี (พ.ศ. 2364) ตอนปลายสมัยรัชกาลที่ 2 เมื่ออายุประมาณ 35-37 ปี ได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาพระคลัง ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหกลาโหม ขณะนั้นอายุประมาณ 40 ปี ถึงสมัยรัชกาลที่ 4 ขณะอายุ 63 ปี (พ.ศ. 2394) ก็ได้เลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จพระบวรราชเจ้าบรมมหาประยูรวงศ์ ผู้สำเร็จราชการตลอดทั้งพระราชอาณาจักร และได้ตั้งแก่พิราลัยใน พ.ศ. 2398 อายุ 68 ปี

จะเห็นได้ว่าเจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหกลาโหม ซึ่งเป็นตำแหน่งสูงสุดในสมัยรัชกาลที่ 3 นั้น ได้รับราชการถึง 4 รัชกาลและได้เลื่อนขึ้นทางสังคมนิทางสูงขึ้นเป็นลำดับ จนในที่สุดได้เป็นสมเด็จพระบวรราชเจ้าพระยามีฐานะเทียบเท่าเจ้าต่างกรม และเป็นตำแหน่งสูงสุดของขุนนาง การเลื่อนขึ้นของท่านมีตลอดชั่วอายุของท่านแม้จนบั้นปลายแห่งชีวิต มิได้หยุดขงักแต่อายุ 40 กว่าปี ดังเจ้าพระยาบดินทร์เดชา เมื่อศึกษาเปรียบเทียบกับบิดาคือเจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาค) ซึ่งเป็นข้าหลวงเดิมของรัชกาลที่ 1 นั้น ได้เป็นพระยาอุไทยธรรม เจ้าพระยาบวรราช และเจ้าพระยามหาเสนาสมุหกลาโหม ในรัชกาลที่ 1 ตามลำดับ การเลื่อนขึ้นดังกล่าวอยู่ระหว่างอายุ 44-68 ปี (เกิด พ.ศ. 2281 ถึงแก่อสัญกรรม พ.ศ. 2348) จะเห็นได้ว่าบิดาและบุตรได้เลื่อนขึ้นทางสังคมนิทางขึ้นทั้งคู่ แต่บุตรได้เลื่อนขึ้นรวดเร็วกว่าบิดาเมื่อพิจารณาอายุตอนที่ได้เลื่อนขึ้น และจะได้เลื่อนขึ้นสูงกว่าบิดาขั้นหนึ่งคือได้เป็นสมเด็จพระบวรราชเจ้าพระยา ขณะที่บิดาเป็นเจ้าพระยาสมุหกลาโหม

จากการศึกษาตัวอย่างกลุ่มเจ้า และขุนนางข้างต้น สรุปได้ว่า การเลื่อนชั้นทางสังคมในชั่วอายุของบุตรนั้น มีสาเหตุและปัจจัยพื้นฐานมาจากชาติกำเนิด ซึ่งได้จากบิดา ตลอดจนความดีความชอบของบิดาในการปฏิบัติราชการมาก่อน ดังจะเห็นได้ชัดในกรณีขุนนาง ส่วนการเลื่อนชั้นทางสังคมในระหว่างชั่วอายุของบุคคลคือระหว่างบุตรกับบิดานั้นแทบจะไม่แตกต่างกัน

ไพรี

สุนทรภู่ เกิดเมื่อ พ.ศ. 2329 ในสกุลคนสามัญคอนข้างยากจน ไม่ปรากฏชื่อและอาชีพของบิดามารดา ทราบแต่เพียงว่าบิดาเป็นชาวเมืองระยอง ใค้อยู่กินกับมารดาของสุนทรภู่ที่กรุงเทพฯ และหย่าร้างกันเมื่อสุนทรภู่อายุยังไม่ถึง 2 ขวบ บิดากลับไปบ้านเกิด ส่วนมารดามีสามีใหม่และอยู่ที่กรุงเทพฯ เมื่อมารดาเป็นหม้ายอีกครั้งหนึ่ง ก็เข้าไปถวายตัวเป็นพระนมของพระธิดาในกรมพระราชวังหลัง และได้ถวายสุนทรภู่เป็นข้าในกรมพระราชวังหลัง

ในวัยเยาว์ สุนทรภู่ ใค้เรียนหนังสือกับพระที่วัดชีปะขาว ธนบุรี มีความรู้พอเป็นเสมียนใค้ แต่ก็นับว่าเป็นผู้มีความรู้สูงกว่าคนสามัญอื่น ๆ ในสมัยนั้น เมื่อศึกษาเสร็จแล้วก็ออกมาทำงานเป็นเสมียนนายระวางกรมพระคลังสวน แต่เนื่องจากท่านชอบแต่งโคลงกลอนเป็นชีวิตจิตใจจึงเมื่อการเป็นเสมียน ความสามารถในการแต่งกลอนนี้เองรู้ถึงรัชกาลที่ 2 จึงใค้ไปรดา ให้สุนทรภู่มาเข้ารับราชการ ด้วยพระองค์ โดยเป็นที่ขุนสุนทรโวหารกวีที่ปรึกษาในกรมพระอาลักษณ์ เมื่ออายุ 30 ปี (พ.ศ. 2359) พระราชทานใค้ให้ปลุกเรื่อนอยู่ที่ใค้ทหาข้าง มีตำแหน่งเฝ้าอยู่เป็นนิจ แม้วเวลาเสด็จประพาสใค้ไปรคเกล้าฯ ใค้หลงเรื่อพระที่นึ่ง เป็นพนักงานอ่านเขียนใค้ในเวลาทรงพระราชนิพนธ์บทกลอน แต่เนื่องจากสุนทรภู่ชอบดื่มเหล้า ครั้งนึ่งถึงกับทำกริยาใค้มีค้ต่อมารดาจึงถูกจำคุก อย่างไรก็ค้ ไม่นาน

รัชกาลที่ 2 ก็โปรดเกล้าฯ ให้พมโทย เข้าวรับราชการตามเดิม ในสมัยรัชกาลที่ 3 สุนทรภู่ก็ต้องถูกถอดออกจากบรรดาศักดิ์และตำแหน่งราชการเป็นไพร่ตามเดิม เมื่ออายุประมาณ 38 ปี (พ.ศ. 2367) เนื่องจากเคยกระทำการเสมือน "หักหน้า" รัชกาลที่ 3 ต่อหน้าพระที่นั่งแต่ครั้งยังเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 3 ชีวิตของสุนทรภู่ว่าจะเหวเรวอนและอับจน อย่างไรก็ดีในภายหลังได้รับการอุปการะจากเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ พระองค์เจ้าลักขณานุคุณ และกรมหมื่นอัปสรสุภาเทพ ซึ่งสองพระองค์ดังนี้เป็นพระราชโอรสพระราชธิดาในรัชกาลที่ 3 ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ขึ้นครองราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว สุนทรภู่ก็ได้รับราชการเป็นพระสุนทรโวหาร เจ้ากรมพระอาลักษณ์ ฝ่ายพระราชวังบวรฯ ขณะนั้นอายุได้ 66 ปี ทานอยู่ต่อมาถึง พ.ศ. 2398 ก็ถึงอนิจกรรม อายุ 70 ปี

จะเห็นได้ว่า สุนทรภู่เป็นตัวอย่างของไพร่ซึ่งได้เลื่อนชั้นทางสังคมทั้งในทางขึ้นและลง แต่ในที่สุดก็ได้เลื่อนขึ้นเป็นข้าราชการระดับพระ ตำแหน่งเจ้ากรม ซึ่งนับได้ว่าเป็นขุนนางระดับสูงที่ไพร่ได้เลื่อนขึ้นเป็น และได้รับราชการจนถึงสิ้นสุดแห่งชีวิต การได้เลื่อนขึ้นของสุนทรภู่เช่นนี้ก็เพราะความรู้ความสามารถในทางหนังสือ โดยเฉพาะความสามารถเฉพาะตัวในการแต่งงานค่านววรรณกรรม ส่วนการศึกษาเปรียบเทียบการเลื่อนชั้นทางสังคมระหว่างชั่วอายุระหว่างสุนทรภู่กับบิดานั้น ปรากฏว่าสุนทรภู่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในระบบราชการ ขณะที่บิดาครองตนอยู่ในสมณเพศ ซึ่งเป็นการเลื่อนชั้นทางสังคมจากไพร่ในทางสูงขึ้นคือการเป็นพระ ซึ่งได้รับการยกย่องถือเป็นกลุ่มบุคคลที่ได้รับการยอมรับนับถือจากสังคมไทย

ท้าวสุรนารี ชื่อโม หรือโม โด่เลื่อนขึ้นเป็นคุณหญิงตามสามีที่ได้เป็นพระยาปลัดเมืองนครราชสีมา ต่อมาเนื่องจากความกล้าหาญ ความฉลาดมีไหวพริบของท่านที่สามารถเอาชนะพวกลาวที่เจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์ให้มาปราบเมือง

นครราชสีมาได้ (พ.ศ. 2369) จึงได้เลื่อนขึ้นเป็นท้าวสุรนารี ดังนั้นท่านจึงเป็นตัวอย่างของสตรีไทยที่แม้ว่าตามปกติจะเลื่อนขึ้นหรือลงตามสามี แต่ถ้ามีความสามารถและความกล้าหาญก็มีโอกาสได้เลื่อนขึ้นเมื่อสถานการณ์เอื้ออำนวย

จากการศึกษาวิเคราะห์โอกาสในการเลื่อนชั้นทางสังคมในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จะเห็นได้ว่าโดยรูปแบบตามกฎหมายและโดยสถานภาพของชนชั้นแล้ว บุคคลในสังคมไทยมีโอกาสได้เลื่อนชั้นทางสังคมทั้งทางขึ้นและทางลง ซึ่งเมื่อพิจารณาจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์เท่าที่ปรากฏในขณะนี้ ทั้งจากการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณ์ต่าง ๆ และการศึกษากฎีตัวอย่างในบทสรุป พบว่าผู้ที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในทุกสถานการณ์ข้างต้นคือเจ้า ขุนนาง และพระ ส่วนไพร่และคนนอกระบบไพร่จะเห็นได้ชัดในสถานการณ์บ้านเมืองปกติเท่านั้น และยังมีเป็นจำนวนน้อยกว่าสามพวกแรกมากสำหรับทาสนั้นก็มิปรากฏเป็นตัวบุคคลให้เห็นเลย อย่างไรก็ตาม การที่สังคมไทยมีการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลหลายกลุ่มทั้งชนชั้นผู้ปกครอง ชนชั้นผู้ถูกปกครอง ทั้งชายและหญิง ทั้งกลุ่มคนนอกระบบไพร่ และกลุ่มพระสงฆ์ซึ่งเป็นกลุ่มพิเศษที่ไม่อาจจักเข้าอยู่ในกลุ่มใดได้เช่นนี้ ทำให้สามารถสรุปได้ว่าสังคมไทยเป็นสังคมเปิดที่มีการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลทุกชนชั้น และทุกกลุ่ม แม้ว่าชนชั้นผู้ปกครองจะได้เปรียบกว่า และมีโอกาสมากกว่าก็ตาม

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

๑. เอกสารขั้นต้นที่ยังมิได้ตีพิมพ์

หอสมุดควชิรญาณ กองหอสมุดแห่งชาติ

กทช. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๖ เรื่องตั้งกรม ๑-๓ เลขที่ ๓

____. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๖ ไม่ปรากฏ จ.ศ. เลขที่ ๔

____. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๗ บัญชีรายชื่อฝ่ายในถวายกิจในรัชกาลที่ ๑ และ ๒
ไม่ปรากฏ จ.ศ. เล่มที่ ๔____. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๑ สำเนาคำปรึกษา เรื่องตั้งพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ
เลขที่ ๑ จ.ศ. ๑๑๔๔

____. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๑ จ.ศ. ๑๑๗๔ เลขที่ ๔

____. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๑ เรื่องพิธีว่าด้วยเครื่องใส่กันต์ใหญ่เป็นครั้งที่ ๑
ในกรุงรัตนโกสินทร์ ไม่ปรากฏ จ.ศ. เลขที่ ๔

____. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๑ เรื่องตั้งกรมตั้งแต่ ร.๑ - ร.๔ เลขที่ ๑๒

____. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๑ สำเนาคำปรึกษา เรื่องตั้งพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ
จ.ศ. ๑๑๔๔ (พ.ศ. ๒๓๒๕) เลขที่ ๑/ก____. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๑ กฎพระบรมราชโองการ เรื่องตั้งเจ้าที่ทศเป็นเจ้าพระยา
นครศรีธรรมราช จ.ศ. ๑๑๔๖____. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๑ ซึ่งตั้งเจ้าประเทศราช ออกไปครองเมืองต่าง ๆ มีเมืองหลวงพระบาง
เป็นต้น จ.ศ. ๑๑๕๓-๑๑๗๒ เลขที่ ๒____. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๑ ซึ่งตั้งเจ้าประเทศราช และตั้งกรม ร.๑ - ร.๓ จ.ศ. ๑๑๕๓
เลขที่ ๓

____. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๑ รายงานเรื่องรับพระเทพกษัตรมาถึงกรุงเทพฯ จ.ศ. ๑๑๖๓

____. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๑ ร่างพระบรมราชโองการ เรื่องตั้งเจ้าพระยาเชียงใหม่
จ.ศ. ๑๑๖๔

____. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๑ เรื่องประกาศตั้งกรม จ.ศ. ๑๑๖๔ เลขที่ ๓

____. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๑ พ.ศ. ๒๔๕๕ เลขที่ ๑

- กทข. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๒ สารตราถึงพระบริรักษ์เป็นพระยานครศรีธรรมราช
เลขที่ ๑/ก
- _____ . จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๒ เรื่องกาคาดหัวเรื่องหม่อมเหม็นกับพวกเป็นกบฏ จ.ศ. ๑๑๗๑
เลขที่ ๑/ก
- _____ . จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๒ สารตราถึงพระยาไทรบุรี เรื่องถวายสิ่งของในการพระบรมศพ
จ.ศ. ๑๑๗๓ เลขที่ ๒
- _____ . จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๒ พื่อตราเรื่องตั้งนายบุญรอดเป็นกรรมการเมืองตรังภู
จ.ศ. ๑๑๗๓ เลขที่ ๔
- _____ . จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๒ รายงานว่าด้วยการรับพระนางข้างลำพันในรัชกาลที่ ๒
- _____ . จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ บัญชีเครื่องยศพระราชทานผู้ที่มีความชอบในครั้งไปราชการ
ทัพญวน เลขที่ ๒๗
- _____ . จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ สำเนาพระราชโองการ โปรดเกล้าให้เจ้าพระยาจักรเสนา
เจ้าพระยาอภัยภูธรมีเสลี่ยงงา จ.ศ. ๑๑๘๖ เลขที่ ๓
- _____ . จดหมายเหตุรับสั่ง รัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๐ เลขที่ ๓
- _____ . จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ หนังสือพระยามหาอำมาตย์ถึงพระยาเพชรบูรณ์ เรื่อง
ถอดหลวงยกกระบัตร จ.ศ. ๑๒๐๒ เลขที่ ๑๔๔
- _____ . จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ ร่างตราพระยามหาอำมาตย์ถึงหลวงยกบัตรพระนครนายก
เมืองปราจีน เรื่องตั้งเงินเลี้ยงเป็นถิ่นอินทร์ จ.ศ. ๑๒๐๔ เลขที่ ๗๗
- _____ . จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ สารตราเจ้าพระยาจักรี เรื่องตั้งขุนชนสมบัติเป็น
พระยานครไชยศรี จ.ศ. ๑๒๐๔ เลขที่ ๒๐
- _____ . จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ สารตราเจ้าพระยาจักรี เรื่องตั้งหลวงบำรุงทองนอก
เป็น พระณรงค์เรืองเดช เจ้าเมืองภูมิ จ.ศ. ๑๒๐๔ เลขที่ ๒๒
- _____ . จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ สารตราเจ้าพระยาจักรี เรื่องตั้งในปากกร กรมมา เป็น
พระนครพระรามฉะบุรี จ.ศ. ๑๒๐๔ เลขที่ ๒๓
- _____ . จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ สารตราเจ้าพระยาจักรี เรื่องตั้งหลวงพิสดี เมืองอุทัยธานี
เป็นปลัด จ.ศ. ๑๒๐๔ เลขที่ ๒๔
- _____ . หมายรับสั่ง ร.๓ หมายกำหนดการ เลขที่ ๑/ก
- _____ . หมายรับสั่ง ร.๓ จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๔

กทช. หมายเลขรับสั่ง ร.๓ จศ.๑๒๐๖ เลขที่ ๖

- _____ . หมายเลขรับสั่ง ร.๓ หมายเลขกำหนดการเกณฑ์ จศ.๑๒๐๖ เลขที่ ๑๑
- _____ . จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ สารตราเจ้าพระยาจักรี ถึงพระยาสุนทรบุรี เรื่องทำ
ตั้งเงินแกมเป็นขุนพิลาสมบัติ นายอากรบ่อนเบี้ย จศ.๑๒๐๖ เลขที่ ๒๕
- _____ . จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ สารตราเจ้าพระยาจักรี เรื่องตราหน้าตั้งเสนาฯ
จศ.๑๒๐๖ เลขที่ ๒๗
- _____ . จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเมืองไชยนาถ เรื่องร้องอากรภูมิ
เป็นหลวงบำรุงพาณิชย์ จศ.๑๒๐๖ เลขที่ ๒๘
- _____ . จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ สารตราเรื่องตั้งขุนทรวงเป็นหลวงรัตนฯ จศ.๑๒๐๗
เลขที่ ๔๑
- _____ . จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ สารตราเรื่อง ตั้งให้เงินมากเป็นที่ขุนชำนาญไพศาล
นายอากรฯ จศ.๑๒๐๗ เลขที่ ๔๔
- _____ . จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ สารตราฯ ถึงเมืองสวรรคต เมืองไชยนาถ เรื่องทำส่ง
เงินของเป็นขุนบำรุงสมบัติ จศ.๑๒๐๘ เลขที่ ๑๓
- _____ . จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ สารตราฯ ถึงเมืองสวรรคต เรื่องนำตั้งเงินสิ่งเป็นขุนสมบัติ
นายอากร บ่อนเบี้ยฯ จศ.๑๒๐๘ เลขที่ ๑๔
- _____ . จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ สารตราฯถึงเมืองกำแพงเพชร เรื่องนำตั้งหลวงพิพิธอภัย
เป็นพระพลสงครามฯ จศ.๑๒๐๘ เลขที่ ๑๖
- _____ . จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ สารตราฯ ถึง เมืองกำแพงเพชร เมืองตาก เรื่องนำตั้ง
อำนวยการเป็นกำนันตลาดฯ จศ.๑๒๐๘ เลขที่ ๑๘
- _____ . จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ สารตราฯถึงเมืองฉะเชิงเทรา เรื่องตั้งขุนรามเป็น
หลวงพิพิธเสนาฯ จศ.๑๒๐๘ เลขที่ ๒๑
- _____ . จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ สารตราฯเรื่องตั้งเงินคือ เป็น หมื่นพิลาภกร เมืองสิงห์บุรี
จศ.๑๒๐๘ เลขที่ ๔๔
- _____ . จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ สารตราฯ เรื่องตั้งเงินยี่ เป็นที่ขุนพิลาสมบัติ นายอากรบ่อนเบี้ย
จศ.๑๒๐๘ เลขที่ ๔๕
- _____ . จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ สารตราฯ ถึงพิษณุโลก สุโขทัย พิจิตร นครสวรรค์ พิษณุ
เรื่องตั้งกำนันตลาด จศ.๑๒๐๘ เลขที่ ๔๖

กษ. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ เรื่องสารตราฯ ตั้งขึ้นจึงเป็นที่ขึ้นทูลสมปิติ นายอากรบ่อน เบี้ย
จีน จศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๔๗

_____ . จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ หนังสือเจ้าพระยาจักรีถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชา จศ. ๑๒๐๘
เลขที่ ๑๔

_____ . จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ จศ. ๑๒๑๒ เลขที่ ๑๐๕

_____ . จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ สารตราเจ้าพระยาจักรี เรื่องนำตั้งขึ้นน้อยเป็นนายอากร
สมภักธร เมืองกำแพงเพชร ศศ. ๑๒๗๔ เลขที่ ๗๔

_____ . จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ จศ. ๑๒๗๗ เลขที่ ๓

_____ . ทอชิตานาน, ทวาดพระราชาธิเบศ เลขที่ ๗๔๒ พระกระษัตริย์บาทสมเด็จพะนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงถำกรมหลวงรักษัณมเรสน

ทอจดหมายเหตุแห่งชาติ

ทจช. รัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒/๑๖ หนังสือเจ้าพระมหารัชมังคลาจารย์ราชวงศ์ภูลเกล้าฯ ถวายเรื่อง
นายแก้ว โยมสงฆ์ วัดสุทัศน์ ยื่นเรื่องราร้องสมัดเป็นเลขชาพระวัดสุทัศน์ ปิหาร
นพศก จศ. ๑๒๓๔

ทจช. รัชกาลที่ ๕ กท. ๒๒ หนังสือเจ้าพระยาสุรสงคราม โวยรักนพิตพิณศึกกี ที่สมุทพระกลาโหม
ถึงพระยาสุรินทร ฤาไชยอภัยพิชัยพาหะ ผู้ว่าราชการเมืองเพชรบุรี ว่าด้วยให้
เมืองเพชรบุรี ให้นายดีถวายเป็นโยมสงฆ์ วัดนิเวศนธรรมประวัติ ลงวันที่ ๗ ๑๒ คำ
ปีเถาะ จศ. ๑๒๔๑

๒. เอกสารขึ้นต้นที่ดีพิมพ์แล้ว

กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑ พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๕

กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒ พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๕

กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๓ พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๔

กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔ พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๕

กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕ พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๕

จุลจอกเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพะ พระราชวิจารณ์ของพระบาทสมเด็จพะจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวจากจดหมายเหตุของกรมหลวงนรินทรเทวี และพระราชวินิจฉัยของพระบาทสมเด็จพะ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรุงเทพฯ : คุรุสภา, ๒๕๑๖

นึ่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ประชุมพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระนึ่งเกล้า

เจ้าอยู่หัว. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ขุนวรราชดิจรรย์ พระนคร : โรงพิมพ์
เลียง เชียงจุงเจริญ, ๒๕๑๑

ป. ๓๕๒ เรื่องทรงตั้ง, พระบรมวงศานุวงศ์ กรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับพิมพ์ ครั้งที่ ๒

พระอรชชยาเยอพระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ โปรดฯให้พิมพ์

ในงานพระศพ สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอเจ้าฟ้ามาลินีนพดารา สิริริตาพรพาวดี

กรมขุนศรีสัชนาลัย สุรทัญญา เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๕๕๔ พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรตธนากร,

๒๕๕๔

รตท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๑ - เล่ม ๗

๓. หนังสือ บทความ และวารสาร

โกมารกุลมนตรี, พระยา. เดกอะหมัด. (พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมมารดาอ่อน

ป.ช. ในรัชกาลที่ ๕ ณ วัดเทพศิรินทราวาส ๒๒ มีนาคม ๒๕๑๒)

ขจร สุขพานิช. ข้อมูลประวัติศาสตร์สมัยบางกอก. พระนคร : โรงพิมพ์สมาคมนักสังคมศาสตร์

แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๔

ควอริช เวลส์. การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย กาญจณี สมเกียรติกุล

และยุพา ชุมจันทร์. กรุงเทพฯ : โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

สมาคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ๒๕๑๔.

ทิกฤทธิ ปราโมช, ม.ร.ว. โครงการระดุดินดู่. (พิมพ์แจกเป็นมิตรพลีในงานทำบุญอายุครบห้ารอบ

๒๐ เมษายน พ.ศ. ๒๕๑๔)

ทิกฤทธิ ปราโมช., ม.ร.ว. "สังคมอยุธยา" ประวัติศาสตร์และการเมืองกรุงเทพฯ :

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๔.

จุลจักรพงษ์, พระองค์เจ้า. เจ้าชีวิต. พระนคร : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, ๒๕๐๔

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชวิจารณ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัว จากจดหมาย เหตุของกรมหลวงนรินทร เทวีและพระราชวิจารณ์พระบาทสมเด็จพระ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ : อรุณสภา, ๒๕๑๖.

เจือ สตะเวทิน. สุนทรภู์. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๑๖

ณัฐ ขำวิไล. ๑๐๐ ปีของสุนทรภู์. พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๒

ชัย เรื่องศิลป์. "ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๔-๒๔๕๓" เอกสารสัมมนาประวัติศาสตร์
สังคมสมัยต้นกรุงเทพฯ. วันที่ ๑๗-๑๘ มกราคม ๒๕๑๔ ณ หอประชุมวิทยาลัยศิลปากร
วังท่าพระ.

ชัย เรื่องศิลป์. "ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๗-๒๔๕๓ ด้านสังคมพิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ
: สำนักพิมพ์เรื่อง, ๒๕๑๘

ชัยอนันต์ สมุทวณิช. ศึกษากับพัฒนาการของสังคมไทย. กรุงเทพฯ : อักษรการพิมพ์, ๒๕๒๐
ตำราฐานภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ, "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ"
ประวัติศาสตร์และการเมือง พระนคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๘.

ตำราฐานภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ ๒ (พิมพ์แจกในงานออกบวช หม่อมถวัลย์ ทินกร และ นายฤทธิสำแดง
(เปลี่ยน วิจิตร) ณ เมรุวัดสระเกษ ๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๘)

ตำราฐานภาพ, สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ " ไทยรบพม่า. พระนคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร,
๒๕๑๕

ตำราฐานภาพ, สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา.
กรุงเทพฯ : คลังวิชา, ๒๕๑๖

ตำราฐานภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา และ นริศราบุรีดิวิวงศ์,
สมเด็จพะเจ้าบรมวงศ์เธอ. สาส์นสมเด็จพระเจ้า ๑๒ พระนคร : องค์การค้าของ
ตุรสุภา, ๒๕๐๕.

พิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ พระนคร :
องค์การค้าของตุรสุภา, ๒๕๐๓

พิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒. พระนคร :
องค์การค้าของตุรสุภา, ๒๕๐๓

พิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๑
พระนคร : โรงพิมพ์ตุรสุภา, ๒๕๐๔.

พิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๒. พระนคร :
โรงพิมพ์ตุรสุภา, ๒๕๐๔

นิติ กลไกไกล และวารสารพิมพ์ หันฐานศักดิ์สม. การเลื่อนฐานะทางสังคมในเขตเมือง เอกสารวิชา-
การหมายเลข ๔๑ เพื่อประกอบการสัมมนาสองศตวรรษรัตนโกสินทร์ ความเปลี่ยนแปลง

เพื่อประกอบการสัมมนาสองศตวรรษรัตนโกสินทร์ ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย
จัดโดยสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์-
มหาวิทยาลัย สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์
และมนุษยศาสตร์ วารสารธรรมศาสตร์ วันที่ ๒๓ ธันวาคม ๒๕๒๔

- แก่น้อย ก๊กดีศรี, ม.ร.ว. และคณะ. พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ พ.ศ. ๒๓๒๔-๒๕๒๕)
พระนคร : โรงพิมพ์จุฬาฯ, ๒๕๒๕.
- ประพุทธ ลิทธิพันธ์. ต้นตระกูลขุนนางไทย. พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๕.
- ปิยนาด บุณนาค. "การปกครองไทยสมัยธนบุรี - รัตนโกสินทร์ตอนต้น" (เอกสารโรเนียวเสนอ
ต่อที่สัมมนาโครงการเอเชียอาคเนย์ศึกษา ๒๑-๒๓ ธันวาคม ๒๕๒๒)
- ปิยนาด บุณนาค. บทบาทการเมืองการปกครองของเสนาบดีตระกูลขุนนาค. พระนคร :
โรงพิมพ์พิมพ์เนต, ๒๕๒๐
- ปิยนาด บุณนาค. ประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมไทย ตั้งแต่สมัยสุโขทัย รัชกาลสมเด็จพระ
พระบรมไตรโลกนาถ เอกสารโรเนียวเป็นเล่ม, พ.ศ. ๒๕๒๒ ๘๒ หน้า
- ปิยนาด บุณนาค. "ความสำคัญและบทบาทของวัดในสมัยรัตนโกสินทร์" ใน เนตรนภิศ นาควิษระ
และคณะ. วัดในกรุงเทพฯ : การเปลี่ยนแปลงในรอบ ๒๐๐ ปี (พ.ศ. ๒๓๒๔-๒๕๒๔)
รายงานผลการวิจัย เงินทุนเพื่อเพิ่มพูน และพัฒนาประสิทธิภาพทางวิชาการเนื่องในโอกาส
สมโภชน์กรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาฯ, ๒๕๑๔
- ปิยนาด บุณนาค และ อีร์เวทย์ ประมวลรัฐการ. หนังสือเรียนสังคมศึกษารายวิชา ส.๑๒๐๑
ประวัติสังคมและวัฒนธรรมไทย. ขึ้นมัธยมศึกษาตอนปลาย ฉบับร่างโดย โรงพิมพ์
ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๕. หน้า ๐๓๖-๐๓๗.
- พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพิมพ์จุฬามาศ (เจิม) พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทาน
เพลิงศพ หลวงสฤกษ์สุภารัตนกุล (เปรม ล่างดูลเสน) ณ ถิ่นสถานกองทัพบก
วัดโสมนัสวิหาร ๒๗ พฤศจิกายน ๒๕๐๖
- เพ็ญศรี อุก. การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ ถึงสิ้นสมัย
จอมพล ป.พิบูลสงคราม. กรุงเทพฯ : เจ้าพระยาการพิมพ์, ๒๕๒๗
- เพ็ญศรี อุก และ ปิยนาด บุณนาค ส. ๓๕๑ ประวัติศาสตร์ไทย ๑ กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๑
- ไพฑูริย์ เครือแก้ว. ลักษณะสังคมไทย. พระนคร : เลียง เชียงจุงเจริญ, ๒๕๑๓

มีลลิกา มีสฤติ. บทบาทชาวจีนค้ามา เศรษฐกิจ สังคม และศิลปกรรมไทย สมัยรัชกาลที่ ๑

ถึงรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐ ทศวรรษรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ :

สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๔

แม่อมาลัย ราชภัฏจางรักษ์ และคณะ. การจัดระเบียบสังคมไทยในสมัยอยุธยา ๑๘๕๓-๒๓๑๐.

กรุงเทพฯ : คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๔

รอง ศยามานนท์ และคณะ. ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยาแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑

ถึงแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช. พระนคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี., ๒๕๑๕.

"เรื่องของเจ้าพระยามหินทร" พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าพระยามหินทร (ลออ ไกรฤกษ์)

ล้อม เพ็งแก้ว. "เจ้าฟ้าอาภรณ์ แปลงกัศกรธำมรงค์เดิม "ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๔

มิถุนายน ๒๕๒๔ กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า. พระธรรมเทศนาเรื่องพระรัฐประศาสนภัย.

พระนคร : โรงพิมพ์ตีรณสาร, ๒๕๐๐

คูกรอุณา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา "สังคมและเศรษฐกิจไทยสมัยธนบุรีถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

(เอกสารโรเนียวเสนอต่อที่สัมมนาโครงการเอเชียอาคเนย์ศึกษา ๒๑-๒๓ ธันวาคม ๒๕๒๒)

จุลลิจัย มูลศิลป และ ม.ร.ว. รุจยา อาภากร. หนังสือเรียนสังคมศึกษารายวิชา ส. ๖๐๔

สังคมศึกษา. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๖

ตม ค่อมพันธุ, พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระ. ตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์. พระนคร :

โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๒.

สมชัย อุนมานราชธน. การบูรณของไทยในสมัยกรุงศรีอยุธยา. พระนคร : โรงพิมพ์ไทยเชม,

๒๕๔๓.

สมิท สมัยการ. มีเงินก็นับว่าน้อยมีทองก็เรียกว่ามี. พระนคร : สำนักพิมพ์สถาบันวิจัยสังคมบริหารศาสตร์,

๒๕๑๔.

สังฆราชปาลเดอากิวซ์. เล่าเรื่องกรุงสยาม. แปลโดย สันติ ทโกมลบุตร. พระนคร :

สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๖

สิริ เปรมจิตต์. พระบรมราชจักรีวงศ์. พระนคร : โรงพิมพ์เสาวภาค, ๒๕๑๔

สุภัตรา สุภาพ. สังคมวิทยา. พิมพ์ครั้งที่ ๓ กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๕.

เสนีย์ ปราโมช, ม.ร.ว. กุญหมายสมัยอยุธยา. พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดกวีพร, ๒๕๑๐

แสงโสม เกษมศรี, ม.ร.ว. และ วิมล พงศพิพัฒน์. ประวัติศาสตร์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๔๔) กรุงเทพฯ : ปิตรนราการพิมพ์,

๒๕๑๕. ๒๔๓ หน้า

อรรถ อรรถภูมิกร. บุคคลสำคัญของไทย. พระนคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๐๗

อภิน รัชพิพัฒน์, ม.ร.ว. สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๑๕. แปลโดย

ม.ร.ว.ประกายทอง สิริสุข และพรณี สุรวงศ์. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการ

ตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๑. ๔๕๕ หน้า.

อภินิหารบรรพบุรุษ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากมลพรพระนครสวรรค์วรนิมิต โปรดให้พิมพ์

เป็นของเจ้าภาพ กล่าวไว้ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าไม้แก้วที่มารด สุประดิษฐ์

พ.ศ. ๒๔๗๓. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนาพร, ๒๔๗๓. ๔๕ หน้า.

อาวนท์ อภากริมย์. มนุษย์กับสังคม. นครหลวงกรุงเทพธนบุรี : บำรุงบุณลกิจ, ๒๕๑๕

อุดมสมบัติ, หลวง. จุดหมายของอุดมสมบัติ. กรุงเทพฯ กรมศิลปากร, ๒๕๑๕. ๓๔๕ หน้า

๔. วิทยานิพนธ์และงานวิจัย

ปิยนาด บุณชาติ "มรยาต และแนวความคิดทางการเมืองของสมเด็จพระยาบรมมหา

ศรีสุริยวงศ์" วิทยานิพนธ์ประกอบการศึกษาปริญญารัฐศาสตรมหาบัณฑิต การปกครอง.

บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาฯ

รัตนชาติ แก้วไชโย. "การศึกษา رایจ่ายพระราชทรัพย์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น"

วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาฯ ๒๕๒๗

วราภรณ์ ทินานนท์. "การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น." วิทยานิพนธ์ปริญญา-

มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาฯ ๒๕๒๒. ๑๓๘ หน้า

สาวิตรี ทิพละสุด: ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนของไทย-จีน และตะวันตกในกรุงเทพฯ

พ.ศ. ๒๓๔๔-๒๔๕๓." วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์

บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาฯ ๒๕๒๗

สิริลักษณ์ ตักดี เกรียงไกร" ต้นกำเนิดชนชั้นนายทุนในประเทศไทย (พ.ศ. ๒๓๔๕-๒๔๕๓)"

วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาฯ ๒๕๒๒.

สุพรรณิ กาญจนิชฐิติ. "บทบาทของมิชชันนารี ในประเทศไทยตั้งแต่รัชกาลที่ ๓ ถึงรัชกาลที่ ๕

แห่งกรุงรัตนโกสินทร์" วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์

บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาฯ, ๒๕๐๗. ๒๖๖ หน้า

ธัญรา กาญจนโมทย์ "การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๔)"

วิทยานิพนธ์ปริญญาโทอักษรศาสตรบัณฑิต (ประวัติศาสตร์) บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๔

อัญชลี สุสาโยธน์ "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยรัชสมัยสมเด็จพระ-

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" วิทยานิพนธ์ ประกอบการศึกษาหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตร-

มหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์). บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕. ๓๕๖ หน้า

5. Book

Bredemeier and Stepheson, the Analysis of Social System. (New York ; Holt Reinchut and winston, Inc, 1964).

David Dreooler with william M. Willis, Jr, Sociology :

The Study of Human Interaction, Third edition (New York : Alfred A Kope, 1976)

Craig J. Reynolds, Monstery Jand and Jab our Endorments in Thailand

H.G. Juaritch Wales, Ancient Siamese government and Administration, (New York, 1965) reprinted

John Crawford (The Crawford Bangkok National Library 1915)

The Law of Civil Hierarchy and the Law of Mititary and Provincial

Hierachies (Kyoto : Center for Southeast Asiam Studies, Kyoto University, 1974)

Mare Weber, Essays in Sociology (New York : Oxford University Press 1946)

Pallegoice Dictionarium Jinguæ Thai (Paris n.p.) 1854

Seymour Martin Jipset, "Social Mobility and Urbanigation, "Rural Sociology 20 (Sept) 1955

Yoneo Ishii, Osamu Asagi and Shigeharu tanabe, An Index of officials in traditional Thai Government, Vol 2.